

У монографії на основі широкого кола джерел та наукової літератури розглянуто основи нормативного регулювання процесів еллінської колонізації Північного Причорномор'я, аналізуються основні пам'ятки права Херсонесу, Ольвії, Тіри, Боспорського царства, що збереглися до нашого часу. Нарративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність тут достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII - VI ст. до н.е. поступово складаються окремі елементи базових інститутів права, які прийшли до північнопонтійських держав переважно з правової системи Афін через метрополію – Гераклею Понтійську та Мілет. Правові норми античних держав Північного Причорномор'я порівнюються з відповідними нормами грецьких держав стародавнього часу, розташованих в інших регіонах.

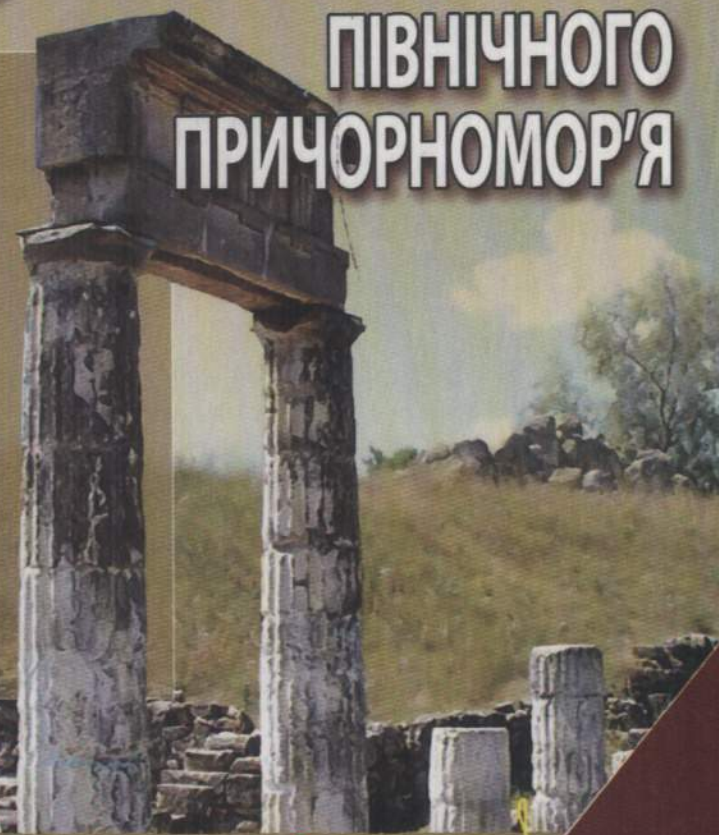
АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

О. А. Гавриленко

АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ

ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

БІЛЯ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА

О.А. Гавриленко

**АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я:
БІЛЯ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА**

**(кінець VII ст. до н.е. —
перша половина VI ст. н.е.)**

Монографія

Харків
Парус™
2006

го При-
асу вже
ї аспек-
магають
ема ге-
нітніші
учасної
би важ-
з пра-
антич-
дбиток
на на-
крема
Греції,
ження
нічно-
ізації
насе-
також
нього

ї ла-
лову-
з той
у ро-
ашої
зни-
же-
же-
ного
дві

асу
на-
до-
ви-
то-
ого

УДК 340.15: 477.7 "652"

ББК 67.2 (2 Укр) 3

Г 21

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 07.07.2006 р., протокол № 7.

Рецензенти:

О.Ф. Скакун, д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент АПрНУ, професор кафедри теорії і історії держави та права Харківського національного університету внутрішніх справ;

М.М. Страхов, д-р юрид. наук, професор, член-кореспондент АПрНУ, професор кафедри історії держави і права Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого;

О.В. Тимощук, д-р юрид. наук, професор, декан юридичного факультету Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського.

ISBN 966-84-82-21-2

Г 21 Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. — перша половина VI ст. н.е.). Монографія. — Харків: ПарусTM, 2006. — 352 с.

У монографії на основі широкого кола джерел та наукової літератури розглянуто основи нормативного регулювання процесів елліністичної колонізації Північного Причорномор'я, аналізуються основні пам'ятки права Херсонесу, Ольвії, Тіри, Боспорського царства, що збереглися до нашого часу. Нарративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність тут достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII — VI ст. до н.е. поступово складаються окремі елементи базових інститутів права, які прийшли до північнопонтійських держав переважно з правової системи Афін через метрополії — Гераклею Понтійську та Мілет. Правові норми античних держав Північного Причорномор'я порівнюються з відповідними нормами грецьких держав стародавнього часу, розташованих в інших регіонах.

Видання може бути використане у подальших наукових дослідженнях та навчальному процесі у вищих юридичних навчальних закладах. Книга становитиме інтерес і для всіх, хто цікавиться історією вітчизняного права.

УДК 340.15: 477.7 «652»

ББК 67.2 (2 Укр) 3

ISBN 966-84-82-21-2

Гавриленко О.А., 2006

Лоточук М.М., 2006

ПарусTM, 2006

ВСТУП

Протягом майже двох сторіч історія античних держав Північного Причорномор'я привертає пильну увагу дослідників. До цього часу вже опубліковано тисячі книг та статей, присвячених різноманітним її аспектам. Та, водночас, усе більше розширюється коло питань, що вимагають свого висвітлення. Особливий інтерес серед них становить проблема генези та еволюції права, нормами якого регулювалися найрізноманітніші сфери життя населення, що колись мешкало на теренах Півдня сучасної України. Значення права північнопонтійських держав античної доби важко переоцінити. Воно не вичерпується лише взаємними впливами з правовою культурою навколишніх племен того часу. Епоха існування античної цивілізації у Північному Причорномор'ї полишила глибокий відбиток у праві наступних поколінь. Вчені вже давно звертали увагу на наступність, притаманну стародавньому та середньовічному праву, зокрема відзначали вплив давньоегипетського права на «право стародавньої Греції, а за допомогою еллінізму — на римське і візантійське». ¹ Це твердження вбачається справедливим і для аналізу еволюції права держав північно-причорноморського регіону. Правові традиції античної цивілізації північнопонтійських полісів лягли у підґрунтя правового розвитку населення ранньосередньовічних міст Криму. Античні елементи бачимо також у правовій культурі населення Південно-Східної Європи більш пізнього періоду.

На жаль сучасна історико-правова наука до цього часу має суттєві лакуни у висвітленні бодай основних рис права міст-держав, що розташовувалися в Північному Причорномор'ї близько двох тисяч років тому, в той час, як ці питання вбачаються одними з фундаментальних з точки зору розуміння процесу складання підмурку нинішньої правової системи нашої держави. Така ситуація пояснюється як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. З одного боку, дослідників стримує начебто вузька джерельна база. Хоча насправді існує достатня кількість різноманітних джерел, які дозволяють всебічно висвітлити особливості державно-правового розвитку народів, що проживали на території сучасної України понад дві тисячі років тому.

З іншого боку — в українській історико-правовій науці до цього часу достатньо розповсюдженим залишається вузькоетнічний підхід до визначення предмету історії держави і права України, який передбачає дослідження лише тих державно-правових інститутів, виникнення і розвиток яких безпосередньо пов'язані з історією українського етносу. Але поступово все більше вітчизняних істориків права схиляється до іншого

підходу — географічного, у відповідності з яким до предмету історії держави і права України має бути віднесено вивчення всіх державно-правових інститутів, що існували в межах сучасної території нашої держави.

Аргументуючи доцільність саме такого підходу, І.Б. Усенко цілком слушно зазначав, що при вирішенні цього питання слід виходити з того факту, що сувереном і джерелом державної влади є не етнос, а народ. Відповідно історія держави і права України вивчає державотворчий і правотворчий досвід українського народу. Поняття ж «український народ», визначене у преамбулі Конституції України, охоплює «громадян України всіх національностей». Отже логічним вбачається висновок: в межах історії держави і права України має вивчатися юридична спадщина всіх етносів, які будь-коли протягом досить тривалого часу компактно проживали на українських землях.² Цей висновок повною мірою стосується й дослідження правової спадщини грецького населення Північного Причорномор'я середини I тис. до н.е. — початку I тис. н.е.

Нині українське суспільство у черговий раз опинилося перед необхідністю усвідомлення власної цілісності, нового розуміння свого місця в історії, завершення тривалого процесу державно-правового будівництва. Як зауважував В.В. Кравченко, симптоматичним у зв'язку з цим виглядає зростаючий інтерес широких верств суспільства до історії, видання та переглядання історичних джерел і літератури, що відбувається паралельно з оновленням методологічних засад гуманітарних наук.³ Усе сказане цілком можна віднести й до вітчизняної історико-правової науки і, зокрема, до вивчення державно-правової спадщини античних держав Північного Причорномор'я. Цілком зрозуміло, що будь-які аналогії сучасного з минулим приречені на певну неоднозначність, але не помічати їх було б великою помилкою, особливо коли йдеться про епоху, коли закладалися основи сучасного європейського права та його складової — права України.

Водночас варто зазначити, що висвітлення основних рис державності та права народів, які проживали на території сучасної України в стародавні часи, має й важливе ідеологічне значення. З метою виховання у громадян почуття власної гідності, для викорінення комплексу меншовартості українського народу, поширеного сьогодні, на думку багатьох дослідників, серед значного прошарку населення, особливо необхідно, окрім інших заходів пропагандистського, просвітницького, спрямування, привертати увагу й до того факту, що вже з першого тисячоліття до н.е. землі теперішньої України не вважалися цілком варварськими, а народи, які населяли їх — дикими та нецивілізованими. Про це свідчать як нарративні джерела⁴, зокрема, праці стародавніх авторів (Геродота, Діона Христонома, Страбона та ін.), що зберегли згадки про громадське життя населення Північного Причорномор'я, так і ціла низка інших доказів високого рівня їхньої матеріальної та духовної, зокрема, правової, культури.

В історичних дослідженнях висловлюється розмаїття думок щодо можливості застосування при визначенні ступеня соціального розвитку населення, що проживало на теренах сучасної України в античну добу, терміну «цивілізація». Термін цей походить від латинського слова «civilis» — громадянин, міський житель. Вперше його було вжито у трактаті «Друг законів» (1757 р.) маркізом де Мірабо, який розумів під цивілізацією «пом'якшення вдачі, чемність, ввічливість та знання, що поширюються

задля того, щоб дотримуватися правил пристойності, і щоб ці правила відігравали роль законів співжиття».⁵ З плином часу цей термін збагачувався новим змістом та наприкінці XX ст. перетворився на ємне комплексне поняття. У літературі зафіксовано кілька його визначень. Так, французький вчений Л. Февр дає наступне визначення: «Цивілізація — це рівнодіюча сил матеріальних та духовних, інтелектуальних та релігійних, що впливають на даному відтинку часу у даній країні на свідомість людей».⁶ Серед найбільш розповсюджених у вітчизняній науковій літературі наводяться такі: 1) в найширшому розумінні поняттям «цивілізація» користуються для протиставлення суспільства (культури) природі; 2) цим терміном називають культурну (духовну) своєрідність людських спільнот різного рівня, які можуть збігатися чи не збігатися з державними (політичними) утвореннями; 3) це назва певної стадії в історії людства, яка настає після дикунства та варварства і характеризується, насамперед, виникненням державного устрою, що у свою чергу викликає цілу низку різноманітних наслідків.

Розглядаючи цивілізацію саме в такому, третьому значенні, К.П. Бунятян визначає це явище як такий стан суспільства, якому притаманні державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на протигагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації.⁷

Ю.В. Павленко під цивілізацією розуміє «певне переважно поліетнічне внутрішньо цілісне та своєрідне соціокультурне утворення на етапі суспільного розвитку, наступному за первісністю».⁸ Б.С. Єрасов визначає цивілізацію як «соціокультурну спільність, що формується на підґрунті універсальних, тобто над локальних цінностей, які отримують вираження у світових релігіях, системах моралі, права, мистецтва. Ці цінності сполучаються з широким комплексом практичних і духовних знань та розробленими символічними системами, сприяючими подоланню локальної замкненості первісних колективів».⁹ За загальним визнанням, своєрідність кожної цивілізації визначається конкретним проявом названих чинників, а також специфікою культури — релігії, права, світоглядної системи, менталітету в цілому.

До функціонально значимих та взаємопов'язаних критеріїв, притаманних кожній цивілізації дослідники найчастіше відносять: 1) наявність писемності та засобів збереження й розповсюдження писемних записів; 2) релігію або сполучення релігійної системи та морально-філософського вчення, що виступає у якості центральної системи, яка конститує цивілізацію у соціокультурному відношенні. Кожній процвітаючій цивілізації притаманний певний мінімум дієвих етнічних цінностей;¹⁰ 3) появу міст, які уособлюють факт розподілу праці — появу ремісників, купців, а також апарату управління, професійних воєнків, жерців, тобто груп людей, прямо не пов'язаних з виробництвом продуктів харчування.¹¹ Цивілізація характеризується специфічними взаємовідносинами між містом та селом (полісом та його хорою); 4) наявність розвинутої та освіченої еліти, здатної генерувати ідеї, спрямовані на розвиток цивілізації. 5) наявність відносин власності; 6) соціальне розшарування суспільства. Цивілізація відзначається розвинутою соціальною стратифікацією; 7) наявність торгівлі на далекі відстані та розвинутої мережі обміну продуктів та послуг, що контролюється купецтвом або державою; 8) розвинуту систему економічних відносин і, як специфічний показ-

ник, ефективність сільськогосподарського виробництва — економічного базису цивілізації.¹² 9) На думку С.С. Алексєєва, цивілізацією можна вважати таку стадію розвитку суспільства, коли воно набуває своєї власної основи і у ньому складається центральна ланка соціального регулювання — позитивне право. Виходячи з цього автор зазначає, що доцивілізаційний стан суспільства був доправовим (у сенсі позитивного права), однак, у ньому існувало природне право та виявлялися передумови права як особливого нормативного утворення.¹³ Отже, ще однією важливою ознакою цивілізації слід вважати поступову заміну правових звичаїв системою норм звичаєвого права та законодавством.¹⁴

Чи можна виявити вказані риси, досліджуючи суспільний стан населення, що проживало на території сучасної України у другій половині I тис. до н.е.? Щоб дати відповідь на це питання, необхідно, спираючись на наявні джерела та зважаючи на здобутки сучасної юридичної та історичної науки, піддати прискіпливому аналізу правовий лад, насамперед, античних держав Північного Причорномор'я, а також скіфських протодревніх утворень, племінних союзів Лісостепу, та, наскільки це дозволить зробити наявні джерела, висвітлити їх взаємні впливи.

У зв'язку з цим варто зазначити, що вивченню права античного періоду в Україні взагалі приділяється надто незначна увага у той час, як без чіткого уявлення витоків сучасного права неможливо до кінця зрозуміти ні процес виникнення та еволюцію інститутів права, ні механізми взаємодії правових норм у системі права сучасної української держави, ні загальні тенденції розвитку права взагалі. Водночас, без глибокого знання права інших етносів, пліч-о-пліч з якими проживали предки слов'ян, без розуміння закономірностей виникнення та розвитку міждревніх та міжетнічних правових зв'язків від античних часів і до сьогодення, без використання сторіччями напрацьованого досвіду годі й говорити про майбутню євроінтеграцію України.

Античне право є важливою складовою всього процесу розвитку права. Ю.М. Оборотов, поміщаючи його на другому шаблі еволюції між архаїчним (міфологічним) та середньовічним (плюралістичним), характеризує його як класичне й відзначає одну з його найважливіших сутнісних рис: «традиція минулого як прапор сучасного».¹⁵ Щоправда, він дещо недооцінює давньогрецьке право, слідом за О.С. Кармінім¹⁶ наголошуючи на тому, що основними сферами еллінської культури були філософія та мистецтво, і лише римський період характеризується запровадженням найважливіших культурних новацій у галузі політики і права.¹⁷ З цим твердженням аж ніяк не можна погодитись, адже у підґрунті римського права значною мірою лежить саме право античної Греції.

Же у давньогрецькій міфології, безперечно розповсюдженій і в античних державах Північного Причорномор'я, відбилися тогочасні загальні уявлення про походження права. Так, Платон у своїй оповіді про Протагора згадує, що право, як вбачалося давнім грекам, було дароване людям Зевсом, який повелів Гермесові встановити від його імені закон: того, «хто не може бути причетним сорому й правді, вбивати як язву суспільства».¹⁸ Таким чином людям було даровано почуття «діке» (δίκη) — права, справедливості¹⁹ — уособлення сили, що підтримує державний порядок, а також «айдос» (αἶδος) — совісті²⁰ — морально-регулюючої основи ставлення

особи до суспільства. Взагалі, важливою рисою стародавнього права був його тісний зв'язок з релігійними віруваннями народів.²¹ Це дало підставу деяким вченим (Фюстель-де-Куланж, К. Філіпсон та ін.)²² стверджувати, що в античності право і релігія були поєднані. З ними погоджується й В.С. Нерсєсянц: «Витоки правових уявлень тягнуться до ранніх міфологічних та релігійних поглядів на земні порядки, форми влаштування суспільного та державного життя людей, способи та правила людських взаємовідносин».²³ Давні уявлення про пробожествену справедливість, символічно уособлених в уяві стародавніх греків в образі богині справедливості Феміди, як основу, сенс та мету людських порядків, знайшли своє виявлення у понятті «дікѣ».

С.В. Волкова зауважує, що джерела V—IV ст. до н.е. дають можливість дійти висновку: поняття «дікѣ» набагато глибше, аніж поняття «jus», «justitia», було пов'язане з уявленнями про державу. Вона звертає увагу й на те, що в давньогрецькій міфології дікѣ не персоніфікується у вигляді богині, а застосовується як соціально-політичне поняття, як державно-правовий термін.²⁴ Дещо пізніше, за уявленнями тогочасного суспільства, виникає номос (νόμος) — законодавство полісів, неписане (νόμος ἀγραφος) та писане (νόμος γεγραμμένος), як основна умова існування держави (причому обов'язково демократичної).²⁵ Розмірковуючи про спосіб виникнення древнього законодавства, Фюстель-де-Куланж писав: «Це не справа рук однієї особи. Солон, Лікурґ, Мінос... могли записати закони своїх громадянських общин, але не вони їх створили. Якщо ми розуміємо під іменем законодавця якусь особу, що створила відомий кодекс силою свого генія та змусила інших людей прийняти його, то подібного законодавства ніколи не існувало у древніх народів. Стародавній закон аж ніяк не витікав такою ж і з народних постанов. Думка, що число поданих голосів може створити закон, з'явилася у громадянських общин значно пізніше... До цього закони є чимось стародавнім, недоторканим, шанованим. Вони такі ж древні, як і громадянська община».²⁶ Ці основоположні закони були покладені у підґрунтя розбудови правової системи північнопричорноморських держав античної доби.

До цього часу наукою накопичено величезний матеріал, який дає змогу скласти досить повну уяву про більшість аспектів життя грецького населення північнопричорноморського регіону, його історію та державно-правовий розвиток. Вже неодноразово робилися спроби написання узагальнюючих праць з історії та культури античних держав Північного Причорномор'я. Але спеціальний виклад основних рис їхнього права в межах окремої монографії здійснюється вперше.

Окрім того, у більшості попередніх наукових праць, підручниках та навчальних посібниках з історії держави і права України, античні держави Північного Причорномор'я відносилися до рабовласницької суспільно-політичної формації й наголошувалося, що процвітання всіх без винятку грецьких міст регіону базувалося на праці рабів класичного типу. Однак така теоретична модель погано узгоджується з наявними джерелами. Тому, слідом за істориками В.М. Зубарем, В.І. Калєєвим, С.Б. Сорочаном, Є.А. Ліньовою, Н.О. Сон, І.Д. Марченком, С.В. Д'ячковим та іншими, нині є сенс розглянути основні тенденції правового розвитку зазначених дер-

жав на новій теоретичній базі та наголосити, що процеси, які мали місце тут протягом античної доби, були значно складнішими, ніж це уявлялося раніше.

Виходячи з цього, метою даного дослідження було на підґрунті аналізу вже відомих та нещодавно виявлених і ще маловідомих джерел, спираючись на останні розробки істориків-антикознавців здійснити спеціальне комплексне історико-правове дослідження процесів виникнення та розвитку античної державності та права у північнопричорноморському регіоні.

Хронологічно робота охоплює античну епоху — кінець VII ст. до н.е. — першу половину VI ст. н.е., яка, у свою чергу, поділяється на низку періодів та етапів. Вибір таких широких меж дослідження, з одного боку, дозволяє з'ясувати витoki основних державно-правових явищ, прослідкувати їх у динаміці протягом достатньо тривалого відтинку часу, а з іншого — надає можливість більш повно розглянути їхні загальні закономірності, вплив на державу й право внутрішніх та зовнішніх факторів.

Пропоноване дослідження та його результати ніякою мірою не є остаточною. Це, швидше, один з варіантів вирішення поставлених завдань, і, відповідно, висновки повинні розглядатися у якості спроби моделювання державно-правового розвитку держав Північного Причорномор'я в античну епоху. Тому запропонована модель або реконструкція може бути або прийнята, доповнена чи уточнена, або ж переглянута. Виходячи з цього, позитивна критика низки положень буде не лише об'єктивно корисною, але навіть необхідною, оскільки сприятиме з'ясуванню істини та поступальному рухові у подальшому вивченні поставлених проблем.

Автор висловлює подяку колегам з Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого, Харківського національного університету внутрішніх справ, Інституту держави і права ім. В.М. Корещького НАН України за допомогу та поради, які значною мірою сприяли створенню цієї роботи. Особливо велика та різнобічна допомога автору була надана О.Н. Ярмишем, І.П. Сафроною, Л.О. Зайцевим, О.М. Головком, І.Б. Шрамко. Щиру вдячність автор висловлює рецензентам О.Ф. Скакун, М.М. Страху та О.В. Тимошукові, чий зауваження сприяли уточненню низки важливих положень.

Утвердження в Україні нових соціальних відносин, становлення інститутів перехідного суспільства актуалізують проблему функціонування адекватної цим реаліям правової системи, покликаної справляти істотний вплив на характер суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, вдосконаленню законодавчого процесу, підвищенню ефективності правового регулювання, формування високої суспільної та індивідуальної правосвідомості. Не останню роль у цих процесах відіграє накопичений народом протягом тисячоліть історичний досвід державо- і правотворення. Врахування його може принести суттєву користь при вирішенні завдань оптимізації структури органів державної влади та місцевого самоврядування, створення більш досконалих організаційно-правових основ їхньої діяльності. Водночас, аналіз правових інститутів, які функціонували на українських землях у минулому, надасть можливість дійти важливих висновків стосовно шляхів удосконалення сучасного законодавства, надання

праву більш гуманного вигляду, адекватнішого прилаштування його до завдань, що нині стоять перед Україною та її суспільством.

Нині відбувається становлення транснаціонального світу, який характеризується кризою інституту національної держави, приматом міжнародного права над внутрішньодержавним, скороченням контрольних та обмежувальних функцій уряду. Держави все більше змушені рахуватися з міжнародними урядовими і неурядовими організаціями та інститутами, з одного боку, та з власними регіонами, з іншого. Таким чином, відбувається «розмивання» державного суверенітету. Подібні явища, шоправда, дещо іншого рівня та з власною специфікою відбувалися й у східносередземноморському регіоні наприкінці I тис. до н.е. — на початку нашої ери. Розумне та виважене використання історичного досвіду, з поправкою на специфіку поточного моменту, надасть можливість уникнути багатьох помилок, полегшить процеси реалізації позитивних тенденцій державно-правового розвитку як в Україні, так і в світі загалом.

¹ Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI — X веков до н.э. Памятники и исследования. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. — С. 124.

² Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень // Права держава. Ювілейний щорічник наук. праць. Вип. 10. — К.: Ін Юре, 1999. — С. 237.

³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків: Основа, 1996. — С. 3.

⁴ Нарративні джерела (від лат. *narratio* - розповідь) — історичні джерела у вигляді розповідей про певні факти чи події. Цей термін, зокрема, застосовується по відношенню до праць стародавніх авторів.

⁵ Сравнительное изучение цивилизаций. — М.: Аспект Пресс, 1999. — С. 10.

⁶ Там само. — С. 31.

⁷ Бунятян К.П. Давнє населення України. — К.: Либідь, 1999. — С. 137—138.

⁸ Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и гегемония современной цивилизации. — К.: Благотворит. фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. — С. 59.

⁹ Сравнительное изучение цивилизаций. — М.: Аспект Пресс, 1999. — С. 25.

¹⁰ Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. — М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. — С. 4.

¹¹ Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. — М. Юрист, 1999. — С. 162.

¹² Удовик С.Л. Глобализация... — С. 5.

¹³ Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — С. 184—185.

¹⁴ Бунятян К.П. Давнє населення України... — С. 138.

¹⁵ Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — Одесса: Юридична література, 2002. — С. 102, 103.

¹⁶ Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. — СПб.: Лань, 1997. — С. 278.

¹⁷ Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере... — С. 103—104.

¹⁸ Plat. Prot., 322 c-d; Волкова С.В. Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V–IV вв. до н.э.) — СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. — С. 11.

¹⁹ Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Изд. V. — СПб, 1899. — С. 330.

²⁰ Виндельбанд В. История древней философии. — К., 1995. — С. 110.

²¹ Голубцова Е.А. Государство и религия в античном мире // Вестник древней истории. — 1985. — № 2. — С. 10–18.

²² Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарв и К., 1895. — С. 172; Phillipson C. The International Law and Custom of ancient Greece and Rome. In 2 vol. Vol. II. — London: Macmillan and Co. Ltd, 1911. — P. 28.

²³ Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: Норма, 2002. — С. 79.

²⁴ Волкова С.В. Античный полис... — С. 13.

²⁵ Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. — М., 1966. — С. 188; Волкова С.В. Античный полис... — С. 8; Виц-Маргулес Б.Б. Взгляды Демокрита на социально-политическую организацию общества // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 145.

²⁶ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община... — С. 174.

Розділ I

СТАН ВИВЧЕНОСТІ ТА ДЖЕРЕЛЬНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

У вітчизняній історико-правовій науці проблема з'ясування характерних рис права античних держав Північного Причорномор'я раніше не ставилася. Спеціальних досліджень з цього приводу досі не існує. Разом з тим, слід зазначити, що низка теоретичних аспектів проблеми знайшла відображення у працях як вітчизняних, так і зарубіжних правознавців. Насамперед, звертає на себе увагу присвячена питанням генези держави і права ґрунтовна робота доктора юридичних наук, професора Московської державної юридичної академії Т.В. Кашаніної¹, яка при її написанні спиралася на сучасні дослідження вчених в галузі теорії права, філософії, історії, політології, психології. Нещодавно вийшла друком і праця санкт-петербурзького дослідника І.Л. Честнова, де з позицій антропологічного підходу, який останнім часом набуває все більшого значення у юридичній науці, висвітлено історичні передумови та еволюцію держави і права.² Хоча ціла низка авторських положень і викликає певні зауваження, але усе ж основні висновки можуть бути покладені в основу історико-правового дослідження відповідних процесів на території України. Окрім того, варто відзначити праці О.Ф. Скакун, П.С. Рабіновича, Ю.М. Оборотова, С.С. Алексеева, М.А. Дамірлі, І.М. Погрібного, А.М. Шульги³ та інших авторів, які зверталися до проблем генези держави і права.

Окремі аспекти проблеми розвитку держави і права на території України у стародавній період тією чи іншою мірою висвітлені у значному обсязі історичної літератури, присвяченої різноманітним питанням соціальної, політичної, економічної історії античних держав Північного Причорномор'я. Історіографія XIX — початку XXI ст. містить цікаві дослідження основних рис державного ладу грецьких полісів циркумпонтійського регіону. Основоположником активної дослідницької роботи в цій сфері став один з патріархів вітчизняної археологічної науки В.В. Латишев, перу якого належить значна кількість ґрунтовних, надзвичайно цікавих праць, що містять цінні матеріали для розуміння закономірностей державно-правового розвитку давніх народів, що населяли південь сучасної України в античну добу.⁴

Достатньо широкою за обсягом вбачається література, другої половини XIX — початку XX ст., де висвітлюються проблеми еволюції полісної адміністрації північнопонтійських міст-держав. Майже виключно на аналізі письмових джерел ґрунтуються праці О.А. Бобринського,⁵ Є.Е. Іванова.⁶ Б.В. Кене першим почав залучати для вивчення окремих аспектів державного ладу, окрім нарративних джерел, ще й нумізматичний матеріал,⁷ а С.П. Шестаков — епіграфічні пам'ятки.⁸ Опрацьовані вченими матеріали та зроблені ними висновки надали суттєвої допомоги у процесі дослідження проблеми з історико-юридичної точки зору.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у публікаціях епіграфічних джерел. Предметом вивчення при цьому ставали згадані у написах посади. Серед найцікавіших можна назвати твори А.Л. Бертьє-Делагарда, М.І. Ростовцева, М.О. Шангіна та ін.⁹

Значна увага в дорадянській науковій літературі присвячується питанням політичної історії Боспорського царства. Одним з перших дослідників історії виникнення та розвитку державності у цьому регіоні став видатний історик античності кінця XIX — першої половини XX ст. М.І. Ростовцев (1870—1952 рр.).¹⁰ Серед його праць є справжні дослідницькі шедеври, як, наприклад, стаття про відносини понтійського царя Мітрідата VI Євпатора з Ольвією.¹¹ Варто відзначити також витончені джерелознавчі праці, де знову переглядалися уже відомі літературні тексти і показувалося їхнє значення для досліджень минулого Причорномор'я. Серед них — написані приблизно в один час статті про Страбона та Поліена.¹² Вони стосувалися історії Боспору, так само, як і дві інші цікаві роботи, спеціально присвячені деяким аспектам державного права, а саме питанням щодо особливостей монархічної влади в Скіфії та на Боспорі.¹³ Осанні яскраво характеризують науковий метод М.І. Ростовцева — властиве йому віртуозне володіння найрізноманітнішим історичним матеріалом, як письмовим, так і археологічним, та високу здатність до його інтерпретації.

Своєрідним підсумком північнопричорноморських студій М.І. Ростовцева стала його монографія «Скифия и Боспор». Книга є фундаментальним джерелознавчим дослідженням, у якому зведені воедино та піддані аналізу найважливіші види літературних і археологічних джерел, що стосуються історії Північного Причорномор'я, насамперед Боспору, в античну епоху. Книга ця являє собою лише першу частину — великий джерелознавчий вступ — задуманої широкої праці, друга частина якої повинна була містити виклад самої вже історії Боспорського царства та суміжного з ним світу скіфських і сарматських племен. Поспішний від'їзд Ростовцева за кордон влітку 1918 р. перервав працю над цим капітальним доробком. Перша частина пізніше, у 1925 р., була опублікована,¹⁴ від другої частини в архіві М.І. Ростовцева в Петербурзі залишилися розрізнені фрагменти — окремі розділи, публікацію яких було здійснено в «Вестнике древней истории» у 1989—1990 рр.¹⁵ Аналіз доробку академіка М.І. Ростовцева дозволяє дослідникам говорити про створення ним цілісної концепції соціально-економічного та політичного розвитку Боспорського царства.¹⁶

Оскільки правові системи північнопричорноморських полісів були близькими до правових систем метрополій, а на початку нашої ери вони

зазнали певного впливу давнього римського права, допомогу в їхньому історико-правовому дослідженні може надати спеціальна література з історії права Стародавньої Греції та Риму, зокрема, й та, що вперше вийшла друком наприкінці XIX — на початку XX ст. Особливу увагу привертають нещодавно перевидані класичні праці В.В. Лагишева «Очерк греческих древностей: Государственные и военные древности»,¹⁷ робота І.А. Покровського з історії римського права¹⁸, Д.Д. Грімма «Лекции по догме римского права»,¹⁹ незаслужено призабута праця Г. Бузольта «Очерк государственных и правовых греческих древностей»²⁰ та ін.

У радянський та пострадянський період дослідження історії соціально-політичного розвитку стародавніх держав Північного Причорномор'я продовжили антикознавці В.Д. Блаватський, В.І. Кадеєв, Ю.Д. Виноградов, Л.М. Славін, С.Ю. Саприкін, В.М. Зубар, І.Д. Марченко, Н.І. Новицька, С.Б. Сорочан, С.В. Д'ячков, Є.А. Ліньова, Н.О. Сон, О.А. Ручинська та інші.²¹ Наприклад, серед праць професора Харківського національного університету В.І. Кадеєва, науковий доробок якого становить понад 150 найменувань, є дослідження, присвячені питанням правового статусу окремих категорій населення Херсонесу,²² розвитку системи органів державної влади,²³ правовідносинам Херсонесу з Римською імперією на початку нашої ери²⁴ тощо. Його монографії «Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н.э.», «Экономические связи античных городов Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э.» (у співавторстві з С.Б. Сорочаном), «Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.)»,²⁵ які були наслідком багаторічних досліджень, містять цінну інформацію щодо функціонування окремих інститутів фінансового права, деяких особливостей юридичного побуту населення, римського окупаційного режиму в Херсонесі, його статусу в I—III ст. н.е. тощо.

Особливості соціально-політичного розвитку античних держав Північного Причорномор'я різнобічно та докладно висвітлюються у низці праць С.В. Д'ячкова. Найбільшу цікавість серед них з точки зору теми даного дослідження становлять його статті й тези наукових доповідей, присвячені розгляду класової структури Херсонесу, соціальному складові боспорських фіасів, статусу римських громадян у Боспорському царстві та ін.²⁶ Далі, з нашого погляду, просопграфічне²⁷ дослідження посадових осіб Ольвії було здійснено Ю.М. Терешеву.²⁸

Значну кількість цікавих висновків стосовно специфіки державного ладу Херсонесу в I ст. до н.е. — VI ст. н.е., його міжнародних зв'язків містить фундаментальна монографія, написана колективом авторів — співробітників Інституту археології НАН України, а також вищих навчальних закладів і музеїв України та Росії.²⁹ У першій частині роботи головну увагу приділено аналізу основних етапів історичного розвитку Херсонеської держави перших сторіч н.е. у співвідношенні, з одного боку, з Римом та його провінціями, а з іншого — з північнопонтійськими державами, насамперед, із Боспорським царством, а також пізньоскіфськими та сарматськими протодержавними утвореннями. Під цим же кутом зору поетапно проаналізовано економічний розвиток, соціально-етнічний склад населення та особливості державного ладу Херсонесу. Автори торкнулися й надзвичайно мало досліджених питань романізації, варварізації, а також наступності еллінських традицій на фоні ідеологічних новацій у більшості

сфер життя херсонеситів. В другій частині книги висвітлено політичний та соціально-економічний розвиток Херсонесу у пізньоантичний період. Тоді в історії держави розпочинаються значні зміни, пов'язані з поділом Римської імперії на Західну та Східну, хоча у ранній Візантії продовжували жити традиції більш раннього часу. На жаль, автори не приділили уваги проблемі впливу римського права на юридичне життя херсонеситів, що дозволило б з'ясувати специфіку розвитку правової культури населення півдня сучасної України в римській та пізньоантичний період.

Найхарактерніші риси державного ладу античних полісів та діяльність окремих магистратів висвітлено також у працях вчених-нумізматів О.Н. Зографа,³⁰ В.А. Анохіна,³¹ П.Й. Каришковського³² та інших авторів, присвячених історії грошового обігу. Дослідження з питань розвитку елементів цивільного, фінансового, кримінального, міжнародного права у державах Північного Причорномор'я майже відсутні, хоча деякі історичні праці й містять певні матеріали. Серед них — роботи І. Турцевича, П.Й. Каришковського, Е.І. Соломонік та ін.,³³ хоча, природно, здійснений ними аналіз віднайдених документів та матеріалів ні за своєю формою, ні за змістом не є юридичним. Так, лише П.Й. Каришковським було видано близько 170 праць — монографій, статей, рецензій з найрізноманітніших періодів та проблем античної історії, нумізматики, епіграфіки.³⁴ На першому місці серед них, безумовно, стоять його нумізматичні дослідження,³⁵ у яких автор зумів показати, яких несподіваних історично важливих результатів можна досягти, комплексно застосовуючи при опрацюванні масового монетного матеріалу найсучаснішу нумізматичну методику. Створена ним схема поетапного розвитку монетної справи Ольвії протягом тисячолітнього її розвитку дає підстави для цікавих висновків щодо особливостей окремих інститутів фінансового права в античних державах Північного Причорномор'я. Не менш значним є внесок П.Й. Каришковського і у дослідження причорноморської епіграфіки — грецької та латинської.³⁶ Окрім збирання та реінтерпретації виданих, а також публікації новознайдених написів, варто відзначити ще один бік його епіграфічної творчості. Завдяки чудовому знанню фондів одеських бібліотек та архівів, а також уважному ставленню до будь-яких маргіналій йому пощастило віднайти серед друкованих та графічних матеріалів ХІХ ст. відтворення раніше втрачених епіграфічних пам'яток. Таким чином до наукового обігу було повернено ольвійську проксенію на честь істрійця, дві присвяти Ахіллу Понтарху, почесний напис імператору Адріану з Тіри, які дають можливість додатково проілюструвати характерні риси міжнародного та державного права північнопричорноморських полісів.

Написам, знайденим в Ольвії, а також пов'язаним з цим полісом закону Каноба, договору Ольвії з Мілетом присвячено низку статей С.О. Жельова.³⁷ Філологічний аналіз закону про амністію політичним вигнанцям з Херсонесу, а також відтворення політичної ситуації, що викликала його прийняття, здійснено у статті Е.І. Соломонік.³⁸ Значну кількість матеріалу, оригінальні гіпотези та висновки містять колективні праці фахівців-істориків.³⁹ Але, звичайно, автори не ставили собі за мету спеціально дослідити правову спадщину давнього населення півдня України.

Перші кроки на цьому шляху було здійснено лише нещодавно в окремих статтях О.А. Ручинської, О.А. Гавриленка, В.А. Папанової.⁴⁰

В радянський та пострадянський періоди працю М.І. Ростовцева з дослідження політичної історії Боспорського царства було продовжено науковими розвідками В.Ф. Гайдукевича,⁴¹ О.О. Масленнікова,⁴² Д.П. Каллістова,⁴³ Ю.А. Виноградова⁴⁴ та ін. З числа наукових досліджень цієї проблематики в останній час найбільшу цікавість викликають праці С.Ю. Саприкіна,⁴⁵ В.М. Зубаря, А.С. Русяєвої⁴⁶ та ін., у яких автори, зокрема, сприяють їй на деяких аспектах еволюції форм державного устрою та державного правління Боспорської держави.

Значний обсяг цінних матеріалів щодо особливостей державного ладу Боспорського царства містить монографічне дослідження В.А. Анохіна,⁴⁷ у якому на широкому джерельному підґрунті висвітлюється історія античних міст та поселень, які виникли на берегах Боспору Кіммерійського (сучасна Керченська протока) внаслідок грецької колонізації на межі VII—VI ст. до н.е. Дослідник наочно показав як спочатку незалежні поліси (міста-держави), розташовані у Східному Криму, поступово підпорядковувалися найсильнішим з них, наприклад, Пантікапею, і з часом склали кістяк міцної греко-варварської держави — Боспорського царства, яке проіснувало майже тисячоліття — з середини V ст. до н.е. до початку VI ст. н.е. Книга написана на основі аналізу більшості відомих на той час письмових, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел. У ній подано систематичний виклад історії Боспорської держави та пропонується низка оригінальних рішень, що стосуються походження правлячих тоді династій Археанактидів та Спартокідів (засновником останньої, як стверджує В.А. Анохін, був Спарадок, син фракійського царя Тереса), прослідковується історія правління окремих правителів, їхня політика у галузі економіки та монетної справи, взаємовідносини з провідними державами того часу: Афінами, Єгиптом, Римською імперією. Переглянуто атрибуцію деяких монетних випусків, зокрема, встановлено факт карбування у Німфеї монет самосцями, які втекли туди під час війни Самосу з Афінами у 440—439 рр. до н.е. Усі монетні випуски доримського часу прив'язані до періодів правління боспорських царів. Робота містить низку пропозицій з приводу дослідження окремих питань — хронології Спартокідів, боспорських проксеній, напису з переліком переможців у спортивних змаганнях з Горгіппії, списків імен тощо. Вони надають можливість дійти певних висновків стосовно окремих питань державного та міжнародного права античних полісів Північного Причорномор'я.

Проблемам політичної історії Боспорського царства присвячено фундаментальну монографію С.Ю. Саприкіна «Боспорское царство на рубеже двух эпох». Своє дослідження автор розпочинає з періоду правління сина Мітридата Євпатора, подаючи перед цим короткий екскурс до історії попереднього соціально-економічного розвитку. Він зауважує, що наріжним каменем політики Мітридата на території Понтійського царства та у Боспорській державі було створення військових поселень на кшталт катойкій або клерухій, основним заняттям жителів яких, підпорядкованих царській адміністрації, окрім військової служби, було заняття сільським господарством.⁴⁸ З цієї його думкою можна цілком погодитися. Адже у всіх докапіталістичних суспільствах головною умовою та засо-

бом виробництва була земля, а відносини між землевласниками мали переважно натуральний характер. Отже, товарні відносини у таких умовах не могли стати панівними та були своєрідною надбудовою над натуральною основою господарства.⁴⁹ Зроблений висновок з необхідністю веде за собою низку умовиводів відносно особливостей розвитку зобов'язального права у цей період.

У розділі, присвяченому правлінню в Боспорській державі Фарнака розглянуто широке коло проблем, пов'язаних із діяльністю мітрідатового сина у внутрішньодержавній сфері та його політикою по відношенню до Риму. Докладно викладено події його походу до Малої Азії, спроби відновити державу Мітрідата VI Євпатора, обставини поразки у битві при Зелі та втечі на Боспор, де вже утвердився на престолі Асандр.

Один з розділів роботи присвячено аналізу достатньо складного та суперечливого періоду правління на Боспорі спочатку архонта, а потім царя Асандра, який був залишений Фарнаком на Боспорі у якості намісника на час його походу до Малої Азії. Особливий інтерес викликає висвітлення автором спроб Асандра захопити Херсонес у 46—45 рр. до н.е. (хоча В.М. Зубар датує ці події ширше, відносячи їх до періоду між 44 та 31 рр. до н.е.).⁵⁰ С.Ю. Саприкін вважає, що такого походу насправді не було здійснено.⁵¹ На думку, В.М. Зубаря, ця військова акція проти Херсонесу все ж мала місце і її основною причиною була відмова херсонеської громадянської общини після смерті Цезаря сплачувати форос на користь боспорського правителя. Надана Цезарем Херсонесу елевтерія не була підтверджена і поліс юридично повернувся до того стану, у якому перебував раніше. Тому громадянська община міста й повинна була привестися до покори за допомогою збройної сили, оскільки географічне розташування Боспору та Херсонесу виключало будь-які інші форми залежності між цими державами, окрім сплати певного форосу, ймовірно, у вигляді поземельного податку на користь царя.

С.Ю. Саприкіним широко та повно висвітлено питання приходу до влади цариці Динамії, головні особливості її правління. На широкому джерельному підґрунті йому вдалося реконструювати характер взаємовідносин цариці з Римською імперією, державами Північного Причорномор'я та варварською периферією. Досить докладно й аргументовано з'ясовано характерні риси політики царя Аспурга по відношенню до боспорських міст, особливості царської титулатури, причини видання декретів, адресованих жителям Горгіппії.⁵² Можна цілком погодитися з автором відносно того, що Аспург, здійснюючи свою політику, виступив продовжувачем діяльності Мітрідата Євпатора, Фарнака та Асандра. Саме вона дозволила Боспорській державі досить стабільно розвиватися аж до кінця III ст. до н.е. Принагідно варто зазначити, що нині вже не слід беззаперечно погоджуватися з тим, що в I—II ст. н.е. Римська імперія надавала Боспорському царству допомогу грошовими субсидіями.⁵³ Ця традиційна точка зору, повторена С.Ю. Саприкіним, нині переглянута у сучасній літературі, де висвітлено ці питання.⁵⁴ Не цілком коректним виглядає й припущення автора, ніби «...Аспург домігся визнання свого суверенітету над населенням Таврики, а відносини зі Скіфським царством розглядав як встановлення протекторату над ним через укладення скіфо-боспорського союзу з домінуючою роллю у ньому Боспору».⁵⁵ Як заува-

жує В.М. Зубар, така точка зору грішить модернізмом і не знаходить підтримки у джерелах.⁵⁶ Однак, усі наведені зауваження мають дискусійний характер. Загалом монографія С.Ю. Саприкіна є багатоплановим дослідженням, що спирається на широку джерельну базу й становить суттєвий внесок в опрацювання політичної історії античних держав Північного Причорномор'я. Шодо значення для історико-правової науки, в монографії зібрано та узагальнено значну кількість матеріалів, які дозволяють дійти деяких висновків відносно особливостей еволюції форм державного правління на Боспорі та низки інших важливих питань, що стосуються державного права.

Наприкінці XX ст. до наукового аналізу державного ладу Боспорського царства звертаються вже не лише історики-антикознавці та археологи⁵⁷, але й вчені-правознавці. Зокрема, М.М. Страхов у 1999 р. опублікував статтю, де, слідом за «цивільними» істориками, першим з вітчизняних істориків права наголосив на тому, що державний устрій царства не був статичним, а постійно трансформувався у відповідності зі змінами зовнішньої та внутрішньої політичної ситуації.⁵⁸

Дещо докладнішого опрацювання, аніж внутрішньодержавне право північнопричорноморських країн, набуло дослідження історії античного міжнародного права. Ці питання знайшли своє відбиття у дослідженнях вчених другої половини XIX — початку XX ст. К.О. Неволіна, В.Н. Лешкова, О.В. Лохвицького, Д.І. Каченовського, А.М. Стоянова та інших вчених. К. Неволін вважав за необхідне аналізувати розвиток правових інститутів, у тому числі міжнародно-правових, починаючи з моменту їх зародження і протягом їх становлення та розвитку: «Починаючи з самого першого зародку законів, з самих простих, грубих законодавств, вона (історія права) поступово підвищується до законодавств найдосконаліших».⁵⁹ Професори юридичного факультету Харківського університету Д.І. Каченовський та А.М. Стоянов в курсах міжнародного права, що були розроблені ними у 60—70-х рр. XIX ст., велику увагу приділяли дослідженню його генези та еволюції.⁶⁰ Але варто зазначити, що вони не визнавали, що основи міжнародного права були закладені вже у стародавній період. Це цілком пояснюється недосконалістю тогочасної історичної та історико-правової науки, а також їхньою незнайомістю з відомими тоді епіграфічними та археологічними джерелами. Водночас, вже професор Одеського університету П. Казанський доводив, що міжнародне право існувало вже у стародавню добу. Зауважуючи, що це право було «мало схожим на сучасне міжнародне право», дослідник стверджував, що «воно все ж таки існувало, наскільки ми можемо судити з відомостей, які до нас дійшли».⁶¹

В.А. Незабитовський, завідувач кафедри загальнонародного права у Київському університеті Св. Володимира, так же, як і О.О. Ейхельман, що змінив його на цій посаді, наголошували на необхідності вивчення історії міжнародного права для ліпшого розуміння його інститутів і закономірностей розвитку. У своїх працях вони неодноразово звертали до аналізу системи міжнародного права стародавнього періоду, а також окремих його принципів та інститутів. Концепція професора О. Ейхельмана щодо виникнення міжнародного права виглядає, як на той час, неординарною та прогресивною. В одній із своїх книг він зауважував: «Ми спостерігаємо

досить змістовне міжнародне життя ще у стародавньому світі... Скрізь, де утворювалось культурне коло — зазвичай — співплемінних народів з самостійним політичним ладом (в Індії, Фінікії, Греції, давній Італії). — які вступали в зносини між собою, там утворювались і міжнародно-правові відносини». ⁶² Не заперечуючи внесок європейської цивілізації до розвитку системи міжнародного права, він водночас не перебільшував його ролі.

Окрім творів названих дослідників, значний інтерес викликають також ґрунтовна праця П.С. Бібікова «Очерк международного права в Греции», ⁶³ а також наукова розвідка В. Переговського «О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира». ⁶⁴

Близько 140 праць складає доробок з історії міжнародного права академіка В.Е. Грабаря. Вивчаючи бібліографію міжнародного права, він у своїй фундаментальній монографії «Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917)» доводить очевидну недостатність попередніх досліджень названої проблеми. ⁶⁵ На його думку, цим і пояснювалися помилки у вивченні сучасного міжнародного права. Ґрунтуючись на глибокому долідженні питань еволюції міжнародного права, В.Е. Грабар, як і його попередники, схилився до думки відносно необхідності «насамперед позбутися упередженої думки, що в давнину не існувало міжнародного права». ⁶⁶ З часом такі погляди стали поділятися й іншими дослідниками.

Розвідки з дискусійних і недостатньо опрацьованих проблем історії становлення та еволюції міжнародного права були здійснені й у 70—80-х рр. ХХ століття. Між найпомітніших — праці І.І. Лукашука, який, розуміючи існування суттєвих лакун у науці міжнародного права, відзначав наявність розмаїття думок та палких наукових суперечок з приводу часу виникнення цієї галузі права. ⁶⁷ У фундаментальному підручнику, опрацьованому кафедрою міжнародного права Київського державного університету, в окремому розділі, присвяченому його історії, чи не найчіткіше за весь радянський період було виголошено цілком слушну думку: «Матеріальні і літературні пам'ятки рабовласницького суспільства свідчать про те, що вже ця епоха мала і знала своє міжнародне право...». Щоправда, «...регулярні міжнародні відносини тих часів здійснювались лише між порівняно невеликою кількістю держав певного географічного району». ⁶⁸ Отже, українська наука міжнародного права перебувала на прогресивних позиціях щодо вирішенні важливих питань історії міжнародного права.

Серед сучасних досліджень звертає на себе увагу неординарна дисертаційна робота О.В. Буткевич, присвячена становленню та розвитку міжнародного права у стародавній період. ⁶⁹ Авторкою докладно висвітлено особливості міжнародних відносин стародавнього світу, походження міжнародного права та його характер у стародавній період. Велику увагу вона приділила розгляду питань щодо утворення інституту міжнародної правосуб'єктності, становлення джерел міжнародного права, формування статусу іноземців у міжнародному праві, становлення інститутів міжнародного договірної, посольського, міжнародного торговельного, міжнародного морського права, становлення законів та звичаїв війни, формування статусу території в міжнародному праві. Щоправда, дослідниця в основному спиралася на джерела, які походять з Єгипту, Хетської держа-

ви, інших давньосхідних держав і тому поза її увагою лишилася ціла низка важливих джерел еллінського міжнародного права античного часу.

Матеріали для висвітлення окремих аспектів проблем розвитку державності та права стародавнього періоду на території сучасної України, особливостей міжнародно-правових зв'язків Херсонесу, Ольвії, Тіри, Боспорської держави з «варварським» світом тією чи іншою мірою можна почерпнути зі значного обсягу історичної літератури, присвяченої питанням соціальної, політичної, економічної історії киммерійців, скіфів, таврів, будинів, гелонів та інших народів, які мешкали на території сучасної України. Серед них праці Б.А. Рибаківа, Т.В. Блаватської, В.Е. Мурзіна, Б.А. Шрамка, Ю.В. Павленка, О.І. Тереножкіна та інш. ⁷⁰ Але, звичайно, автори не ставили собі за мету спеціально дослідити державно-правову спадщину давнього населення українського Степу та Лісостепу. Перші спроби такого дослідження було здійснено лише кілька років тому. ⁷¹

Отже, аналіз масиву вітчизняної та зарубіжної літератури, створеної науковцями впродовж майже стоп'ятидесятиліття, дозволяє дійти низки висновків. Насамперед, варто зауважити, що до цього часу спеціальної літератури, яка б мала предметом дослідження політико-правового ладу античних держав Північного Причорномор'я, не існує. Увесь наявний пласт літератури, за невеликим виключенням має переважно загальноісторичний характер і присвячений питанням політичної історії, розвитку матеріальної та духовної культури держав північнопричорноморського регіону стародавньої доби. Тому системне історико-юридичне дослідження цієї наукової проблеми здійснюється вперше.

1.2. Джерела до вивчення античних держав та права у Північному Причорномор'ї.

Джерельне підґрунтя дослідження є достатньо різноманітним, але наявні джерела нерівнозначні як за своєю кількістю, так і за рівнем інформативності. Важливе значення для аналізу питань розвитку права причорноморських полісів має вивчення виявлених археологами епіграфічних ⁷², зокрема, лапідарних написів юридичного змісту, які становлять неабияку цінність для історико-правової науки, оскільки вони є найоб'єктивнішими з усіх нині доступних джерел. Ще на початку ХХ сторіччя один з патріархів вітчизняної історичної науки новітнього часу В.П. Бузескул підкреслював, що написи «чужі тій суб'єктивності, яка відрізняє твори істориків. Переважно вони більшою або меншою мірою сучасні події, якої стосуються, і дійшли до нас безпосередньо, не перекручуючись численними переписками». ⁷³ Більшість написів — грецькою мовою, певна частина — латиною. За своїм змістом написи поділяють на три основних різновиди: декрети та постанови органів державної влади, присвятні написи та могильні написи. Для вивчення історії права античних держав Північного Причорномор'я особливе значення мають написи першого типу, які цілком впевнено можна вважати пам'ятками права, що у давні часи виступали в якості джерел права.

Правові пам'ятки — це зафіксовані у письмовій формі джерела права, що давно втратили свою силу, припинили дію. Вони лише зберігають

пам'ять про право минулих часів, і тому становлять інтерес в основному лише з точки зору історико-правової науки. З пам'яток права ми дізнаємося про сутність правових норм, які діяли у колишні часи. Під джерелом права найчастіше розуміється форма виразу права.⁷⁴ Сучасна юридична наука визначає кілька різновидів правових джерел (у формальному значенні): правовий звичай, судовий прецедент, адміністративний прецедент, нормативний акт, та нормативний договір. Щодо античного часу коло цих джерел вбачається дещо ширшим.

Саме епіграфічні написи, віднайдені під час розкопок міст-держав, нині дають змогу споглядати та піддати науковому аналізу аутентичні тексти юридичного змісту: закони, декрети, постанови, присяги, угоди, де знайшли відображення суттєві риси права VI ст. до н.е. — VI ст. н.е. Значна кількість цих пам'яток була опублікована в історичній літературі протягом останнього сторіччя, але переважна їх більшість досі так і не знайшла відповідного опрацювання в історико-правових дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-юристів, які тривалий час вважали їх не вартими уваги. Але, як справедливо зазначав французький археолог Ж. Соваж: «Немає банальних написів, є лише банальний спосіб поведінки з ними».⁷⁵

У працях істориків-антикознавців В.В. Латишева, С.О. Жебельова, О.І. Леві, Ю.Г. Виноградова, В.І. Кадеєва, С.Ю. Саприкіна, Е.І. Соломонік, С.В. Д'ячкова, О.П. Мартем'янова, О.А. Ручинської та інш. наведено значну кількість прикладів використання лапідарних написів⁷⁶ з метою аналізу соціальної структури, правового статусу окремих категорій населення.⁷⁷ Це переконливо доводить принципову можливість виявлення й суттєвих рис державного, цивільного, адміністративного, шлюбно-сімейного, кримінального права полісів, а також системи норм міжнародного права, поширених у Північному Причорномор'ї на межі нової ери. Звичайно, через брак нарративних та епіграфічних джерел таке дослідження буде неповним, але прагнення заповнити існуючі лакуни в історико-правовому пізнанні спонукає дослідників до наполегливої роботи в цьому напрямку.

Загальновідомо, що практика фіксації найважливіших юридичних документів на камені з метою закріпити дію їхніх норм на тривалий час була надзвичайно поширеною в античну добу. Роз'яснюючи це, сатрап Мелеагр писав жителям Іліону: «Ви добре вчините... записавши на стелу надані вам пільги та поставивши до храму, щоб залишалися для вас незмінними й надалі ці пожалування».⁷⁸ Карбування на камені важливих джерел права було також своєрідною формою правового інформування населення античних держав. Важливість такої практики підкреслювала Т.В. Блаватська: «Правова інформація була істотним засобом у встановленні та збереженні міцних відносин еллінського республіканського полісу та його громадянина».⁷⁹

Структура норм права, зафіксованих у лапідарних пам'ятках права, що нині доступні дослідникам, інколи вже виражалася в їх формулюванні у вигляді «якщо — то». «Ці закони, — зазначає Е. Аннерс, — як правило (що було типовим для будь-якого казуїстичного тексту), розпочиналися зі слова «якщо», після якого йшов опис конкретної ситуації, до якої відносилась відповідна юридична норма цивільного чи кримінального права».⁸⁰ Поділ

структури правової норми на гіпотезу, диспозицію, санкцію зустрічається у правових пам'ятках, що походять з Північного Причорномор'я.

Найвідомішою пам'яткою державного права полісів Північного Причорномор'я є присяга громадян Херсонесу (кінець IV — початок III ст. до н.е.),⁸¹ досліджена у працях В.В. Латишева,⁸² С.О. Жебельова, А.І. Тюменева⁸³ та ін. На думку більшості дослідників, присягу було укладено та опубліковано після гострих внутрішніх зворушень, спрямованих на повалення демократичного ладу та встановлення олігархії чи тиранії. У § 3 проголошувався обов'язок громадян стояти на охороні демократичного устрою: «Я ... не дозволю цього (виступати проти демократії — О.Г.) тому, хто зраджує та ламає, і не приховую цього, а доведу до відома державних посадових осіб...».⁸⁴ Практика принесення такого роду присяг була досить поширеною в античних державах. Про це свідчать знахідки подібних пам'яток у ході археологічних досліджень інших грецьких колоній. Найближчим за суттю документом є присяга ефебів критського міста Дрера (бл. 220 р. до н.е.), де молоді громадяни давали клятву «не підіймати заколоту та противитися всякому заколотникові, не складати змови ні у місті, ні за його межами і не бути заодно з іншими змовниками, а якщо їм стане відомо, що хтось уклав змову, довести про це до відома більшої частини космів». Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави.⁸⁵

Присягою херсонесити зобов'язувалися не чинити змови проти осіб, які не були оголошені поза законом за вчинені злочини, зберігати державну таємницю та не посягати на територіальну цілісність держави, зберігати державну святиню — Састер, під яким, ймовірно, розумівся кумир богині Діви.⁸⁶ Громадяни присягали не продавати й не вивозити свого хліба нікуди, окрім Херсонесу. Це зовсім не виглядає дивним зважаючи на те, що в той час громадяни періодично потерпали від неврожаїв, політичних та військових проблем, які також відбивалися на забезпеченні населення продуктами харчування, і тому зерно набувало значення «стратегічного продукту». Отже, у присязі було закріплено перелік найважливіших, з тогочасного погляду херсонеської громадянської общини, обов'язків та правил поведінки громадян, яких вони мали цілковито дотримуватися.

Про розвиток цивільно-правових відносин свідчать, зокрема, плити з текстами різноманітних угод майнового характеру. Відомо, наприклад, про знайдену в Херсонесі у 1898 р. мармурову плиту з вибитим на ній актом про продаж чи оренду земельних ділянок з визначенням їхньої площі та переліком суб'єктів угоди.⁸⁷ Документ датується 60—70-ми рр. III ст. до н.е.⁸⁸

Деякі характерні риси фінансового права міст-держав Північного Причорномор'я висвітлює ґрунтовно опрацьований вченим-нумізматом П.Й. Карішковським текст ольвійського закону⁸⁹ про грошовий обіг та валютні операції, датований дослідниками початком IV ст. до н.е. Цей закон було прийнято, ймовірно, за зразком афінського закону Клеарха про міри, ваги та монети,⁹⁰ дія якого протягом певного часу поширювалася й на низку північнопричорноморських полісів, що входили до Афінського морського союзу.⁹¹ Оригінал ольвійського закону, вибитий на мармуровій плиті, нині зберігається в музеї університету м. Анкари (Туреччина). Напис було віднайдено в 1876 р. на території колишнього м. Піерону (тепер сели-

ше Андолу-Кавак). на східному березі Босфору, серед руїн відомого в давнину святилища Зевса Урія і вперше опубліковано В.В. Латишевим,⁹² а пізніше перевидано С.О. Жебелявим.⁹³ П.Й. Каришковський висловив гіпотезу, що це — копія з постанови ольвіоольвіополітів, яку було виставлено при вході в Чорне море біля храму божества, що вважалося покровителем мореплавців, серед інших важливих документів, які регулювали міжполісну торгівлю на чорноморських ринках.⁹⁴

Його припущення достатньо аргументовано, доповнив Ю.Г. Виноградов. Здійснивши текстологічний аналіз формули прескрипту та залучивши для порівняння подібні пам'ятки — пароський закон межі III—II ст. до н.е. про реформу нотаріальної практики мнемонів і боротьбу з фальсифікацією документів, а також мілето-ольвійський договір — він дійшов висновку, що це не просто заголовок, а преамбула закону, складеного у вигляді псефізми. На його думку, ольвіополіти послали до Герону (телер селище Андолу-Кавак) не просто текст закону, який вже на місці був доповнений заголовком та вибитий на камені, а вже готову кам'яну плиту.⁹⁵

До нашого часу дійшли й деякі нормативно-правові акти, що регулювали відносини у сфері податкового права міст-держав Північного Причорномор'я перших сторіч нашої ери. У 1891—1892 рр. дослідником херсонеських пам'яток К.К. Косцюшко-Валюжиничем було виявлено мармурову плиту з вибитими на ній розпорядженнями намісника Нижньої Мьозії Тертуллія⁹⁶ до посадових осіб Херсонесу та начальників римського гарнізону, розташованого у місті, з приводу проституційної податі (*capitulum lepocinii* або ж *vestigali*, *λερέ τοῦ τέλους τοῦ λερνικῆς*). Ця знахідка привернула увагу археологів В.В. Латишева, О. Домашевського, І. Турцевича, Е.І. Соломонік, які описали їх у своїх роботах.⁹⁷ З праць Е.І. Соломонік відомий також зміст закону щодо амністії політичних вигнанців, який є цінною пам'яткою кримінального права Херсонеського полісу. Закон, віднайдений у 1977 р. В.О. Кутайсовим, викарбуваний на вапняковій плиті й датується першою чвертю III ст. до н.е.⁹⁸

Важливими джерелами права Боспорської держави виступали царські декрети та рескрипти. У них містилися норми, що стосувалися окремих інститутів адміністративного, фінансового, цивільного та міжнародного права. До нашого часу збереглися тексти декретів Левкона I, Перісада та Евмела, рескрипти царя Аспурга та ін.⁹⁹ За припущенням фахівців-антикознавців у певні періоди на території окремих античних полісів Північного Причорномор'я діяли й деякі закони Афіньської держави.¹⁰⁰

З-поміж пам'яток міжнародного права кінця I тис. до н.е. одне з визначних місць посідають договори, що укладалися між окремими державами.¹⁰¹ За кількістю сторін стародавні міжнародні договори, зазвичай, були двосторонніми. Причини цього полягають в особливостях міжнародних відносин того часу і державних потреб, які найкраще могли бути забезпечені на двосторонньому рівні. Часто такі міжнародні договори стосувалися проблем судочинства. Договори між двома державами щодо порядку, якого вони були зобов'язані дотримуватися при розгляді судових справх відносно підданих тієї або іншої держави, називалися символами (*σύμβολα*); процеси, що походили з них іменувалися *δικαε ατο σύμβολον*.¹⁰² Подробиці про договори такого роду (які, наприклад, укладали з багатьма

державами херсонесити, ольвіополіти, тірити та ін.) невідомі. Рішення цих договорів були, ймовірно, досить різноманітними, оскільки вони пристосовувалися до правових норм держав, з якими укладалися такі угоди.

Загальноприйнятим було те, що сторона, яка програвала судову справу в іноземній державі, могла апелювати до судів своєї держави. Дехто з дослідників припускає, що й той, хто програв процес у себе на батьківщині, можливо, міг подавати апеляції до судових органів іноземної держави. Поліс, до якого подавалася апеляція, називався тоді *εκκλετος πολις* (обране місто), а процес — *δικε εκκλετος*. В Афінах процеси такого роду розбиралися перед фесмофетами. За поясненням граматиків, процеси щодо підвладних союзників, які, як відомо, передавали ведення своїх процесів до Афінів,¹⁰³ також називалися *δικαε αρο symbolon*, причому точно не відомо, чи позначалися цим ім'ям тільки процеси афінян з підвладними ним союзниками, або також процеси союзників з різних держав, або ж, нарешті, процеси союзників того самого держави між собою. Щодо укладення подібних договорів Афінів з незалежними державами варто додатково зауважити, що вони набували чинності лише після того, як їх затверджувала афіньська комісія (*δικαστηριον*) під головуванням фесмофетів. При цьому державі, що уклала такий договір, не дозволялося пропонувати ніяких змін після його затвердження. Тому послі іншої держави повинні були мати не лише повноваження щодо ведення переговорів, але й щодо досягнення конкретних результатів та остаточного затвердження договору.¹⁰⁴ В разі виникнення суперечностей між державами, що уклали угоду, останні за взаємною згодою визначали *εκκλετος πολις* — державу, обрану двома іншими державами в якості третейського судді, спеціально створений судовий орган якої й мусив вирішити суперечку.¹⁰⁵

Як це відбувалося в античних державах Північного Причорномор'я достеменно невідомо. Водночас, дослідники все ж мають можливість ознайомитися з подібними документами, що походять з північнопонтійського регіону. Так, у працях видатного російського історика та філолога академіка С.О. Жебелява¹⁰⁶ достатньо ґрунтовно опрацьовано проблему політичних умов підписання мілето-ольвійського договору, прийнятого невдовзі після 331 р. до н.е., року облоги Ольвії полководцем Олександра Македонського Зопіріоном. Копія документу, вибита на кам'яній брилі, була знайдений археологами при розкопках міста Мілета в 1903 р. Існуюча традиція робити копії договору мовами сторонам свідчила про важливість, яку надавали у той час міжнародним договорам, зобов'язанням, закріпленим у них. Як правило, дві копії у лапідарному вигляді зберігалися в державах — сторонах договору, виставлені на агорі, а інші — віддавалися на депозит до найвпливовіших храмів.

Ймовірно, що віднайдена мілето-ольвійська угода підтверджувала та розширяла положення іншого договору, який було підписано раніше. Відповідно до його статей мілетяни та ольвіополіти на території обох полісів порівнювалися у громадянських правах: «...Мілетяни користуються ателіями на тих же засадах, як вони користувалися раніше... Точно так же й ольвіополіти повинні у Мілеті користуватися таким же чином тими правами, які мілетяни мають у місті Ольвії». Громадяни полісів згідно з договором навіть мали можливість посідати пости у державній адміністрації: «...Якщо ж мілетянин бажає обіймати (в Ольвії) державні посади,

йому належить звернутися до ради: коли він буде зареєстрований, він може обіймати ці посади і (тоді) повинен, як і інші (ольвійські) громадяни сплачувати податі та інш.» Права громадян обох полісів мали захищатися у судовому порядку незалежно від місця розгляду справи.¹⁰⁷ Очевидно, за терміном дії це був безстроковий договір. Такими в античний час були переважно всі широкомасштабні договори. Укладаючись, як правило, на невизначений термін (рідше в самому договорі зазначалося, що відносини сторін в ньому закріплені «навіки»), подібні міжнародні угоди діяли досить довго, оскільки жодна зі сторін не наважувалась їх порушити. В стародавній Греції таким міжнародним договорам, що зберігались у Дельфійському та Олімпійському храмах, щорічно приносилися клятви, присяги, поновлюючи договір.¹⁰⁸

Питання про ініціатора підписання угоди досі залишається відкритим. С.О. Жебельов, припускає, що за загальним духом його редакції та на підставі аналізу перебігу політичних подій 30-х років IV ст. до н.е. можна дійти висновку про первинність ініціативи з боку Мілету. Зважаючи на факт укладення з ініціативи останнього подібних угод з іншими своїми колоніями — Кізіком, Сардами, Філадельми — з таким висновком можна беззаперечно погодитися, тим більше, що за змістом мілето-ольвійський договір майже аналогічний іншим. Так, в угоді з Кізіком зазначається: «... Обидва міста мають бути дружніми на вічні часи, згідно з батьківськими настановами (*κατά τά πατρία*), кізікенцю бути в Мілеті мілетянином, мілетянину в Кізіці — кізікенцем, як [вони й раніше були]». Отже, за поширеною у той час традицією мілето-ольвійський договір, як і інші подібні, являв собою договір про ісополітію (*ισοπολιτεία*)¹⁰⁹ і виступав як важливе джерело міжнародного права першої половини IV ст. до н.е.

До нашого часу зберігся й текст військово-політичного договору між державами. Ще на початку XX ст. відомим археологом, дослідником Херсонесу В.В. Латишевим вперше було віднайдено та опубліковано ще одну цінну пам'ятку міжнародного права — договір про дружбу та взаємну допомогу між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком.¹¹⁰ Документ датований 179 р. до н.е. Досягнена угода була спрямована проти скіфів: Фарнак¹¹¹, який прагнув виставити себе захисником «еллінських» міст від оточуючого «варварського» населення,¹¹² зобов'язувався надати Херсонесу військову допомогу в разі нападу на місто або підвладну йому територію.¹¹³ У договорі сторони покладали на себе взаємні зобов'язання «не підіймати зброї» одна проти одної, в міру сил зберігати основи суспільного ладу та «не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу...» обох країн.¹¹⁴ Угода свідчить про повноправний статус херсонеського полісу на міжнародній арені, висвітлює деякі особливості його входження до європейського і взагалі міжнародного співтовариства, дозволяє краще зрозуміти значення міст-держав Північного Причорномор'я у світовій історії.

Договір був закріплений клятвою царя Фарнака. За часів античності практика принесення клятви була не лише обов'язковим, а й найбільш розвиненим та сталим елементом тексту договору, у тому числі письмового. Часто клятва була дуже суворою і супроводжувалась жертвоприношенням. Як зазначає Р. Вестбрук, «клятвою насправді досягалася та ж мета, що й письмовою формою договорів у сучасному міжнародному праві: це

була процедурна формальність, яка підкреслювала серйозність і тривалість його положень».¹¹⁵

Важливою складовою тогочасної системи джерел міжнародного права були такі, що регулювали міжнародно-правовий статус іноземців, тобто права та обов'язки, які мають іноземні громадяни у певній державі відповідно до її законодавства та міжнародних зобов'язань. Зокрема, в опублікованих збірках античної епіграфіки вміщено низку проксенічних декретів, значну кількість яких було виявлено під час розкопок Ольвії, Херсонесу, Пантікапею та інших полісів Північного Причорномор'я, починаючи з другої половини XIX ст. Вони були піддані ґрунтовному аналізу в працях вітчизняних та зарубіжних вчених-археологів та юристів.¹¹⁶ Ці проксенічні декрети встановлювалися на видному місці: зазвичай у храмах або на агорі. Про це свідчать написи: «встановити у храмі біля статуї» особи, що вшановується,¹¹⁷ «встановити у святилищі Аполлона»,¹¹⁸ «встановити у святилищі Зевса», «виставити на найвиднішому місці у місті» тощо.¹¹⁹ Як зауважувала І.П. Нікітіна, яка спеціально досліджувала античні проксенії, навіть зовнішні показники — дорогий матеріал, що використовувався для опублікування декретів, ретельність, з якою цей матеріал був оброблений, встановлення стел на видному місці для загального ознайомлення, разом з найважливішими законами (і все це на державний кошт) — свідчать про офіційний характер проксенічних відносин.¹²⁰

Отже, до нашого часу збереглася значна кількість лапідарних правових пам'яток, які дають змогу достатньо повно та різнобічно проаналізувати характерні риси систем права античних держав, що існували у Північному Причорномор'ї в другій половині I тис. до н.е. — на початку нашої ери.

Окрім названих вище типів епіграфічних пам'яток, в роботі використано різноманітні написи релігійних спілок (фіасів), будівельні написи, манумісійні акти тощо. Основна частина цих джерел опублікована у збірках документів В.В. Латишева «Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae»,¹²¹ «Античний спосіб производства в источниках» за редакцією С.О. Жебельова,¹²² «Корпус боспорских надписей»,¹²³ «Написи Ольвии»,¹²⁴ наукових працях істориків В.М. Юргевича,¹²⁵ В.П. Яйленка «Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников»¹²⁶ та «Материалы к корпусу лапидарных надписей Ольвии»,¹²⁷ В.М. Зубаря, С.Б. Сорочана, І.Д. Марченка «Жизнь и гибель Херсонеса»,¹²⁸ Е.І. Соломонік «Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени»,¹²⁹ П.Й. Каришковського «Монеты Ольвии» та «Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды»¹³⁰ та ін. В українській юридичній науці переважна більшість з них незнані й досі не використовувалися в дослідженнях історико-правового характеру.

Звичайно, лапідарні написи юридичного змісту, попри всю їхню об'єктивність, нерівнозначні за інформативністю, і тому лишають суттєві світліни у наших уявленнях про державно-правові інститути, що існували в межах сучасної території нашої держави. Тому для повнішої та більш об'ємної реконструкції ми змушені залучати й інші джерела або непрямі дані, що особливо характерно для архаїчного періоду. Тут на допомогу приходять пам'ятки малої епіграфіки — численні графіті на кераміці,¹³¹ а також унікальні, характерні майже виключно для Північного Причорно-

мор'я документи — приватні листи на свинцевих пластинках, як, наприклад, листи Ахіллодора та Апатурія, анонімний лист до магістрата-слідчого з пропозицією хабара, віднайдені в Ольвії та на Березані.¹³² Вони містять цінну інформацію щодо соціального устрою, економіки, а почасти й політичного ладу полісів, юридичних відносин. Сюди ж варто додати й описане в літературі багаторядкове графіті на остраконі, умовно зване «листом жерця».¹³³ Лист являє собою офіційний звіт про інспекційну поїздку жерця у пониззя ріки Борисфен. Тут він відвідав різні сакральні місцевості та сповістив до Ольвії про відправку меду та барана, про служителя одного з святилищ, який голодував, про руйнування вівтарів Геракла, Матері Богів та Борисфена, про рабів, що втекли після аварії корабля, вивіз із Гілеї поганих сосен та ловлю диких коней.¹³⁴ Листи такого типу мають величезне значення для вивчення права північнопричорноморських держав у ранній час. Але знаходять їх дуже нечасто. Саме тому вони закономірно притягають до себе увагу багатьох вчених, які з різних точок зору намагаються відновити недостаючі ланки цих унікальних написів, дискутують відносно їхнього розуміння.

Інша група джерел — нарративні. Це — повідомлення давньогрецьких та латинських авторів, що більшою або меншою мірою торкаються подій, які відбувалися в античних державах Північного Причорномор'я та у сусідніх «варварських народів». Одразу ж необхідно визнати, що, на жаль, повідомлення стародавніх авторів про державно-правове життя народів, що в давнину проживали на території сучасної України не є надто широкими. До того ж до нашого часу не збереглися твори істориків, правників та філософів, які жили та творили тут, хоча варто зауважити, що один з херсонеських декретів містить згадку про місцевого історика Сіріска (III ст. до н.е.), який лишив описання історії полісу і його взаємовідносин з Боспором та скіфами.¹³⁵ Відомо також про ольвійського історика Посідонія (якого не слід плутати з його тезкою філософом) та філософа Біона Борисфеніта.¹³⁶ Можна пригадати також імена Дифіла Боспорита, Сфера Боспорянина.¹³⁷ Збереглася й пантікапейська епітафія філософу (а можливо й логографу) Смікру: «(Це) пам'ятник Смікру, який великим був довірою (яку викликав до себе) і у якого справедливість впроваджена була у розумі природою від народження. Його виховали Музи, а він вчив на перехрестях (доріг) та дав співгромадянам найкращий спосіб мислення».¹³⁸ Але навіть відомі свідчення, що містяться у творах грецьких та римських авторів — Геродота¹³⁹, Полібія¹⁴⁰, Діона Хрисостома,¹⁴¹ Страбона¹⁴² та інших — в історико-правовій науці досі не знайшли всебічного та адекватного опрацювання.

З нарративних джерел можна дізнатися про різноманітні санкціоновані державою й загальнообов'язкові для населення давні звичаї та традиції, якими протягом багатьох сторіч регулювалися суспільні відносини. У своїй сукупності вони створювали звичаєве, або так зване неписане право, котре регулювало більшість відносин у період стародавньої історії. Як регулятор поведінки людей, звичаєве право репрезентувалося і через повсякденне життя людей, і через всі історичні форми життєдіяльності (сім'я, етнічні та соціальні групи, держава).¹⁴³ Широка мережа норм звичаєвого права існувала й у державах Північного Причорномор'я. Особливість звичаєвого права, що склалося у північнопричорноморських державах, поля-

гала в тому, що воно зазнавало достатньо помітного впливу права сусідніх народів — спочатку кочових племен скіфів, саків тощо, пізніше — римського права.

До нарративних джерел слід ставитися надзвичайно обережно. Адже більшість повідомлень про Північне Причорномор'я, які маються в античній літературі, ґрунтуються не на особистому знанні авторів, а на письмовій традиції. Внаслідок цього, наприклад, у повідомленнях авторів римського часу достатньо часто з'являються свідчення, які стосуються ще періоду першого знайомства греків з цими територіями. Інколи в одному й тому ж творі поруч містяться свідчення різного часу: сучасних авторів та більш ранні.¹⁴⁴ Джерелознавчий аналіз цих повідомлень завжди надзвичайно утруднений як фрагментарністю цих свідчень, так і відсутністю багатьох опосередковуючих ланок у розвитку античної письмової традиції.

Цінним джерелом для дослідження характерних рис права власності, зобов'язального, кримінального і, особливо, процесуального права давньогрецьких держав є промови античних ораторів та логографів Лісія (бл. 440 — бл. 380 рр. до н.е.),¹⁴⁵ Ісократ (бл. 436—338 рр. до н.е.),¹⁴⁶ Демосфена (384—322 рр. до н.е.),¹⁴⁷ Есхіна (390—314 рр. до н.е.)¹⁴⁸ та ін. Щоправда, до нашого часу не збереглося жодної, яка б походила з античних держав Північного Причорномор'я, але й наявні дають достатньо матеріалу для того, щоб дійти певних висновків. Фрагменти з цих промов, які стосуються Боспорського царства, є виключенням з зазначеного вище правила, оскільки вони синхронні подіям, що описуються в них, і породжені конкретними обставинами, які не мають ніякого зв'язку з літературною традицією.

Серед найінформативніших з точки зору теми нашого дослідження промов варто відзначити знамениту Трапезитську (або, як її інколи називають, Банкірську) промову відомого афінського логографа Ісократ, яка досі не була належним чином опрацьована у вітчизняній юридичній літературі. Зважаючи на сказане, вбачається доцільним коротко викласти зміст цього твору, написаного між 393 та 391 рр. до н.е. для молодого боспорянина (сина Сопея — високопоставленого чиновника при дворі боспорського царя Сатира), який виступив з позовом проти афінського банкіра, метека на ім'я Пасіон.

Свою широко промову позивач розпочинає із заяви, що справа його є доволі складною, оскільки правочини з банкірами зазвичай укладаються без свідків. Далі позивач рекомендує себе перед дікастами та докладно оповідає зміст своєї справи. Він повідомляє, що його батько, знатний та могутній боспорянин, за наклепом був заарештований. Боспорський цар Сатир звернувся до афінян з вимогою, щоб Сопеїд, який під час цих подій перебував в Афінах, повернувся на батьківщину, а усі наявні в нього кошти віддав би боспорським представникам в Афінах. Сопеїд вирішив виконати частину царських наказів і віддав лише те, що неможливо було сховати. А кошти, вкладені ним раніше до банку (*τράπεζα*) Пасіона, про які боспорянам нічого не було відомо, Сопеїд, за порадою Пасіона, приховав. Для більшої вірності вони удвох заявили, що Сопеїд є боржником Пасіона та деяких інших кредиторів. Після того, як набула розголосу інформація, що Сопеїд — неможлива людина, він вирішив залишити Афіни і попросив Пасіона повернути йому гроші. У відповідь на вимоги друзів позивача,

Філомела та Менексена, банкір відповів, що ніяких грошей боспоряннина він не має. Оскільки становище Сопеїда, який не виконав усіх розпоряджень Сатира, було на той час в Афінах доволі непевним, йому довелося змовчати.

Минув деякий час і Сопеїд отримав з батьківщини звістку, що його батька виправдано і що цар Сатир ще більше, ніж раніше, благоволить до Сопея. Дізнавшись про зміни у становищі клієнта, Пасіон одразу ж сховав свого раба Кітта, який був свідком угоди з боспорянином. У відповідь на вимогу Сопеїда видати Кітта, Пасіон виступив із зустрічним позовом і звинуватив Сопеїда в тому, що він, разом із Менексом і за допомогою Кітта, начебто взяли у нього з банку шість талантів, а потім, щоб замести сліди, самі й сховали раба. Пасіон закликав Сопеїда на суд до полемарха і змусив його надати поручителів на суму шість талантів.

Прагнучи довести свою правоту, Сопеїд та Менексен розшукали раба та звернулися до магістратів з вимогою піддати його тортурам для того, щоб отримати від нього свідчення про вклад Сопеїда та про звинувачення їх Пасіоном. Але банкір перешкодив відданню Кітта на тортури, внісши за нього заставу у сім талантів та вдавшись до різних хитрощів. Після цього Пасіон розжалобив позивача розповідями про своє критичне становище, і, зрештою, вони дійшли згоди, що разом вирушать на Понт (до Боспорського царства), де Сопеїд отримає свої гроші. Якщо ж Пасіон не виконає умов договору, то справа мала бути передана на розгляд царю Сатиру, який міг накласти стягнення у полуторному розмірі. Угода ця була записана та передана на збереження Пірону з Фер, який повинен був, у разі виникнення суперечностей, передати документ Сатирові. Домовившись із Сопеїдом, Пасіон також переконав його відступитися від Менексена, який продовжував позов проти банкіра. У той же час Пасіон, за словами позивача, підкупив рабів Пірона та підмінив текст угоди, яку той зберігав. Зробивши це, Пасіон відмовився плести до Понту, став заперечувати свою заборгованість Сопеїдові і домігся розкриття документа при свідках. Виявилося, що запис містив розписку Сопеїда в отриманні від Пасіона усієї належної суми.

Виклавши усе це, Сопеїд доводить судові непереконливість аргументів Пасіона, який стверджував, що знайдений у Пірона документ є справжнім. По-перше, навіщо було домовлятися про передачу документа Сатирові у випадку неможливості виконання умов угоди, якщо справу було вже мирно закінчено. Далі, навіщо було Сопеїдові розпочинати процес, якщо він наперед знав, що Пасіон може легко довести свою правоту його розпискою. Найголовнішим же доказом того, що у справжньому документі не йшлося про виплату Пасіоном грошей Сопеїду, з вимогою або захистити його від позову Менексена або знищити записану угоду. Хто ж буде прагнути знищити документ, який засвідчує звільнення його від усіх обов'язків, говорить позивач. Звинувачуючи Пасіона у підробці документа, Сопеїд посилається на ще ганебніші справи однієї з довірених осіб банкіра.

У наступній частині своєї промови Сопеїд спростовує твердження Пасіона, буцімто у позивача в Афінах зовсім не було грошей, оскільки боспорянин начебто позичив у якогось Стратокла триста статерів. Сопеїд

доводить, що його угода зі Стратоклом мала характер безготівкових розрахунків, причому сам Пасіон виступав поручителем і за основну суму у 300 статерів та за належні за них відсотки. Звідси безсумнівно, що у Пасіона лежали гроші Сопеїда, інакше йому не було ніякого сенсу ручатися за боспорянина. Вказівка ж Пасіона на те, що друг Сопеїда Гіпполайд позичив у банкіра для боспорянина триста драм, не слід брати до уваги, оскільки це — один з тих вивертів, за допомогою яких Сопеїд у пору своєї біди ховав гроші від посланців царя Сатира. Насправді ж Сопеїд привіз із Понту багато золота, причому він наміняв в Афінах грошей на суму понад 1000 статерів. І при сплаті військової податі разом з іншими метками в Афінах Сопеїд зробив найбільший внесок з усіх іноземців. Що у Сопеїда були гроші, засвідчує й те, що Пасіон роздобув йому поручителя на суму в сім талантів, коли боспорянин вів в Афінах справу щодо фрахту судна.

Стисло повторивши викладені вище суперечності у запереченнях відповідача, Сопеїд розповів, що Пасіон обдурич його, не виконавши обіцянки разом плести до Боспорського царства та скоритися рішенням Сатира. Замість себе Пасіон послав Кітта. Сатир же, вислухавши обидві сторони, не зважився судити сам, а лише послав листа до афінських магістратів.

Наприкінці своєї промови Сопеїд наголосив на двох найвагомійших, на його думку, обставинах: по-перше, Пасіон не допустив, щоб його раб Кітт давав свідчення під тортурами і, по-друге, афінянам слід взяти до уваги виключно доброзичливе ставлення до них його батька Сопея та боспорського царя Сатира.¹⁴⁹ Хоча усі викладені в промові факти були підібрані та висвітлені Ісократом виключно в інтересах свого клієнта, усе ж загальне враження від неї не скиляється ні на користь позивача, ні на користь відповідача. Очевидно, процес стосувався лише невеликої частини спільних справ Сопеїда та Пасіона. Причому не завжди їхні оборудки мали законний характер, як, наприклад, приховання сопеїдового майна. З промови можна скласти уяву про деякі особливості тогочасних міжнародно-правових відносин між Боспорським царством та Афінами, а також певні характерні риси процесу та докази, які бралися до уваги судовими органами.

Якщо вже названі три групи джерел є певною мірою «традиційними» для історико-правової науки, то наступні майже ніколи не використовувалися у юридичних дослідженнях. Це, насамперед, нумізматичні джерела. Монетна справа у багатьох державах Північного Причорномор'я сягає своїм корінням VI ст. до н.е. а закінчується з їхнім занепадом. Звідсіля зрозуміло й значення монет: вони документують майже усю історію цих держав. Природно, нумізматичні пам'ятки, які чутливо реагували на будь-які зміни економічної кон'юнктури, можуть надати інформацію про стан господарства того чи іншого полісу, його фінансів. Але, що більш цінно для історико-правової науки, у багатьох випадках монети виступають в якості безпосереднього джерела для аналізу еволюції форми державного устрою або форми державного правління. Так, переважно на матеріалах ольвійського лиття та срібної чеканки V ст. до н.е. Ю.Г. Виноградову вдалося здійснити достатньо переконливу гіпотетичну реконструкцію генези ольвійської тиранії та порядок змін її на владу варварських намісників. А спостереження за грошовим обігом полісу, зокрема, припливом до

Ольвії понтійської міді в епоху Мітрідата дозволили йому уточнити час входження Ольвії до складу панпонтійської держави (Боспорського царства), форми підпорядкування полісу та дату виходу з-під влади Мітрідата.¹⁵⁰ Нумізматичні дані проливають світло й на деякі аспекти державно-го ладу Боспорського царства.¹⁵¹

І нарешті остання група — речові археологічні джерела. Ця багатоманітна категорія джерел за своєю природою відносно державно-правової історії є мовчазною: археологія здатна лише відобразити певні процеси, що відбуваються у політичній чи правовій сферах життя тієї чи іншої держави, але не може виявити їхню сутність. Для того, щоб примусити ці джерела «заговорити», необхідно постійне зіставлення даних археології з результатами, отриманими на іншій джерелознавчій основі. На необхідність використання в історико-правових дослідженнях, що стосуються стародавнього періоду, археологічних даних цілком слушно вказували московські юристи О.Б. Венгеров¹⁵² та І.А. Ісаєв. Останній навіть вважав за потрібне виокремити окрему допоміжну правничу дисципліну — юридичну археологію¹⁵³ (хоча така пропозиція, на наш погляд, вбачається не цілком коректною оскільки не можна здійснювати археологічні дослідження беручи до уваги лише артефакти, що мають юридичне значення, і відкидаючи усі інші).

Комплексне використання усіх названих груп джерел надає можливість суттєво розширити наші уявлення про процеси виникнення та розвитку держави і права на території України; типи та форми держави і права, причини їх зміни; особливості правової культури, юридичного побуту, державні органи і правові інститути народів, що населяли територію півдня сучасної України у стародавню добу.

Отже, у дослідженні політико-правового ладу античних держав Північного Причорномор'я автор спирався на комплекс лапідарних документів, нарративних джерел, нумізматичних і археологічних матеріалів, а також літературу, різною за своєю спрямованістю. Аналіз літератури, яка безпосередньо, або побіжно торкається питань розвитку права в Херсонесі, Ольвії, Тірі, Боспорському царстві, свідчить про переважно загальноісторичне спрямування праць дослідників, у яких висвітлюються лише окремі аспекти означеної проблеми. Відсутні узагальнюючі праці, що досліджують джерела права, якими регулювалися тогочасні суспільні відносини, а правові засади діяльності органів державної влади вивчено фрагментарно. Основні ж риси цивільного, сімейного, фінансового, процесуального права північнопричорноморських держав зовсім не знайшли висвітлення у науковій літературі.

Дослідження історичних джерел вказує на необхідність критичного аналізу багатьох з них. Їхньою особливістю стало те, що частина з них, особливо твори стародавніх авторів, носять суб'єктивний характер, часто не цілком адекватно відображають дійсні факти та події. З іншого боку, цінним джерелом виступають лапідарно зафіксовані закони, декрети, постанови, присяги, угоди, де знайшли відображення суттєві риси права VI ст. до н.е. — VI ст. н.е. тощо. Саме вони часто не лише відбивають об'єктивну ситуацію, що існувала в античних державах Північного Причорномор'я в різні періоди, а й окреслюють конкретні завдання, які мали вирішуватися державними органами у різних сферах соціального життя,

дають можливість створити уявлення про особливості розвитку права. Хоча й це джерело не варто сприймати цілком некритично.

Уся сукупність джерел, дані наукових досліджень, присвячені висвітленню питань, що вивчаються, дозволяють (за умови належного критичного ставлення до них) об'єктивно відтворити особливості політико-правових відносин в стародавніх державах, що існували на теренах сучасної Південної України, характерні риси побудови та функціонування органів державної влади та управління на різних етапах їхньої діяльності та в різних за формою правління державах, особливості формування та основні риси інститутів права, що склалися у названих державних утвореннях. Джерелами висвітлюються також основні етапи правового регулювання соціальних відносин в складних умовах, які змінювалися. Саме тому вивчення джерел і літератури з теми дають змогу розкрити ті питання, які раніше достатньо не висвітлювалися у літературі та не були предметом самостійного дослідження.

¹ Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы. — М.: Юристъ, 1999.

² Честнов И.Л. Актуальные проблемы теории государства и права: Исторические предпосылки и эволюция государства и права. — СПб.: ИВЭСЭП; Знание, 2005.

³ Алексеев С.С. Общая теория права. — М., 1994; Рабинович П.С. Основы общей теории права и держави. — Боролянка, 1993; Скакун О. Ф. Теория держави та права. — Харків, 1996; Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — Одесса: Юридична література, 2002; Шульга А.М. Теория права. — Харьков, 1998 та ін.

⁴ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887; Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журн. министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 35—77; Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896. — С. 13—15; Латышев В.В. Надпись о постройке херсонесской стены // Известия имп. Археологической комиссии. — 1901. — Вып. 1. — С. 57—59; Латышев В.В. Эпиграфические этюды // Журнал Министерства народного просвещения. — 1896. — январь тощо.

⁵ Бобринский А.А. Херсонес Таврический. Исторический очерк. — СПб., 1905.

⁶ Иванов Е.Э. Херсонес Таврический. — Симферополь, 1912.

⁷ Кене Б.В. Исследования об истории и древностях Херсонеса Таврического // Записки Санкт-Петербургского археолого-нумизматического общества. — СПб., 1850; Кене Б.В. Описание музея покойного князя Василия Викторовича Кочубея и исследования об истории и нумизматике греческих поселений в России равно как царства Понтийского и Босфора Киммерийского. Тт. 1—2. — СПб., 1857.

⁸ Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в V—X вв. по Р.Х. // Памятники христианского Херсонеса. — Вып. 3. — М., 1908; Шестаков С.П. По поводу новейших трудов по истории и топографии Херсонеса Таврического // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. — 1908. — Т. 24. — Вып. 4.

⁹ Бертъе-Делагард А.Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1893. — Т. 16. — С. 58—81; Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса // Известия

тия имп. Археологической комиссии. — 1907. — Вып. 23; Шангин М.А. Некоторые надписи Херсонесского музея // Вестник древней истории. — 1938. — № 3(4). — С. 82—83.

¹⁰ Гавриленко О.А. М.І. Ростовцев — видатний дослідник античної державності та права // Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи. Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права. 15—18 вересня 2002 р. м. Феодосія. — Симферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. — С. 167—177.

¹¹ Ростовцев М.И. Мифрадат Понтийский и Ольвия // Известия императорской археологической комиссии. — Вып. 23. — 1907. — С. 21—27.

¹² Ростовцев М.И. Страбон как источник для истории Боспора // Сб. статей в честь В.П. Бузескула. Харьков, 1914, с.366—380; Ростовцев М.И. Амага и Тиргатао // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XXXII. — 1915. — С. 58—77.

¹³ Ростовцев М.И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // Известия имп. Археологической комиссии. — Вып. 49. — 1913. — С. 1—62, 133—140; Ростовцев М.И. Бронзовый бюст боспорской царицы и история Боспора в эпоху Августа // Древности. Труды Моск. археол. об-ва. — Т. XXV. — 1916. — С. 1—31.

¹⁴ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор (критический обзор памятников литературных и археологических). — Пг., 1925.

¹⁵ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Т. 2 // Вестник древней истории. — 1989. — № 2. — С. 183—197; 1989. — № 3. — С. 184—203; 1989. — № 4. — С. 124—133; 1990. — № 1. — С. 175—183.

¹⁶ Сапрыкин С.Ю. Академик М.И.Ростовцев о Понтийском и боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. — 1995. — № 1. — С. 200—211; Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — С. 8—9.

¹⁷ Латышев В. В. Очерк греческих древностей: Государственные и военные древности. — СПб., 1997.

¹⁸ Покровский И.А. История римского права. — СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», Журнал «Нева», 1999.

¹⁹ Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. — М.: Зерцало, 2003.

²⁰ Бузольт Г.Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1890.

²¹ Блаватский В.Д. Античная археология и история — М., 1966; Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э. Историко-эпиграфическое исследование. М., 1989; Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства // Вестник древней истории. — 1981. — № 2. — С. 65—89; Виноградов Ю.Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1993. — № 4; Виноградов Ю.Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса (О превратностях судеб херсонеситов и их лапидарного архива) // Вестник древней истории. — 1996. — № 1; Древнейшее государство на территории СССР: Материалы и исследования. — М., 1981; Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.-Л., 1954; Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — Л., 1949; Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград, 1985; Славин Л.М. Ольвия и ее округа. — Киев, 1986; Новицкая Н.И. К вопросу о народном собрании Херсонеса Таврического // Античные государства и варварский мир. — Орджоникидзе, 1981. — С. 44 та ін.

²² Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 155—160; Кадеев В.И. До питання про римських вільновідпущеників з грецькими іменами у Херсонесі Таврійському // Вісник Харківського університету. — Історія. — 1976. — № 145. — С. 98—102.

²³ Кадеев В.И. К вопросу о составе херсонесского Совета (ἡ βουλῆ) в первых веках н.э. // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 127—130; Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал — 1971. — № 9. — С. 24—31.

²⁴ Кадеев В.И. Проблема римского влияния на Херсонес в первых веках нашей эры // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988. Тезисы докладов. — Севастополь: Херсонесский историко-археологический заповедник, 1988. — С. 54—55; Кадеев В.И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II—III вв. н.э.) // XV Conference internationale d'etudes classiques des Pays socialistes «Eirene»: Res. des Communications. — Sofia, 1978. — S. 34—35.

²⁵ Кадеев В.И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н.э. — Харьков: Вища школа, 1970; Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э. — Харьков: Вища школа, 1989; Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.). — Харьков: АО Бизнес Информ, 1996.

²⁶ Дьячков С. В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н.э. — III в. н.э. // Вестник Харьковского университета. — 1992. — № 363; История. — Вып. 26. — С. 81—91; Дьячков С. В. Римские граждане на Боспоре // Проблемы истории Крыма : Тезисы докладов. — Симферополь, 1991. — С. 42—43; Дьячков С.В. Классовая структура общества Херсонеса Таврического в I—III вв. н.э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 51—52; Дьячков С.В. О социальном составе и характере Боспорских фиасов в I—III вв. н.э. // Вестник ХГУ. — 1992. — Вып. 25 (№ 362) / Серия: История. — С. 96—103; Дьячков С.В. Отпущенники и их потомки в составе населения Боспорского царства в первых веках н.э. // Вестник Харьковского университета. № 316. История. Вып. 22. — Харьков, 1988. — С. 81—91; Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 57—79; Дьячков С.В. Социально-классовая структура Боспорского царства I—III вв. н.э. // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 43—45.

²⁷ Просопография — наука, що займається вивченням особистих імен на основі аналізу сукупності літературних, нумізматичних, епіграфічних та інших джерел.

²⁸ Терещева Ю.Н. Просопография должностных лиц Ольвии I—III вв. н.э. // Вестник древней истории. — 1977. — № 4. — С. 156—182.

²⁹ Херсонес Таврійський в середині I ст. до н.е. — VI ст. н.е.: Нариси історії і культури. — Харків: Майдан, 2004.

³⁰ Зограф А.Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1951. — № 16.

³¹ Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. — XII в. н.э.). — К., 1977.

³² Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — 167 с.

³³ Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. — 1984. — № 3; Соломоник Э.И. Латинские надписи Хер-

сонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). — М.: Наука, 1983; Туревич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи // Известия Ист.-филол. института в Нежине. — 1901. — Т. 19. — № 124. — С. 55—58.

³⁴ Виноградов Ю.Г. Петр Осипович Карышковский (1921—1988) // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 210.

³⁵ Карышковский П.И. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. I // Археологія. — 1957. — XI. — С. 45—69; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988.

³⁶ Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды. 1—2 // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 111—131; Карышковский П.О., Виноградов Ю.Г. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимости драгоценных металлов на Понте в IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1976. — № 4. — С. 20—42.

³⁷ Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.-Л., 1954. — С. 38—47, 275—298.

³⁸ Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 72—81.

³⁹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, карти, матеріали / Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлева Л.В., Ясь О.В. — К.: Либідь, 2000.

⁴⁰ Ручинская О.А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 172—189; Папанова В.А. Развитие права в Ольвии // IV чтения памяти профессора П.О.Карышковского. — Одесса, 1998. — С. 109—113; Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. — 2002. — №1. — С. 45—52; Гавриленко О.А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2003. — № 22. — С. 252—261; Гавриленко О.А. Дослідження лапідарних пам'яток міжнародного права античних держав Північного Причорномор'я у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Право та безпека. — 2004. — № 1. — Т. 3. — С. 10—13; Гавриленко О.А. Грецька колонізація Північного Причорномор'я та її правове регулювання // Етнонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва. Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції. 10—13 вересня 2004 р. м. Бахчисарай / За ред. О.В.Тимошука. — Сімферополь: ДіАйПі, 2005. — С. 101—110; Гавриленко О.А. Лапідарні пам'ятки права античних полісів Північного Причорномор'я в історичних та юридичних дослідженнях другої половини XX — початку XXI ст. // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 19—25 та ін.

⁴¹ Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1949.

⁴² Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н.э. — М.: Наука, 1981.

⁴³ Каллистов Д.П. Этюды из истории Боспора в римский период // Вестник древней истории. — 1938. — № 2(3). — С. 277—291.

⁴⁴ Виноградов Ю.А. Боспор Киммерийский: основные этапы истории в доримскую эпоху // Таманская старина. — 2000. — № 3. — С. 23—35.

⁴⁵ Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: государство греков и варваров в Причерноморье. — М.: Наука, 1996.

⁴⁶ Зубарь В.М., Русяєва А.С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004.

⁴⁷ Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. — К.: Одигитрия, 1999.

⁴⁸ Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — С. 16.

⁴⁹ Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К.: Наукова думка, 1993. — С. 105—106.

⁵⁰ Зубарь В.М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // Вестник древней истории. — 1987. — № 2. — С. 122; Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя. — К.: Ин-т археологии НАН Украины, 1998. — С. 11.

⁵¹ Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — С. 77.

⁵² Там само. — С. 158—174.

⁵³ Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 147.

⁵⁴ Зубар В.М., Скржинська М.В. До інтерпретації одного письмового джерела (Luc. Alex. 57) // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 119—123; Зубар В.М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998. — С. 81.

⁵⁵ Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 218.

⁵⁶ Зубарь В.М. Рец.: Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. // Вестник древней истории. — 2004. — № 4. — С. 205.

⁵⁷ Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. М., 1964; Воронов А.А. Боспор Киммерийский. М., 1983; Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.-Л., 1949; Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 24—48.

⁵⁸ Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства // Вісник ун-ту внутрішніх справ. — Вип. 7. Ч. 2. — Харків, 1999. — С. 159—162.

⁵⁹ Неволин К.А. Полное собрание сочинений. — Т. I. — СПб., 1857. — С. 1.

⁶⁰ Стоянов А.А. Очерки истории и догматики международного права. — Харьков, 1875; Каченовский Д.И. Курс международного права. Ч. I. — Харьков: Тип. ун-та, 1863.

⁶¹ Казанский П., Учебник международного права публичного и гражданского. — Одесса: Типо-литография Штаба Одесского Военного округа, 1904. — С. XXI.

⁶² Ейхельман О. Очерки из лекций по международному праву. Второе дополненное издание. Киев. Типография И.И.Чоколова. 1905. — С. 25.

⁶³ Про захист його магістерської дисертації на вказану тему див. Журнал министерства народного просвещения. — 1852. — Ч. 74. — Отд. VII. — С. 52—53.

⁶⁴ Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. — К., 1859.

⁶⁵ Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). — М.: Изд-во АН СССР, 1958.

⁶⁶ Грабарь В.Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium* // «Ученые записки Тартуского государственного университета». Тарту. 1964. Вып. 148. — С. 7.

⁶⁷ Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. — Международные отношения и международное право // Вестник Киевского Университета, № 18, 1984. — С. 25.

⁶⁸ Міжнародне право. / Під заг. Ред. Лукашука І.І., Василенка В.А. К.: «Вища школа», 1971. — С. 30.

⁶⁹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002.

⁷⁰ Василенко Г.К. Велика Скіфія. — К., 1991; Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. — 1947—1950. — № 1—4; 1952. — № 2; Блаватская Т.В. Известия Геродота о будинском граде Гелоне и его обитателей // Советская археология. — 1986. — № 4. — С. 22—33; Мурзин В.Е. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990; Нейхард А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982; Павленко Ю.В. На шляху формування раних цивілізацій на Україні та суміжних територіях // Теоретичні проблеми вітчизняної історіографії та джерелознавства. — К., 1993; Пархоменко М. Початок історично-державного життя на Україні. — К., 1925; Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия. — М.: Наука, 1979; Смирнов А.П. Скифы. — М., 1966; Тереножкин А.И. Киммерийцы. Киев, 1996; Хазанов А.М. Социальная история скифов: Основные проблемы развития древних кочевых евразийских степей. М., 1993; Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987 тощо.

⁷¹ Гавриленко О.А., Гавриленко О.О. Джерела до вивчення суспільно-державного устрою гелон-будинів (VII—III ст. до н. е.) // Актуальні проблеми юриспруденції у дослідженнях вчених. — 1999. — № 1 / Міліція України. 1999. — № 5—6. — С. 3—5.

⁷² Епіграфіка (від грецьк. ἐπιγραφῆ — напис) — допоміжна історична, правнича та філологічна дисципліна, що вивчає стародавні та середньовічні написи, зокрема юридичного змісту, на камені, металевих, дерев'яних та керамічних виробках. Оформилася як наука у середині XIX ст.

⁷³ Бузескул В. Введение в историю Греции. — Петроград, 1915. — С. 14.

⁷⁴ Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 387.

⁷⁵ Robert L. Die Epigraphik der klassischen Welt. — Bonn, 1970. — S. 31; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 18.

⁷⁶ Лapidарні написи (від лат. lapidarius — каменотес, різьбар по каменю) — короткі, стилі, виразні за стилем написи, часто юридичного змісту, на кам'яних стовпах або плитах стародавнього часу або епохи середньовіччя.

⁷⁷ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887; Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990; Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). — М., 1983; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 153—158, 163—167, 184—186; Кадеев В.І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал. — 1971. — № 9. — С.24—31; Леви Е.И. Ольвия, Город эпохи эллинизма. — Л.: Наука, 1985. — С. 85—88; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н.э. — М., 1986. — С. 209.

⁷⁸ Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 201.

⁷⁹ Блаватская Т.В. Об организации правовой информации в эллинических полисах VI—IV вв. до н.э. // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 41.

⁸⁰ Аннерс Э. История европейского права. — М.: «Наука», 1994. — С. 28.

⁸¹ Леви Е.И. К вопросу о датировке Херсонесской присяги // Советская археология. — IX. — 1947. — С. 89 та наст.

⁸² Латышев В.В. «Повтика». — СПб., 1909. — С. 142 та наст.

⁸³ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. Херсонес и местное население: скифы // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 48—67.

⁸⁴ Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 217—218.

⁸⁵ Там само. — С. 222.

⁸⁶ Там само. — С. 241—243.

⁸⁷ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 403.

⁸⁸ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1990. — № 2. — С. 79—99; Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — С. 45.

⁸⁹ Закон — це нормативно-правовий акт, що приймається в особливому порядку вищим представницьким органом державної влади або народом, має вищу юридичну силу і регулює найбільш важливі суспільні відносини.

⁹⁰ Meiggs R., Lewis D. A Selection of Greek Historical Inscriptions. — Oxford, 1969. — P. 45.

⁹¹ Буйских А.В. К вопросу о действии в Ольвии закона Клеарха // Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии. 5—9 сентября 1994 г. с. Парутино. — Николаев: Ин-т археологии НАН Украины, Управление культуры Николаевской области, 1994. — С. 23—25.

⁹² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis ... — № 24.

⁹³ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 430. — С. 346.

⁹⁴ Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 10; Карышковский П.О. «Борисфен» в ольвийском декрете о денежном обращении // Записки Одесского археологического общества. — 1967. — Т. 2. — С. 78—80.

⁹⁵ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 27—28.

⁹⁶ Туревич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи // Известия Ист.-филол. института в Нежине. — 1901. — Т. 19. — № 124. — С. 57.

⁹⁷ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis ... — № 404; Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати. — С. 63—69; Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). — М., 1983. — С. 20—27.

⁹⁸ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — С. 45; Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 77.

- ⁹⁹ Виноградов Ю.Г., Толстиков В.П., Шелов-Коведяев Ф. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикалея // Вестник древней истории. — 2002. — № 4. — С. 58; Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 198—204.
- ¹⁰⁰ Буйских А.В. К вопросу о действии в Ольвии закона Клеарха // Ольвия-200. Тезисы докладов. 5—9 сентября 1994 г. — с. Парутино — Николаев, 1994. — С. 23—25.
- ¹⁰¹ Гавриленко О.А. Лапідарні пам'ятки права античних полісів Північного Причорномор'я в історичних та юридичних дослідженнях другої половини ХХ — початку ХХІ ст. // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 24.
- ¹⁰² Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 451.
- ¹⁰³ Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 181.
- ¹⁰⁴ Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей... — С.451
- ¹⁰⁵ Бузескул В. Международный третейский суд в древнегреческом мире. Оттиск из журн. «Вестник Европы». — Б.м., Б.г.
- ¹⁰⁶ Жебелев С.А. Милет и Ольвия // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. — 1929. — № 6. — С. 427—435.
- ¹⁰⁷ Там само. — С. 427—428; Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 100—101.
- ¹⁰⁸ Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях // Вестник древней истории. — 1946. — № 2. — С. 64.
- ¹⁰⁹ Ісополітія — рівність громадянських та політичних прав (Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь / Репринт 5-го издания (СПб, 1899). — М., 1991. — С. 636).
- ¹¹⁰ Latyshev V. Inscriptions antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 402.
- ¹¹¹ Фарнак (Pharnaces I) — цар Боспорського царства, дід Мітрідата Великого. Посів престол у 184 р. до н.е. Завоював у 183 р. місто Синопу, потім вів воєнні дії проти союзних з Римом царів — Евмена Пергамського, Аріарафа Каппадокійського та Пруссія Віфінського, однак зазнав невдачі й позбувся всіх завойовань. Заснував місто Фарнакію. Помер в 157 р. до н.е.
- ¹¹² Колобова К.М. Фарнак I Понтийский // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 31—32.
- ¹¹³ Кудрявцев О.В. Скифское царство в Крыму // Всемирная история. В 10-ти тт. Т.2. — М.: Политиздат, 1956. — С.406.
- ¹¹⁴ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса... — С. 47—48.
- ¹¹⁵ Westbrook R. International Law in the Amarna age // Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations / Ed. by R.Cohen and R.Westbrook. Baltimore and London. The Johns Hopkins University Press. 2000. — P. 38.
- ¹¹⁶ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. V. Херсонесские проксии // Вестник древней истории. — 1950. — № 4. — С. 11—25; Яйленко В.П. Ольвийская ателья Цетроклу и проксения афинянам: НО. 1; 5 // Из истории античного общества: Межвуз. сб. — Нижн. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2001. — Вып. 7. — С. 195—204; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н.э. — М.: Наука, 1986. — С. 164—165, 172, 225; Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44. Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 128—146.
- ¹¹⁷ Надписи Ольвии (1917—1965). — Л.: Наука, 1968. — № 29.

- ¹¹⁸ Там само. — № 35, 36.
- ¹¹⁹ Там само. — № 49.
- ¹²⁰ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44. Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 129.
- ¹²¹ Latyshev V. Inscriptions antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. I. Ed. 2. — Petropoli, 1916.
- ¹²² Античный способ производства в источниках / Под ред. Жебелева С.А. и Ковалева С.И. — Л., 1933. — 596 с.
- ¹²³ Корпус боспорских надписей. — М.-Л.: Наука, 1965.
- ¹²⁴ Надписи Ольвии (1917—1965). — Л.: Наука, 1968.
- ¹²⁵ Юргевич В.Н. Эллинические и латинские надписи, найденные в Херсонесе // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1879. — Т. 11. — С. 1—12; Юргевич В.Н. Древнегреческая надпись, найденная в Херсонесе в 1881 г., в честь Аристана // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1888. — Т. 13. — С. 1—7.
- ¹²⁶ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. — М., 1982.
- ¹²⁷ Яйленко В.П. Материалы к корпусу лапидарных надписей Ольвии // Эпиграфические памятники древней Млой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М.: Наука, 1985. — С. 161—237.
- ¹²⁸ Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко И.Д. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков: Майдан, 2000.
- ¹²⁹ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990.
- ¹³⁰ Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988; Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 111—131.
- ¹³¹ Толстой И.И. Греческие граффиты древних городов Северного Причерноморья. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953.
- ¹³² Шкорпил В.В. Пластинка с надписями из Ольвии // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1908. — № 27. — С. 71—73; Виноградов Ю.Г. Письма из Ольвии // Древний мир. — 2002. — № 3. — С. 58—60; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 18; Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с о. Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 78—86; Яйленко В.П. К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // Вестник древней истории. — 1971. — № 1. — С. 137—146; Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. — М., 1996. — С. 140—141; Давня історія України. У 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П.П., Крижицький С.Д., Мурзін В.Ю. та ін. — К.: Либідь, 1994. — С. 217; Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. — 1987. — № 3. — С. 114—131.
- ¹³³ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 18, 65; Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. — К., 1987. — С. 146 та наст.
- ¹³⁴ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 52—53.

- ¹³⁵ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 344.
- ¹³⁶ Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма) / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. — С. 189—190.
- ¹³⁷ Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1991. — С. 105—106; Кодлубай І. Філософські уявлення у скіфів — неймовірна вигадка чи реальність? // Зерна. Літературно-мистецький альманах українців Європи (Париж-Львів-Цвікау). — 2002. — № 6—7. — С. 360.
- ¹³⁸ Корпус боспорских надписей... — № 129. — С. 126.
- ¹³⁹ Геродот (V ст. до н.е.), грецький письменник («батько історії»), під час своїх подорожей був і на північному узбережжі Чорного моря та залишив у своїй «Історії» (в IV книзі) відомості про поліси Північного Причорномор'я, скіфів, гелонів, будинів та інші народи лісостепу.
- ¹⁴⁰ Полібій (приблизно 205—123 рр. до н.е.), грек, історик, автор «Загальної історії», у IV книзі якої вмістив коротку інформацію про чорноморське узбережжя.
- ¹⁴¹ Бував в Ольвії на межі I—II ст. та залишив свідчення про неї у своїй «Борисфенітській промові» (див.: Русяєва А.С. «Борисфенітська промова» Діона Христора як критерій для в'яснення деяких аспектів історії Ольвії // Україна-Греція: Тези міжнародної наукової конференції. Київ, 22—24 лютого 1995 р. — К., 1996. — С. 11—13.)
- ¹⁴² Страбон (близько 63 р. до н.е. — 23 р. н.е.), грек, автор праці «Географія» де вмістив свідчення про суспільне життя скіфів та економіку й політичний лад міст-держав Північного Причорномор'я.
- ¹⁴³ Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.12 — філософія права. — К., 2002. — С. 2.
- ¹⁴⁴ Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1984. — С. 22.
- ¹⁴⁵ Лисий. Речи / Пер. С.И.Соболевского. — М.: Academia, 1933.
- ¹⁴⁶ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 209—216.
- ¹⁴⁷ Демосфен. Речь против хлебных торговцев (XXII) и против Лакрита (XXXV) / Пер. Г.Пироговского // Античный способ производства в источниках. — М., 1933. — С. 257—267.
- ¹⁴⁸ Эсхин. Речь против Ктесифонта / Пер. Л.М.Глушкиной // Вестник древней истории. — 1962. — № 4. — С. 189—239.
- ¹⁴⁹ Исократ. Банкирская речь... — С. 209—216.
- ¹⁵⁰ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 19.
- ¹⁵¹ Бертъ-Делагард А.Л. О монетах властителей Боспора Киммерийского, определяемых монограммами // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1911. — Т. 29. — С. 88—126; Орешников А.В. К нумизматике преемников Аспурга // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — 1921. — № 1. — С. 2—19; Фролова Н.А. Монетное дело Боспора. — М., 1997; Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — К., 1986; Абрамзон М.Г. Медный чекан Гелспирии и некоторые проблемы политической истории Боспора // Проблемы истории, филологии и культуры. — М.: Магнитогорск, 1996. — Вып. 3. — С. 12—31.
- ¹⁵² Венгеров А.Б. Значение археологии и этнографии для юридической науки // Советское государство и право. — 1983. — № 3. — С. 28—36.
- ¹⁵³ Исаев И.А. История государства и права России. — М.: Изд-во БЕК, 1993. — С. 2.

Розділ II

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ АНТИЧНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПРАВА У ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРЬСЬКОМУ РЕГІОНІ

Періодизація історичного процесу є одним з різновидів наукової класифікації. Застосування її дозволяє наперед, ще до початку докладного емпіричного дослідження, наукового аналізу, визначити найхарактерніші, суттєві риси явища у залежності від того, яке місце воно займає у класифікації. Під періодизацією зазвичай розуміють поділ історичного процесу на відтинки часу, які відрізняються один від одного особливостями суспільно-політичного, економічного, правового, культурного та іншого розвитку. Ці часові відтинки найчастіше називають періодами.¹ Великі відтинки часу зазвичай називають епохами. Об'єктивним критерієм періодизації історії держави і права можна вважати суттєві зміни правової системи держави (або правових системах держав).

В еволюції античних держав Північного Причорномор'я та їхніх правових систем можна визначити кілька великих за тривалістю періодів. Перший з них — архаїчний. Він охоплює час колонізації і виникнення грецьких поселень на півдні сучасної території України, закладення основ правових систем античних держав (кінець VII — перша чверть V ст. до н.е.). Найголовнішим підсумком цього періоду було виникнення та становлення у Північному Причорномор'ї полісної соціально-політичної організації класичного типу. С.Л. Удовик зауважував, що зародження полісів «являло собою не лише появу якісно нового — економічного та політичного утворення, але відобразало ментальний прорив людства. Адже місто — це не просто велике скупчення житла, не лише захищений фортечним муром простір — місце проживання його мешканців. Місто насамперед характерне наявністю громадської площі — форуму, віча — місця проведення громадських зборів, іншими словами, простору для вирішення громадянських справ, тобто питань, що стосуються усіх громадян — жителів міста».² Як точно підмічав Х. Ортега-і-Гассет, «на зміну рослинному розповзанню по землі прийшло громадянське згуртування у місті».³ В Херсонесі, Ольвії, Тірі полісні організації, властиві грецькому суспільству збереглися протягом усієї античної епохи.⁴

Під терміном «поліс» (πόλις) розуміється античне грецьке місто-держава, зазвичай з республіканською формою правління,⁵ і водночас його громадянська община, до складу якої входили повноправні громадяни.⁶ За Арістотелем «поліс є спілкою вільних людей».⁷ На думку давніх греків архаїчного та класичного періоду, поліс — типово грецька та найвища форма державної організації. Територія полісу охоплювала власне міський центр та хору — оточуючу сільськогосподарську округу.⁸

Полісу як античній формі державної організації були притаманні певні характерні риси. Серед них яскраво вирізняється, по-перше, взаємна обумовленість громадянського статусу та права власності на землю.⁹ Лише громадяни полісу мали право на ділянку землі у межах полісної території. Відповідно, у полісі громадянський колектив співпадає колективом земельних власників. У деяких полісах (напр. у Гераклії Понтійській) панував ойкосний принцип (від гр. οἴκος — домогосподарство) політичної організації, відповідно до якого право голосу у Народних зборах мав лише голова домогосподарства. Всі інші члени родини, навіть його дорослі сини, були усунені від політичного життя. Існували й поліси (наприклад, Афіни після Солона), де обсяг політичних прав громадянина визначався розмірами земельної ділянки, власником якої він був. Друга характерна риса полісу — більш або менш повне збігання політичної та військової організації.¹⁰ Полісна громада, яка складається з низки сімей, організована по-військовому і така організація є однією з умов її існування в якості верховної власниці землі. Характер військової організації як гаранта непопорушності права власності і тим самим власне існування громади визначає не лише зв'язок, але й однозначність військового ополчення громадян з Народними зборами (Екклесією) як основою політичної організації полісу. Громадянин-власник водночас був і воїном, який забезпечував недоторканість власності полісу і тим самим своєї особистої власності. Військо полісу являло собою всенародне ополчення, служити в якому було обов'язком та привілеєм громадянина. Загальна структура полісу та форми його військової організації розвивалися у тісному взаємному зв'язку. Земельні власники, що очолювали ойкоси, виступали в якості воїнів-гоплітів, які складали фаланги. Аристократія становила ядро збройних сил — загони воїнів-вершників. Третя риса, іманентно притаманна полісному устрою — порівняно невеликі розміри громадянського колективу та території. Платон в «Законах» зазначав, що ідеальний поліс повинен включати 5040 повноправних громадян. Арістотель, говорячи¹¹ у «Політії» про розміри полісу, доходить висновку, що як населення, так і територія полісу повинні бути «легко оглядуваними». Ця особливість полісу є важливою, оскільки в ньому можлива лише «пряма демократія», в основі якої лежить принцип суверенітету народних зборів.¹²

Другий період розвитку античної державності та права у Північному Причорномор'ї — класичний (друга чверть V — третя чверть IV ст. до н.е.).¹³ У державно-правовому розвитку окремих полісів починають спостерігатися власні специфічні риси у формі державного устрою,¹⁴ формі державного правління тощо. Так, якщо в Ольвії встановився тиранічний політичний режим, Херсонес у цей час переживає період становлення та розвитку як самостійної полісної держави. Водночас, у Східному Криму, навпаки, почався процес об'єднання автономних до того центрів у симмахію,

на чолі з жерцями пантікапейського храму Аполлона. У другій чверті V ст. до н.е. владу в цьому надполісному об'єднанні захопив Спарток, який розпочав приєднання до своєї держави територій на сучасному Керченському та Таманському півостровах. Ця діяльність була продовжена його нащадками, що врешті решт призвело до появи у північно-східному регіоні Північного Причорномор'я територіальної Боспорської держави з монархічною формою правління.

Третій період — елліністичний (остання третина IV — середина I ст. до н.е.). Щодо Греції він характеризується виникненням територіальних державних утворень різних типів (федеративних союзів полісів, елліністичних монархій), які прийшли на зміну полісам класичного типу. Подібні ж процеси, шоправда зі своєю специфікою, відбувалися й у Північному Причорномор'ї. Тут також формуються та розвиваються порівняно великі територіальні державні утворення з центром, у який переріс найрозвиненіший поліс того чи іншого району. Причому, якщо в Ольвії та Херсонесі на чолі державного управління перебували демократично налаштовані представники громадянських общин,¹⁵ то на Боспорі, де наприкінці V ст. до н.е. до влади прийшли тирані, існувала монархічна система управління, яка за своїми головними ознаками була близька, але не тотожна елліністичним монархіям того часу.¹⁶ Ніконій та Тіра продовжували існувати як невеликі міста-держави, хоча останнім часом у дослідників з'явилися підстави припустити, що в елліністичний період вони могли об'єднатися в єдину територіальну державу.

Сутнісні риси територіальної держави достатньо повно визначено російським дослідником Т.П. Євсеєнком. На його думку, такої держави була притаманна, насамперед, наявність чітких адміністративних кордонів. Зовсім інакше в ній розумілося громадянство, яке фактично перетворювалося на підданство. З привілею меншості воно поступово перетворювалося на основу встановлення прав та обов'язків для більшості населення. При цьому принцип «грунту» превалював тут над принципом «крові», тобто будь-яка особа, яка народилася на території держави, якщо законом не визначалося інше, визнавалася його підданою. Нарешті, територіальна держава зазвичай створює ієрархічно організований апарат управління, незалежний від населення, оскільки останній набуває характеру, особливої корпорації зі своїми власними традиціями, своєю корпоративною етикою й, звичайно, зі своїми власними інтересами. Такий апарат управління вже виступає як порівняно самостійна сила, що протистоїть основній масі населення. Та й сама державна територія із загальної власності громадянського колективу перетворюється на цілком нове явище — державу, населену людьми, об'єднаними мовою, культурою, психологічним складом. Ці люди відчувають етнічне споріднення, але одночасно вони бачать, що не можуть безпосередньо впливати на політику своєї держави. Усі зазначені обставини призводили до найсерйозніших змін у суспільній психології, насамперед, у менталітеті суспільства.¹⁷ Вказані зміни, вочевидь, позначалися й на громадській правосвідомості.¹⁸

Поза сумнівом лишається той факт, що термін «територіальна держава» є достатньо умовним. Адже будь-яка держава (навіть протодержава, вождівство, що ґрунтується на обшинних відносинах) має певну територію, поза якою вона існувати не може. У даній роботі цей термін застосовується

винятково для того, щоб протиставити державі-громаді інші різновиди держави, які вже не мають общинної першооснови. Оскільки подібна термінологія вже вживається «цивільними» істориками досить широко, не мають сенсу спроби винаходу якихось інших, нових термінів. Про «територіальну державу» говорить Е.Д. Фролов,¹⁹ а Ю.Г. Виноградов застосовує термін «тиранічна територіальна держава».²⁰ У всіх названих роботах термін «територіальний» використовується для протиставлення державі-полісу інших різновидів держави.

Процес формування територіальної державності в античному світі відбувався не швидко і не просто. Общинні полісні традиції відмирили повільно. Часом навіть відбувалося їхнє відродження у тій або іншій сфері громадського життя. Занадто багато вигід мали «власть імуші» з полісних порядків та традиційної полісної моралі. Традиції громадянського патріотизму й визнання держави вищою суспільною цінністю формували чудовий людський матеріал для війська. З іншого боку, звичай служіння полісові відповідно до майнового стану дозволяв істотно знизити навантаження на державну скарбницю та на порівняно нечисленний управлінський апарат. У цих умовах поліс не можна було просто скасувати законом або указом. Він повинен був поступово відмерти сам. А поки цього не відбулося, будівництво державності нового типу повинно було здійснюватися лише у межах полісної організації.

Звичайно, у Північному Причорномор'ї не могло бути й мови про протиставлення громад в кордонах великої унітарної держави (як це мало місце, наприклад, в Єгипті або у Дворіччі епохи деспотичних монархій). Об'єднати розрізнені полісні громади в межах єдиного політичного організму можна було або ж через завоювання, що супроводжується повним зломом полісних порядків, або ж через укладення із цими полісами союзів.

Перший шлях утворення територіальної держави можна наочно побачити на прикладі територіальної експансії Херсонесу в Північно-Західному Криму близько середини IV ст. до н.е.²¹ О.Н. Щеглов, який спеціально досліджував процеси розширення території Херсонесської держави, констатував: «Беззаперечні сліди насильницького підпорядкування та заселення херсонесцями Панського I (поселення на м. Тарханкут. — О.Г.), наявність кенотафів та захоронень вбитих, поява значного контингенту херсонесців у Керкінітиді, будівництво херсонесських укріплених поселень вздовж усього узбережжя, нарешті, знахідка херсонесського воїнського надгробку Парфенія, сина Сіріска у Кульчуцькому некрополі²² та низка інших ознак — усе це у сумі є прямою вказівкою на те, що обширна прибережна область у Північно-Західному Криму увійшла до складу володінь Херсонесу шляхом її збройного захоплення».²³

Про військовий характер територіальної експансії Херсонесу у цьому регіоні свідчать і нумізматичні дані. Близько середини IV ст. до н.е. у Херсонесі та Керкінітиді, очевидно водночас, було здійснено емісію трьох серій монет зі схожими сюжетами, що символізують перемогу. При цьому монети Керкінітиди були настільки близькими до херсонеських за фактурою та стилем, що дослідники навіть висловлювали припущення щодо їхнього карбування в Херсонесі або під контролем херсонеських магістратів. На думку А.М. Гілевич, одночасний випуск монет з переможними сюжетами в обох полісах найімовірніше міг бути пов'язаний з

однією подією — підпорядкуванням Північно-Західного Криму Херсонесу внаслідок воєнної перемоги.²⁴ Цю думку підтримала й публікаторка зводу керкінітидських монет Л.І. Медведєва.²⁵

Другий шлях утворення територіальної держави — через укладення міжполісних союзів — вимагав менше зусиль і витрат, ніж перший, а отже, подібні союзи і повинні були стати етапом на шляху до створення великих територіальних держав. В античних державах Північного Причорномор'я, ймовірно, переважала одна, очевидно, найпрогресивніша в тих умовах, форма такого об'єднання — гегемоністська симмахія. Так, наприклад, під тиском скіфської загрози склалася симмахія навколо Пантікапею (хоча пізніше деякі поліси й включалися до складу Боспорського царства і через завоювання). Нерівноправний союз полісів під керівництвом найбільш могутньої й сильної у військовому відношенні громади міг, звичайно, виявитися короткочасним, але й міг перетворитися на дещо більш стабільне. В другому випадку він поступово трансформувався у постійний союз держав, а на його основі могла виникнути вже єдина союзна держава, яка зрештою еволюціонує до унітаризму.

Четвертий період в історії Північного Причорномор'я — «римський» (друга пол. I ст. до н.е. — третя чверть III ст. н.е.) — характеризується активними контактами античних держав північного узбережжя Понту Евксинського з Римською імперією,²⁶ певним поширенням впливу римського права. Водночас, кожній з північнопричорноморських держав була притаманна власна специфіка. У Тірі, Херсонесі та Ольвії дислокувалися римські війська.²⁷ Наприклад, до херсонесської вексилляції входили частини V Македонського, I Італійського та XI Клавдієва легіонів (у III ст. до н.е. два останні об'єднуються), а також загони допоміжних військ (auxilia): I Кілійської, II Лукензієвої та I когорти Бракаравгантів. До нашого часу зберігся фрагмент едикту або декрету імператора чи намісника провінції Нижня Мьозія про визначення в Херсонесі меж, у яких, на думку В.В. Латишева, що першим опублікував цей документ, ймовірно, повинні були проживати римські легіонери.²⁸ (Це підтверджується й результатами археологічних розкопок, які розкрили римські казарми біля міської оборонної стіни).²⁹ Протягом майже всього періоду стоянки сухопутних військ біля берегів Херсонесу перебували й військові кораблі Мьозійського Флавієва флоту. Один з написів навіть надає відомості про тип одного з суден та його назву (liburna «Sagitta»³⁰).

З двох херсонеських написів³¹ відомо, що у місті проживав трибун, який командував херсонесською вексилляцією. У написі з Африки в послужному списку Тіберія Флутія Феррунтіана вказана його служба у Скіфії та Тавриці наприкінці II ст. до н.е. За припущенням М.І. Ростовцева, яке пізніше було підтримано С.А. Беляєвим та Е.І. Соломонік, цей трибун також перебував у Херсонесі та командував усіма сухопутними та морськими силами в районі північного узбережжя Чорного моря, а саме: у Херсонесі, Хараксі, Тірі та Ольвії.³² Лапідарні джерела згадують й інших римських військовослужбовців: центуріонів,³³ префекта преторія,³⁴ трієрарха (капітана корабля),³⁵ флотського писця,³⁶ бенефіціарів, які очолювали військові канцелярії та дорожні пости,³⁷ відповідального за озброєння легіону,³⁸ трубака,³⁹ знаменоносця,⁴⁰ лікаря, який обслуговував легіонерів,⁴¹ а також рядових солдатів та моряків.

На відміну від інших північнопричорноморських держав, у Боспорському царстві римські гарнізони не розташовувалися, хоча воно залишалося союзною Риму державою, внаслідок чого його правителі затверджувалися на престолі в столиці імперії. Вже наприкінці I ст. до н.е. обидва центральні міста Боспорського царства отримали нові назви: Пантікапей було перейменовано на Кесарію на честь імператора Августа, який зазвичай іменував себе тільки Цезарем, а Фанагорія одержала ім'я Агріппії на честь зятя Августа — Марка Агріппи.⁴² Ці офіційні назви зберігалися за ними, очевидно, впродовж кількох сторіч, як випливає з напису 306 р., по IV ст. включно.⁴³ Усі держави Північного Причорномор'я або ж сплачували імперії трибут, як Боспорське царство, або, як це було в Херсонесі чи Ольвії,⁴⁴ на власний кошт утримували римські гарнізони.⁴⁵

У I—III ст. н.е. відбуваються помітні зміни в суспільному ладі античних держав. Зростає питома вага вільних, але неповноправних верств населення, а на Боспорі — військових поселенців (на зразок катойків чи клерухів),⁴⁶ які, безперечно, становили переважну більшість населення хори держави. Завдяки використанню праці людей широкого правового спектру, а також залучення до тісних торговельних зв'язків варварського населення, й стало можливим піднесення античних держав Північного Причорномор'я, пік якого припадає на другу половину II — першу половину III ст. В перших століттях нашої ери у Криму та на величезних просторах, де «...протягом століть проходив нівелюючий рубанок римського світового панування»,⁴⁷ тривали процеси нівелювання⁴⁸ та взаємного проникнення культур. На основі аналізу епіграфічних пам'яток В.І. Кадеєв зазначав, що в галузі духовної культури завдяки римському впливу в Херсонесі з'явилися грецькі терміни — кальки з латинської мови.⁴⁹ Ймовірно, це позначилося й на юридичній термінології. Однак, на думку фахівців, вплив римської провінційної культури скільки-небудь значно не зачепив грецького населення держав Північного Причорномор'я⁵⁰ (виключення певною мірою може становити лише Тіра). Найбільш помітно цей вплив відбився у матеріальній, але не в духовній, зокрема, правовій культурі.⁵¹

В середині III ст. в розвитку античних держав Північного Причорномор'я розпочинаються кризові явища, які були зумовлені, насамперед, змінами етнополітичної ситуації в середовищі їхнього варварського оточення й варварськими навалами.

П'ятий, пізньоантичний період (кінєць III — перша половина VI ст.) являв собою час змін в античних державах та праві Північного Причорномор'я, пов'язаних з соціально-економічною та політичною кризою Римської імперії, а також навалами варварів — «готськими» або «скіфськими» війнами. У третій чверті III ст. внаслідок варварських навал Тіра та Ольвія припинили своє існування, як античні держави, а їхню територію було включено до складу ранньодержавного поліетнічного утворення, на чолі якого стояли готи. На відміну від цього Херсонес, який залишився осторонь головних напрямків пересування варварських загонів, продовжував бути головним форпостом Східно-Римської імперії у Тавриці. На Боспорі внаслідок руйнації системи сільськогосподарських поселень, де переважно жили військові поселенці, під час варварських навал наприкінці 60-х років III ст. більшість населення стала мешкати в містах, які в IV-V ст. підпали під військово-політичний протекторат соціальної верхівки гунів.

На відміну від Херсонесу, що підтримував сталі зв'язки з Візантійською імперією, тут весь час поглиблювалися кризові явища і в пізньоантичний період Боспор вже являв собою надзвичайно аморфне державне утворення, яке складалося з повною мірою відокремлених один від одного територіально-господарських районів, об'єднаних переважно номінально. Причому, не зважаючи на періодичне входження цих територій до складу Візантії, її вплив тут не був визначальним. У житті населених пунктів на території колись квітучої античної держави все помітнішу роль почали відігравати вихідці із середовища варварських народів, які становили досить помітний відсоток у складі населення, зокрема Пантікапею.

Кожен з названих періодів досить фрагментарно висвітлено нарративними та лапідарними джерелами. Проте величезна робота, здійснена вченими-істориками, дає можливість, використовуючи інструментарій юридичної науки, дослідити певні характерні риси розвитку державності та права у Північному Причорномор'ї в античну епоху.

¹ Кузищин В.И. Понятие общественно-экономической формации и периодизация истории рабовладельческого общества // Вестник древней истории. — 1974. — № 3. — С. 7.

² Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. — М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. — С. 41.

³ Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. — М.: Весь Мир, 2000. — С. 136.

⁴ Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. — Белгород: Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999. — С. 97.

⁵ Дьяконов И.М., Якобсон В.А. «Новые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 14.

⁶ Гавриленко О.А. Поліс // Юридична енциклопедія. Т.4. Н-П. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2002. — С. 627—628.

⁷ Arist. Pol. III, 4, 4, 1279a

⁸ Андреев Ю.В. Раннегреческий полис (Гомеровский период). — Л., 1976. — С. 46; Hammond M. City-State and World-State in Greek and Roman Political Theory until Augustus. — Cambridge, 1951. — P. 31.

⁹ Кошеленко Г.А. Полис и город: к постановке проблемы // Вестник древней истории. — 1980. — № 1. — С. 24.

¹⁰ Глускина Л.М. О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса // Вестник древней истории. — 1973. — № 2. — С. 37.

¹¹ Plat. Leg. 737e.

¹² Гавриленко О.А. Поліс... — С. 628.

¹³ Блаватский В.Д. Процесс исторического развития античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 27—30.

¹⁴ Рубан В.В. Основные этапы пространственного развития ольвийского полиса (догетское время). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988. — С. 7.

¹⁵ Русяева А.С., Крапивина В.В. До історії Ольвії IV—I ст. до н.е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 17—34.

16 Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н.э. // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 69—78.

17 Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. — С. 10.

18 Гавриленко О.А. Особливості правосвідомості громадян північнопричорноморських держав античної доби // Часопис Київського університету права. — 2006. — № 1. — С. 30—35.

19 Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики: Общество. Личность. Власть. — СПб., 2001. — С. 448.

20 Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция: Проблемы развития полиса: В 2-х тт. Т. 1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 420.

21 Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М.: Наука, 1990. — С. 310—371.

22 Голенцов А.С., Дашевская О.Д. Надгробие воина с херсонесской хоры // Вестник древней истории. — 1981. — № 2. — С. 55.

23 Щеглов А.Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н.э. // Античная гражданская община: проблемы социально-политического развития и идеологии. Межвузовский сборник. — Л.: РИО Ленингр. ун-та, 1986. — С. 170.

24 Гилевич А.М. Кучук-Мойнакский клад Херсонесских монет IV-III вв. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. — 1970. — Т. VIII. — С. 6.

25 Медведева Л.И. Монеты Керкинитиды // Нумизматика и эпиграфика. — 1984. — Т. XIV. — С. 41.

26 Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. — М.: Наука, 1951.

27 Зубарь В. Римский след на юге Украины // День. — 2001. — 12 мая. — № 82; Сарновски Т., Ковалевская Л.А. О защите Херсонесского государства союзным римским военным контингентом // Российская археология. — 2004. — № 2. — С. 40—50; Кадеев В.И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II—III вв. н.э.) // XV Conference internationale d'etudes classiques des Pays socialistes «Eirene»: Res. des Communications. — Sofia, 1978. — S. 34—35.

28 Latyshev V. Inscriptions antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 405.

29 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 45—46.

30 Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). — М.: Наука, 1983. — № 7.

31 Там само. — № 1, 9.

32 Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — Март. — С. 144; Беляев С.А. К пониманию СИЛ, VIII, 619 // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 127—137; Соломоник Э.И. Алтарь Немесиды из Херсонеса // Вестник древней истории. — 1960. — № 2. — С. 134.

33 Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса ... — № 1, 6.

34 Там само. — № 3, 4, 5.

35 Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса ... — № 9; Спейдл М.П. Капитаны и центурионы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 120.

36 Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса ... — № 6.

37 Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса ... — № 10, 49, 50; Соломоник Э.И. Алтарь Немесиды из Херсонеса ... — С. 135.

38 Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса ... — № 8.

39 Там само. — № 31.

40 Там само. — № 36.

41 Там само. — № 13.

42 Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 103.

43 Корпус боспорских надписей. — М.-Л.: Наука, 1965. — № 1051.

44 Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне в Ольвии в середине III в. // Вестник древней истории. — 2004. — № 4. — С. 166—178.

45 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 45—46.

46 Масленников А.А. Сельские поселения в военно-административной структуре Боспора первых веков н.э. // Проблемы исследований античных гордов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 77.

47 Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. — С. 146.

48 Щеглов А.Н. Фракийские посвятельные рельефы из Херсонеса Таврического // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1969. — № 150. — С. 160.

49 Кадеев В.И. Проблема римского влияния на Херсонес в первых веках нашей эры // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988. Тезисы докладов. — Севастополь: Херсонесский историко-археологический заповедник, 1988. — С. 54—55.

50 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники из Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 273; Кадеев В.И. Херсонес Таврический в I в. до н.э. — III в. н.э.: Автореф. дис. ... доктора ист. наук. — М., 1975. — С. 37.

51 Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н.э. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 117.

Розділ III

НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОЦЕСІВ ЕЛЛІНСЬКОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ

3.1. Причини й етапи колонізаційного процесу.

Проблема грецької колонізації Північного Причорномор'я на перший погляд не виглядає новою. Питання масового переселення еллінів на нові місця проживання привертало увагу багатьох учених. Проте, незважаючи на це, ще й досі відсутня усталена та загальновизнана точка зору щодо його причин і характеру. Ще наприкінці XIX сторіччя набули більш-менш чітких обрисів дві концепції щодо причин міграційних рухів в Елладі — торговельна й аграрна. Перша з них знайшла остаточне оформлення та розвиток вже у XX ст. в працях як дореволюційних російських, так і радянських істориків: Е.Р. Штерна,¹ В.Д. Блаватського,² О.О. Іессена,³ В.П. Яйленка⁴ та інших дослідників, які розглядали засновані греками колонії у якості торговельних факторій (емпоріїв) й визначали грецьку колонізацію як торговельну експансію.

Одні прибічники цієї теорії віднаходили аргументи на користь того висновку, що колонізація Північного Причорномор'я була двостороннім історичним процесом, обумовленим усім попереднім розвитком як самих греків, у першу чергу іонійців, так і місцевого населення північнопричорноморських степів. Інші, доповнюючи цей висновок, стверджували, що місцеві північнопричорноморські передумови колонізації в умовах, які склалися тоді, відігравали не менш суттєву роль, ніж грецькі фактори.

Відповідно до іншої концепції — аграрної, колонізацію зумовила нестача земельних ресурсів у метрополіях. Саме це стало головною причиною освоєння еллінами нових територій. Лише в подальшому у створених колоніях стали також розвиватися ремесла й торгівля. Деякі дослідники (В.В. Лапін,⁵ Я.В. Доманський⁶ та ін.) на відміну від інших фахівців навіть зовсім заперечували будь-яку роль торгівлі в колонізаційному процесі.

Розглядаючи обидві теорії з історико-правової точки зору, можемо припустити, що в ході торговельної колонізації мало виявитися особливе значення цивільного, зокрема, зобов'язального права, а в ході аграрної — специфічна роль земельного права.

У сучасній, як вітчизняній, так і зарубіжній історіографії часто підкреслюється, що концепції торговельної та аграрної колонізації застаріли та не

виримують критики. Однак, такий висновок зовсім не означає, що історики остаточно відмовилися від обох цих концепцій на користь якоїсь нової. Просто останнім часом серед дослідників превалює більш поміркована точка зору: колонізація залежала від конкретних історичних ситуацій, що склалися в метрополіях і на землях, які колонізувалися, і вивчати колонізаційний процес необхідно з урахуванням всіх конкретних даних. Практично усі фахівці єдині в тому, що колонізація могла мати як торговельний, так і аграрний характер. Насамперед, вчені зважають на той факт, що материкова Греція тієї епохи була бідною у тому розумінні, що її природні ресурси могли надавати більш-менш пристойного рівня існування мільйону чи двом населення, але через технічну лімітованість оволодіння ними можливості для накопичення багатства були обмежені. Іншими словами, для пересічного громадянина архаїчної епохи стояло питання не стільки про нагромадження матеріальних благ, скільки про здобуття прожиткового мінімуму. Видатний філанський поет Піндар (522—442 рр. до н.е.) писав: «Усякому своя плата за працю людською солодка — пастухові, і орачеві, і птахолову, й тому, хто годується від моря, кожен напружується, силючись відвернути болісний голод від черева».⁷ Та все ж, за висновком спеціалістів, на ранніх етапах колонізаційного руху домінувала торгівля.⁸

Дослідники також зауважують, що міграційний рух еллінів відбувався в умовах інтенсивного зростання міст-полісів, розвитку сільського господарства, ремесел і торгівлі. Він був зумовлений різноманітними причинами економічного та соціально-політичного характеру розвитку стародавньої Греції. Важливим стимулом для греків при заснуванні найбільш ранніх поселень були пошуки джерел сировини, зокрема металу. Розвиток ремесла, у свою чергу, викликав постійну потребу в ринках збуту, що сприяло розширенню торгівлі і мореплавства.⁹

Не останню роль відігравали й політичні чинники. Так, однією з причин мілетсько-іонійської колонізації, окрім іншого, стала військово-політична ситуація, що склалася в Малій Азії у VIII—VI ст. до н.е. Постійні вторгнення лідійців, а згодом тривалі війни з персами завершилися розгромом Іонії в 545 р. до н.е., спустошенням її сільськогосподарських територій і зруйнуванням Мілету в 494 р. до н.е. За свідченням Геродота, із розорених персами земель греки іноді цілими містами переселялися на нові місця. Важливою причиною була й внутрішня соціально-політична боротьба. Переможені найчастіше емігрували до колоній.

У середині XX ст. висувалися різні припущення щодо варіантів періодизації колонізаційного процесу. О.О. Іессен визначив чотири етапи колонізації — 1) випадкові відвідування еллінами припонтійських земель, 2) заснування торговельних факторій, 3) торгових колоній і 4) перетворення їх на виробничі центри. В.Д. Блаватський, у свою чергу, припускав тричленний розвиток процесу колонізації циркумпонтійського регіону: спочатку випадкові наїзди еллінських купців і створення тимчасових факторій, потім заснування постійних торговельних факторій — емпоріїв і, нарешті, — колоній-полісів.¹⁰ Г все ж нині більшість дослідників емпорійний період в історії колонізації Північного Причорномор'я вважає сумнівним.

Виникнення на північному березі Чорного моря грецьких поселень та міст пов'язується з останніми етапами так званої Великої грецької колонізації VIII—VI ст. до н.е. Як зауважують історики, численні колонії еллінів були засновані в південно-західній частині Аппенінського півострова та Сицилії, на південному і північно-західному узбережжях Середземного моря, по берегах Мармурового та Чорного морів, і, зокрема, на території Криму та інших регіонів Півдня сучасної України. Початок колонізації Північно-Західного Причорномор'я пов'язаний із заснуванням вихідцями з Іонії в середині VII ст. до н.е. (або у 647/646 р. до н.е., за Євсевієм) першого поселення на острові Березань, який в давнину був півостровом, де порівняно легко можна було забезпечитись першопоселенцям.¹¹ За жартівливим висловом давньогрецького філософа Платона, «елліни жили на обмеженій частині землі від Фасису до Гераклових стовпів, розташувались навколо моря, як мурахи або жаби навколо болота».¹²

Видатна роль у понтійській колонізації належала великому іонійському місту Мілету.¹³ В античному світі він був відомий високим ступенем розвитку сільського господарства та ремісничого виробництва, інтенсивним мореплаванням і активною торгівлею, налагодженим соціально-політичним устроєм, розвинутою наукою, філософією, мистецтвом. «Місто відоме багатьом, — писав Страбон, — а головним чином великою кількістю колоній, тому що весь Евксинський Понт, Пропонтида та багато інших місць заселені мілетянами». Пліній Старший відзначає, що Мілет був «родоначальником понад дев'яти десятків міст». Разом з Мілетом у колонізації Північного Причорномор'я та Призов'я брали участь вихідці з інших грецьких міст: Теоса, Колофона, Фокеї, Ефеса, Клазомеї (Мала Азія), Мітилені (о. Лесбос) тощо.

3.2. Регламентация порядку заснування колоній та їхній правовий статус

Звичай заснування нових міст здійснювалося за офіційним рішенням міської влади метрополії, але могло бути й приватною ініціативою. Тільки-но засноване місто часто одразу ж ставало цілком незалежним від своєї метрополії. Цю обставину варто враховувати, вживаючи терміни «колонізація», «колонія», стосовно процесу розселення греків по периферії античного світу. На думку деякого з дослідників, ці терміни не цілком адекватно відбивають сутність процесу.¹⁴ Хоча все ж відмовлятися від цих загальноприйнятих умовних термінів, мабуть, не варто. Зв'язки між метрополією та заснованими нею містами могли зберігатися у вигляді політичного союзу, в якому обидві сторони виступали як рівні й суверенні партнери. Втім, нерідко політичний зв'язок між метрополією та колонією зовсім поривалася і між ними могли існувати навіть ворожі відносини. Але найчастіше метрополії та засновані ними міста усе ж лишилися пов'язаними економічними узами, єдністю релігійного культу.¹⁵

Загалом колонії, які виводилися греками, мали різний правовий статус. Офіційними документами достатньо чітко розрізняються два їх різновиди: апойкії та клерухії.¹⁶ Загалом, внаслідок недостатності джерел для

з'ясування питання щодо типології грецьких колоній та відповідного статусу колоністів, протягом тривалого часу залишалося доволі неясним. Це зумовило наявність різноманітних точок зору, які знайшли широке відображення у науковій літературі. Але нині вже склалося певне усталене розуміння названих термінів.

Апойкії, що виникали внаслідок грецької колонізації, конституювалися із самого початку як самостійні поліси. Вони і політично і економічно не залежали від своїх метрополій, підтримуючи з ними торговельно-економічні та культурні зв'язки на паритетних засадах. Хоча дехто небезпідставно зауважує, що терміни «апойкія» та «апойки» з плином часу могли змінювати своє початкове значення та в певні періоди навіть могли означати поселення типу клерухії.¹⁷

Апойкія у традиційному значенні цього слова становила самостійний поліс із власним громадянством, власною системою органів влади та управління (самоврядування), своїм власним правом, яке, щоправда, значною мірою ґрунтувалося на праві метрополії. Деякі апойкії (наприклад афінські), зберігаючи ці традиційні риси, водночас були тісно пов'язані зі своєю метрополією.¹⁸ У V ст. до н.е. вся зовнішня та внутрішня політика апойкії визначалася інтересами Афін, які, за свідченням Тацита, влаштовували колонії «відповідно своїм законам».

Клерухії являли собою військові поселення, мешканці яких у своїй діяльності поєднували землеробство з епізодичною військовою службою. Про це яскраво свідчить, наприклад, декрет про статус клерухів на Саламіні кінця VI ст. до н.е.: «Нехай сплачують податі до Афін та несуть військову службу».¹⁹ На відміну від епойків (також воїнів-переселенців), які отримували громадянські права нового полісу, клерухи зберігали громадянство метрополії. Херсонеською клерухією називав М.І. Ростовцев укріплене поселення на Маячному півострові в Криму.²⁰ Але все ж основні колонії, засновані малоазійськими греками у Північному Причорномор'ї, очевидно, слід вважати апойкіями.

За висновком відомого дослідника античної історії В.П.Яйленка, грецька колонізаційна практика складалася з декількох послідовних стадій: 1) визначення місця нової апойкії, 2) набору колоністів та призначення за загальною згодою громадян керівника — ойкіста, 3) організації вивозу колоністів, 4) їхнього переселення, заснування поселення і 5) самостійного розвитку нового полісу, природно, у різних конкретних ситуаціях відбувалося неоднаково. Чисельність однієї колоніальної експедиції звичайно складала декілька сотень, не перевищуючи тисячі чоловік. На чолі її стояв призначуваний державою або обраний ойкіст (архагет), що походив з древнього знатного роду, або був визначним державним діячем.²¹ Його головний обов'язок, як зазначають А.С. Русяєва та М.В. Русяєва, полягав у тому, щоб після попереднього звертання до оракула Аполлона з метою одержання божественного схвалення такої складної операції, як переселення, організувати доставку переселенців у заздалегідь вибране місце проживання й облаштування їх на новому місці. У кожному конкретному випадку, природно, по-різному проявлялися сила й характер влади ойкіста поза межами полісу-метрополії. Саме тому надзвичайно важливими були вимоги дотримання суворої дисципліни та згуртованості громадянського колективу. Ймовірно, в деяких полісах, зокрема

в Ольвії, влада ойкіста, наділеного широкими повноваженнями у всіх сферах життя, наближалася до диктатури.²² Однак, незважаючи на це, як-що при його правлінні цивільна громада досягала успіхів у заснуванні та розвитку міста, після смерті він ставав шанованим героєм. Інколи виведені колонії навіть набували свого імені на честь ойкістів або навіть їхніх дружин чи сестер. Саме так, на думку фахівців, було дано назву Феодосії,²³ Гермонассі, Фанагорії²⁴ тощо.

До нашого часу не збереглося достовірних письмових джерел, які свідчили б про діяльність ойкістів. Щодо Ольвії, наприклад, лише приблизно можна вважати, що її засновником був якийсь Евресибій, рід якого згодом відіграв важливу роль в історії полісу протягом багатьох століть.²⁵ Можливо, при виконанні своїх обов'язків він справився на Раду, що складалася з найвпливовіших апойків.

Зважаючи на відзначений ще Фюстель-де-Куланжем релігійний характер, притаманний правосвідомості стародавніх греків,²⁶ обов'язковою процедурою перед відправленням колоністів було запитування оракула Аполлона, що вважався покровителем колоністів. Дослідники вважають, що, основну роль у мілетсько-іонійській колонізації відіграв дідіамський, а не дельфійський оракул Аполлона.²⁷ Кістяну пластину з пророцтвом дідіамського оракула Аполлона, датовану VI ст. до н.е., було віднайдено при розкопках на о. Березань.²⁸

На жаль досі не віднайдено жодного документа зі свідченнями про зафіксовані норми, які регулювали процес виводу колоній до північно-причорноморського регіону. Водночас широкою відомістю набули афінські декрети про відправлення та облаштування апойкі у Бреї, Гестієї тощо. Вони дають можливість, використовуючи порівняльно-правовий метод та метод аналогій,²⁹ дійти нових висновків і щодо грецьких колоній Північного Понту.

Так, у декреті про відправлення колонії до Бреї (прибл. 446—438 рр. до н.е.),³⁰ оригінал якого вирізьблений на мармуровій брилі нині зберігається в Афінському епіграфічному музеї, докладно регламентується процес добору колоністів, розподіл між ними нових земель, закладено правові основи відносин апойкії з метрополією. Полісною Радою (Буле) складався список колоністів. Одразу після цього особа, що записалася, мусила внести заставу, яка слугувала гарантією укладеної угоди про виїзд. Майбутні переселенці обирали геоніомів, на яких покладався розподіл земель між колоністами. У разі нападу на колонію їй повинна була надаватися військова допомога відповідно до укладених угод. Особи, які будь-коли закликали до скасування будь-якого пункту декрету, а також їхні діти мали бути позбавлені прав громадянства, а майно їхнє конфісковувалося.³¹

До часу заснування грецьких поселень у Причорномор'ї греки вже мали деякі уявлення про цей регіон. Цьому сприяли епізодичні відвідування ними чорноморських берегів у попередню епоху, що знайшло відображення в міфах, частина яких, безсумнівно, відноситься ще до II тисячоліття до н.е. Сліди знайомства греків з північним узбережжям Чорного моря збереглися й у гомерівському епосі: деякі дослідники відносять до берегів Північного Причорномор'я частину плавань Одиссея.³²

Північне Причорномор'я, що наприкінці VII — у VI ст. до н.е. стало одним з основних регіонів грецької колонізації на Понті, приваблювало

еллінів своїми природними багатствами. Тут були родючі землі й ліси, зручні гавані, джерела питної води, багаті рибою ріки. Усе це створювало сприятливі умови для розвитку землеробства й тваринництва, ремесел, різноманітних промислів та торгівлі. Прибережні землі переважно не були зайняті осілим населенням, тому елліни майже безперешкодно і досить швидко освоїли велику територію. Окрім того, на час понтійської колонізації переселенці вже мали солідний досвід освоєння нових земель, про що свідчить організація переселення та вибір території для заснування нових міст.³³ Це суттєво полегшувало процес освоєння нових територій.

Основну масу переселенців складало населення розореної лідійцями та персами Іонії. У заселенні північнопонтійських земель дослідники простежують чотири етапи. На першому етапі, близько середини VII ст. до н.е., в Північному Причорномор'ї засновується поселення на ім'я Борисфен на сучасному острові Березань поблизу міста Очакова Миколаївської області. Для цього етапу характерне налагодження контактів колоністів з місцевим населенням Дунайсько-Дніпровського басейну, Криму і Тамані.

На другому етапі колонізації Північного Причорномор'я (перша половина — середина VI ст. до н.е.) Борисфен освоїв сусідні території, заснувавши там числені землеробські поселення. У Нижньому Побужжі було засноване одне з найзначніших античних міст — Ольвія (гр. *Ὀλβία* — щаслива). Назва новоствореного міста не відзначалася оригінальністю, адже у грецькій ойкумені нараховувалося близько десятка Ольвії.

М.В. Скржинська звертала увагу на цікавий факт: у творах античних письменників Ольвія постійно іменується Борисфеном, а її жителі борисфенітами. Водночас, усі віднайдені офіційні джерела (декрети Народних зборів, монети тощо) свідчать про найменування міста Ольвією, а її громадян ольвіополітами. Дослідниця вважає, що це зумовлено традицією — коли політичний центр Нижнього Побужжя перемістився з Борисфена до Ольвії, греки з інших еллінських міст продовжували називати нову державу Борисфеном, оскільки вона розташовувалася в усті однойменної ріки і саме поселення Борисфен увійшло до його складу. Для мореплавців же така назва була зрозумілішою — Ольвії багато, а Борисфен один. Ольвіополітам було відомо про таке найменування їхнього полісу іноземцями, тому у викарбуваннях на кам'яних плитах написах, що поміщалися за межами Ольвійської держави, вони також називали себе борисфенітами, а свою батьківщину — Борисфеном.³⁴

На Боспорі Кімерійському (Керченський і Таманський півострови) були засновані Пантікапей (Керч), Гермонасса (ст. Таманська), Німфей (селище Героївка поблизу м. Керчі), Мірмекій (поблизу м. Керчі), Феодосія (м. Феодосія) та ін.³⁵ Раніше за інші, на думку фахівців, ймовірно, у перших десятиліттях VI ст. до н.е., на вершині гори Мітрідат виник Пантікапей. Історик Стефан Візантійський повідомляє у своєму географічному словнику цікаву легенду, ніби Пантікапей був заснований сином Аета — братом Медіє (чаклункі, що допомагала аргонавтам заводіти золотим руном). Греки одержали це місце від скіфського царя Агата і назвали місто іменем ріки Пантікапи, яка протікала поруч. Інші міста виникли трохи пізніше.³⁶ Всі ці поліси розташовувалися в основному,

на узбережжі Керченської протоки, а невеличкі землеробські поселення, що складали хору (χώρα) кожного з них, у глибині території названих півостровів.

На третьому етапі (друга половина VI — початок V ст. до н.е.) спостерігається найбільш інтенсивний вплив переселенців до Північного Причорномор'я, викликаний швидше за все розгромом Іонії персами в 545 р. до н.е. і падінням Мілету в 494 р. до н.е. У цей час почалося освоєння іонійцями району Нижнього Подністров'я, де були засновані Ніконії (с. Роксолани Одеської області), можливо, Орфіуса та Тіра (м. Білгород-Дністровський), низка сільськогосподарських поселень на східному березі Дністровського лиману. Значно розширилася територія Ольвії. Виникла густа мережа поселень у районі Бузького лиману.

На думку фахівців-антикознавців меншою мірою піддалося іонійсько-мілетській колонізації Західне узбережжя Криму. Тут в останній чверті VI ст. до н.е. була заснована лише Керкінітида (м. Євпаторія), яка з самого початку входила до сфери політичного й економічного впливу Ольвії. Окрім того, можливо, існувало невеличке поселення на місці майбутнього Херсонесу Таврійського (м. Севастополь). Були засновані нові міста на Боспорі Кімерійському (Фанагорія, Тірітака, Порфімія, Патрей, Тирамба тощо).

Четвертий етап відбувався в інших історичних умовах, що склалися у північнопонтійському регіоні. У 422—421 рр. до н.е. в Західному Криму вихідцями з Гераклеї Понтійської, за участю делосців, був заснований Херсонес Таврійський — єдиний осередок дорійської колонізації в Північному Причорномор'ї. Процес заселення греками Північного Причорномор'я цим етапом і завершився.

Протягом майже тисячолітнього існування заснованих на Північному Понті міст в основних його зонах (Нижнє Подністров'я і Побужжя, Західний Крим, Боспор Кімерійський), в залежності від різноманітних політичних, соціально-економічних ситуацій у кожній з держав періодично відбувалася внутрішня колонізація, спрямована на розширення сільськогосподарських округ. Лише в деяких випадках засновувалися міста, наприклад, Танаїс — торговельний центр, що виник на початку III ст. до н.е. в гирлі Дону за ініціативою боспорців, а також боспорські міста — Патрасій, Кітей та Синдська Гавань, Калос Лімен у Західному Криму.

Фахівцями-антикознавцями створено кілька моделей формування античної держави у Північному Причорномор'ї, побудованих на підставі літературних та епіграфічних джерел, а також археологічних даних. Ці моделі знайшли докладне висвітлення у праці С.Д. Крижицького та В.М. Отрешко.³⁷

Перша, найвідоміша модель виходить з розуміння апойкії як самостійного полісу із характерними для нього установами. Контингент колоністів визначався та організовувався ще в метрополії. Його чисельність (маються на увазі лише повноправні громадяни) найчастіше становила від 100 до 1000 чоловік. З метою обрання найбільш перспективного для колонізації регіону зазвичай запитувався оракул, для попереднього ознайомлення з місцевістю зазвичай висилалася спеціальна комісія.

Переселившись, колоністи у першу чергу споруджували оборонні стіни міста, потім здійснювали розподіл земельних ділянок, чому повинно було

передувати розмежування міської території — виділення вулиць та ділянок під забудову, яке, судячи зі свідчень Вітрувія, здійснювалося після побудови стін.

Ми не маємо документальних свідчень щодо того, як саме першопоселенцями нарізалися клери, тому у даному випадку доведеться вдатися до логічних міркувань, що, звичайно, робить висновки, яких ми дійдемо, достатньо гіпотетичними. Зазвичай землі античного полісу оцінювалися залежно від якості ґрунту, рівнинності ділянок, відстані до джерел прісної води та близькості до міста. Цей висновок впливає з 14 розділу п'ятої книги «Законів» Платона, де він трактує питання, пов'язані із заснуванням полісу. Він відзначає, що спочатку слід обрати відповідну місцевість; визначивши місце для акрополя, його слід оточити стіною. Починаючи звідси, поселенці поділяли на 12 частин і саме місто, і всю країну. «Ці дванадцять частин повинні бути рівними; ті ділянки, де ґрунт добрий, будуть менше, а де поганий — більше... Кожен з них (наділів — О.Г.) знов-таки поділяється навпіл на дві ділянки: близьку та далеку; з цих двох половин і складається кожен наділ. Ділянку найближчу до міста треба поєднати в один наділ з ділянкою, розташованою на околиці; ділянку поближче до міста — з такою, що не на самому краю, і так далі».³⁸

Отже, можемо припустити, що кожен повноправний громадянин нового полісу одержував ділянку під забудову — ойкопедон у місті (іноді з присадибною землею), а також один, два або навіть більше наділів у різних частинах хори. Це підтверджується й поділом земель, зафіксованим у Херсонесській державі, який фахівці вважають класичним прикладом розмежування земельних ділянок громадянами античних полісів.³⁹ Десята частина міста відводилася під теменос, певний відсоток земельних ділянок ставав храмовою та громадською власністю. Поліс, що утворювався, міг складатися лише з одного населеного пункту, або ж становив систему з одного міста та оточуючих його сіл.⁴⁰

Друга модель відрізнялася від першої поетапною системою освоєння нової території. Колоністи спочатку засновували поселення на острові чи півострові, виходячи, напевне, з міркувань безпеки, а також через недостатнє знання місцевих умов. Через певний час основна їх маса переселялася вглиб материка, де й будувалося місто. Так, за свідченням Геродота, було засновано Кірену в Лівії.⁴¹ Цілком ймовірно, що подібна модель колонізації певною мірою була характерна й для Ольвії, Херсонесу, інших північнопричорноморських полісів.

Необхідно підкреслити, що і в першій, і в другій моделі реальним діям — розмежуванню території, яка освоювалася, будівництву міста тощо — передувало конституювання апойкії ще в метрополії.⁴²

В якості третьої моделі творення нової держави може слугувати якийсь із варіантів синойкізму, поширеного в античному світі. Під терміном «синойкізм» за часів античності розумілося об'єднання та злиття кількох самостійних громад у єдину державу.⁴³

Для такої моделі характерним є більш або менш тривале співіснування окремих автономних громад неподалік одна від одної. На певному етапі, внаслідок зовнішньополітичного тиску або внутрішніх соціально-політичних тенденцій розвитку, ці общини зливалися у єдину державу. Частото цей процес супроводжувався концентрацією основної маси населення

у міському центрі. Відоме й виключно політичне вирішення питання: один з населених пунктів ставав політичним, адміністративним та релігійним центром, а інші набували статусу ком чи демів нового полісу. Цим шляхом свого часу було здійснено об'єднання Аттики.⁴⁴

Жодна з цих трьох моделей не може бути у чистому вигляді повністю пристосована до конкретних явищ колонізації Північного Причорномор'я. На думку дослідників, колонізаційні процеси мали тут менш організований характер (мається на увазі перманентне аграрне заселення епойками).⁴⁵ Однак, питання це вимагає подальшого вивчення.

Колоністи на новому місці зазвичай зберігали родові філи своєї метрополії,⁴⁶ а також деякі урядові установи. Хоча, в деяких випадках у формах державного правління колонії та метрополії могли матися й певні відмінності. Так, аналізуючи процеси виведення апойкії до Феодосії, Е.Б. Петрова зауважувала: «Людя, що виселились з Мілету, досвід метрополії надавав різні варіанти політичної організації. Але колоністи не зобов'язані були копіювати політичний лад метрополії — адже серед них могли бути не лише мілетці, та й у самих колоніях визрівали соціальні протиріччя і почалася боротьба, у ході якої зважувалося питання про владу. Можливо, політичний лад Феодосії відрізнявся від того, котрий встановився, наприклад, у Пантікапей — феодосійці виявляли ворожість до пантікапейців і виступали противниками сильної влади. Чи не переважали серед перших жителів мілетського Пантікапею представники тих соціальних кіл, що ворогували на батьківщині з прихильниками феодосійських колоністів?»⁴⁷

Але в будь-якому випадку, зазвичай, до колонії доставлявся священний вогонь з «державного вогнища», пританейона метрополії. Точно так же, до колонії переносився головний культ метрополії. З іншого боку, колоністи приймали і нові культу, пристосовуючи їх до своїх власних релігійних уявлень.⁴⁸ Ці релігійні культу, у свою чергу, справляли суттєвий вплив на правові уявлення громадян та право новоутворених держав.

¹ Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1900. — № XXII. — С. 43—61.

² Блаватский В.Д. Архаический Боспор // Материалы и исследования по археологии. — М.; Л., 1954. — № 33. — С. 7—34.

³ Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1947.

⁴ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. — М.: Наука, 1982.

⁵ Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1966.

⁶ Доманский Я.В. О начальном периоде существования греческих городов Северного Причерноморья // Археологический сборник. Государственный Эрмитаж. Вып. 7. — Л., 1965.

⁷ Pind. Isthm., I, 47—49; Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т.1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 156.

⁸ Брашинский И.Б., Шеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 36.

⁹ Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. — С. 20.

¹⁰ Блаватский В.Д. Архаический Боспор // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1954. — № 33.

¹¹ Зубар В.М., Линьова Е.А., Сон Н.О. Античный світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. Навч. посібник. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. — С. 16.

¹² Платон. Сочинения: В 3 т. / Пер С.С.Аверенцева, Я.М.Боровского, А.Н.Егунова и др. — М.: Мысль, 1968—1972. — С. 71.

¹³ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетей, 2001. — С. 11; Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. — 1987. — № 3. — С. 118.

¹⁴ Блаватский В.Д. Архаический Боспор. // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1954. — № 33. — С. 7—34; Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья. — Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. М.; Л., 1955; Сокольский Н.И., Шелов Д.Б. Историческая роль античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959.

¹⁵ Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1984. — С. 8.

¹⁶ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. ... — С. 144.

¹⁷ Паршиков А.Е. О статусе афинских колоний V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1969. — № 2. — С. 11.

¹⁸ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. ... — С. 148—149.

¹⁹ Там само. — С. 200.

²⁰ Ростовцев М.И. К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи // Сборник статей в честь графини П.С.Уваровой. — М., 1916. — С. 8, прим.

²¹ Печатнова Л.Г. Научная конференция «Проблемы античного полиса — IV» // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 208.

²² Русяєва А.С., Русяєва М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 26.

²³ Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура. — Симферополь: Сонат, 2000. — С. 51.

²⁴ Пичиан И.Р. Малая Азия — Северное Причерноморье: Античные традиции и влияния. — М., 1984. — С. 136—137.

²⁵ Русяєва А.С., Русяєва М.В. Ольвия Понтийская... — С. 26.

²⁶ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарв и К., 1895. — С. 172.

²⁷ Петрова Э.Б. Античная Феодосия. ... — С. 53; Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетей, 2000. — С. 11.

²⁸ Зубар В.М., Линьова Е.А., Сон Н.О. Античный світ Північного Причорномор'я: ... — С. 18.

²⁹ Евсеев А.В., Лядов А.О. Методологические предпосылки исторических исследований государства и права // История государства и права. — 2001. — № 3. — С. 31.

³⁰ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. ... — С. 159—160.

- ³¹ Гавриленко О.А. Право античних держав Північного Причорномор'я. — Харків: НУВС, 2004. — С. 9.
- ³² Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1984. — С. 8.
- ³³ Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, карти, матеріали / Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлева Л.В., Ясь О.В. — К.: Либідь, 2000. — С. 25.
- ³⁴ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии ... — С. 11—12.
- ³⁵ Кругликова И.Т. Синдская Гавань. Горгиппия. Анапа. — М.: Наука, 1975. — С. 6—7.
- ³⁶ Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — Керчь, 1998. — С. 8.
- ³⁷ Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. Сб. науч. трудов. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 3—17.
- ³⁸ Яйленко В.П. Декрет иссейцев о разделе земли колонистами // Вестник древней истории. — 1971. — № 2. — С. 12—13.
- ³⁹ Стржелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму // Херсонесский сборник. — Симферополь, 1969. — Вып. 4. — С. 7—29.
- ⁴⁰ Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса... — С. 3.
- ⁴¹ Herod. IV, 151—161.
- ⁴² Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса... — С. 4.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Aristot. Ath. pol. 41, 2.
- ⁴⁵ Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса... — С. 15.
- ⁴⁶ Виноградов Ю.Г. Дорийские фивы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 61—66.
- ⁴⁷ Петрова Е.Б. Феодосія та Південно-Східний Крим за часів античної доби (середина VI ст. до н.е. — IV ст. н.е.). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 — Всесвітня історія. — Харків, 2001. — С. 10.
- ⁴⁸ Бузоль Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 85.

Розділ IV

ОСНОВНІ РИСИ ДЕРЖАВНОГО ПРАВА

4.1. Правовий стан населення античних держав Північного Причорномор'я

Чи не найдокладнішого опрацювання як у дослідженнях істориків, так і в юридичній літературі (переважно навчального характеру), набули питання щодо характерних рис державного права північнопричорноморських країн в античний час. Під державним правом розуміється галузь права, що являє собою сукупність правових норм, які юридично закріплюють основи суспільного та державного ладу, а саме: державний устрій, основи організації та діяльності всіх державних органів, основи правового стану населення. Отже, нормами державного права у країнах стародавнього світу регламентувалися найважливіші суспільні відносини, що характеризували підвалини суспільного та державного життя, встановлювали основні правові принципи для інших галузей права.

Висвітлюючи особливості державного права, насамперед варто звернути увагу на питання правового становища населення античних держав, що розташовувались на північному узбережжі Понту Евксинського. Категорія правового статусу особи знайшла детальне опрацювання у теоретико-правових працях С.С. Алексєєва, Р.З. Лівшица, О.Ф. Скакун, І.М. Погрібного, А.М. Шульги, В.М. Хропанюка та інших вітчизняних і зарубіжних правознавців. Під правовим статусом звичайно розуміють юридично закріплене становище людини у державі. В сучасній юридичній науці визначається кілька обов'язкових структурних складових правового статусу особи. Серед них, насамперед, називають громадянство (або його відсутність), яке виступає в якості передумовного елемента. Під громадянством розуміється постійний правовий зв'язок особи та держави, який виявляється у їх взаємних правах та обов'язках. Інститут громадянства є фундаментальним інститутом державного права, оскільки він розкриває особливість правового стану громадян держави порівняно з іншою частиною населення.¹ Друга складова — правосуб'єктність — передбачена нормами права здатність бути учасником правовідносин (категорія, що об'єднує правоздатність та дієздатність). Центральним елементом правового статусу особи є суб'єктивні юридичні права та обов'язки. Серед інших складових називають також гарантії реалізації прав, свобод та

обов'язків, а також юридичну відповідальність за невиконання обов'язків. Як цілком справедливо зауважували І.М.Погрібний та А.М.Шульга, правовий статус особи є категорією динамічною. Обсяг прав та свобод особи може змінюватися в міру розвитку суспільства, в залежності від змін у життєдіяльності людей.²

Зважаючи на особливості правового статусу населення античних держав Північного Причорномор'я з певною часткою умовності можна поділити на три категорії: громадян (πολίται), різноманітні перехідні стани — неповноправне населення, а також рабів. Крім того, тимчасово на території античних держав могли тимчасово перебувати й іноземці (ξένοι).

Проблема правового статусу громадян античних полісів (πολίται) вже понад сторіччя є об'єктом пильного дослідження вчених-істориків та археологів. Більшою або меншою мірою їй приділялася увага у працях В.В.Латишева, В.І.Кадеева, В.М.Зубаря, В.П.Яйленка, Н.О.Сон, С.Б.Сорочана, В.Ф.Мещерякова, С.В.Д'ячкова, О.А.Ручинської³ та інш. Водночас, сучасна юридична література містить суттєві лакуни у висвітленні цих проблем. Зокрема, до цього часу відсутні спеціальні історико-правові дослідження статусу громадян Ольвії, Херсонесу, Тіри, Боспорського царства.

Зазвичай правовий статус громадянина характеризується максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, які існують у даній державі, оскільки громадянин — це особа, пов'язана з державою постійним юридичним зв'язком, який виявляється через їхні взаємні права та обов'язки.

Протягом перших десятиріч після колонізації повноправними громадянами новоутворених полісів вважалися тільки ті чоловіки — уродженці полісу, предки яких належали до громадянської общини (громади), заснованої при створенні міста-держави.⁴ З плином часу коло громадян розширилося.

Усі громадяни, зазвичай, записувалися до спеціальних списків за демами, філами, фратріями та родами.⁵ Головною метою цього було недопущення самовільного присвоєння прав громадянства. Тому до списків вносилися тільки законнонароджені діти (як чоловічої, так і жіночої статі) громадян. Після досягнення вісімнадцятиріччя молодий громадянин визнавався повнолітнім та вносився, як самостійний член громадянської общини, до общинної книги (ληξικαρχικόν ὑραφιστεῖον) того дему, до якого належав його батько. При цьому демоти приймали рішення про наділення нового члена общини громадянськими правами шляхом голосування. Акт прийняття до дему вважався свого роду випробуванням — докімасією (δοκιμασία) молодих громадян,⁶ які після цього виголошували присягу, де містився перелік основних громадянських обов'язків. Прикладом її може служити присяга херсонеситів (кінець IV — початок III ст. до н.е.), вперше видана В.В.Латишевим та пізніше досліджена у працях С.О.Жебельова, А.І.Тюменева, Е.І.Соломонік та ін.⁷

Вступаючи до дему молода людина отримувала своє повне громадянське ім'я, яке складалося із власного імені, імені батька у називному відмінку та назви за демом. З цього часу громадянин починав користуватися суб'єктивними громадянськими правами за виключенням тих, для яких існували вікові обмеження. Нині під суб'єктивним правом розуміється міра свободи проживаючої у суспільстві особи — міра, у межах якої вона

може робити певні дії та повинна утримуватися від здійснення певних дій. Поза суспільством, окремо, воля людини не обмежена: вона може чинити все, що схоче, або, краще сказати, те що є фізично можливим для неї. Але при співжитті людей така необмежена свобода неможлива, тому що вона порушувала б свободу інших. Тому, як і нині, в античному суспільстві свобода кожної окремої особи завжди обмежувалася певними межами, так що лише у них людина могла діяти вільно. Саме ця міра й становила право людини, особи, громадянина. Водночас із наділенням суб'єктивними громадянськими правами молодий громадянин зобов'язувався виконувати громадянські повинності: виконувати літургії, самостійно брати участь у процесі, служити у війську тощо.

Громадяни, принаймні формально, вважалися рівноправними. Ця антична традиція неодноразово підкреслювалася тогочасними політиками. Так, в одній з відомих промов Перікла, де міститься виклад його поглядів на основні принципи демократії, відзначається, що вплив на хід державних справ має справляти не лише обмежене коло осіб. Це право має поширюватися на всіх без виключення громадян.⁸ Як зауважує А. Аннерс, в особистому житті кожен громадянин відповідно до закону мав однакові права.⁹ Такий тип мислення, очевидно, визначав в очах еллінів їх оригінальність та перевагу над варварським світом, на противагу цареві, чия влада була нікому не підконтрольною.¹⁰

На практиці реальний правовий статус громадянина в античних полісах часто залежав від приналежності особи до певного роду, філи, розмірів земельної ділянки, що перебувала у її власності, або доходів із неї. З колонізаційної практики відомо, що друга і наступні хвилі переселенців не користувалися однаковими правами порівняно з родинами першопоселенців та їх нащадків. Епойки (εποίκοι) — переселенці другої хвилі¹¹ — зазвичай отримували у власність землю з незайнятих ділянок або з неподільного фонду. Їхні наділи були меншими за площею та гіршими за якістю ґрунту. Це призводило до утворення в середовищі громадянства привілейованого прошарку — полісної аристократії і об'єктивно сприяло обмеженню громадянських прав епойків, що було причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців та представниками нової колонізаційної хвилі. Це ж впливало й на форму державного правління в полісах. Наприклад, більшість дослідників схиляється до думки, що у другій половині VI ст. до н.е. Ольвія була аристократичною республікою. Встановлення аристократичного або олігархічного правління за умов притоку нових колоністів дозволяло кількісно невеликій групі населення, насамперед нащадкам першопоселенців, зберігати за собою той обсяг прав, який відрізняв їхній спеціальний та індивідуальний політико-правовий статус від становища епойків. Внаслідок гострих соціальних конфліктів у другій половині VI ст. до н.е., як свідчить, наприклад, віднайдений археологами на о. Березань так званий «лист жерця», вирізьблений на кістяній пластинці, в Ольвії ймовірно відбулося принаймні формальне зрівняння правового статусу епойків з нащадками першопоселенців.¹²

Отже, вже з першої половини VI ст. до н.е. у більшості полісів Північного Причорномор'я громадянство могло бути родовим або наданим (жалуваним).¹³ Громадянами за народженням вважалися законні діти (γνήσιοι παῖδες) громадян, тобто такі, що походили від законного шлюбу

громадянина полісу з дочкою громадянина цього ж міста, або міста, якому було надано епігамію (ἐπίγαμια) — право громадянам певного іншого полісу брати шлюб із громадянками даного міста¹⁴ (хоча відносно жінок поняття громадянства може застосовуватися лише умовно). Подібні норми існували у більшості грецьких полісів. Так, в Афінах у 450 р. за пропозицією Перікла було прийнято закон про права громадянства. Народні збори постановили «не брати участі у державних справах тому, хто не народився від обох (батьків) громадян».¹⁵ Цей закон знадобився «внаслідок надмірно великої кількості громадян». Його запровадження, як зауважувала Р.А. Нікольська, свідчило про «прагнення афінської демократії до звуження числа громадян, які мали право як управління, так і право користування усіма матеріальними вигодами, що залежали від права громадянства».¹⁶

Діти батька-громадянина та матері-негромадянки вважалися юридично незаконними (νόθοι). Вони не ставали членами сім'ї батька і могли бути введені до його фратрії лише за допомогою спеціального юридичного акту, що прирівнювався до всиновлення. Та все ж і після цього прийняті мали менше прав, ніж законні діти (γνήθιοι), особливо стосовно успадкування майна.¹⁷ Але в інших випадках різниця між законними та незаконними дітьми практично не відчувалася.¹⁸

Права громадянства могли бути також надані іноземцям постановою органу вищої державної влади за значні заслуги перед державою.¹⁹ У нещодавно знайденій постанові Ради та Народу Фанагорії, датованій 88/87 р. до н.е., вказується на факт надання громадянських прав найманцям з інших країн, усім, хто гідно відслужив термін служби та дружньо ставився до міської громади. Разом з тим їм було надано привілеї не сплачувати податки за користування місцем проживання при розселенні та всиновленні, а також звільнення від усіх внесків та повинностей, окрім призову на військову службу.²⁰

Протягом V—I ст. до н.е. жалувані громадяни (πολιτοί, δηροπολιτοί) зазвичай мали деякі обмеження у спеціальному правовому статусі: вони самі, а також їхні сини, народжені до отримання батьком прав громадянства, не могли обіймати посади архонтів та бути жерцями. Таке право надавалося тільки їхнім синам та онукам, народженим від законного шлюбу з дочкою громадянина даного полісу.

На початку I тис. н.е. ситуація змінюється. У цей час права полісного громадянства за певні заслуги інколи могли отримувати й відпущеники — колишні раби, які за певних умов могли навіть посідати магістратури.²¹ Відомий фахівець в галузі античної історії В.І. Кадеєв на підставі просопографічного аналізу тексту херсонеського декрету на честь Папія сина Гераклеона 130/131 р. н.е. дійшов висновку, що серед посадових осіб, які скріпили документ печатками, був, зокрема, колишній вільновідпущеник Петроній Марін, що тепер обіймав посаду архонта. Тут же згадуються Понтин син Гілара та Луцій син Гілара, які походили з родини римського вільновідпущеника.²²

З епіграфічних дерел відомо й про наявність в античних державах Північного Причорномор'я у «римський» період такого явища, як подвійне громадянство і навіть «полігромадянство». В.І. Кадеєвим докладно вивчено питання щодо подвійного громадянства деяких мешканців Херсонесу.²³

Значну увагу дослідженню цих питань приділяв і С.В. Д'ячков.²⁴ Обидва дослідники спиралися, насамперед, на дані ономастики, адже статус римського громадянина очевидно виявлявся у тричленному імені: praenomen, nomen, cognomen. С.В. Д'ячков слідом за М. Улочем зауважував, що в античних державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, нові римські громадяни отримували особисте та гентильне ім'я імператора або посадової особи, «винної» у появі ще одного civis Romanus, а у якості cognomen зазвичай зберігали своє попереднє власне ім'я.²⁵

Ще М.І. Ростовцев звертав увагу на римське громадянство Гая Юлія Сатира, сина Феагена,²⁶ який очолював херсонеське посольство до Риму²⁷ близько 46 р. до н.е. Це перший з відомих нині civis Romanus серед жителів північнопонтійських держав. Пізніше ця практика дістала ширшого застосування. Подібні факти зафіксовано й в Ольвії, Тірі, Боспорському царстві. Отже, у великих північнопричорноморських полісах багато з представників вищої аристократії, окрім місцевого, мали, вочевидь, ще й римське громадянство.

Практично всі дослідники зважали на той факт, що дарування прав свого громадянства було для Риму засобом зміцнення римського впливу серед підвладних та залежних від нього держав. Водночас, для жителів неримських країн воно надавало економічні та політичні пільги, полегшувало шлях до збагачення та кар'єри, почесей та участі у громадському житті не лише своєї держави, але й обширної Римської імперії.²⁸ Отже, надання прав римського громадянства створювало в античних державах Північного Причорномор'я привілейований прошарок, який підтримував римлян.

Роздача прав римського громадянства достатньо широко практикувалася ще Гаєм Юлієм Цезарем. У цей час вони могли надаватися не лише окремим особам, але навіть цілим громадам. У Фозоському написі, який містить чотири листа Октавіана, міститься згадка про прийнятий у 42 р. до н.е. закон консулів Луція Мунація Планка та Марка Емілія Лептина, яким тріумвірам надавалося право нагороджувати правами римського громадянства тих, хто надавав їм допомогу у боротьбі з їхніми супротивниками (головним чином з Брутом та Кассієм). Цей закон варто згадати, насамперед, тому, що й у Північному Причорномор'ї в останньому сторіччі до н.е. — першому сторіччі н.е. склалася така ситуація, коли Рим, втручаючись у справи Херсонесу, Ольвії, Тіри, Боспорського царства міг скориставшись цим законом, залучати на свій бік союзників із середовища громадян цих держав. До часу Клавдія відносяться й перші військові дипломи про надання прав римського громадянства ветеранам військ. У подальшому також широко дарували права римського громадянства Флавії, й особливо Антоніни.

Набуття громадянства Риму виглядало надзвичайно привабливим для амбітних представників населення північнопричорноморських держав, насамперед, через ті можливості, які це відкривало. У листах Октавіана міститься виписка з декрету з переліком тих пільг, які отримав наварх Селевк за допомогу, «вірність та мужність»: сам він, його дружина та діти, стаючи римськими громадянами та входячи до триби Конеліїв, звільнялися від усіх податків, військової служби та літургій, військового постюю, отримували право судової апеляції до римського Сенату та римських магістратів. Особливо варто підкреслити наступне положення декрету на

честь Селевка: «...Йому до міст чи областей Азії або Європи... якщо він із міста або з області вивозить заради своєїкористі поголів'я, що належить йому, ...жодне місто, жоден відкупник податків не повинен з усіх цих предметів стягувати з Селевка мито».²⁹ Той факт, що у цьому параграфі спеціально обумовлено особливе право безмитної торгівлі, засвідчує те, що навіть морські воєначальники — навархи були водночас торговцями, зацікавленими у торговельних пільгах. Безумовно, подібні пільги не могли не зацікавити гуртових торговців міст Північного Причорномор'я. У свою чергу, й міста, маючи таких новоспечених римських громадян, як Селевк, отримували завдяки їм певні пільги. Так, у третьому та четвертому листах Октавіан пропонує місту Розосу звертатися до нього з будь-якими проханнями, які він зобов'язується виконати заради Селевка.

Якщо в едикті Октавіана вказані пільги надавалися видатній особі, то у I ст. н.е. вони стають більш розповсюдженими і надаються особам більш скромним за своїм статусом. Про це, зокрема, свідчить едикт імператора Доміціана (81—96 рр. н.е.), яким ветерани, наділені правами римського громадянства, отримували звільнення від мит. Щоправда, у подальшому обсяг пільг зростає: при Антонінах, в умовах, коли ще більше поширилася практика дарування прав римського громадянства, нові громадяни вже не звільнялися від усіх повинностей.³⁰

До нашого часу збереглася достатня кількість пам'яток, які переконливо засвідчують факти «полігромадянства». Аналіз тексту знайденої у Тірі мармурової плити з написом про те, що Марк Аврелій Артемон за власний рахунок поставив статую римського імператора Севера Александра (222—235 рр. н.е.), та співставлення його з іншими подібними написами дозволило О.І. Іванчик та Н.О. Сон дійти деяких цікавих висновків. На їхню думку, М. Аврелій Артемон належав до провінційної еліти та мав римське громадянство, а також громадянство кількох грецьких міст.³¹ Судячи з його імені, він сам або його предки отримали римське громадянство між 161 та 212 рр., коли за рішенням імператора Каракалли ним було наділено усе вільне населення імперії. Як вважають дослідники, М. Аврелій Артемон, ймовірно, був уродженцем Істрії (на це вказує згадка відповідного етнікону), але отримав громадянство також у Гераклеї, Тірі та ще якнайменше у двох містах. Очевидно, у всіх цих містах він належав до привілейованої групи булевтів. У більшості грецьких міст імператорської епохи члени рад призначалися пожиттєво, а самі ради перетворилися у щось на зразок місцевих сенатів.³² Членство у них часто, якщо не завжди, спадкувалося і могло надаватися іноземцям разом із громадянством.

Загалом, випадки, коли представники провінційної еліти суміщували не лише громадянство кількох полісів, але й членство у їхніх радах, достатньо добре відомі. Періодичні спроби римських властей боротися з цією практикою,³³ очевидно, не мали успіху. Наприклад, глашатай Валерій Еклект, який згадується у близькому за часом афінському написі, був булевтом Синопи, Дельфи, Сард, Перг, Нікеї, громадянином Афін, Елеї та «громадянином і булевтом багатьох інших міст». Та ж особа згадується у написі 261 р. з Олімпії, із якого з'ясується, що він був булевтом також у Смирні, Філадельфії, Гіераполі, Триполісі та на додачу ще мав римське громадянство. Зважаючи на той факт, що Синопа в обох написах згадується першою, О.І. Іванчик та Н.О. Сон дійшли висновку, що Валерій Еклект був

уродженцем саме цього міста. Такий приклад є непоодиноким. Їх можна навести досить багато, причому перелік міст, у яких певна особа була булевтом, може становити від двох до двох десятків та більше полісів. Інколи такий перелік завершується вказівкою на «багато інших міст», а у деяких випадках містить явні перебільшення. Наприклад, в одному написі з Дельф стверджується, що згадана особа була громадянином та булевтом «усієї Еллади» (τῆς ἐλλάδος ἀπάσης πολιτεῖ[η]ν καὶ βουλευτήν), а у написі з острова Мелос — що він мав громадянство та був булевтом «повсюди у всесвіті» ([παντα]χού τῆς οἰκουμένης).³⁴ Окрім іншого, той факт, що Тіра, як і більшість інших грецьких полісів, римської епохи, практикувала надання іноземцям почесностей у формі наділення їх правами громадянства та включення до своєї ради, відомо ще з одного напису. Ця лапідарна пам'ятка походить з Еску — адміністративного центру провінції Нижня Мьозія, до складу якої у першій половині III ст. входила й Тіра.³⁵ Напис, що датується часом між 218 та 235 рр.,³⁶ ушановує Тіта Аврелія Флавіна, колишнього приміпіярія одного з легіонів, нагородженого, очевидно, імператором Каракаллою. З напису випливає, що на момент його укладення Тіт Аврелій Флавін був головою ради Еску (princeps ordinis Coloniae Oescensium), а також членом рад (βουλευτα) Тіри, Діонісополя та Маркіанополя у Нижній Мьозії та більш віддалених Аквінкума в Паннонії й міста тунгрів у Германії (на території сучасної Бельгії).

Варто зазначити, що у низці випадків отримання додаткового громадянства було не лише ознакою престижу та формою надання почесностей, але також мало й цілком меркантильний інтерес. Саме такою була ситуація з тірським громадянством. Як відомо з широко висвітленого у літературі³⁷ рескрипту римського імператора громадянам Тіри 201 р.,³⁸ вони мали суттєві фіскальні привілеї. Судячи зі змісту документу, Тіра зловживала своїм привілейованим становищем, надто щедро даруючи своє громадянство іноземцям (очевидно, не без вигоди для себе) і тим самим частково виводячи їх з-під оподаткування. Ця практика набула таких масштабів, що стала негативно впливати на прибутки провінції. Для припинення зловживань знадобилося втручання римської влади і навіть самих імператорів (Септимія Севера та Каракалли). Внаслідок цього фіскальні привілеї Тіри було збережено, але суттєво обмежено право надавати громадянство та, відповідно, розширювати коло осіб, які мали можливість користуватися ними. Віднині, на відміну від звичайної практики, для того, щоб отримати громадянство було недостатньо відповідної постанови Ради та Народу. Щоб стати дієвою ця постанова повинна була затверджуватися спеціальним декретом намісника провінції.³⁹ Наведені факти доповнюють наші відомості про систему громадянства понрійських міст того часу, що адміністративно входили до складу Римської імперії.

Загальний правовий статус⁴⁰ громадян полісів спочатку, за часів демократії, охоплював достатньо широке коло їхніх суб'єктивних прав. Вони мали доступ до Народних зборів, могли брати участь у виборачі та бути обраними до Ради, обіймати громадські (державні) посади (τιμοῦχοι)⁴¹, мали право законодавчої ініціативи.⁴² Це суб'єктивне право реалізувалося повноправними громадянами з урахуванням норми звичаєвого права, згідно якої злочинним діянням вважалося внесення на розгляд Народних зборів (екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаям, зако-

нопроєкту (παράνομος). Особа, яка вносила подібну пропозицію, навіть у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності.⁴³ Під час олігархічного правління, коли реальна влада зосереджувалася в руках відносно вузького кола аристократів, у полісах, зокрема в Херсонесі, існували обмеження законодавчої ініціативи громадян. Р.А. Новікова відзначала, що в Херсонесі, починаючи з III ст. до н.е., з законодавчими пропозиціями виступають виключно магістрати.⁴⁴ З II ст. до н.е. ці функції тут виконувалися номофілаками, а з перших сторіч нашої ери — проедрами. Дослідниця цілком справедливо розцінила вказаний факт як показник аристократизації державного ладу. Її висновок було підтримано І.П. Нікітіною⁴⁵ та іншими авторами.

За громадянами було закріплено також право на судовий захист порушених прав.⁴⁶ Чи не найважливішим з майнових прав громадян античних держав Північного Причорномор'я було й право набувати у власність землю та іншу нерухомість (εὐχτησις).⁴⁷

Як правило, загальний правовий статус громадянина доповнювався ателією (ατελεία) — правом громадян полісу на звільнення, від усіх прямих податків та мита.⁴⁸ Особа, якій надавалося право ателії, іменувалася «ен-телес» (ἐντελής). У перші століття після виведення колоній на північне узбережжя Понту Евксинського їхні громадяни зазвичай не сплачували прямих податей на користь держави. Їхнє майно, ймовірно, виключаючи рабів, спочатку також не обкладалося постійними податками (за виключенням надзвичайних випадків, та й то лише у почесній формі). Серед населення полісів у цей час панувала думка, що особисті податки мають відбиток рабства і їх сплата є приниженням для повноправного громадянина.⁴⁹ Навіть внесення на розгляд Народних зборів пропозиції про стягнення податку вимагало попереднього ухвалення, без чого розглядалося як деше заборонене і навіть злочинне.⁵⁰

Серед свобод, якими користувалися громадяни античних держав Північного Причорномор'я, одне з чільних місць посідала ісегорія (ισογορία, від ίσος — рівний, однаковий та ἄγορεύω — говорити на Народних зборах) — свобода слова. З Афін походила поширена у більшості полісів з демократичною формою державного (політичного) режиму традиція двічі на рік переглядати у театрі комедії, де б висміювалися всі без виключення відомі та популярні політичні діячі і взагалі усі знаменитості. У виставах в гіпертрофованому вигляді показувалися усі їхні вади. Іноземців могло шокувати те, що народ широ висміював архонтів, агораномів, номофілаків, стратегів, ситонів які показувалися злодіями, шахраями, дурнями, бабями, але одразу ж після закінчення вистави міг виказувати ширшу повагу до цих магістратів.⁵¹ Насправді ж жодного протиріччя тут не вбачається. Просто громадяни античних полісів, які розглядали ісегорію як фундамент демократії, вважали, що автори комедій лише «дещо перебільшують». Адже не можна визначити межі свободи слова. Громадяни були впевнені у тому, що для держави немає нічого гіршого за рабство думки її громадян.⁵²

Певні права, що надавалися за виключні заслуги перед полісною громадою та державою, визначали спеціальний статус деяких з громадян, яким закріплювалися особливості правового стану певних категорій громадян (магістратів, купців, ефебів тощо). Інколи рішенням Народних зборів

або Ради полісу громадянину могла надаватися проедрія (προεδρία) — надзвичайно високе право посідати почесні місця у Народних зборах,⁵³ а також промантія (προμαντία) — право першому запитувати оракула під час загальнодержавних релігійних церемоній.⁵⁴ Сукупність громадянських прав становила честь (τιμή) громадянина, який називався «повночесним» (ἐπίτιμος), якщо користувався ними у повному обсязі.⁵⁵

Спеціальний, а також індивідуальний правовий статус громадян — тобто такий, що відображає усю повноту суб'єктивних юридичних прав та обов'язків конкретного громадянина (визначається, наприклад, його статтю, віком, сімейним станом, посадою тощо), в античних державах Північного Причорномор'я значною мірою залежав від їхнього майнового стану та професійної приналежності.⁵⁶

Найсуттєвішим з усіх майнових прав громадян було право власності на нерухомість — землю й будівлі (εὐχτησις). За майновим критерієм громадяни диференціювалися на кількісно невелику групу заможних (як, наприклад, ольвіополіт Протоген, значні заслуги якого перед містом та громадою були відзначені почесним декретом)⁵⁷, а також повноправних громадян середнього і навіть низького достатку. Хоча варто зазначити, що значна майнова нерівність громадян з'являється лише з плином часу. Спочатку, в архаїчний період (кінець VII — перша чверть V ст. до н.е.), на думку дослідників, можна говорити лише про відносний рівень багатства громадян. Як доказ можна пригадати хоча б мізерні розміри скарбу березанського «можновладця» першої чверті VI ст. до н.е., зариті у підлозі землянки: чотири дрібні монетки, пара золотих сережок, підвіски та намиста.⁵⁸ Отже, він був не набагато заможніший від інших. Фахівці вважають, що в архаїчну епоху ще не було створено стільки матеріальних цінностей, щоб вони суттєво впливали на суспільний устрій. Це був час виробництва й негайного споживання продукту, але не його накопичення.⁵⁹

З поглибленням манового розшарування громадян поступово оформляється кілька помітних соціальних груп. Це розшарування досягає свого апогею у перших сторіччях нашої ери. Для цього часу В.І. Кадеєв визначає усередині громадянської общини Херсонесу принаймні три соціальні угруповання: могутня олігархічна верхівка (βουλευται), демоти (διδυοται) та біднота (ὄχλοι).⁶⁰

В античний час, за загальним уявленням, значну роль відігравали зовнішні ознаки знатності, яким надавалося велике значення. Дослідниками відзначається, що вже тоді уявлення про знатність завжди пов'язувалося із носінням дорожочинних кілець та пернів. В Римі це право навіть перетворилося на становий привілей. Про це, наприклад, говорять Діон Кассій⁶¹ та Плутарх.⁶² Можливо, й у державах Північного Причорномор'я у перших сторіччях нашої ери під римським впливом носіння золотих пернів стало ознакою станового достоїнства знаті.⁶³ Принаймні про це свідчить декрет ради пантікапейців, які вшанували одного з своїх громадян «золотим пернем за догоду місту».⁶⁴ К.М. Колобова вважала, що особа, яка вшановувалася, отримувала не сам перстень, а право на його носіння і разом з тим право доступу до лав пантікапейської знаті.⁶⁵

На спеціальний правовий статус громадянина, окрім іншого, впливав також рід його занять. За професійною ознакою громадяни полісів могли бути землеробами, ремісниками, купцями, судовласниками (навклерами)

тощо. Статус громадян міг змінюватися під впливом різноманітних зовнішніх факторів. Хисткість та непевність становища купців та навклерів, які перевозили вантажі за договорами фрахту, красномовно змалював Філострат: «Чи можна назвати народ, який був би більш злочасним, ніж судовласники та купці? — писав він. — Спочатку вони кружать по морях, вишукуючи ринок, справи якого не блискучі, потім, зав'язавши зв'язки з проксенами та дрібними торговцями, продають, купують і, заклавши власні голови під нечестиві відсотки, стараються збільшити капітал. І якщо справи йдуть добре, корабель їхній плаває благополучно, вони голосно заявляють, що... не знищать його ні за своєю волею, ні за волею іншого. Якщо ж торгівля не принесе їм зиску, вони переходять у човен, кидають корабель, і, перетворившись на найманих матросів, нечесливо стверджують, що неминуча воля богів, а не самі вони, згубила їхнє життя».⁶⁶

У грецьких полісах на чолі ієрархії морських торговців «стояв власник або фрахтівник чи власники або фрахтівники, оскільки їх могло бути більше одного. Коли він відправляв вантаж за власний рахунок, він чи його представник зазвичай знаходився на борту. Він же часто був і капітаном».⁶⁷

Слід зазначити, що далеко не у всіх давніх народів торгівля вважалася почесним заняттям. Наприклад, за свідченням Геродота, перський цар Кір, маючи на увазі усіх греків, казав, що ніколи «...не боявся тих людей, які мають посеред свого міста певне місце, збираються туди та під клятвою обдурюють один одного».⁶⁸ Навіть давні римляни вважали почесною справою не будь-яку торгівлю. Цицерон зауважував: «Брудними також слід вважати тих, хто купує в купців, щоб одразу ж перепродати куплене: вони не можуть отримати ніякої вигоди, якщо не стануть сильно брехати, а немає нічого ганебніше за неправду... Якщо торгівля незначна, вона повинна вважатися брудною; якщо ж вона велика і ясна, звідусіль приносить багато чого і наділяє багатьох, не вдаючися до неправди, її не можна особливо гудити, і далі, якщо хто, наситивши прибутком, чи, вірніше, задовольняючись ним, як часто буває, вийде з моря до гавані, а із самої гавані — у поле і маєтки, то, вочевидь, він із повним правом може заслужувати на похвалу».⁶⁹

Негативне ставлення громадської правової думки до заняття торгівлею посадовцями високого рангу відбилося навіть у законодавстві Риму. Наприклад, як згадує Лівій,⁷⁰ у 218 р. до н.е. за пропозицією трибуна Квінта Клавдія та за підтримки консула Гая Фламінія було прийнято закон щодо заборони сенаторам та їхнім дітям володіти морським кораблем місткістю понад триста амфор. Це вбачалося достатнім для перевезення плодів для власного споживання. А «усіяка нажива вважалася для сенаторів непристойною».⁷¹ Ймовірно, що з цього часу сенаторські торговельні кораблі перестали перебувати й до держав Північного Причорномор'я. Хоча в імператорський період практика заняття сенаторів торгівлею усе ж відновилася.

З презирством ставилися громадяни до представників деяких професій. «Немає заняття більш згубного, ніж професія утримувача будинку розпусті. Я згоден краще продавати, бродячи вулицею, троянди, редьку, люпинові боби, сушені оливи, словом, усе, — краще, ніж утримувати про-

ституток», — говорить словами свого героя Дафіла давньогрецький автор Афіней.⁷² Але з джерел все ж достеменно відомо про існування таких «закладів», а відповідно — й такої професії, наприклад, в Херсонесі.⁷³ Так, у 1979 р. тут було знайдено фрагмент стінки амфори з видряпанним на ньому листом: «Котітіон (доставить) Ераті нових дівич».⁷⁴ Грецьке слово *δωριϋ*, яким називаються «дівичі», не залишає сумнівів у тому, що мова йде саме про повій. На думку Е. І. Соломонік, у листі Котітіон сповіщає хазяйку приватного будинку розпусті Ерату про купівлю та доставку їй цього живого товару.

Подібні заклади були наявними майже повсюдно у межах еллінської ойкумени. Так, ще при Солоні в Афінах з'явилися публічні будинки, які називалися *λορνεῖα*, *οἰκίσματα*, *ἐρωαστήρια* тощо. Окрім того, існували приватні заклади, які, як правило, утримували чужоземці, метки та вільновідпущеники. Громадяни, ймовірно, здебільшого такою діяльністю не займалися. Свідчення про одного такого можна знайти в промові проти Неєри, що приписується Демосфену.⁷⁵ Якось Нікарета, вільновідпущениця Харісія, з дитинства виховала сім дівчат та підготувала їх до своєї професії. Для того, щоб отримувати за них більшу плату, як за вільних, вона називала їх своїми дочками. Утримувачкою подібного закладу (їх називали *λωροβοσκός*) могла бути й Ерата з Херсонесу.

Варто зазначити, що у правовому статусі громадян яскраво відбилася давно вже усвідомлена людьми ідея відповідності правових дій, правової еквівалентності. Більшістю норм права вимагалось у відповідь на певні дії контрагента відповідно оплатити товар, відшкодувати збитки, відповісти на правові дії іншої сторони тощо. Як зазначав Е. Аннерс, «...кожен член суспільства, виконуючи приписи закону, що від нього вимагалися, набував відповідне, мотивоване принципом еквівалентності право, у відповідності з яким він міг розраховувати на отримання того, що належало йому за нормами правової системи».⁷⁶ Отже, з плином часу право в суспільній свідомості стало розглядатися як міра справедливості. Поступово ідея правової еквівалентності все чіткіше визначається через обов'язки громадян, що також були невід'ємною частиною їхнього правового статусу. Найповніше сукупність громадянських обов'язків було визначено у пам'ятці херсонеського права кінця IV — початку III ст. до н.е. — присязі громадян.⁷⁷ Вчені схиляються до думки, що охороняти демократичний лад присягали не лише ефеби, а всі повноправні громадяни держави.

Почесним обов'язком усіх чоловіків-громадян античних держав Північного Причорномор'я була військова служба.⁷⁸ Дослідниками відзначається підвищений інтерес тирасців, ольвіополітів, херсонеситів до військової справи. У цьому відношенні найцікавішими є віднайдені та вивчені археологами надгробні пам'ятники і зображення на них. Так, херсонесити розробили оригінальну систему атрибутики на пам'ятниках, яка не зустрічається більше ніде. На пам'ятниках із чоловічими іменами помішались три символи: спеціальний шкребок, яким користувалися спортсмени, і посудину для олії, яким вони ж натирали тіло перед боротьбою; меч із портупеєю; посох. Перший із символів зображувався на пам'ятниках хлопчиків або юнаків-ефебів, він являв собою предмети, необхідні усякому молодому греку. Якщо вмирав чоловік у розквіті років, воїн, захисник

батьківщини, йому ставили пам'ятник із зображенням зброї. Перед обличчям зовнішньої небезпеки поліси часом жили подібно до військового табору, де усе підпорядковувалося суворій військовій дисципліні, понад усе цінувалися військові успіхи, засуджувалося боягузство. Усіма військовими питаннями в античних державах Північного Причорномор'я опікувалася авторитетна колегія стратегів.⁷⁹ У цих державах зброя шанувалася, існував навіть своєрідний культ зброї. Цілком природно, що зброя і озброєні люди зображувалися на надгробках. Нарешті, останній атрибут — посох. Він був символом старості і зображувався на пам'ятниках людей, померлих у похилому віці.

Таким чином, символи на пам'ятниках поділяють усіх померлих громадян на групи за їхнім відношенням до військової служби: на «допризовний» вік, коли діти і юнаки готуються до військової служби; вік розквіту, коли чоловік входить до складу міського ополчення; і на людей похилого віку, для яких служба в армії вже непосильна. Така система є відбитком видатної ролі військової справи в античних державах Північного Причорномор'я.

Смерть громадянина на полі бою вважалася почесною. «Левкію, син Левкія прощавай. Коли ти припинив свої труди і прийшов до кінця, і душа покинула твоє кременезне тіло, Левкію, і достойні вітчизни та грізні ворогам лати, обагрені варварською кров'ю. Так ти помер від натовпу ворогів. Адже й троянський Гектор впав серед передових бійців», — шанобливо говориться в одному з пантікапейських написів.⁸⁰ «Арістоне, син Арістона, прощавай. Не тяжке горе батьків буде оплакувати тут тебе, Арістоне, який захищав стіни батьківщини, а доблесть. Звичайно, ти не прилучишся до мертвих, але будеш вічно у пам'яті всіх боспорців...», — зазначається в іншому.⁸¹

Важливим обов'язком громадян будь-якої держави є обов'язок сплачувати податки — обов'язкові, за юридичною формою безвідплатні, нецільові, безповоротні, безумовні платежі юридичних і фізичних осіб, що встановлені органом законодавчої влади або органом місцевого самоврядування для зарахування в державний чи місцевий бюджет або в цільовий фонд у точно визначеному розмірі та в точно визначений термін. Для громадян античних держав Північного Причорномор'я обов'язок сплачувати податки до останніх сторіч до н.е., як правило, замінюється літургіями (λετουργία чи λειτουργία) — натуральними повинностями або громадськими службами, за допомогою яких держава замість грошей безпосередньо отримувала те, у чому мала потребу. Водночас, негромадяни, постійно проживаючі на території античних держав Північного Причорномор'я, були зобов'язані сплачувати невелику пряму подат (μετόκοιο).⁸² Але з плином часу, по мірі розвитку та ускладнення суспільних відносин, оподаткування все частіше розповсюджується й на громадян.

Отже, характерною рисою правового статусу громадян античних держав Північного Причорномор'я був тісний взаємний зв'язок особи та держави.⁸³ В ряді випадків права і свободи дещо обмежувалися громадянською общиною, але з іншого боку община надавала всебічний захист громадянам свого полісу. Окрім того, державне право в античних державах Північного Причорномор'я вже з другої половини I тис. до н.е. будувалося за принципами, характерними для всього грецького світу, з урахуван-

ням норм античного міжнародного права, а також місцевих особливостей державно-правового розвитку. У повсякденній юридичній практиці тут можна констатувати факти використання деяких специфічних норм, зумовлених впливом звичаєвого права місцевого «варварського» населення. У цьому, окрім іншого, й виявлялася синполітичність північнопричорноморських держав стародавньої доби.

До неповноправного населення античних держав Північного Причорномор'я відносилися, насамперед, пізні колоністи — особи, що прибули з інших країн та постійно проживали на території даної держави, не маючи прав громадянства.⁸⁴ Значна їх частина мешкала, як наприклад у Нижньому Побужжі в IV — перш. пол. III ст. до н.е., в урбанізованих поселеннях хори. Зважаючи на особливості їхнього правового статусу, дослідники інколи відносять їх до категорії паройків,⁸⁵ близьких за своїм юридичним становищем до метків (μέτοκοι), які проживали на полісних землях. За використання землі вони повинні були сплачувати певний форос (податок) верховному власнику землі — громадянській общині ольвіополітів. Виходячи з даних, які є в джерелах стосовно залежних общин елліністичного часу в Малій Азії, вчені-історики припускають, що цей форос міг виплачуватися як грошима, так і натуральними поставками сільськогосподарської продукції. Але в кожному конкретному випадку це залежало від рівня економічного розвитку певної сільської общини. У кількісному виразі плата за користування землею була рівна десятині або ж визначалася з якоюсь іншою ставки.

Другим прошарком неповноправного населення були вільновідпущенники — колишні раби, яким було надано особисту свободу. До нашого часу збереглася значна кількість вибитих на кам'яних плитах манумісійних актів, якими юридично засвідчувалося відпущення рабів (переважно так званих «вихованців» та «вигодованців») на волю.⁸⁶ Раби могли одержати особисту волю двома шляхами: по-перше — від держави і, по-друге — від власника.

Держава могла звільняти рабів, що належали приватним особам, за особливі заслуги (наприклад, за донесення про важливий державний злочин; за військову службу в разі, коли у ній виникала потреба). При цьому держава виплачувала власникові за звільненого раба певну суму грошей.

Звільнення раба його господарем цілком залежало від волі власника і здійснювалося або безвідплатно (за певні послуги, за заповітом тощо), або за викуп. Іноді траплялися випадки, коли декому з рабів вдавалося зібрати достатньо грошей, щоб викупитися на волю. М.В. Скржинська вважає, що так, ймовірно, звільнився від рабства батько філософа Біона Борисфеніта (шоправда, пізніше, його було знову обернено на раба за те, що торгуючи рибою, він обдурив відкупників торговельних мит).⁸⁷ Водночас, варто зауважити, що оскільки раб не мав прав вільної особи і тому не міг виступати суб'єктом при укладанні угод, він зазвичай вносив викупну суму до храмової скарбниці. У свою чергу, перці цього храму від свого імені укладали договір з власником раба і передавали йому гроші. Такий фіктивний продаж раба храмові набув достатнього розповсюдження наприкінці I тис. до н.е. — у перших сторіччях нашої ери.

Відомі й випадки, коли господар присвячував раба якомусь божеству і тим самим передавав його під захист храму, хоча таке присвячення також

було за своєю сутністю фіктивним, тобто власник не мав дійсного наміру щоб його раб став храмовою власністю. Раб не був зобов'язаний служити при храмі і фактично ставав вільним. В «Корпусі боспорських написів» міститься значна кількість манумісійних актів подібного змісту. Ось приклад одного з них: «У царствування Тиберія Юлія Рескупоріда, друга цезаря та друга римлян, благочестивого, 377 року, місяця Перитія, 12-го числа, я, Хреста, колишня дружина Друза, відпускаю за обітницею у молитовні вигодования мого Геракла на волю; жити йому — де захоче безпешкодно, з гарантією від захоплення та турбування з боку якого-небудь із моїх спадкоємців, відповідно до моєї обітничі, за умови шанування та стараного відвідування молитовні, за згодою спадкоємців моїх Геракліда та Геліконіади, під опікою також і іудейської синагоги». ⁸⁸ Раби могли одержувати волю й під іншими умовами, наприклад, під умовою доглядати за кимось із родичів господаря до його смерті. ⁸⁹ Виконання умов звільнення зазвичай перебувало під контролем громади. ⁹⁰

З часом відпущеники за певні заслуги могли отримувати права громадянства. Відомий фахівець в галузі античної історії В.І. Кадеєв на підставі просопографічного аналізу тексту херсонеського декрету на честь Папія сина Гераклеона 130/131 р. н.е. дійшов висновку, що серед посадових осіб, які скріпили документ печатками, був, зокрема, колишній вільновідпущеник Петроній Марін, що тепер обіймав посаду архонта. Тут же згадуються Понтик син Гілара та Луцій син Гілара, які походили з родини римського вільновідпущеника. ⁹¹

Не мали громадянського статусу, тобто були неповноправними, військові поселенці. Наприклад, у Боспорському царстві в перших сторіччях нашої ери вони становили значну частку населення. Водночас, як зауважують В.М. Зубар та А.С. Русяєва, «їх не можна розглядати в якості населення, яке експлуатувалося методами виключно позаекономічного примусу». ⁹² Військові поселенці отримували від царя невеликі наділи, за які сплачували до державної скарбниці певний податок-ренду, і, разом із сільським господарством, займалися промисловою та ремісничою діяльністю. Окрім того, на них покладалася охорона кордонів держави та забезпечення громадського порядку на місцях. Дослідники відзначають наявність достатньо великої кількості військових поселень як в азійській, так і в європейській частині Боспорського царства. Як вважає А.А. Масленников, вони «складають продуману систему адміністративного підпорядкування та військової організації». Ці військові поселення склалися під впливом пізньоеліністичних та меншою мірою римських традицій та досвіду першими правителями династії Тиберії-Юліїв протягом першого ст. н.е. і успішно функціонували до середини III ст. н.е. ⁹³

До неповноправних можна віднести й вихідців з тубільного «варварського» населення. Вони вели осілий спосіб життя та проживали в межах певної античної держави Північного Причорномор'я. ⁹⁴ Наприклад, в Ольвійській державі цей прошарок седентаризованого населення обробляв землю та за своїм соціальним станом, на думку дослідників, був близьким до ілотів. ⁹⁵

Певну, відносно невелику частку населення держав Північного Причорномор'я становило особисто невільне населення — раби (δοῦλοι). ⁹⁶ Джерелами рабства в античних державах були: продаж полонених, захоп-

лених під час воєнних дій; піратство; боргове рабство для осіб, які не мали прав громадянства; самопродаж у рабство; природне відтворення рабів. ⁹⁷ Раби, які народилися у домі свого господаря (οἰκοτρίβες, οἰκογενεῖς). ⁹⁸ були частково незаконними дітьми хазяїна, народженими рабинею, частково народженими внаслідок фактичного співжиття, яке в північно-понтійських державах достатньо часто дозволялося рабам. Причорноморські греки, як дещо пізніше й римляни. ⁹⁹ з огляду на господарську доцільність, дозволяли рабам (шоправда, неофіційно) мати сім'ю. Варрон у трактаті «Про сільське господарство» зазначав, що «... на зимових квартирах пастухам дозволяється тримати на віллі при собі жінок, а деяким також і на літніх стоянках, причому припускається, що таким чином пастухи стають більш прив'язаними до череди, а внаслідок народження дітей число їх збільшується і скотарство приносить більше прибутку». ¹⁰⁰

Загальновідомо, що в античних державах раби повною мірою виступали об'єктами права власності. Віддавна основним моментом у правовому становищі раба була його здатність «належати іншій (людині)». ¹⁰¹ Саме тому, не маючи ніяких юридичних прав, раби навіть не вважалися фізичними особами, а просто тілами чоловічими або жіночими (σῶμα ἀνδρείον, σῶμα γυναικείον). ¹⁰² За висловом Платона, раб є «власністю такого роду, володіння якою має наслідком багато труднощів». Всюди вони періодично повстають проти своїх господарів. Щоб перешкодити цим заворушенням або звести їх до мінімуму Платон пропонував лише два шляхи: «перший з них, це — не мати рабів однієї національності або, якщо це можливо, мати рабів, які говорять різними мовами; друге — треба ставитися до них якомога краще». ¹⁰³

Загальне ставлення громадян до рабського населення яскраво видно з рядків гомерівської Одисеї:

Раб, він — недбайлий; як пан не примусить наказом суворим
Взятись до діла, то сам він не стане до праці ніколи.
Рабства сумного надавши людині безжалісну долю,
Знищує Зевс у раба половину чеснот шонайкращу. ¹⁰⁴

Взагалі якихось матеріалів, які б із цілковитою впевненістю засвідчували б наявність у державах Північного Причорномор'я рабів класичного типу та їх залучення до виробничої сфери досі не виявлено. ¹⁰⁵ Саме тому ці держави, як і інші, не можна характеризувати як рабовласницькі. Відомі історики І.М. Д'яконов та В.А. Якобсон у своїй статті, що вийшла друком кілька років тому та містить результати багатолітніх досліджень обох авторів, принаймні з кінця 50-х рр. XX ст., зазначали: «... Це суспільство слід іменувати стародавнім громадянським суспільством, оскільки саме повноправні громадяни (а не раби — О.Г.) були його головним станом, як в античних полісах, так і у царствах Сходу. ... Кінець стародавнього суспільства пов'язаний не з загибеллю рабства (воно, як відомо, збереглося до наших днів, а провідної економічної ролі не відіграло майже ніколи), а з загибеллю свободи та знищенням стану повноправних (фактично ж привілейованих) громадян, а також центрів древнього громадянства — давніх міст». ¹⁰⁶

Дослідники історії держав Північного Причорномор'я В.М. Зубар, Є.А. Ліньова та Н.О. Сон припускають можливість використання тут рабів, хоча й в обмежених масштабах, у процесі виробництва сільськогос-

подарської продукції.¹⁰⁷ Наявність цієї категорії населення зафіксовано в Ольвії, Херсонесі та інших полісах.¹⁰⁸ Поховання IV ст. до н.е. в скорченному стані, які вказують на досить низький соціальний статус померлих, дають змогу говорити про те, що якась кількість рабів жила в сім'ях можливих херсонеситів. Поховання рабів в одних гробницях з їхніми господарями неперечно свідчить на користь висновку, що рабство в Херсонесі, принаймні в основному, мало домашній характер, і раби розглядалися як молодші члени сім'ї їхнього власника. Ці раби, особливо ті з них, що були народжені у домі господаря (οἰκογενεῖς, ἐνδογενεῖς),¹⁰⁹ взагалі вважалися більш відданими та розвиненими.

Цілком припустимо, що у державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, з часів докласичної епохи раб, як член дому свого господаря, успадкував статус «релігійної особистості».¹¹⁰ Рабам було дозволено доступ до святилищ та участь у релігійних святах (за деякими виключеннями). Коли наприкінці VII ст. систему напівсакральних процесуальних процедур звичаєвого права, що сторіччями супроводжували кровну помсту, було переоформлено у полісне законодавство, ця властивість раба стала виявлятися у вигляді правової особистості: наприклад, у суді в справах про убивства раб міг виступати свідком (μάρτυρεῖν) обвинувачення. Це право раба продовжувало визнаватися й у класичний період, коли в інших областях судочинства раб не мав ніякої правоздатності.¹¹¹ В усіх інших кримінальних та цивільних справах судові свідчення бралися у рабів, зазвичай, тільки за допомогою тортур.¹¹² Вважалося, що лише фізичний біль може змусити раба говорити правду. Катування раба здійснювалося з формального дозволу його власника.¹¹³ Сам господар міг піддавати раба будь-якому тілесному покаранню.¹¹⁴ Філософ Біон Борисфеніт, який походив з Ольвії, згадував про шрами на обличчі свого батька, які називав «знаками хазяйської жорстокості».¹¹⁵ Раби могли виступати проти свого власника, як і проти інших громадян, лише у якості донощиків (μυρταί) про злочини, що могли завдати шкоди громадянському колективу або державі. Якщо показання виявлялися вірними, то їм, зазвичай, дарували волю.¹¹⁶

Окремі раби користувалися цілковитою прихильністю та довірою своїх господарів.¹¹⁷ Твори давніх авторів містять достатню кількість таких свідчень. Наприклад, за згадкою Демосфена, заможний тапезит Пасіон, який за заслуги перед державою набув афінського громадянства, заповідав свою справу не синові, якого вважав нездатним до бізнесу, а своєму вільновідпущеникові Форміонові.¹¹⁸ Один подібний приклад відомий і з Ольвії. Як свідчить Діоген Лаертський, господар раба-філософа Біона Борисфеніта не лише відпустив його на волю, але й зробив своїм спадкоємцем.¹¹⁹

Взагалі греки здебільшого достатньо людяно ставилися до рабів. Деякі з рабів, які мали певні професійні навички, могли працювати або у майстерні, що належала їхньому господарю, або ж у когось за наймом.¹²⁰ Іноді господар навіть дозволяв рабові набувати власного майна, обзаводитись своїм господарством та самостійно працювати, сплачуючи своєму власникові встановлений оброк — апофору (ἀποφορά).¹²¹ Есхін згадує рабів-шевшів, які щоденно платили хазяїнові по 2 оболі, а раб, що працював у власній майстерні сплачував по 3 оболі.¹²²

Від образ з боку чужоземців норми права захишали раба так же, як і вільну особу, через публічну письмову скаргу його господаря-громадянина до відповідних магістратів (γραφεῖς βρεως).¹²³ Діодор писав: «Не лише у державному побуті ті, хто стоїть вище, повинні ставитися гуманно до тих, хто стоїть нижче, але й у приватному житті необхідно, щоб помірковані люди лагідно ставилися до своїх рабів. Адже надмірна гордість та суворість у державах викликає громадянські війни серед вільних, а у приватних домівках — змови рабів проти господарів та призводить у державах до страшних повстань. Чим більше влада ставиться жорстоко та беззаконно, тим більш і вдача підвладних од відчаю звіріє. Адже всякий, принижений долею, добровільно поступається вищим і добром і славою; але, позбавлений належного людинолюбства, він стає ворогом своїх жорстоких панів».¹²⁴ У випадках жорстокого ставлення з боку власника раб мав право шукати порятунку у спеціально визначених місцях, зазвичай, у храмах, та вимагати, щоб його за вимогою жерця або ж за рішенням суду продали іншому господарю.¹²⁵

В перших сторіччях нашої ери дещо привілейоване становище, на думку С.В. Д'ячкова, мали раби, які перебували у власності римських легіонерів, що проживали в херсонеській канабі.¹²⁶ У працях В.І. Кадеєва, В.М. Зубаря, С.Б. Сорочана, І.Д. Марченка та інших дослідників неодноразово зазначалося, що у римський період раби в античних державах Північного Причорномор'я могли використовуватися не лише у господарстві, але й як гладіатори. На користь такого висновку, зокрема, свідчить віднайдений при розкопках херсонеського театру мармуровий рельєф із зображенням бою двох гладіаторів, під фігурою одного з яких збереглося вирізьблене на камені грецьке ім'я Ксанф. Саме таким чином римляни зазвичай шанували найбільш уславлених професійних бійців. Очевидно, майданчик оркестри херсонеського театру з межі II—III ст. н.е. був перетворений на арену, де влаштовувалися гладіаторські бої, які, із величезним задоволенням дивилися як римляни, так, ймовірно, і місцеве населення.¹²⁷

Раби могли перебувати у власності не лише окремих осіб, але й у храмовій та державній власності (δημόσιον). З інформації, що міститься у вже згаданому «листі жерця» з Гілеї, який датується видавцями 550—530 рр. до н.е., випливає наявність у тогочасній Ольвії власних транспортних суден, що належали державі або храмові. Частину екіпажу цих суден складали раби, які під час аварії повтікали з корабля.¹²⁸ На грецьких судах раби зазвичай були гребцями, отже, можна констатувати використання в Ольвії рабів у цій якості ще в архаїчний період.

Цілком ймовірно вбачається також використання в полісах Північного Причорномор'я державних рабів у якості «поліцейських».¹²⁹ Принаймні така практика широко застосовувалася в Афінах, де, як свідчать нарративні джерела, «патрульно-постова служба» здійснювалася рабами, що проживали спочатку в наметах неподалік від агори, а пізніше — на пагорбі Ареса та іменувалися за своєю батьківщиною — скіфами.¹³⁰ Раби «поліцейські» були озброєні кинджалом та хлистом.¹³¹ До їхніх обов'язків відносилося підтримання порядку на вулицях та площах, перед дікастеріями та під час народних зборів.¹³² Окрім того, держава могла довіряти рабам працювати рахівниками та писцями (вважалося, що у них легше

здобути під тортурами свідчення щодо різноманітних зловживань посадових осіб, які могли мати місце).¹³³

Палац боспорського царя обслуговували раби-євнухи. В одному з написів згадується посада начальника євнухів (ὁ ἐπί τῶν εὐνοούχων).¹³⁴ О.І. Болтунова та І.П. Нікітіна, які досліджували боспорську епіграфіку та на її основі державний лад Боспорського царства I—III ст. н.е., зазначили, що зазвичай у грецьких містах раби-євнухи майже не зустрічалися, у той час, як на Сході, особливо при дворі перських царів, вони відігравали значну роль.¹³⁵

В умовах кризи влади та варварських навал в античних державах Північного Причорномор'я більшість рабів чи відпускалася на волю, чи просто розбіглася. Наприклад, в Ольвії в такій ситуації, що склалася в середині III ст. до н.е., громадянська община (громада) та приватні власники не мали сил та коштів для того, щоб утримувати в покорі більш або менш значну масу рабського населення. Тому вчені-історики вважають, що у цей час в Ольвії, як до речі і в інших районах античного світу, якась відносно незначна кількість рабів збільшила вільну, але неповноправну частину населення. Раби отримували свободу й пізніше, наприклад, під час облоги Ольвії військами Олександра Македонського під командуванням його полководця Зопіріона. Цей факт документально засвідчено, зокрема, ефеським написом 85 р. до н.е.¹³⁶

Підсумовуючи сказане, слід підкреслити, що соціальна структура античних держав Північного Причорномор'я була достатньо близькою тій моделі, яка була притаманна більшості цивілізованих європейських держав стародавнього часу. Однак, внаслідок конкретно-історичних умов політико-правового життя у північнопонтійському регіоні в різні періоди, тут існувала своя специфіка, яка й зумовила певні відмінності як у структурі населення, так і у правовому становищі його окремих категорій.

4.2. Еволюція форм держав північнопонтійського регіону

Розглядаючи найголовніші риси державного ладу звернемося насамперед до аналізу форм державного правління, характерних для північнопричорноморських держав. Під формою правління розуміється організація та побудова вищих органів державної влади. Природно, що з плином часу форма правління не залишалася незмінною. За формою правління держави Північного Причорномор'я (виключаючи Боспорське царство) були демократичними або аристократичними республіками. Відомо також і про випадки встановлення тиранії.

Для кращого розуміння особливостей еволюції форм правління (гр. πολιτεία) в античних державах Північного Причорномор'я варто звернутися до спадщини класиків давньогрецької державно-правової думки. Саме вони вперше запропонували класифікацію форм правління та подали своє бачення їхньої еволюції. Доцільно також порівняти їхні висновки з даними щодо змін у формі правління в державах Північного Причорномор'я.

Найадекватніше характер грецької держави відображено у творах видатних грецьких мислителів — Аристотеля та Платона.¹³⁷ Так, Аристотель при визначенні держави виходив з аксіоматичної, на його думку, тези, що

вона за своєю природою постала раніше, ніж родина й окрема особа. Тому окрема особа може досягти своєї мети лише у державі. Держава є співтовариством вільних людей. Вона є самодостатньою (αὐτάρκης) і надає своїм громадянам засоби до життя. Однак, як усяка окрема особа зобов'язана державі всім своїм правовим існуванням, так точно й держава повинна виконувати усілякі покладені на неї обов'язки на користь її громадян. При цьому особа начебто перестає існувати для себе. «розчиняється» у державі, що жадає від приналежних їй індивідумів, щоб вони присвячували їй усю свою діяльність. Однак, суворість цього державного абсолютизму у греків пом'якшується насамперед тим, що окремі особи, з яких складається держава, як діяльні члени громадянської общини, при здійсненні державного управління не керуються сваволею, але зв'язані постановами, які не залежать від їхньої волі, а швидше дещо обмежують її виявлення. Це є закон (νομός).

Хоча в різних державах міра непохитності і незмінюваності закону могли бути різними, однак, для Аристотеля все-таки безсумнівно, що проста воля верховної влади, незалежно від того чи перебуває вона в руках однієї людини, кількох осіб або всього народу, не вправі змінювати закону. Де верховна влада привласнює собі це право, там, за розумінням греків, держава у власному значенні припиняє існувати, і такий стан, незалежно від того, у чиїх руках перебуває верховна влада, розглядається як виродження самої по собі законної форми правління.¹³⁸

Форму державного правління, при якій верховна влада, хоча й обмежена дорадчими Народними зборами, перебуває в руках одного правителя, Аристотель визначає як монархію (βασιλεία). Знищення царської влади родами, представники яких склали Народні збори, спричинило появу аристократії, з якої розвилася потім демократія через придушення ради аристократів і перенесення верховної влади на загально народне представництво. У яке співвідношення вступали між собою різні сторони верховної влади в цих трьох формах правління і які видозміни відбулися у цих трьох основних формах держави (як тиранія походила з монархії, олігархія з аристократії й охлократія з демократії), це буде з'ясовано під час аналізу окремих форм правління. При цьому не можна випустити з уваги, що в дійсності ці окремі форми не завжди існували в чистому й незмішаному вигляді. Досить часто нерідко зустрічалися перехідні форми, і це могло траплятися тим легше, оскільки абсолютна форма правління, у якій правляча державна влада нічим не була обмежена, вважалася у давніх греків майже повсюдно неправильною, як виродження самої по собі справедливої форми держави.

Впродовж історичного розвитку форми правління у давніх греків перше місце займає царство — базилея, у той час як виродження його — тиранія відноситься до більш пізнього періоду й позначає собою не перехід від монархії до аристократії, а загалом перехід від аристократії до демократії.

Давньоеллініське героїчне царство (πατρικαὶ βασιλείαι, ми свідомо не будемо спиняти увагу на організації народу, ймовірно, розділеного на зразок каст ще в більш ранні часи) поєднує в собі головні права верховної влади. За уявленнями еллінів архаїчного періоду царі мали божественне походження, і в силу цього споріднення з богами їм було властиве знання пра-

ва. Цар-басилевс виступав у якості судді (символ суддівської влади — скіпетр — він ніби то одержав у спадщину від Зевса), верховного воєначальника та верховного жерця — представника народу перед божеством. Повинності народу ґрунтувалися на договорі, або полягали у добровільних приношеннях. Царська скарбниця поповнювалася також за рахунок прибутків з царських земельних ділянок (теґеґе). Найближче оточення монарха становили слуги (ферапонти), з яких найширші повноваження мали керіки. Народні збори не мали певних чітко визначених прав. У цей час вони виконували здебільшого дорадчі функції. Однак, відомі й приклади проявів народного обурення та насильства у випадках жорстокості й несправедливості влади. Тільки найшанованіші з благородних громадян (геронти) мали право безпосередньо давати поради цареві.

За концепцією Аристотеля, з плином часу, коли царські роди занепадали або вимирали, влада цілком природно переходила до рук аристократів. Царська влада обмежувалася, ділилася, траплялися відступи від порядку спадкування престолу. Саме найменування «басилевс» скасовується (замість нього з'являється назва «архонт») і, зрештою, остаточно формується аристократія (від гр. *αριστος* — вищий, кращий та *κρatos* — влада),¹³⁹ причому архонтами стають представники правлячих родів. Наочним прикладом такого переходу служить скасування царської влади та запровадження й поступове ослаблення влади архонтів в Афінах. Однак оскільки так звані «благородні» громадяни були разом з тим людьми можливими й досвідченими на війні, переважно в службі у кінноті, то ми знаходимо тут основи аристократії, які за всіх часів надавали їй найбільшої зімкненості та стабільності. Вони становили прошарок *αριστοι* (найкращих, найзнатніших), і разом з тим *ευγενεις* (евґенеїв, благородних). За уявленнями давніх греків, усілякі чесноти та освіченість передавалися в роді у спадок, як і зовнішні якості. Аристократи були рівноправними й тісно згуртованими (оскільки від злагоді залежало їхнє існування, через постійну загрозу їхньому статусу знизу), і зосереджували у своїх руках владу над усією державою, або, як це, ймовірно, було в Афінах, являли собою правителів древньої родової народної організації. В останньому випадку розлад стародавньої організації та утворення демосу як самостійної народної маси позначає собою початок розкладу. Аристократія перетворюється на панування деспотів, на олігархію (гр. *ολιγαρχια* — влада небагатих).

Олігархи розпочали боротьбу з демократією, і досить часто честолюбство окремих осіб з аристократів призводило до перемоги демосу. Якщо ж аристократія утворювалася не еволюційним шляхом, а шляхом переселення й поневолення сусідніх народів, ставлення аристократів до народу вже з самого початку набувало яскраво виражених реакційних форм. Переможці стають (як, наприклад, у Спарті) у повному значенні слова правителями держави, переможені (періеки) перетворюються на данників та виключаються з участі в державному управлінні. Частина з них навіть перетворюється на «кріпаків», як ілоти в Спарті, клароти або афаміоти на Криті тощо. І цей тиск ставав дедалі сильнішим. Спротив йому ставав небезпечним переважно там, де ґрунт був несприятливим для землеробства й конярства, і де необхідність морської торгівлі викликала розселення у великому, переважно зручно розташованому для торгівлі місті, де окремих осіб не можна було прикріпити до землі. Аристотелем висловлюва-

лає думка, що зручна для землеробства країна, здатна виставити кінноту й важкоозброєних воїнів, сприятлива для олігархії, тим часом як морська держава, у якій переважну більшість війська становить легка піхота зазвичай має демократичний характер.¹⁴⁰ Отже, у Аристотеля олігархія розглядається як викривлений варіант аристократії. Відповідно до його політико-правового вчення, аристократія уособлює правління родової знаті — групи найбагатших, найзнатніших та наймудріших осіб, що здійснюється для блага усіх вільних громадян. Натомість олігархія протиставляється аристократії як така форма правління, за якої група заможних громадян захопила владу та використовує її задля власної користі у вузькокорисливих інтересах.¹⁴¹ При цьому олігархічне правління часто супроводжувалося масовими репресіями як громадян, так і інших категорій населення. Прикладом цього може служити панування Тридцяти в Афінах¹⁴² або події, що передували виданню закону про повернення політичних вигнанців у Херсонесі.¹⁴³

У наростаючій боротьбі між олігархією та демократією важливу посередню ланку становить рання тиранія (*τυραννις*) — одноосібне правління, встановлене внаслідок насильницького захоплення влади,¹⁴⁴ яке виникло в VII—VI ст. до н.е. у перебігу боротьби між родовою знаттю та масами вільних громадян і селян¹⁴⁵ (сюди не відноситься пізніша тиранія, що з'являлася в різних місцях внаслідок повного занепаду моральності й політичного життя). Що послугувало безпосереднім приводом до початку боротьби, — чи була це незгода між самими знатними громадянами, так, що окремі особи з них захотіли скористатися демосом, як зняряддям проти інших аристократів, або економічний та позаекономічний гніт викликав насильницьке виявлення народного гніву, — це байдуже, але скрізь, де відбуваються подібні події, ми бачимо на чолі народної партії одного з представників аристократії. Перемога демосу, насамперед, супроводжувалася поліпшенням його матеріального становища, наділенням землею й списанням боргів (так, в Афінах першим попереднім заходом Солон при запровадженні його законодавства була сисахфія).¹⁴⁶ До цього, як правило, додавалися ісополітія (рівноправність). Але з наданням народові згаданих прав влада усе ж залишається в руках олігархів. Або чільникові демосу, або іншому честолюбцеві-аристократові вдається за допомогою демосу встановити тиранію.¹⁴⁷ «Тиран — це той, хто захоплює владу, що йому не належить, тобто узурпатор, однак, це й той, хто, будучи законним правителем, не править для загальної користі, а усіляко пригнічує підданих», — зауважував один з античних авторів. Отже, у будь-якому разі тиран привласнює право, якого в нього немає. Тиранією, таким чином, може вважатися й узурпація влади, і її перевення.¹⁴⁸

Таким чином, ще у VII—VI ст. до н.е. ми бачимо у більшій частині грецьких держав низку тиранів, що часто перебували між собою в родинних зв'язках. У Самосі правив Полікрат, у Мегарах — Теаген, у Сикіоні — Орфагоріди, у Коринфі — Кіпсел та Періандр, в Афінах — Пісістрат тощо.¹⁴⁹ Оточені охоронцями (дорифорами), яким вони виплачували платню з державної скарбниці, тирани правили державою за власною сваволею, без відповідальності, гнобили або виганяли за межі держави заможних та впливових громадян і в такий спосіб насильницьким шляхом перешкождали розладу й розкитиццю держави.

Дослідники політичної та економічної історії античних держав Північного Причорномор'я відзначають наявність подібних процесів і у цьому регіоні.¹⁵⁰ На думку В.М. Зубаря, Є.А. Ліньової, Н.О. Сон, поява в Ольвії значної кількості сільського населення повинна була призвести до змін в соціальному складі населення і посилення соціальної напруги. Це викликало впровадження в життя різноманітних заходів, спрямованих на подолання напруги в суспільстві та налагодження дієвого контролю за масою прийшлого населення порівняно невисокого статусу. Зайве населення могло використовуватись у будівництві та ремеслі, а якась частина розселена у передмісті, де продовжувала займатися сільським господарством на землях, що перебували у власності полісу або заможних ольвіополітів. Все це повинно було призвести до консолідації заможної верхівки населення полісу з метою захисту своїх інтересів. Інструментом проведення в життя зовнішньої і внутрішньої політики аристократичної верхівки в Ольвії стала тиранія, інститут якої фіксується тут уже в першій чверті V ст. до н.е.

Особливості економічного розвитку Ольвії у V ст. до н.е. дали дослідникам підстави стверджувати, що соціальне підґрунтя ольвійської тиранії становили гуртові купці. Цей кількісно невеликий прошарок населення отримував найбільший прибуток від посередницьких операцій і був зацікавлений у збереженні існуючого стану. Зараз, коли джерельна база щодо розвитку ольвійського ремесла V ст. до н.е. є вкрай обмеженою, важко визначити, який прибуток мали від торгівлі зі скіфами володарі більш-менш значних ремісничих майстерень. Якщо такі матеріали з'являться, то у цьому разі можна буде говорити, що соціальною базою ольвійської тиранії були торгівельно-ремісничі кола населення полісу. Звичайно, зиск від скорочення сільськогосподарської бази Ольвії отримувало порівняно обмежене коло громадян. Загальна ж маса громадян-землевласників не могла бути вдоволеною ситуацією, що склалася. Це вело до загострення протиріч між порівняно невеликою групою заможних торговців і тираном, з одного боку, і більшістю громадян, серед яких були хоча і вільні, але неповноправні мешканці полісу, — з іншого.

Тиранія, як правило, призводила до падіння авторитету громадянської общини та ролі її представницьких органів. Грецькі тирані у своїй політиці зазвичай спиралися не на громадське ополчення, а на найманців і на особисто відданих тирану охоронців. У конкретно-історичних умовах Ольвії тиран спирався на підтримку скіфських військових загонів, які й становили озброєну підтримку нового режиму. Відповідно, трансформація характеру скіфо-ольвійських стосунків на початку V ст. до н.е., яка простежується в більш жорсткому контролі скіфів над полісом, призвела, на думку дослідників, до зміни політичного устрою.¹⁵¹

Але все ж тиранія не тривала довго. Як свідчать джерела, вона, зазвичай, не переживала друге покоління тиранів. Саме цю типову особливість тиранії мав на увазі Геродот, коли описував, як піфія пророчила коринфському тиранові: «Блаженним є ... Кіпсел... і він сам, і діти його, але не діти його дітей».¹⁵²

Свідченням негативного ставлення до тиранії в античних полісах Північного Причорномор'я можна вважати віднайдений у Німфеї напис із присвятою на честь тирановбивці Гармодія, датований V ст. до н.е.

В.В. Латишев припускає, що його культ був принесений до цього північнопонтійського полісу переселенцями-афінянами.¹⁵³ Як зауважувала Т.В. Блаватська, «почитання тирановбивці у Німфеї мало певне політичне значення, будучи виразом неприязності демократичних елементів по відношенню до тиранів, що правили Боспором».¹⁵⁴

Водночас, не можна заперечувати факту: багато тиранів скористалися своєю владою на користь державі та її громадянам. Процвітали науки (досить згадати Пісістрата), зводилися величні будівлі (спорудження яких надавало незможним громадянам та неповноправному населенню заняття і обтяжувало заможних податками). Отже, реформи тиранів були спрямовані на поліпшення становища народу, розвиток ремесла і торгівлі, об'єктивно сприяли формуванню держави та переходу до демократії.¹⁵⁵

Під час мирного правління тиранів зароджувалася нова духовна культура. Зрідка такий розвиток відбувалося мирним шляхом, коли есимнету на певний час добровільно надавалася вища влада для відновлення порядку. Картину подібного розвитку надає афінська, калхедонська, херсонеська, мілетська історія.¹⁵⁶ Внутрішній розлад державного організму призвів до спроб зберегти колишній лад та цілісність шляхом крайньої суворості. В Афінах прикладом цього є драконтове законодавство. На ґрунті родового державного союзу вже виростають установи, які, хоча й не відповідають йому за своєю суттю, однак необхідні для того, щоб затримати подальший розпад (навкраїні). Відбувається пожвавлення політичної активності громадян, чим спробував скористатися Кілон для досягнення своїх честолюбних задумів, що, однак, йому не вдається внаслідок опору Алкмеонідів, які виступили тоді представниками твердої аристократії. Триваючі заворушення змусили аристократію поступитися вимогам народу і одному зі свого середовища, народному улюбленцеві, було доручено відновити у державі мир за допомогою нових установ і законів. Солон, який за своїм становищем був подібний до есимнета, розпочав свою діяльність зі скасування боргів. Запровадженням поділу громадян на класи відповідно до майнового критерію він підірвав родовий принцип і тим самим проклав шлях до «чистої» демократії. Пісістрату, який очолював народну партію, після цілої низки кривавих зіткнень вдалося розгромити супротивників, але він здійснив це лише задля того, щоб самому стати на чолі держави. Тиранія Пісістрата та його синів, загалом м'яка й помірна, за рахунок придрушення олігархічної партії допомагає розвитку демократії й, у той же час, сприяючи духовному підйому, стає наче б то вихователкою народу.¹⁵⁷ Так помалу в Афінах зростає демократичний дух. Впливові Алкмеоніди, які були супротивниками Пісістрата, як вожді середньої партії, скористалися настроєм більшості громадян. Їхній керівник, Клісфен, що повернувся з вигнання за допомогою Спарти й став вождем демократичної партії, повалив Гіппія і зміг утриматися в боротьбі зі своїми супротивниками-аристократами, які знайшли собі підтримку в Спарті. Древні філи було знищено, а натомість запроваджено 10 нових філ і тим самим затверджено демократію.¹⁵⁸

Демократичний лад встановлюється й у державах Північного Причорномор'я. Важко сказати, з якою подією було пов'язане падіння тиранії та відновлення демократії в Ольвії. Проте вирішальним фактором у цьому було визволення громадянської общини від скіфського протекторату, що

було, мабуть, пов'язано із зміною характеру верховної влади у самих скіфів і приходу до неї еллінофільського угруповання. Звільнення від скіфського протекторату і скинення тиранії призвело до вирішення соціальних конфліктів між невеликою групою багатих торгівців і загальною масою населення полісу.

У цьому відношенні показово, що з початку IV ст. до н.е. із громадського життя Ольвії зникають аристократичні союзи мольпів, орфіків, нуменістів та ін., — опора інтересів тиранічного режиму. На політичну арену вийшли внутрішньородові, кланові релігійні товариства, члени яких були об'єднані за гентильними ознаками. Характер демократичних перетворень, проведених після повалення тиранії, свідчить, що в Ольвії на початку IV ст. до н.е. був встановлений помірний демократичний режим з досить помітним аристократичним забарвленням. Це слід розглядати як закономірне явище. Причому, новий політичний устрій в першу чергу відбивав інтереси громадян-землевласників, чії права були урізані, а не всього вільного населення полісу.¹⁵⁹

Взагалі вважається, що демократичні засоби і методи здійснення державної влади реально забезпечують вільний розвиток особистості; участь у здійсненні державної влади; свободу в економічній діяльності; захищеність прав і законних інтересів; врахування інтересів більшості і меншостей; легальна дія опозиційних партій; формування уряду тиши партіями, що перемогли на відповідних виборах; домінування переконання, узгодження, поступки; виборність і змінюваність центральних і місцевих органів державної влади і т.п. Втім, демократія в розумінні Аристотеля — поняття неоднозначне. У своєму розвитку вона мала пройти кілька етапів.¹⁶⁰ Її відмінною ознакою було однакове право всіх громадян брати участь у здійсненні державної влади (ісополітія, ісегорія та ісономія¹⁶¹ рівноспільні демократії).¹⁶² Рівноправність, однак, могла бути відносною, тобто полягати у зрівнянні прав з обов'язками, так, що, наприклад, наявність у власності громадянина більшої кількості майна мала наслідком покладення на нього більших обов'язків (у тому числі й пов'язаних зі значними фінансовими витратами) стосовно держави. Подібна демократія, обмежена олігархічним або ж тимократичним (якщо все розходження в правах засновано на майновому розходженні) принципом, називалася політією (політіεα), так що поняття політії та тимократії споріднені між собою. Подібного роду тимократію запровадив в Афінах Солон, заснувавши інститут так званих тимем (τιμεατα), тобто цензів. Не можна, однак, не помітити, що перехід від цієї форми правління до чистої демократії, заснованої на пануванні більшості, тобто такої, при якій всі громадяни були рівноправними, незважаючи на розбіжності у походженні, майновому статусі або особистих достоїнствах, був досить легким. Оскільки розходження між тимократією та демократією за своєю сутністю є лише квантитативним (кількісним), тоді як розходження між аристократією й демократією або якою-небудь іншою державною формою квалітативним (якісним), то перехід від аристократичного правління до тимократії завжди поєднувався з переворотом і руйнуванням державного ладу.

Якщо ми тепер розглянемо класичну демократію у тому вигляді, як вона була запроваджена Клісфеном,¹⁶³ розвинена далі Арістідом і, нарешті, зовсім звільнена від усіляких пут заходами Перікла, особливо послаблен-

ням влади Ареопагу, то повинні будемо визнати, що вона дала державі надзвичайно сильний розвиток нічим не обмеженої верховної влади народу. Хоча на практиці демократія автоматично не забезпечувала високої ефективності діяльності державного механізму. Визнаний стародавніми греками одним із семи найвидатніших мудреців¹⁶⁴ син скіфського царя Гнура Анахарсіс (бл. 620—540 рр. до н.е.), який, дізнавшись про знамениті закони Солона, записані на великих мідних дошках і виставлені на афінській агорі, вирушив до цього центру античного світу щоб їх прочитати та особисто познайомитися з законодавцем,¹⁶⁵ був дещо розчарований демократичною державною організацією. Розповідаючи про життя Солона Плутарх зауважив: «Анахарсіс, відвідавши Народні збори, висловив подив, що у еллінів говорять розумні, а справи вирішують дурні».¹⁶⁶ Ймовірно, таке враження склалося у Анахарсіса ще під час перебування в Ольвії, з гавані якої він вирушив у морські мандри.

Перебуваючи в ейфорії від своєї необмеженої влади громадяни забули, що при демократії, за основною її ідеєю, повинен панувати закон. Своїми ж псефізмами або рішеннями вони незабаром стали обходити закони й користувалися своєю владою для гноблення багатих або видатних у будь-якому відношенні осіб (через літургії та остракізм). Демократія перетворилася на охлократію — панування «чорні й бідноти» над багатими. Владу посадових осіб було обмежено, оскільки народ на своїх зборах хотів управляти якомога більш самостійно. Замість виборності магистратів було запроваджено жеребкування, кількість посад було збільшено, щоб надати можливість брати участь в управлінні якомога більшої кількості представників демосу. Рада зробилася чимось на кшталт комісії Народних зборів. Фактичне керівництво державою перейшло від органів влади до ораторів, що вмлі залучити на свій бік народ, так що який-небудь спритний демагог на зразок Клеона, який вмів догоджати народним пристрастям, правив так само необмежено, як за кілька років до цього видатний Перікл, що у своїх діях керувався дійсно народними інтересами. Права заможних громадян не лише порушувалися різноманітними постановами Народних зборів. Їх переслідували у судах, які, будучи складені з осіб, обраних народом, були переслідуваними й тому надто легкодоступними для усіляких сикофантів.

Аналізуючи подібну ситуацію Псевдо-Ксенофонт зауважував: «Народ зовсім не бажає доброго державного ладу, адже при ньому він був би пригніченим; він хоче бути вільним та панувати, йому немає ніякої справи до того, що принцип державного ладу перекручується. Адже як раз на тому, в чому ти вбачаєш недолік державного ладу, й ґрунтується могутність та свобода народу. При іншому устрої, який дозволяв би шановним людям створювати закони за їхніми переконаннями, добрі громадяни скоро б приборкали шахраїв і не стали б терпіти божевільних крикунів ні у Раді, ні на ораторській трибуні, ні у Народних зборах. За такого доброго державного ладу долею мас скоро стало б рабство».¹⁶⁷ З його думкою погоджувався й Аристотель, який писав, про демос, що «...коли він одержить у своїй державі, він одразу ж стане зарозумілим і дасть волю своєму прагненню до наживи».¹⁶⁸

Надзвичайно актуально, якщо пригадати події останнього століття, звучать слова античного мислителя: «Бідність породжує громадянську

війну та злочин». ¹⁶⁹ Коментуючи цей вислів Аристотеля, Платон, називає подібні факти «лютуючою у держав хворобою» і з сумом говорить про «чорнь», яка завжди готова йти за своїми вождями проти тих, у кого щось є, та про багатьох «союзників», яких знайшли б такі вожді. ¹⁷⁰ «Коли народний вождь, — говорить Полібій, — збуджує у людях надію на досягнення змін у майновому становищі бідних за рахунок їхніх співгромадян, то люди кидаються на кинуту їм приманку, хоча, можливо, їй усвідомлюють, що така політика неминуче веде до загибелі держави». ¹⁷¹ Ці його слова пригадувалися кожного разу, як у ході кампанії по виборам до Верховної Ради України у лютому-березні 2006 р. з телеекранів звучали заклики деяких політичних партій.

Панування демосу та гніт, який терпіло заможне населення, природно повинні були викликати реакцію. Заможні афіняни об'єдналися у таємні товариства або гуртки, відомі під назвами синомосій та гетерій, які лише чекали випадку, щоб за допомогою спартанців здобути реванш. І вони, у свою чергу, також були повалені через те, що збудили ненависть до себе надзвичайною жорстокістю, з якою користувалися владою. Аристотель у «Політиці» зауважував, що олігархія, як і тиранія, є «більш короткочасною формою державного ладу». ¹⁷² Після падіння чергової олігархії внутрішня криза знову виступила назовні, і навіть вплив такого сильного оратора, яким був Демосфен, не міг надовго вивести народ з його апатії та спонукати його до більш патріотичної й енергійної діяльності. Таким чином, республіки почасти підпали під владу тиранів, почасти продовжували жити у своїй розпущеній свободі, поки, зрештою, всі не підпали під владу македонського царя. ¹⁷³

Звичайно, наведена класифікація, опрацьована Аристотелем, Платоном, іншими стародавніми авторами, є надзвичайно схематичною. І в античних державах Північного Причорномор'я, і в їхніх грецьких метрополіях існували різноманітні варіанти демократії, тиранії, олігархії, монархії. Вони зумовлювалися місцевою специфікою, особливостями того або іншого періоду розвитку держави і права.

Комплекс питань, що стосуються особливостей еволюції форми державного правління північнопричорноморських держав античної епохи, вбачається одним з найцікавіших, зокрема, з точки зору розуміння генези системи органів державної влади та управління у державах, які розташовувалися на теренах сучасної України. Варто зазначити, що вітчизняні та зарубіжні історики, археологи вже з початку ХХ ст. виявляли інтерес до названих питань. Більш або менш ґрунтовний аналіз системи органів влади та управління держав Північного Причорномор'я міститься у працях В.В. Латишева, В.І. Кадеева, П.Й. Каришківського, В.В. Рубана, Н.О. Сон, Р.А. Новікової, А.О. Владимірова, та інш. ¹⁷⁴ Зверталися до цих проблем і історики права М.М. Страхов, О.А. Гавриленко та ін. ¹⁷⁵ Та все ж вітчизняна юридична наука до цього часу має суттєві лакуни у науковому пізнанні особливостей форм державного правління у державах, що розташовувалися на північному узбережжі Понту Евксинського за античної доби.

Природно, що з плином часу організація та побудова системи органів державної влади та управління північнопричорноморських держав не залишалася незмінною. Відмінності визначатися формою правління, місцевими особливостями, зовнішніми впливами тощо. Держави Північного

Причорномор'я за формою правління переважно (виключаючи Боспорське царство) були демократичними або аристократичними республіками. Причому якщо у V—II ст. до н. е. тут домінував демократичний елемент, то починаючи з I ст. до н. е. демократична республіка поступово замінюється на аристократичну. І.П. Нікітіній на основі аналізу проксенічних декретів Ольвійського полісу вдалося прослідкувати основні етапи еволюції формул цих декретів та на цьому підґрунті дійти висновку відносно того, що у них яскраво відображається посилення значення апарату влади та поступова аристократизація державного ладу. ¹⁷⁶

Як і в грецьких метрополіях, органи влади північнопричорноморських полісів формувалися за принципом поділу громадянської общини на філи, які, за визначенням Т.В. Блаватської, «були самостійними організаціями усередині полісів, які мали своє майно, своїх виборних посадових осіб, свій культ та святилище». ¹⁷⁷ До недавнього часу дослідники, не маючи прямих свідчень такого поділу, лише припускали його наявність. ¹⁷⁸ Наприклад, увесь сукупний фонд лапідарної та керамічної епіграфіки Херсонесу Таврійського — єдиної дорійської колонії на північному узбережжі Чорного моря — в основних рисах змальовував глибоко просякнутий дорійським духом образ цього полісу пізньокласичної та елліністичної епох у найрізноманітніших сферах його буття: державній, правовій, культурній, релігійній та приватно-побутовій. За такого стану справ цілком природно було б очікувати, що й поділ херсонеського громадянства за філами копіювало аналогічну модель метрополії — Гераклеї, та праметрополії — Мегар, існування в яких трьох дорійських філ — Гіллієв, Памфілів та Диманів — документовано цілою низкою джерел. ¹⁷⁹

С.Ю. Саприкін, виходячи виключно з арифметичної логіки, дійшов низки важливих висновків. У херсонеських декретах 129 та 130 рр. ¹⁸⁰ наведено перелік членів Ради полісу в кількості 24 осіб. Це число є кратним 3 і їхні імена розташовано трьома стовбцями. Колегія архонтів складалася з 6 чоловік. На стільки ж осіб щорічно оновлювалося Буле. Усе це, на думку дослідника, свідчить на користь припущення про розподіл херсонеситів, як і громадян метрополій, за трьома філами. Останні дві цифри, а також 40 булевтів у декреті 140 р. н. е., ¹⁸¹ вказують, як вважає С.Ю. Саприкін, на розподіл громадян по гекатостіям, кожна з яких виставляла до Ради спочатку по шість (6 · 4 = 24), а трохи згодом — по десять представників від кожної фратрії. ¹⁸² Водночас, необхідно зауважити, що інші антикознавці, зокрема Л.О. Пальцева, висловлювали сумніви в адекватності висновків С.Ю. Саприкіна, хоча б припущенням, «що декрети підписували не усі члени Ради, а лише ті, хто безпосередньо був присутнім при підписанні документу». ¹⁸³

Лише відносно нещодавно, у 1992 р., в Херсонесі М.І. Золотарьовим було випадково знайдено фрагмент мармурової плити із залишками грецького напису межі IV—III ст. до н. е., що впевнено свідчить про наявність колегії пританів (чергової частини Ради), яка формувалася зі складу цього документу були соціально-політичні потрясіння Херсонеського полісу: внаслідок невдалої спроби олігархічного перевороту з міста були вигнані антидемократи. Через певний час вони повернулися та примирилися з демократами. Як свідчать історичні паралелі, у таких ситуаціях часто пере-

глядалися архівні переліки громадян та магістратів. А оскільки однією з прерогатив пританів була реєстрація нових громадян та розподіл їх по філах, видання документу, про який йде мова, вбачається цілком відповідним тій історичній ситуації, яка склалася в Херсонесі до початку III ст. до н.е.¹⁸⁴ Отже, нині можемо цілком впевнено констатувати факт поділу громадян античних держав Північного Причорномор'я на філи.

У науковій літературі достатньо чітко окреслено систему органів державної влади та управління, яка мало чим відрізнялася у різних державах, за виключенням Боспорського царства, де малися відмінності, зумовлені формою державного правління. Як і в Афінійській державі, а також у численних грецьких колоніях циркумпонтійського регіону, вищим органом державної влади у полісах Північного Причорномор'я за демократичною формою правління були Народні збори,¹⁸⁵ що в лапідарних джерелах права часто іменувалися скорочено «Народ». Це був орган, який за своєю компетенцією відповідав афінійській Екклесії.¹⁸⁶ У роботі зборів брали участь лише повноправні громадяни міста.¹⁸⁷ Практично це були збори міської общини повноправних вільних громадян. Невідомо, чи отримували громадяни античних держав Північного Причорномор'я плату за відвідування народних зборів. Така плата була запроваджена в Афінах фінансовим діячем Агіррієм у 403—402 рр. до н.е. спочатку в розмірі одного оболу, а потім була збільшена до трьох оболов.¹⁸⁸ Це суттєво поожавило політичну активність незаможних громадян. Один з героїв комедії Аристофана «Еκκλήσιαζουσα» закликає: «Гей, чоловіки, до зборів ідемо! Адже скарбник погрожував, що тому, хто рано на світанку у пороху не прийде на Пнікс, він не дасть трьох оболов».¹⁸⁹ Ймовірно, що подібна практика у часи панування демократії та за умови наявності відповідних державних коштів існувала й у північнопонтійських полісах.

Народні збори, найчастіше шляхом хейротонії (псефізести), ухвалювали декрети й постанови. В Херсонесі, Ольвії, Тірі та інших полісах ці документи висікали на камені й виставляли на міській площі — агорі або біля храмів. На зборах вирішувалися найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики: прийняття до громадянства, нагородження громадян, які мали відповідні заслуги перед містом, регулювання морської торгівлі, укладання міжнародно-правових угод та договорів тощо.¹⁹⁰ До компетенції народних зборів належали також вибори посадових осіб і контроль за їхньою діяльністю.

Характерною рисою давньогрецької демократії у державах Північного Причорномор'я було те, що в них, як і в Афінах, верховна влада народу (а точніше, сукупність повноправних громадян), яка знаходилася свій прояв у постановях Народних зборів — псефізмах (ψήφισματα), була обмежена давніми основними законами (νόμος). Хоча в античний час інколи й висловлювалися погляди, що народ вільний робити усе, що вважатиме за потрібне, але за загальним принципом, постанови віча не могли стояти вище за звичай та закон. Тодішне розуміння терміну «закон» визначається Аристотелем у наступних виразах: «закон є порядком», закон «є безпристрасний розум», і тому його влада міцніша за владу людини, яка схильна до пристрастей.¹⁹¹ Загалом давні закони не підлягали змінам, насамперед, через те, що у народній правосвідомості вони пов'язувалися із божественною волею.¹⁹² Тому зовсім не пустими словами звучить фраза Платона,

що користися законам означає користися богам. Фюстель-де-Куланж зауважував, що закони у стародавній громаді ніколи не скасовувалися. Можна було видавати нові, але древні продовжували існувати, як і раніше, не зважаючи ні на які взаємні протиріччя. Камінь із написаним на ньому законом вважався недоторканим.¹⁹³ Як зазначає О.А. Ручинська, «причорноморські міста загалом можна охарактеризувати як традиційні суспільства, тобто такі, що підкорюються раз і назавжди встановленим канонам».¹⁹⁴ Саме тому будь-які зміни та доповнення основних законів або видання нових законів цієї категорії були віднесені до законодавчих функцій Екклесії. І тому ж не дивно й надзвичайно показово, що здійснення цієї функції було обставлене достатньо складною процедурою, а звичайний порядок простого обговорення та голосування застосовувався в Екклесії лише при вирішенні питань адміністративного, фінансового та військового характеру. Постанови, які приймалися у цьому останньому порядку, називалися терміном ψήφισμα, що принципово відрізнявся від терміну νῆμπτ. Ρ.Α. Нікольська, наприклад, вважає, що ψήφισμα за своєю суттю є технічним терміном, що походить від ψήφος — камінець, який застосовувався для голосування.¹⁹⁵

Панування та усталеність законів (νόμος) яскраво видно із застосування так званого обвинувачення у протизаконності (γραφή παρανόμων), яке вважалось однією з основ демократії, оскільки таким чином могло бути припинено прийняття будь-якого рішення Народних зборів або навіть скасовано вже прийняте рішення. Здійснювалося це за приватною скаргою громадянина відповідно до рішення суду дікастів. Таким чином, суд контролював рішення Народних зборів. Доволі неоднозначно оцінюючи значення цієї процедури В.В. Латишев писав: «Граφή παρανόμων була могутньою зброєю у руках демократії і встановлена була, вочевидь, для кращого обговорення пропозицій, щоб вони не містили у собі чого-небудь противного благові народу; але вживалася вона зазвичай для зволікання або затримки пропозиції, яка чомусь не подобалась тій або іншій партії, інколи ж була просто причіпкою внаслідок особистої недоброчливості до автора пропозиції, так що слугувала егоїстичним цілям провідників партій та сикофантів».¹⁹⁶

Значну роль у управлінні полісом відігравала Рада міста (βουλή)¹⁹⁷ — постійно діючий орган влади.¹⁹⁸ Як зауважував Г.Бузолт, цей орган був створений для того, щоб підготовлювати «найважливіші справи для остаточного вирішення народом», а менш важливі вирішував самостійно.¹⁹⁹ Обиралася вона повноправними громадянами міста, ймовірно на дворічний термін,²⁰⁰ а її секретар — грамматевс (γραμματεὺς)²⁰¹ — на рік, протягом якого у низці випадків міг виконувати, окрім іншого, й епонімну функцію.²⁰² Посаду грамматевса зафіксовано в епіграфічних пам'ятках Херсонесу²⁰³ та Тірі (γραμματεὺς τῆς πόλεως).²⁰⁴ Особливо його значення підвищується у римський період (в цей час він, очевидно, обирається не за жеребом, а хейротонією). Недарма у вміщених Е.І.Соломонік у збірці епіграфічних пам'яток декретах № 112 та № 113²⁰⁵ зафіксовано, що секретар Ради, як і уся верхівка, належали до аристократичного роду Флавіїв.

Дворічний термін перебування на посаді членів Ради засвідчується переліком посадових осіб, які скріпили своїми печатками (τῶν σφραγισμένων) херсонеські декрети 129/130 р. до н.е. на честь Діа... гераклеота²⁰⁶

та декрета 130/131 р. до н.е. на честь Папія, сина Гераклеона.²⁰⁷ Як зауважує В.І. Кадеєв, в обох присутні одні й ті ж особи. Окрім того, звертає на себе увагу кількість осіб, що входили до складу Ради протягом двох років. Їх шестеро з дванадцяти (не враховуючи секретаря), тобто половина. Це наводить на думку, що в херсонеській Раді при зміні складу існувала певна наступність. Щорічно після дворічного перебування у раді її члени з неї вибували, але оновлювався склад лише наполовину, на 12 членів Ради 6 вибували, а інші шість — залишалися до наступного року.²⁰⁸

Хоча Рада й могла здійснювати свою роботу щоденно, але на практиці вона не мала можливості залишатися у повному складі протягом більшої частини дня. Рада також не була спроможною вирішувати усі поточні справи. Саме тому, за зауваженням Г.Бузольта, з членів Ради формувалося відділення, яке виконувало покладені на нього обов'язки, зазвичай, протягом одного місяця (в Афінах — протягом десятої частини року), а потім змінювалося іншим.²⁰⁹ С.Ю. Саприкін за аналогією з устроєм міста-метрополі — Гераклі Понтійської припускає, що фактично законодавчі повноваження в Херсонесі здійснювало значно вужче коло членів Ради — шось на зразок «президії», яка включала по одному представникові від кожного дему (відповідно до поділу, запровадженого Клісфеном у 509 р. до н.е.: деми — філи — братрії).²¹⁰ Щоправда, дехто з дослідників взагалі не погоджується з припущенням, що полісні були сформувані відповідно до поділу громадянської общини на філи, аргументуючи це недостатністю даних.²¹¹

Рада міста готувала рішення Народних зборів, перевіряла кандидатури на виборні посади, контролювала діяльність виборних посадових осіб, і тому херсонеські та ольвійські декрети часто починалися словами: «Постановлено Радою і Народом».²¹²

У Херсонесі законодавчий процес відбувався в наступний спосіб. Проект декрету розробляла спеціальна комісія, до складу якої входили три номофілаки та діюкет («той, хто стоїть на чолі управління»). Підготований цією комісією декрет передавався до Ради і лише потім надходив до Народних зборів. Характерно, що на розгляд Ради і Народних зборів пропонувалося вже готове рішення, яке ухвалювалося без будь-яких змін і доповнень.²¹³

Третьою ланкою міського управління були виборні колегії — магістратури. В сучасній юридичній літературі під магістратурсю (лат. *magistratus* — начальник, влада, управління) розуміється державна посада, сукупність вищих державних посад.²¹⁴ В Ольвії, Херсонесі, Тірі функціонувала досить значна кількість таких колегій та окремих посадових осіб — магістратів, які зазвичай обиралися Народними зборами шляхом хейротонії або за жеребом²¹⁵ з числа повноправних громадян²¹⁶ і виконували окремі функції державної влади та управління. Спеціально-юридична природа їхнього статусу зумовлювалося завданнями і функціями цих органів та характером владно-службових повноважень,²¹⁷ якими були наділені магістрати. Обрання на будь-яку посаду вважалося почесною для кожного громадянина і тому за виконання покладених на них обов'язків магістрати ніякої платні не отримували.²¹⁸

Вступу особи на посаду завжди передувала докімасія (*δοκιμασία*) — випробування перед судом. Кандидат у магістрати не мусив виявляти свої

особисті здатності, знання норм звичаєвого права та законів, майбутніх обов'язків. Від нього вимагалось зовсім інше: достойна поведінка, громадянська повноправність та відповідність спеціальним умовам, які вимагалися для того, щоб обійняти дану посаду. Наприклад, в Афінах кандидат на посаду архонта повинен був бути громадянином принаймні у третьому поколінні і не мати фізичних вад; бути одруженим з дівчиною — дочкою громадянина, а не з удовицею. Стратегами обиралися лише особи, що перебували у законному шлюбі та були власниками нерухомості в Аттиці. Для деяких фінансових магістратів існував майновий ценз. Усі кандидати мали бути не молодші 30 років, а для занять деяких посад — досягти 50-річного віку. Державні боржники під страхом смертної кари не могли претендувати на те, щоб обійняти посаду. Ця ж заборона поширювалася й на посадовців, які ще не звітували про виконання своїх обов'язків за попередньою посадою або які досі обіймали якусь іншу посаду.

При обговоренні поведінки кандидата розглядалися наступні питання: чи поважає він батьків, чи виконує релігійні обов'язки, чи ніс військову службу завжди, коли це вимагалось, чи завжди виконував літургії та фінансові обов'язки перед державою. У ході докімасії кожен громадянин мав право звинуватити кандидата перед судом у скоєнні недостойних вчинків, і, якщо це було доведено, претенденти, не затверджені на посаді (*ἀλοβοκτασθέντες*), піддавалися атимії.²¹⁹ Хоча, варто зауважити, що з античних держав Північного Причорномор'я до нашого часу не дійшло жодних повідомлень про такі факти.

В античну добу магістратури мали низку іманентно притаманних їм особливостей. Видатний російський юрист кінця XIX — початку XX ст. І.О. Покровський вважав, що ці особливості полягають в умовах, якими встановлювалися межі повновладдя посадовців та до певної міри гарантувалася недоторканість основ демократичного ладу, та визначав серед них, насамперед, короткий термін служби та колегіальність більшості магістратур.²²⁰ Однак, на його думку, яка вбачається цілком обґрунтованою, ця колегіальність зовсім не означала, що усі однорідні магістрати повинні були діяти спільно, як колегія. Вони були «не колегією, а колегами». Кожен магістрат діяв окремо і самостійно, кожному окремо належала уся повнота відповідної влади. Але поруч із ним така ж повнота влади належала іншому, який своєю волею міг паралізувати будь-яке розпорядження першого.²²¹ Дехто з дослідників вважає, що оскільки антична «демократія взагалі прагнула до зменшення... влади сановників» та якомога більшого контролю за ними і з цієї метою «вимагала роздроблення широких повноважень вищих сановників шляхом поділу на різні відомства зі спеціальною компетенцією».²²²

До компетенції магістратів належали фінансові справи, робота судових установ, військові справи тощо. Головними правами магістратів, за повідомленням Арістотеля, були: право віддавати накази, виносити рішення та чинити суд. За невиконання своїх наказів, недотримання норм звичаєвого права та норм законів, які стосувалися сфери їхньої діяльності, вони могли піддавати винних грошовому штрафу (*ἐπιβολή*), який не мав перевищувати певного максимуму. За образу посадової особи словом або дією винний піддавався атимії.²²³

Однією з найдавніших та найважливіших серед магістратур була колегія архонтів.²²⁴ У документах Херсонесу, Ольвії, інших полісів ця магістратура часто супроводжувалася епітетами «найславніша», «блискуча», що свідчить про те, що вона посідала чільне місце серед інших полісних магістратур.²²⁵ Найявність її засвідчується в більшості грецьких колоній античного часу, зокрема, й у сусідніх західнопричорноморських полісах.²²⁶ В державах, що розташовувалися на території сучасної України, чисельність колегії коливалася. У Тірі римського періоду, наприклад, якщо судити з тіраського почесного декрету на честь Коккея,²²⁷ вона складалася з трьох осіб та першого архонта,²²⁸ що іменувався протом (ρσσφε-εσν — «той, що стоїть у першому рядку декрету»),²²⁹ який очолював її; в Ольвії — з чотирьох архонтів та голови колегії — πρῶτος ἀρχων.²³⁰

Колегія архонтів керувала усіма іншими колегіями, могла скликати у разі необхідності Народні збори — вищий орган державної влади у полісах Північного Причорномор'я з демократичною формою правління.²³¹ У перших сторіччях існування Херсонесу перший архонт іменувався басилевсом — «царем».²³² Його посада мала сакральний характер, «цар» був епонімом (від гр. ὄνομα — ім'я) — його іменем називався та датувався рік.²³³ Від стародавньої високої посади царя збереглися почесні, але лише формальні релігійні функції. Пізніше цю посаду скасували. У Херсонесі, наприклад, функції епоніма були передані головному божеству полісу — богині Діві, що стала іменуватися «царюючою».²³⁴

В римський період у Тірі усі прийняті закони та постанови скріплювалися печатками архонтів, а також ейсегета (особи, що внесла проект постанови до Народних зборів)²³⁵ та членів особливої групи — τῶν σφραγιστέων, яка в єдиному відомому випадку нараховувала 15 чоловік.²³⁶ П. О. Карішковський та І. Б. Клейман припускали, що членами цієї групи ставали колишні магістрати, які належали до вишого прошарку стану декуріонів (ordo decurionum) та вносилися до особливого реєстру (album). Такі особи були булевтами (членами Ради) і мали авторитет, що залежав як від їхнього багатства, так і від заслуг перед римською адміністрацією. На думку дослідників, виділення в зазначений період такого прошарку та надання йому фактичного контролю над органами міської влади було безсумнівним обмеженням демократії.²³⁷ В деяких випадках на рахунок архонтів могло бути віднесене карбування декретів та постанов на кам'яних плитах.²³⁸

В джерелах перших століть нашої ери також документально зафіксовано посаду «батька міста» (πατήρ τῆς πόλεως). Вона виникає в цілій низці міст, що знаходилися в залежності від Римської імперії, зокрема в Херсонесі й Ольвії. Дослідники вважають її вищою почесною магістратурою. Особа, що посідала її, за дорученням і під контролем римської адміністрації здійснювала управління містом. «Батьками міста» водночас могло бути кілька осіб, які іноді паралельно виконували й функції інших магістратур. По мірі змін в адміністративному апараті Імперії посада «батька міста» поступово зникає. У Херсонесі вона збереглася найдовше — як мінімум, до X ст. «Батьки міста» вважалися муніципальними чиновниками, але в дійсності були службовцями державної адміністрації. На жаль виявлені джерела поки не дають можливості простежити зміну з плином часу

функцій, повноважень, принципів призначення чиновників, визначити, чи існували локальні особливості статусу «батьків міста».²³⁹

У важкі для держави періоди громадяни деяких полісів Північного Причорномор'я обирали колегію есимнетів (від αἶσα — доля, приречення, (справедлива) доля и εἰσμητιέται — пам'ятати; Е. Д. Фролов трактує повне значення терміну як «блюститель права»)²⁴⁰ на чолі з проесимнетом.²⁴¹ Магістратура ця з давня була відомою у грецьких полісах. Аристотель вважав есимнетію «виборною тиранією» (αἰρετὴ τυραννίς). За його свідченням, «... відрізняється вона від варварської монархії не тим, що ґрунтується не на законі, а лише тим, що не є спадковою. Одні мали її пожиттєво, інші обиралися на певний час або для виконання певних доручень».²⁴² Вона являла собою виборну колегію²⁴³ епонімних магістратів, наділених широкими законодавчими, виконавчими та судовими повноваженнями і формувалася із членів Ради. На думку Е. Д. Фролова, це були екстраординарна магістратура суддів-устроїтелів, соціальних посередників у критичні моменти смут.²⁴⁴

З плином часу компетенція цієї магістратури зазнавала змін. В. І. Кадеєв вважає, що у перших століттях нашої ери есимнети являли собою колегією, яка виконувала обов'язки чергової частини складу Ради, подібно до пританів в Афінах.²⁴⁵ В Херсонесі у низці випадків есимнети оформлювали норми звичаєвого права у вигляді законів, що затверджувалися Народними зборами та (або) Радою. У римський період в Херсонесській державі місце есимнетів у Раді посіли проедри,²⁴⁶ а в Ольвії — синедри,²⁴⁷ які по черзі головували на засіданнях Ради і в Народних зборах.²⁴⁸ Починаючи з часу правління Августа саме вони були наділені пробулевтичними повноваженнями.²⁴⁹

Неодноразово у херсонеських та ольвійських написах згадуються даміурги.²⁵⁰ В літературі висловлювалися різні точки зору щодо цих магістратів. Зазвичай, у них вбачали окрему колегіальну магістратуру,²⁵¹ однак, існує й думка, що терміном «даміург» означалася назва посадових осіб взагалі,²⁵² або почесне звання, яке могло надаватися громадянину за заслуги перед полісом.²⁵³ Припускалося також, що даміурги були членами міської Ради.²⁵⁴ А. А. Владіміров вбачає у них архонтів (термін «даміург», за його припущенням, є дорійським відповідником терміну «архонт»).²⁵⁵ На нашу думку, найбільш обґрунтованою виглядає точка зору В. І. Кадеєва, який вважає, що на посадовців цієї колегії покладалася функція охорони державного ладу. Громадяни повинні були повідомляти їм будь-яку інформацію щодо змов проти демократичного устрою держави.²⁵⁶ Саме про такі випадки, очевидно, йдеться у широко відомій пам'ятці державного права початку III ст. до н. е. — присязі херсонеситів.²⁵⁷ Як і в інших дорійських державах, херсонеські даміурги, очевидно, мали й інші важливі функції.²⁵⁸

Питаннями оборони в античних державах Північного Причорномор'я опікувалася авторитетна колегія стратегів (цей орган дещо нагадує Комітет начальників штабів у Сполучених Штатах Америки). В Ольвії вона переобиралася щорічно і складалася з шести осіб на чолі з головою.²⁵⁹ Щоправда, загалом війська міст підпорядковувалися першому архонту. Стратеги займалися питаннями комплектування та навчання війська та безпекою держави,²⁶⁰ у виключних випадках могли командувати військо-

вими підрозділами, що використовувалися для припинення масового безладдя (і нині на збройні сили у низці випадків покладаються функції внутрішньої безпеки держави та охорони громадського порядку).²⁶¹ Можливо, як і в Афінах, вони наглядали за спорядженням флоту, за стягненням прямих податків та виконанням літургій, які мали військове значення: ейсфорую, трієрархією, іппотрофією (είσφορά, τριεραρχία, ιπποτροφία). Стратеги мали й судові повноваження. Вони головували у суді при розгляді справ про військові злочини, наприклад, про ухилення від військової служби, про боягузтво, дезертирство та перехід на бік ворога (ἀστρατείας, ἀνισχυαχίου, δειλίαις, λιποταξίου, αὐτομολίας) тощо, а також розглядали усі суперечки між громадянами, які мали відношення до військової служби та військових повинностей. В разі виникнення небезпеки для держави, стратеги мали право скликати Народні збори для обговорення заходів по її усуненню. Нарешті, вони брали участь у посольствах, укладали мирні договори та перемир'я з іншими державами.²⁶² Отже, посада стратега була надзвичайно почесною і її часто домагалися громадяни з аристократичних сімей.²⁶³

Відома в містах-державках Північного Причорномор'я (зокрема, в Херсонесі, на відміну від Ольвії) також магістратура номофілаків (νομοφύλαξ) — виборних чиновників, обов'язки яких були різноманітні в різних державах грецького світу. Загалом ця магістратура характерна для аристократичних і олігархічних держав, де номофілаки мали право накладати покарання, призначати послів тощо. У Спарті й інших дорійських державах, наприклад, Візантії і Локрах, вони спостерігали за виконанням законів. В Афінах номофілакція була магістратурою, на яку за часів Ефіальта були призначені 7 осіб. Пізніше колегія складалася з 11 чоловік. Коли Ефіальт в 461 р. до н.е. позбавив Ареопаг верховної влади у сфері державного управління,²⁶⁴ то номофілакам були надані функції спостереження і контролю над цією радою, Народними зборами та чиновниками з метою попередження протизаконних дій. Вони ж стежили за збереженням державних документів.²⁶⁵ Автор елліністичного періоду (середини III ст.) Філохор, згадуючи афінських магістратів, зазначав: «Охоронці законів (οἱ νομοφύλακες) змушували уряд (τὰς ἀρχάς) користуватися законами і в екклесії, і у Раді засідали разом із проедрами, перешкоджаючи чинити шкідливе для держави (πλάττει). Було їх сім, і були вони поставлені, коли Ефіальт залишив за Радою на Ареопазі лише справи щодо позбавлення життя (τὰς ὑπερ τοῦ σώματος)».²⁶⁶

У містах-державках Північного Причорномор'я засновувалися колегії номофілаків з 5—7 чоловік. В період еллінізму в Херсонесі така колегія складалася з трьох осіб.²⁶⁷ Вони стежили за оформленням законів, поведінкою людей і посадових осіб і вимагали від них виконання законів.²⁶⁸ В елліністичну епоху номофілаки, принаймні в Херсонесі, мали право вносити пропозиції на розгляд Ради та (або) Народних зборів (право законодавчої ініціативи).²⁶⁹ Пізніше, починаючи з часу правління римського імператора Августа, ці повноваження тут перейшли до проєдрів.²⁷⁰

Викликає цікавість магістратура продіків (πρόδικος — (право)заступник, захисник). Вперше вона з'являється в Херсонесі у перших сторіччях нашої ери.²⁷¹ Е.І. Соломонік визначає цих магістратів як «посадових осіб, що виконували судово-юридичні функції».²⁷² Очевидно, продіки були

юридичними радниками, які мали деякі адвокатські²⁷³ та прокурорські обов'язки.²⁷⁴ В.І. Кадеєв, виходячи з етимологічного аналізу терміну, не погоджується з думкою Г.Д. Белова про можливість виконання продіками наглядових функцій. Але, думається, що остаточно заперечувати це було б передчасним: ймовірно продіки надавали юридичні консультації, в деяких випадках могли представляти сторони у суді та, можливо, здійснювали нагляд за дотриманням законності в процесі. Окрім того, відомі випадки, коли продіки разом з архонтами та номофілаками скріплювали своїми печатками декрети. На відміну від інших магістратур, посада продіка не була колегіальною. Особа, яка обиралася на неї, виконувала свої функції протягом одного року.²⁷⁵

Здійснені протягом останніх двох сторіч знахідки епіграфічних документів дозволяють впевнено констатувати наявність в античних державах Північного Причорномор'я магістратури агораномів (αγορανόμοι),²⁷⁶ що здійснювали нагляд за впорядкованістю міського ринку та відали усіма справами, пов'язаними з організацією торгівлі.²⁷⁷ Вони також стягували з іноземців мито за право торгівлі на ринку, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари, конфісковували та знищували зіпсовані товари, контролювали діяльність грошових мінял і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг (наприклад, ольвійського Закону Каноба).²⁷⁸ Зазвичай від їхніх перевірок були вільні лише торговці хлібом. В Херсонесі найбільш обтяжливий обов'язок агораномів був пов'язаний із вирішенням проблеми забезпечення міста зерном. Як зазначав П.Й. Каришківський, подібні функції виконувалися ними в мілетській колонії Істрії, де агораноми дбали (принаймні в I ст. до н.е.) про забезпечення співгромадян хлібом та вином — головними продуктами споживання незаможного населення міста.²⁷⁹ Агораноми, ймовірно, як і в Афінах, мали право накладати легкі тілесні покарання (плітьми), якщо порушник порядку був раб, а вільнонароджених — штрафувати на значну суму.

Деякі функції агораномів яскраво ілюструються археологічними знахідками. З Березані походить цікаве графіто на фрагменті мірної ойнохої, яке датується другою половиною VI ст. до н.е. Напис [δ]ίκμων — «узячена міра» — вказує на те, що вже у такій ранній час поліс взяв до своїх рук контроль за системою мір і, відповідно, за роздрібною торгівлею.²⁸⁰ Цей висновок підтверджується й знахідкою на Березані двох архаїчних бронзових мір ваги (гирьок) — однієї з зображенням монети-стрілки,²⁸¹ іншої — бойової тригранної стріли.²⁸² Зважаючи на знахідку під час розкопок Ольвії у 1908 р. свинцевої гирі з написом «Агораном Агатокл, син Агатокла»²⁸³ вагою в 1 лібру²⁸⁴ дослідники дійшли висновку, що тут, як і в багатьох інших містах елліністичного світу, агораноми здійснювали нагляд за правильністю мір і ваги, що використовувалися у повсякденній торгівлі. Щоправда, такі функції були притаманні агораномам далеко не в усіх грецьких державах. Наприклад, в Афінах, де апарат полісного управління відзначався особливою розгалуженістю, поруч з агораномами існували ще й спеціальні магістрати — метрономи, головним обов'язком яких було стежити, щоб торгівельні міри та гирі відповідали затвердженим зразкам.²⁸⁵

Кількість херсонеських агораномів, що одночасно виконували свої обов'язки, точно невідомо. Іноді обиралися лише два або три магістрати. Можна зазначити, що в праметрополії Херсонесу — Мегарах та інших виведених нею колоніях, існувало по два агораномі. Але зазвичай їхня кількість була більшою. Наприклад, в Ольвії, що за обсягом своєї торгівлі й розмірами не була більшою за Херсонес, у перших століттях нашої ери існувала колегія агораномів із п'яти осіб на чолі з головою.²⁸⁶ Водночас, у херсонеських написах ця посада завжди пов'язана з ім'ям тільки однієї людини. На думку В.В. Крапівіної, більша кількість агораномів в Ольвії пов'язана із важливістю, певною складністю та обсягом торговельних справ у полісі у вказаний час.²⁸⁷ Можливо також припустити, що фіксація у херсонеських написах тільки одного такого магістрата свідчить лише про те, що в цій державі процесуальну роль у кожному конкретному випадку виконував лише один агораном, у той час, як загалом їх було більше.

Невідомий також термін повноважень місцевих агораномів. Можливо, як і в більшості інших грецьких полісів, як правило, вони обиралися на рік, але у перших сторіччях нової ери виконання ними обов'язків нерідко обмежувалося кількома місяцями. Втім, це не виключало існування агораномів, які призначалися довічно. Останнє особливо часто спостерігалося в умовах олігархії, що була властива і Херсонесу римського періоду. У перших сторіччях нової ери посада агораномі була надзвичайно обтяжливою і потребувала значних грошових витрат у якості літургії.²⁸⁸ Про це, наприклад, свідчить херсонеський будівельний напис: «Такий-то, син такого-то, будучи агораномом, побудував у 205 р. агораномій (або здійснив якісь інші будівельні роботи на агорі)».²⁸⁹ Найчастіше херсонеські агораномі мали в своєму розпорядженні лише власні кошти або користувалися коштами зі спеціальних видаткових сум агораномії. Але цілком ймовірно, що вони ж і вносили їх туди. У IV ст., із зникненням низки інститутів античної полісної організації, права та обов'язки агораномів перейшли до рук інших державних чиновників.

Астиноми (αστυνόμοι) являли собою магістратуру міських наглядачів, які опікувалися чистотою у місті, здійснювали нагляд за станом шляхів, громадських будівель, колодязів тощо.²⁹⁰ В ряді випадків вони також здійснювали контроль за якістю продукції, засвідчували точність мір ваги й об'єму. Їхні імена ставилися на монетах і ручках амфор.²⁹¹ Крім того, ймовірно, вони мали й інші повноваження, аналогічні тим, що виконувалися цими магістратами в малоазійських полісах та античній Греції, зокрема, слідували за громадським порядком та пристойністю на вулицях. Вони мали право здійснювати адміністративні арешти та іншим чином карати за проступки, що явно порушували правила моральності. За свідченням Аристотеля, в Афінах астиноми також «наглядали за флейтистами, арфістами та кіфаристками, щоб ніхто не наймав їх дорожче, ніж за дві драхми; якщо ж одразу кілька осіб захочуть найняти одну й ту ж, астиноми кидають жереб і віддають її в найми тому, на кого випаде жереб».²⁹²

У ході археологічних розкопок ольвійської агори при розкритті гімнасію було знайдено плиту з рельєфом із зображенням трапези та написом-присвятою колегії ситонів межі III—II ст. до н.е.: «Феокл (син) Фрасідама, Деметрій (син) Фокріта, Афіней (син) Конона, Навтим (син) Героксена, що були ситонами, при секретарі Афінодорі (сині) Демагора

(цей) рельєф Доброзичливо вислуховуючому Герою (присвятили)».²⁹³ Напис вперше свідчить про наявність в Ольвії наприкінці III—II ст. до н.е. колегії ситонів, до обов'язків якої належала закупівля хліба за державними цінами та здійснення ситоній та ситонometrій. Колегія ситонів обиралася у грецьких полісах лише у надзвичайних випадках, коли держава не могла забезпечити громадян потрібною кількістю хліба і ціни на зерно стрімко зростали.²⁹⁴

Джерела засвідчують також наявність інших виборних посадових осіб, які виконували різноманітні функції. Наприклад, колегія гімнасіархів²⁹⁵ опікувалася вихованням хлопчиків та юнаків²⁹⁶ (схоже на попечительські ради при деяких сучасних приватних школах). Херсонеські екстраординарні магістрати — симмонами проголошували рішення Народних зборів та Ради про нагородження і здійснювали їх — урочисто увінчували нагороджуваного золотим вінцем²⁹⁷ або піклувалися про постановку статуї,²⁹⁸ та мали низку інших обов'язків.²⁹⁹ У Тірі подібні функції здійснювалися агонифетами, які, окрім того, опікувалися організацією та головою на спортивних змаганнях, а також здійснювали святкові жертвоприношення від імені держави.³⁰⁰ Про наявність агонифетів — устроїтелів свят — також і на Боспорі³⁰¹ відомо з напису-присвяти Теопріпіді, сина Мегакла богові Діонісу, знайденому у Німфеї в 2001 р.³⁰², а також присвятного напису Местора, сина Гіппосфена з Гермонасси.³⁰³

З одного джерела, яке походить з Херсонесу,³⁰⁴ відомо про наявність тут ще одного різновиду екстраординарних магістратів — епіметелів.³⁰⁵ Такі посадовці малися й в інших еллінських полісах.³⁰⁶ На думку В.І. Кадеева, в Херсонесі вони здійснювали певні термінові заходи, виконували спеціальні доручення (наприклад, здійснювали нагляд за будівництвом оборонних стін, що споруджувалися при загрозі ворожого нападу).³⁰⁷ М.П. Писаревський вважає, що до компетенції цих посадових осіб у портах і гаванях античних міст Боспору відносився контроль за станом портових споруд та причалів.³⁰⁸

Особлива увага в античних державах приділялася фінансовим справам, у тому числі регулюванню грошового обігу. Саме тому важливу роль у житті суспільства відігравали фінансові магістрати. Наприклад, у Херсонесі така впливова посадова особа, як діюкет (державний скарбник), була вищим фінансовим магістратом, котрий контролював державні доходи й витрати.³⁰⁹

Як правило, полісні магістратури обіймалися найбільшими землевласниками. Часто одні й ті ж самі особи багаторазово обиралися на різні посади. Так, із напису III ст. до н.е. ми дізнаємося, що якийсь Агасикл, син Ктесія, був і стратегом, і жерцем, і агораномом, і гімнасіархом, керував будівництвом оборонних стін і устроєм ринку, піклувався про гарнізон міста, а також здійснював розмежування виноградників.³¹⁰

Наявні деякі відомості й про магістратів, що були представниками державної адміністрації на місцях — в окремих адміністративно-територіальних одиницях античних держав. На жаль, ми не знаємо, як іменувалися в античних державах такі адміністративно-територіальні одиниці. З цього приводу вчені лише висловлюють припущення.³¹¹ Але те, що з розширенням території північнопричорноморських держав виник і такий поділ, є незаперечним. Наприклад, у херсонеському декреті на честь Діофанта —

полководця Мітрідата Євпатора згадуються посадові особи, що йменувалися *тейхеархами*, тобто начальниками укріплень (від гр. *τείχη* — стіна).³¹² С.Ю. Саприкін вважав їх аналогом колегії *фрурархів* у херсонеській метрополії — Гераклії Понтійській. Там ця колегія була створена у 281 р. до н.е. під час боротьби з тиранією (з Гераклідом, ставлеником Арсиної). Цей орган державного управління існував і в подальшому, коли в державі становилася демократія і було значно розширено її територію. Очевидно, *фрурархи* у Гераклії III ст. до н.е. були начальниками гарнізонів фортець, розкиданих по гераклеїській хорі. Вони повинні були тримати у покорі населення приєднаних земель (маріандинів), слідкувати за збиранням з них данини-форосу та по можливості забезпечувати контроль над нещодавно приєднаними територіями. Оскільки С.Ю. Саприкіним ще у середині 80-х рр. було обґрунтовано доведено тотожність гераклеїських *фрурархів* та херсонеських *τείχη* (якими були, наприклад, Біляус та Маслини),³¹³ то цілком ймовірно припустити й наявність, принаймні в Херсонесській державі, посадовців, аналогічних гераклеїським *фрурархам* — *тейхеархів*. Можливо, подібні посадові особи виконували функції державного управління на місцях і у Боспорському царстві, зокрема в його укріплених пунктах.³¹⁴

У херсонеському декреті на честь Агасикла першої половини III ст. до н.е. по відношенню до цієї особи використано термін «стінобудівничий» (*τείχοποιῶντι*).³¹⁵ На думку С.Б.Ланцова, його слід розглядати як екстраординарну магістратуру, пов'язану зі створенням системи фортець у Західному Криму.³¹⁶

Отже, у державах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена система магістратів, наділених широкою розпорядчо-виконавчою та судовою владою. Їхній статус ґрунтувався на принципах, характерних для всього античного грецького світу, з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку. Джерела надають можливість достатньо впевнено визначити коло магістратів північнопричорноморських держав, з'ясувати межі їхніх повноважень та виявити зміни у компетенції магістратів на різних етапах розвитку держав.

У свою чергу магістрати мали в підпорядкуванні різного роду нижчих службовців. Зазвичай вони обиралися з неможливих громадян. Але служителями могли бути й представники неповноправного населення і навіть раби. За виконання своєї роботи вони отримували платню з державної скарбниці або від магістрата, якому служили. До нижчих службовців відносилися писарі, касири чиновників (*ταξιῶται*),³¹⁷ глашатаї (*κέρυκες*),³¹⁸ наглядачі за клепсидрами у судах³¹⁹ тощо. Ці служители допомагали магістратам у здійсненні ними своїх посадових обов'язків.

В подальшому традиції античної культури, зокрема її правової, не були знищені. На залишках старих держав завжди виникали нові, і життя в них починалося зовсім не з нуля. Зважаючи на наступність у праві України, маємо підстави з упевненістю говорити про те, що пізніші державні інститути формувалися на підвалинах, які закладалися ще в античні часи.

Цілком відмінна за формою держава склалася на території східного Криму, де близько 480 р. до н.е. деякі розрізнені грецькі колонії об'єдналися у симмахію.³²⁰ Ядром союзу стали грецькі апоїкії, розташовані по

берегах Керченської протоки. Досить ймовірно, що із самого початку в симмахії визначився лідер — Пантікапей,³²¹ створений у 580—570 рр. до н.е. на Керченському півострові. В.Ф. Гайдукевич визначає низку економічних та політичних факторів, що обумовили виділення саме цього полісею.³²²

На чолі Боспорської держави у 480—438/437 рр. стояв рід Археанактидів,³²³ що походив від вихідця з Мілету Археанакта, який, ймовірно, був ойкістом перших поселенців Пантікапею.³²⁴ Важко сказати, що спочатку являла собою Боспорська симмахія під управлінням Археанактидів — можливо, дійсно добровільний союз.³²⁵ Однак, в умовах розквіту полісної державності в будь-яких союзах реальною рушійною силою об'єднання, носієм доцентрових тенденцій був поліс, що умовно може іменуватися полісом-гегемоном. Формально (*de jure*) він не відрізнявся від інших учасників симмахії, але мав бажання та достатні ресурси для того, щоб підтримувати сформовану форму об'єднання, і у разі потреби міг застосувати насильство до непокірливих громад. Останнє було достатньо важливим, оскільки й у IV ст. до н.е. прагнення громадянських общин до автономії та автаркії ще не настільки ослабло, щоб в Елладі міг міцно затвердитися принципово інший, відмінний від гегемоністської симмахії спосіб об'єднання полісів на постійній основі. Могутність Беотійського та Халкідського союзників та достатньо швидкий розпад Аркадської федерації можна вважати наслідком закономірності: чим сильнішим був провідний поліс, тим тривкішим виявлявся союз, і навпаки.

Однак, Т.В. Блаватська зауважує, що міцність та єдність Боспорської держави, які виразно засвідчені джерелами для кінця V ст. до н.е., показують, що на Боспорі Кіммерійському традиції полісної автаркії³²⁶ були подолані дуже рано, хоча кожне з трьох найбільших міст — Пантікапей, Гермонасса та Фанагорія — мало достатньо сил, щоб чинити тривалий та успішний опір завойовницьким тенденціям тиранів, якби Археанактиди стали за допомогою насильства об'єднувати ці поліси. Значна територіальна віддаленість та роз'єднаність боспорських полісів сприяли б життєздатності тенденцій до збереження відособленості.³²⁷

Але наявні джерела безсумнівно засвідчують інше: боспорські міста поступово вступали між собою у все тісніші зв'язки. Відповідно до гіпотези Ю.Г. Виноградова, після успішного розв'язання боспорсько-скіфського конфлікту на користь греків симмахія, що склалася, могла розпастися, але могла й існувати далі зі статусом оборонного союзу. Але, використавши екстраординарні повноваження стратега-автократора, одному з Археанактидів вдалося встановити тиранічне панування спочатку в одному полісі, найімовірніше в Пантікапеї. На цьому етапі політика представників династії, тією мірою, якою розкривають її нумізматычні джерела, відзначалася тенденцією до збереження існуючих усередині федеративної симмахії відносин: Пантікапей продовжував карбувати свою монету, і навіть спроби інших міст мати власний чекан (Мірмекій і Аполлонія у середині V ст. до н.е.) увінчалися повним успіхом.

Наступним етапом повинна була стати боротьба котрогось із представників династії за перетворення федеративної симмахії (яка ще існувала або вже розпалася) на державу тиранів Археанактидів.³²⁸ Колишній стратег-автократор, успішно відбивши силами союзного війська натиск вар-

варів, протягом короткого часу зумів підкорити владі Пантікапею (не цілком ясно, насильно чи ні) більшість інших полісів Боспору. Зазначена обставина дала підставу Діодорові у повідомленні про Археанактидів, що відноситься до 480/79 р. до н.е., називати їх уже «царями» (*βασιλεύς*) Боспору Кіммерійського.³²⁹ Щоправда, новоявлене «царство» спочатку не охоплювало всієї території колишньої симмахії. Один з найважливіших її членів, Феодосія, вийшла зі складу «рівноправного союзу», коли останній на очах переродився на тиранічну державу. Сепаратистським тенденціям Феодосії повинні були сприяти її відносна віддаленість від інших міст європейської частини Боспору, порівняно потужний економічний та військовий потенціал.³³⁰

Характер влади Археанактидів був досить своєрідним. Ця своєрідність відзначалася усіма дослідниками історії Боспорського царства. Всі Археанактиди вважалися архонтами Пантікапею і усього Боспору. Однак, якщо в грецьких державах посада архонта була тимчасовою, то в Боспорській державі вона мала характер спадкової влади.

Поступово форма державного правління у Боспорській державі змінюється. Зростає прагнення до посилення одноосібної влади архонта Боспору. Звичайно, прослідкувати, як змінювалися функції *ἀρχων* тої Боспору від Археанакта до Сатира I, надзвичайно важко, тим більше, що по-нововаженню архонта під час правління Археанакта за джерелами точно визначити неможливо. Але яскраво виявлене самовладдя Сатира I дає можливість говорити, що вже до початку його правління склалися монархічні риси влади правителів Боспору. Найближчих наступників Археанактидів античні автори неодноразово називали тиранами — цей епітет зустрічається у Енея Тактика, Ефора у викладі Псевдо-Скімна, Есхіна, Поліена та ін.³³¹ Страбон же, наводячи загальноживану назву боспорських правителів тиранами, обмовляється, що більшість їх, починаючи з Левкона, були людьми поблажливими.³³² Тим самим Страбон як би погоджується з традиційним найменуванням попередників Левкона, до числа яких входять і Археанактиди.

Принцип єдиновладдя тиранів був звичайним для елліністичного суспільства. У зв'язку з цим важливо пригадати, що Геродот знаходив можливим використовувати по відношенню до влади тиранів дієслово *μοναρχέω*³³³ (гр. «єдиновладно управляти»),³³⁴ який зустрічається у більш пізній, елліністичній традиції щодо боспорських правителів. Її передає нам Страбон, оповідаючи, що управління Боспорською державою протягом тривалого часу здійснювалося династами, головними з яких були Левкон, Сатир та Перісад (*ἐπιμαρχέωτο δὲ πολὺν χρόνον ὑπὸ δυναστῶν τῶν περὶ Λευκῶνα καὶ Σάτιρον καὶ Περυσάδην*).³³⁵ Звичайно, *μοναρχία* боспорських правителів-архонтів, які очолювали політичний союз кількох полісів, мала абсолютно відмінний характер від єдиновладдя спадкової царської влади. Не одразу, а лише внаслідок тривалого розвитку, маже через два століття, могло відбутися перетворення цієї «монархії» на справжню владу царя. Очевидно, у V ст. влада Археанактидів ще не виходила за межі звичайної тиранії. Найбільш чітко ця гіпотеза вперше була висловлена Т.В. Блаватською.³³⁶ Інші точки зору вбачаються спірними, хоча й мають під собою певне джерельне підґрунтя. Суперечливою, наприклад, виглядає спроба С.А. Жебельова³³⁷ визначити форму державного правління

у IV ст. до н.е. як династею (*δυναστεία*), відповідно до Аристотелева вчення про форми держави. У IV ст., як показала Т.В. Блаватська, влада Левконідів абсолютно не могла бути подібною до династії у визначенні Аристотеля,³³⁸ оскільки вони були вже не лише правителями (*ἀρχοντες*) Боспорської держави, але й царями частини місцевих племен, у той час, як Аристотель розглядає *δυναστεία* як четвертий вид олігархічної конституції полісу, тобто, суто елліністичного державного організму. Окрім того, династії не обмежувалася одним чи двома правлячими сімействами. Це з цілковитою очевидністю впливає з оповіді Аристотеля про те, що в Еліді за умови «династичних» виборів до герусії обиралося 90 осіб.³³⁹ І, нарешті, династії передбачала наявність якоїсь виборності у межах правлячої групи. Але у Боспорській державі ніякої виборності голови держави не існувало. Не вбачав ознак тиранії та династії у формі правління, що складалася на Боспорі, М.І. Ростовцев: «Ми маємо надто мало даних, щоб визначити у боспорському архонті елементи іонійської міської тиранії, елліністичної царської влади та елементи іранської монархії...». Водночас, він зауважував, що «судячи з монет, найбільш сильним впливом був вплив елліністичної монархії».³⁴⁰

Під час грецької Понтійської експедиції 437 до н.е. Перікл поставив на чолі держави Спартока I (Спародока),³⁴¹ представника фракійського царського роду, зятя останнього правителя з династії Археанактидів.³⁴² Про це розповідає історик I ст. до н.е. Діодор: «Виповнилося 42 роки царювання на Кіммерійському Боспорі царів, іменованих Археанактидами, царську владу отримав Спарток і царював 7 років».³⁴³

Варто погодитися з докладно аргументованою точкою зору Т.В. Блаватської,³⁴⁴ яка ставить під сумнів поширену в літературі концепцію про «переворот 438 р.» та про встановлення принципово нової місцевої династії Спартоکیدів. На її думку, фракійське ім'я Спарток є лише відбитком тісних зв'язків елліністичної та фракійської аристократії, але не обов'язково прямим свідченням негрецького походження правителя Боспору. Навіть якщо Спарток і не належав до сімейства Археанактидів, можливість чого зовсім не виключена, то він усе ж був представником однієї з елліністичних родин Боспору. Перехід влади до Спартока не вніс нічого принципово нового до державного ладу Боспору, оскільки це була зміна одного правлячого роду іншим у межах тиранії, що вже встановилася. Т.В. Блаватська зазначає, що хоча влада Археанактидів та влада Спартока і не була царською, але обидві мали подібність у головному — це була влада тиранів, які авторитарно керували усіма справами Боспорської держави. Тут, на Боспорі, у специфічних місцевих умовах, зберігався та розвивався інститут тиранії, яка поступово видозмінювалася та наближалася до пізньої грецької тиранії.³⁴⁵

На межі третьої та четвертої чвертей V ст. до н.е. тільки-но встановлена влада Спартоکیدів, звичайно не відрізнялася такою міцністю, як раніше. Насамперед, нащадкам Спартока I доводилося боротися із значною внутрішньою опозицією — прибічниками повалених Археанактидів. Одні з Археанактидів втекли до Феодосії,³⁴⁶ інші, ймовірно, залишалися на Боспорі. Е.Берзін припускає, що міста азійського Боспору, у першу чергу Гермонасса, ще тривалий час чинили спротив Пантікапею, спираючись на підтримку Афін, Гераклеї та Феодосії.³⁴⁷

Наступники Спартока I здійснювали досить активну зовнішню політику, підкоряючи своїй владі незалежні поліси (Німфей, Феодосію, Фанагорію) та навколишні сіндо-меотські племена. Боспорська держава, що лише нещодавно відбила агресивні зазіхання Скіфського царства на свою незалежність,³⁴⁸ при Спартокідах сама переходить до завойовницької політики, першим об'єктом якої було обрано Феодосію.³⁴⁹ Підпорядкування цієї мілетської апойкії, розташованої на родючій рівнині, зі зручного гаванню, обіцяло Спартокідам економічні вигоди й створювало важливий стратегічний форпост на заході. Її колишній статус союзника був одним з формальних (мотивувальних та пропагандистських) підстав для Сатира, а потім Левкона «повернути» її до складу перенародженої симмахії. Спроба насильницького приєднання Феодосії до Боспору зустріла з її боку енергійний опір, причому активної підтримки у боротьбі з боспорянами їй надала Гераклея Понтійська.³⁵⁰

Після тривалої війни з Феодосією, розпочатої ще Сатиром I, що закінчилася у перші роки правління Левкона її поразкою, останній приступив до завоювання місцевих племен, які проживали на Таманському півострові. Батько Левкона, Сатир вже провів тут солідну дипломатичну підготовку та низку мирних зовнішньополітичних акцій (династійний шлюб тощо), зумівши перетворити Синдику на васальну територію.³⁵¹ Збройне втручання меотів на чолі з Тіргатаю призвело до затяжного військового конфлікту, який після низки подій усе ж вирішився на користь Боспору.

Цар Евмел (309—303 до н. е.) поширив вплив Боспору на більшість грецьких міст навколо північного узбережжя Чорного моря, активно втручаючись у міжнародні справи. Він оселив у Горгіппії тисячу мешканців з західнопонтійського міста Каллатії (нині територія Болгарії), яке перебувало під облогою фракійського царя Лісімаха, допомагав іншим грецьким містам Північного Причорномор'я. Його онук Перісад II (283—245 до н. е.) для здобуття міжнародної підтримки оженив сина на принцесі з родини царя Єгипту Птолемея II Філадельфа, який був тоді наймогутнішим серед монархів усього елліністичного світу.³⁵²

Можна із упевненістю говорити про Боспор як про остаточно сформовану територіальну політичну систему, всю землю якої, за словами однієї боспорської епіграми часів правління Перісада, «між таврами й країною Кавказькою обіймають, як крайні межі, гори».³⁵³ До середини IV ст. до н. е. Боспорська держава охоплювала територію, що простиралася в Криму до Феодосії включно, а на азійському боці приблизно до сучасного Новоросійська. Включаючи племена, які населяли район пониззя Кубані та її притоки, територія Боспору простиралася й далі до півночі вздовж Азовського узбережжя, заселеного племенами меотів, аж до устя ріки Танаїс, де пантікапейцями наприкінці V ст. до н. е. було засновано велике торговельне місто з тією ж назвою.

Спартокіди, як було й раніше, вважалися архонтами Боспору і одночасно, не прикриваючи ніякими умовностями дійсний характер своєї влади, йменували себе царями (басилевсами) підвладних варварських племен. При цьому влада боспорських правителів поступово посилювалася, все більше наближаючись до монархічної. Намагаючись пояснити подібну своєрідність політичного устрою Боспору, деякі автори вважають її зви-

чайною еволюцією правління від полісу до монархії з поступовим позбуттям демократичних елементів. Інші дослідники вбачають таку своєрідність у наявності в складі населення Боспорського царства двох «прошарків» — грецького і «варварського». І якщо стосовно грецьких міст правитель виступав як спадковий архонт, то щодо племен і народів, які входили до складу Боспорської держави — як цар. Така подвійність знайшла своє відображення і в титулатурі правителя, який називався «архонтом Боспору і царем підвладних племен». Коли у IV ст. до н. е. Спартокіди зуміли приєднати до своїх володінь такий великий торговельний центр як Феодосія, правитель Левкон I обрав собі титул «архонта Боспору і Феодосії, що царює над синдами, торетами, дандаріями і псесами».³⁵⁴ Окрім іншого, це свідчить і про значну територію держави, куди були включені частина Криму та Прикубань.³⁵⁵

Згідно Страбону, то одні, то інші підпорядковані Боспорській державі меотські племена часом відпадали від неї (τοτέ δὲ ἀφίσταντο ἄλλοτὸ ἄλλοι).³⁵⁶ Це підтверджується й епіграфічними джерелами: у титулатурі Перісада I, сина та наступника Левкона I, вже не міститься імені псесів, а дандарії згадуються лише в одному написі часів його правління.³⁵⁷ Приєднані до Боспору Левконом торети у деяких документах фігурують у титулатурі Перісада I,³⁵⁸ а у деяких — навіть не згадуються.³⁵⁹ У часи Перісада II Боспорській державі вже не підпорядковувалися досхи,³⁶⁰ підкорені, очевидно, при Перісаді I.³⁶¹ А ще один напис³⁶² дав дослідникам підстави вважати, що спроби здобути незалежність від Боспору здійснювалися «варварами» вже при Левконі I.³⁶³

Із приєднанням до Боспору найбільш важливих в економічному та політичному відношенні областей, таких, як, наприклад, Синдика, влада в них переходила до рук намісників, що призначалися боспорськими царями. Ними були члени царської сім'ї, у яку тепер влилися й члени місцевої сіндської династії, що поріднилася зі Спартокідами.

Інші племена, приєднані до Боспору, зберегли своїх колишніх правителів («царів»), які перебували лише у васальній залежності від Боспору. В офіційних боспорських написах, наприклад, згадуються фатеї як підпорядковане Боспору одне з прикубанських племен, яке входило до складу держави. З повідомлень Діодора виявляється, що фатеї зберігали не лише своїх племінних правителів, але й свої збройні сили.³⁶⁴ Їхне підпорядкування Боспору означало лише, що вони повинні були визнавати верховну владу боспорських царів, виплачувати їм певну данину натурою й надавати на своїй території боспорським купцям і промисловцям повну свободу комерційної діяльності.³⁶⁵

Таким чином, у Боспорському царстві V—IV ст. до н. е. вбачається територіально-політична структура, звичайна для тогочасної гегемоністської симмахії: привілейоване ядро — Пантікапей і Феодосія, підвладні Боспору грецькі поліси, та, нарешті, піддані племена, керовані на різних основах і, відповідно, по-різному залежні від центрального уряду. Спеціальний бюрократичний апарат управління до цього часу ще не склався. Тому відносно даної держави можна говорити швидше про особисте, аніж інституціоналізоване управління. Античні автори цілком справедливо характеризували перших боспорських правителів не як царів або династій, а швидше як тиранів.³⁶⁶

Дослідники-антикознавці вже достатньо давно звернули увагу на той факт, що майже аналогічним чином розвивалися подібні держави на Сицилії. Ю.Г. Виноградов дав, як уявляється, вичерпне порівняльне дослідження Боспорської та Сицилійської держав (мається на увазі Сиракузька архе Діонісія Старшого).³⁶⁷ Використовуючи працю Е.Д. Фролова, «Сицилійська держава Дионісія (IV в. до н.е.)»³⁶⁸ він продемонстрував збіги в історії створення та організації двох держав аж до наймалоїстотніших деталей. Навіть статус правителів держав практично не відрізнявся.³⁶⁹ До цього порівняльного аналізу було б нічого додати, якби не кілька важливих розходжень. По-перше, держава Діонісія не надовго пережила свого засновника, а Боспорське царство проіснувало без малого ціле тисячоліття. Окрім того, на Сицилії, на відміну від Боспору, мала місце так звана «республіканська реакція»³⁷⁰ — спроба побудови Тимолеоном міжполісної симмахії на основі зовсім інших принципів. Втім, ця спроба, при всій своїй значущості, лишилася лише епізодом в еволюції Сицилійської монархічної державності через Агафокла³⁷¹ до Герона II, та й відбувалася вона під «зовнішнім» впливом (відомо, що Тимолеонт із військом та радниками прибув з республіканського Коринфу). Про неї згадується лише для того, щоб звернути увагу на нестійкість гегемоністських симмахій, напрямок еволюції яких на ранньому етапі розвитку не був заздалегідь визначеним ніякими факторами.

Набагато більш важливою для розуміння специфіки гегемоністської симмахії вбачається характеристика тієї влади, що затвердилася на Боспорі та у Сицилії. Тиранічні режими, зазвичай, використовували ресурси чільного полісу симмахії. Однак, водночас вони створювали позаполісні структури. Мова йде про гуртки «друзів правителя» (за суттю — придворних угруповань) та про наймані армії.

На думку Е.Д. Фролова, «друзі» Діонісія Старшого відігравали при ньому двоїсту роль. З одного боку, вони утворювали при стратегові-авторкаторі його особисту раду, до рекомендацій якої він вважав за необхідне прислухатися. З іншого боку — вони становили кістяк його адміністрації, оскільки з їхнього середовища бралися люди для заміщення вищих державних посад або для керівництва окремими відповідальними операціями.³⁷² При цьому гурток «друзів», який для зовнішнього світу вбачався як єдине ціле, на практиці таким не був. У ньому вирізнялася група осіб, особливо наближених до правителя, нерідко пов'язаних з його сім'єю родинними зв'язками. Слабким місцем «гуртка» була відсутність його юридичного закріплення у формі самостійного державного інституту. Це породжувало зайве з погляду тирана честолюбство його наближених та їхні зазіхання на його прерогативи. Факти конфліктів на цьому підґрунті наводилися античними авторами.³⁷³ У Боспорській державі аналогічним угрупованням були аристократи — наближені до царя особи.

Специфічну роль у розвитку гегемоністських симмахій з монархічним режимом відігравали регулярні наймані армії, які значною мірою формувалися з «варварів».³⁷⁴ Наймані формування існували й у звичайних полісних арміях, але правителі монархічної орієнтації прагнули перетворити їх на своє особисте військо.³⁷⁵ Той же Діонісій Старший, створивши постійний корпус найманців, подбав не лише про його боєздатність та високі професійні якості, але також і про різноплемянний склад. Це утруд-

нювало найманцям оформлення спільних корпоративних вимог, робило їх слухняним зняряддям у руках тирана. При цьому наймані війська використовувалися не лише як силова структура, але й як інструмент для формування нової соціальної опори режиму. Із цією метою відслужилих свій термін найманців розселяли як на землях, конфіскованих у опозиційно налаштованих громадян полісів, так і на землях завойованих громад.³⁷⁶ Якщо врахувати, що землі, які отримали, колишні найманці не закріплювалися за ними у власність, а були лише умовним володінням,³⁷⁷ то варто визнати їх соціальною групою, найтісніше пов'язаною з існуючим режимом і найбільш зацікавленою у його існуванні.

Епіграфічними джерелами засвідчується факт існування прошарку найманців і в Боспорському царстві: «... Назви свою батьківщину, повідай про своє ім'я та про свою долю, скільки тобі років, чи залишаєш що-небудь у смертних? Батьківщина, яка мене породила — вінчана морем Синопа, а ім'я загиблого було Менодор. Я порубав багато кривавих ворожих лат і лежу, уражений списом, в Боспорській землі. Шість десятків моїх років завершені ще одним роком; я залишаю дітей та кохану у шлюбі дружину...»³⁷⁸

Таким чином, у межах гегемоністської симмахії зазначеного типу поступово формувалися позаполісні структури. Ці структури могли з часом виступити у якості самостійної політичної сили та набути гегемонії вже без опори на той або інший поліс. Як наслідок, відбувалося формування гегемоністської симмахії нового типу. Вона являла собою своєрідний сплав республіканських та монархічних елементів. У найбільш закінченому вигляді подібні симмахії виступили на історичну сцену після македонського завойовування Греції у 338 р. до н.е. Першою з них була Коринфська симмахія, заснована царем Македонії Філіппом II.

Наприкінці II ст. до н.е. на Боспорі відбулися важливі зміни. Близько 110 до н.е. боспорський цар Перісад VI був змушений передати владу цареві Понтійського царства Мітрідату VI Євпатору,³⁷⁹ що, за висновком Д.П. Калістова, знаменувало проголошення особистої унії³⁸⁰ (дві держави об'єднувалися під управлінням одного монарха, водночас зберігаючи власні органи державного управління, фінансові системи, військові формування тощо).

Зречення Перісада призвело до повстання місцевих скіфів на чолі з Савмаком.³⁸¹ Перісада було вбито, повстанці захопили Пантікапей та Федосію, але стратег Мітрідата Діофант розбив скіфів. Згодом Мітрідат Євпатор підкорив собі усі землі й народи Причорномор'я.³⁸² Окремі міста Боспорського царства отримали автономію, але внаслідок повстання боспорців проти Мітрідата у середині 80-х рр. I ст. до н.е. їхні права було скасовано і до Боспорського царства призначено намісником сина Мітрідата Махара. Після поразки у третій війні з Римом Мітрідат знайшов притулок у Пантікапей, але внаслідок зради свого сина Фарнака у 63 до н.е. покінчив життя самогубством.³⁸³

Дослідниками зазначається, що вже з часу правління Мітрідата Євпатора Боспорська держава за формою правління являла собою монархію,³⁸⁴ на думку деякого з фахівців, із яскраво вираженими східноелліністичними рисами.³⁸⁵

Після періоду правління сина Мітрідата VI Євпатора — Фарнака, а пізніше — Асандра (47—17 рр. до н. е.), та онуки Мітрідата енергійної Динамії,³⁸⁶ засновником нової боспорської династії царів, що іменувалася на честь римського імператора Тиберіями-Юліями³⁸⁷ в I—II ст. н.е. став син Динамії Аспург (7—38 рр. н.е.).³⁸⁸

Відомий був у Боспорському царстві й інститут співправителів. Ще у першій половині IV ст. до н. е., Левкон I отримав європейський Боспор, а Горгіпп — азійський. В середині IV ст. до н. е. боспорський престол посіли водночас Спарток II та Перісад I. Вперше у юридичній літературі цей факт було відзначено М.М. Страховим.³⁸⁹ Беручи до уваги, що аналогічний звичай існував у скіфів, деякі дослідники вважають, що Спартокіди були місцевою скіфською, а точніше фракко-іранською за походженням династією.

Ця практика продовжувалась і в подальшому, наприклад, за життя Рескупоріда II його спадкоємцем став син Котіс III (227/228—233/234 рр.), який правив разом з батьком протягом двох років. Наступна династійна історія Боспору свідчить, що інститут співправительства стає звичайною практикою. Монети співправителів чеканилися на одному монетному дворі, що дає підстави припустити добровільний розподіл влади між монархами, які правили разом. Не виключено, що старший співправитель правив у Пантікапеї, а молодший — в азійській частині Боспору, що, вочевидь, було викликано погіршенням взаємин із сусідами. Надалі співправителем Котіса III став Савромат III (229/230—231/232 рр.), Рескупоріда III (233/234—234/235 рр.) — Інінфімей (234/235—238/239 рр.), а у Рескупоріда IV (242/243—276/277 рр.) було три співправителя, які послідовно змінювали один одного. Він правив разом з Фарсанзом (253/254—254/255 рр.), Савроматом IV (275/276 р.) і Тейраном (275/276—278/279 рр.).³⁹⁰

У римський період, а точніше на початку III ст. до н. е., подвійність в найменуванні боспорських правителів («архонт» та «цар») зникає. Це свідчить про зміцнення царської влади. Влада монарха посилилася настільки, що вже Спарток III (304—284 рр. до н. е.) відкрито називає себе царем всього Боспору.³⁹¹ Поступово ліквідувалися деякі форми самоврядування й демократичні установи, що виникли у ранній період існування грецьких міст у Причорномор'ї.³⁹² Боспорська держава остаточно перетворюється на монархію.³⁹³

У перших століттях нової ери цар Боспору стає необмеженим органами полісного самоврядування главою держави, розпоряджається усіма матеріальними та людськими ресурсами царства. Він виступає верховним розпорядником всіх земель, якою наділяє своїх наближених та храми. Щоб переконатися в цьому, достатньо послатися на напис середини II ст. н.е., згідно з яким боспорський землевласник Летодор колись подарував храму землі в Фіаннеях з прикріпленими до них пелатами. Господарство на цих землях поступово занепало, кількість пелатів зменшилася, і цар, «все зібравши та примноживши, повернув богині в цілості», тобто збільшив земельні володіння храму та укріпив їх додатковим числом пелатів. В руках царя зосереджується верховна влада, командування військом, судові і навіть жрецькі функції. Він же від свого імені укладає й міжнародні угоди політичного та економічного (переважно торговельного) характеру.³⁹⁴

На ознаку вдячності за постачання Афіньської держави хлібом відповідно до укладених угод, на афіньській агорі (головній міській площі) встановлені бронзові статуї кільком царям з династії Спартокідів. В афіньській гавані Піреї було виставлено мармурову плиту з текстом торговельного договору Афин з Боспором і рельєфним зображенням трьох синів боспорського царя Левкона I.

На думку М.М. Болгова, однією з головних функцій царів було верховне командування армією. Цар повинен був особисто брати участь у походах та битвах (як, наприклад, Тейран та Фофорс). Окрім того, особливу увагу боспорські царі приділяли організації оборони. До нашого часу збереглася велика кількість будівельних написів кінця III — початку V ст. н.е., в яких згадуються царі, що виявили піклування про спорудження оборонних стін та веж. З часом будівельна діяльність обмежується лише великими містами. Для забезпечення безпеки хори у держави в цей період вже не вистачало сил. Одним з останніх свідчень піклування боспорських царів про хору є будівництво невеликих фортець у районі мису Казантип.³⁹⁵

Як помічали у своїх працях М.М. Страхов, В.Ф. Гайдукевич, С.Ю. Саприкін, правителі, як це було заведено у східноелліністичних державах, оточувалися пишною шапою. Вони іменували себе «царями царів», «великими царями царів усього Боспору», «тими, що походять від предків-царів», «благочестивими», а піддані називали царя «сотером» — «спасителем», «евергетом» — «благодійником», а інколи навіть «своїм богом та володарем» (ὁ ἰδιος θεός καί δεσπότης). В деяких написах згадуються божественні предки царів: «той, що походить від Геракла та сина Посейдона Евмолпа», «потомок Посейдона і Геракла». На початку III ст. н. е., коли царі підкорили скіфські володіння в Криму, правитель Рескупорід III був названий в одному з написів не лише царем Боспору, а й царем тавроскіфів.

До серед. I ст. н. е. боспорський престол посідали представники місцевої династії. У 63 р. імператор Нерон (54—68 рр. н.е.) ліквідував Боспорське царство, приєднавши його до новоствореної римської провінції Понт, але в 69 р. новий імператор Веспасіан Флавій (69—79 рр. н.е.) відновив його як формально самостійну державу.³⁹⁶ Боспор остаточно переходить під безпосередній контроль римських намісників. Опинившись у залежності від Риму, правителі Боспору з часів правління Асандра стали носити офіційний титул «друга цезаря і друга римлян».³⁹⁷ Римський уряд не лише не протидіяв вживанню пишної титулатури підвладними йому царями, але й, навпаки, в особі імператорів запозичував східну пишність. Плутарх повідомляє про те, що в Римі були прихильники того, щоб сенат проголосив Юлія Цезаря царем позайталійських провінцій і Цезар, перебуваючи в інших землях, повинен був би носити царську корону.³⁹⁸ Римським імператорам віддавалися божеські почесті, а Авреліан назвав себе *dominus et deus*. Вже Динамія називає Августа «богом і сином бога».³⁹⁹

Вступаючи на престол боспорський цар обов'язково мав здобути затвердження від римського імператора і регалії своєї влади (наприклад, Котісу I, як союзному цареві, було даровано відповідні інсигнії: курульне крісло, вінець, скіпетр, та урочисту паноплію).⁴⁰⁰ Тому за часів правління Котіса I до титулатури боспорських царів включається звання пожиттєво-

го першосвященника Августів та римське ім'я (praenomen) Тіберія Юлія. Статус союзного царства накладав на боспорських правителів певні обов'язки щодо імперії: комплектувати підрозділи допоміжних військ для римської армії, передавати римській адміністрації «щорічну данину» тощо.

Факт залежності Боспору від Риму яскраво засвідчено нарративними джерелами. До нашого часу дійшло важливе повідомлення Діона Кассія: «Гай Калігула за рішенням сенату подарував Полемону, сину Полемона, царство його батька» (τὴν πατρῶαν ἀρχήν).⁴⁰¹ Незважаючи на допущену автором неточність, адже істориками давно доведено, що у Діона мова йде про Полемона II, сина Котиса III та Антонії Тріфени, дочки Полемона I, царя Понту та Боспору,⁴⁰² і у спадщину ним було отримано лише батьківські володіння у Понтійському царстві,⁴⁰³ а поява його на Боспорі малоймовірна,⁴⁰⁴ наведений фрагмент все ж цілком адекватно розкриває сутність тогочасних взаємин між Боспорським царством та Римською імперією.

Боспорський державний апарат, що здійснював виконавчу владу, почав формуватися ще в епоху Спартоکیدів, але аж до часу правління Мітридата Євпатора він ще не набув достатнього розвитку. Остаточне оформлення державного апарату відбувається лише у перших століттях нашої ери, коли елліністичні державно-правові традиції зливаються тут іранськими та римськими.⁴⁰⁵

За висновком В.Ф. Гайдукевича, М.М. Страхова та інших дослідників, центром державного апарату був двір боспорського царя, де вирішувалися всі питання управління. Він будувався значною мірою на кшталт східних та греко-східних монархій. Двір охоплював найближче оточення правителя — військову цивільну знать, що звалася аристоклітами (ἀριστοκλιῆται)⁴⁰⁶ тобто «найкращими біля воріт». С.В. Д'ячков називає їх «бюрократичним станом царських вельмож».⁴⁰⁷ Особливу роль серед аристоклітів відігравали дворецький та особистий царський секретар. Посада управляючого царським двором (ὁ ἐπί τῆς αὐλῆς) була надзвичайно почесною. Часто управляючі царським двором були жерцями та очолювали синоди.

Існувала також велика кількість різноманітних управителів: царський скарбничий (ὁ περὶ αὐλὴν γαζοφύλας), краватарії — царські постільничі (κραιβάτάριος) на чолі з архікойтоном (ἀρχικοιτωνεῖτης) — головним постільничим, управляючий конюшнею (ὁ ἐπί τοῦ ἵππῶνος), начальник євнухів (ὁ ἐπί τῶν εὐνούχων), інші придворні чини.⁴⁰⁸ Зв'язки з місцевими племенами та сусідніми державами забезпечували спеціальні чиновники під керівництвом головного перекладача.

Спеціально щоб опікуватися приїжджаними до Боспорської держави іноземними купцями та послами (у першу чергу афінськими) за часів правління династії Спартоکیدів, ймовірно, малася особлива адміністрація. І.Б. Брашинський вбачає керівників цієї адміністрації у послах Спартока II та Перісада I — Сосії та Феодосії, направлених боспорськими правителями до Афін. Про них згадано в афінському декреті 346 р. на честь синів Левкона I. Афінський народ постановлював: «Похвалити послів Сосія та Феодосія за те, що вони піклуються про тих, хто прибуває з Афін на Боспор».⁴⁰⁹

Усі державні службовці мали права та обов'язки, коло яких визначалося царем. Для того, щоб не допустити формування аристократичної опозиції, головні ролі на царській службі були віддані царським відпущеникам,⁴¹⁰ які відтепер були особисто зобов'язаними монархові. Водночас, від початку нашої ери на особливу роль у державі претендували представники знатних родів сарматського походження, але особливого політичного органу в державному апараті аристократія створити не змогла.

До складу Боспорського царства входили як грецькі міста, так і землі, заселені скіфськими та меотськими племенами. Спочатку деякою автономією користувалися міста: у них зберігалися традиції полісного самоврядування у вигляді народних зборів, ради міста, виборних посад.⁴¹¹ Певна автономія була і у місцевих племен, які займали внутрішні області держави. Так, у деяких із племен, що визнали владу боспорського царя, залишалися свої власні вожді, які у внутрішньому житті зберігали свій племінний устрій і звичаї.

Однак, як зазначає М.М. Страхов, поступово і міста, і місцеві племена стали втрачати елементи автономії.⁴¹² Управління найважливішими областями і містами країни стало доручатися царським намісникам,⁴¹³ які наділялися широкими адміністративними та судовими повноваженнями, а також керували збиранням податей.⁴¹⁴ Провідне місце серед них посідав намісник царської області або царських земель Боспору (ὁ ἐπί τῆς βασιλείας),⁴¹⁵ хоча функції останнього й досі викликають суперечки серед дослідників. Так, В.В. Латишев вбачав у ньому намісника європейської частини Боспорської держави, а С.О. Жебельов — правителя царської резиденції, тобто царського міста — Пантікапею.⁴¹⁶ В.Ф. Гайдукевич вважав, що це були найбільш наближені до царя особи, які користувалися його особливою довірою, виконавці найважливіших доручень, які не мали певних постійних функцій, а направлялися будь-куди в межах усієї території держави у різноманітних справах.⁴¹⁷ У двох з відомих написів до цієї посади додається слово πρῶτος («головний»). Це означає, що у «намісника царства» були помічники, які могли проживати у різних містах держави. На думку А.І. Болтунової, це були посадові особи, функції яких полягали в управлінні «царською землею», прибутки з якої становили особисту власність царя.⁴¹⁸

З нашого погляду, найімовірнішою є точка зору є точка зору М.М. Болгова, який пропонує не пов'язувати посаду «намісника царства» з якоюсь конкретною територією, а розглядати його як найвищу посаду на кшталт першого міністра або везіра.⁴¹⁹ На користь цього говорить багато фактів. «Намісник» міг очолювати фіаси⁴²⁰ споруджувати статуї царя у різних містах держави.⁴²¹ Особа, яка обіймала цю посаду, на думку М.І. Ростовцева, «висувається як агент римської влади разом із царем»,⁴²² тобто, можливо, ця особа нав'язувалася Боспору імперією, хоча й призначалася з числа боспорян за узгодженням із боспорськими царями.

Особливий намісник — «начальник острова» (ὁ ἐπί τῆς νήσου) — керував азійською частиною царства.⁴²³ Про наявність такої посади свідчить, наприклад, фанаторійський напис (близько 161—169 рр н.е.): «В добрий час Агафуса, сина колишнього начальника острова Сакла, сина Ортика, який добре керував у минулі часи канцелярією, а потім став доблесним політархом та відмінним лохагом внаслідок свого виключного благодумства по

відношенню до владик-царів, батька свого (його статую) Агафус, Син Агафуса. (поставив) пам'яті заради...».⁴²⁴

Існували також посади намісників прикордонних міст: Феодосії — на заході (ὁ ἐπί τῆς θεοδοσίας) і Горгіппії — на сході (ὁ ἐπί τῆς Γοργιππειας), а також намісника аспургіан (ὁ ἐπί τοῦν Ἀσπουργιανῶν) — боспорських військових поселенців у Малій Азії. За часів правління царів Асандра та Аспурга ці посади поєднувалися з посадою *хіліарха* (χειλίάρχης)⁴²⁵ — уповноваженого чиновника царя (командира підрозділу боспорських військ у 1000 чол.). Як вважає Г.О. Цветаєва, посада хіліарха за своїм значенням відповідала римському *tribunus militum*.⁴²⁶ Особливе управління існувало у місті Танаїс, де вища влада належала царському резидентові — *пресбевту*. Через те, що у Танаїсі окрім греків мешкала впливова група сарматського населення, тут було запроваджено подвійну адміністрацію: *елінарх* очолював грецьку частину населення, а архонт — сарматську. У деяких містах (Пантікапеї, Фанагорії) громадянська община очолювалась політархом (πολιτάρχης).⁴²⁷

Посади можна було сполучати з іншими. У 2002 р. під час розкопок цитаделі римського часу у південно-східній частині Верхнього міста Ольвії було знайдено постамент із написом намісника Мітридата VI Євпатора Діогена, сина Тієя, з якого випливає, що він поєднував цю посаду з обов'язками «градонаачальника» (στρατηγός καὶ ἐπί τῆς πόλεως).⁴²⁸ Напис датується приблизно останнім десятиліттям II ст. до н.е., коли економічно ослаблена на той час Ольвія, яка потерпала від постійних нападів варварів, звернулася по допомогу до понтійського царя та отримала її.

Дослідники зауважували, що в елліністичних монархіях царські намісники, які керували обширними областями держави та були наділені широкими військово-адміністративними повноваженнями,⁴²⁹ були командуючими арміями, іменувалися стратегами.⁴³⁰ Страбон оповідає про стратегів Мітридата у Північному Причорномор'ї,⁴³¹ маючи на увазі, насамперед, командуючих арміями. «Градонаачальники» (крім ἐπί τῆς πόλεως ця посада іменувалася також *στρατηγός* (ἐπί) τῆς πόλεως) призначалися елліністичними монархами в окремі міста у якості командуючих міськими гарнізонами царських військ та представників царя у відносинах з органами полісної влади.⁴³² У низці випадків посади стратега та «градонаачальника» поєднувалися (як і в ольвійському написі). Але відомі й написи, де згадуються обидві посади, що обіймаються різними особами. Значення терміну (ὁ)ἐπί τῆς πόλεως в написі, опублікованому В.В. Крапівіною та П.А. Діатроптовим,⁴³³ особливих сумнівів не викликає — це намісник Мітридата в Ольвії та командуючий гарнізоном понтійських військ, розташованих у місті. Варто зауважити, що такий висновок суперечить гіпотезі Є.О. Молева відносно того, що після встановлення влади Мітридата на Боспорі весь північнопонтійський регіон був перетворений ним на єдину в адміністративному відношенні провінцію.⁴³⁴

Зовнішні зносини Боспорської держави, насамперед з Римом, здійснювалися через посланців. Пліній у листах до Траяна визначає два ранги посланців боспорського царя: кур'єри (*tabellarius*) та послы (*legatus*).⁴³⁵ Очевидно, кур'єром боспорського царя був Агафус, що згадується в написі II ст. н.е.⁴³⁶ Він — доблесний політарх, чудовий лохаг і до того ж про-римськи налаштований політик. Деякі міста, як, наприклад, Фанагорія,

зносилися з Римом безпосередньо, про що говорить знайдений у Римі напис із іменем посла боспорської Фанагорії.⁴³⁷

Глибока політична та соціально-економічна криза, що охопила весь античний світ, призвела до занепаду Боспорської держави.⁴³⁸ З середини III ст. н.е. почалися масові нашествия кочовиків. Готи, які до цього часу закріпилися у Приазов'ї, вторглися і на територію Боспору. У 250—270 роках боспорські царі навіть змушені були надати їм свій флот для здійснення морських піратських походів.⁴³⁹ Готи грабують прибережні чорноморські міста і нападають навіть на Грецію та римські придунайські провінції. Перетворення Боспору на готську піратську базу згубно позначилося на всіх сферах життя держави. До кінця III століття активність готів слабшає. Царю Тейрану вдалося покінчити з піратами та відновити дружні зв'язки з Римом. Економіка, зокрема, морська торгівля Боспору потроху стала поживляватися. Однак на межі III—IV ст. Боспорське царство знало кілька поразок у війнах з Херсонесом Таврійським, внаслідок чого його територія катастрофічно зменшилася. Вже в 340-х роках Боспор припинив випуск своєї монети, а в 363 році був змушений просити про допомогу римського імператора Юліана. У 370-х роках н.е. через Крим прокотилася лавина гунів, які остаточно підірвали міць держави.⁴⁴⁰ Епіграфічні знахідки свідчать про існування місцевої династії ще наприкінці V ст. н.е.⁴⁴¹ У 527 р. територію Боспорського царства було приєднано до складу Візантійської імперії.

¹ Журвак О.В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — С. 3.

² Погребной И.М., Шульга А.М. Теория права. — Харьков: УниВД, 1996. — С. 23.

³ Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии (черки социальной истории Ольвии) // Человек — общество в античном мире. — М.: Наука, 1998. — С. 90—129.

⁴ Зуц В.Л. Гражданская община ольвиополитов догетского времени // Археология. — 1975. — Т. 16. — С. 38.

⁵ Виноградов Ю.Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 61; Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М.: Наука, 1986. — С. 50.

⁶ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 202.

⁷ Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 217—218; Тюменев А.И. Херсонесские этюды. Херсонес и местное население: скифы // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 48—67.

⁸ Thus. II, 34, 8—46.

⁹ Аннерс А. История европейского права. — М., 1994. — С. 40.

¹⁰ Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. — М., 1988. — С. 17.

¹¹ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 85.

¹² Русаева А.С., Виноградов Ю.Г. Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. — Київ-Шльєвг, 1991. — С. 201—202; Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я. Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. — К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. — С. 26.

- ¹³ Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 155—160.
- ¹⁴ Переговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. — К., 1859. — С. 28.
- ¹⁵ Aristot. Ath. Pol. 26, 3.
- ¹⁶ Никольская Р.А. Государственное устройство афинской демократии // Ученые записки БГУ им. В.И.Ленина. Вып. 30. Серия историческая. — Минск, 1956. — С. 11.
- ¹⁷ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб., 1888. — С. 199.
- ¹⁸ Волкова С.В. Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V—IV вв. до н.э.) — СПб: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2002. — С. 72.
- ¹⁹ Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан ... — С. 156.
- ²⁰ Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Босфора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 147.
- ²¹ Дьячков С.В. Отпущенники и их потомки в составе населения Боспорского царства в первых веках н.э. // Вестник Харьковского университета. № 316. История. Вып. 22. — Харьков, 1988. — С. 81—91.
- ²² Кадеєв В.И. До питання про римських вільновідпущеників у Херсонесі в перших століттях н.е. // Вісник Харківського університету. № 104. Історія. Вип. 8. — Харків: Вища школа, 1974 — С. 85.
- ²³ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический в первых веках н.э. — Харьков, 1981. — С. 42, 43, 82—84; Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан ... — С. 155—160; Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1996. — С. 197, 198.
- ²⁴ Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеєва (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 57—79.
- ²⁵ Woloch M. Roman Citizenship and Athenian Elite. A.D. 96—161. — Amsterdam, 1973. — P. 111, 112; Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье ... — С. 58.
- ²⁶ Ростовцев М.И. Цезарь и Херсонес // Известия Археологической комиссии. — 1917. — Вып. 63. — С. 2, 3.
- ²⁷ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 691.
- ²⁸ Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 101.
- ²⁹ Машкин Н.А. Из истории римского гражданства // Известия АН СССР. Сер. истории и философии. — М., 1945. — Т. II. — № 5. — С. 361.
- ³⁰ Цветаева Г.А. Боспор и Рим... — С. 102.
- ³¹ Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра из Тире // Вестник древней истории. — 2004. — № 3. — С. 83.
- ³² Jones A.H.M. The Greek City from Alexander to Justinian — Oxford, 1940. — P. 170—191.
- ³³ Plin. Min. Epist., X, 114—115.
- ³⁴ Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра ... — С. 84—85.
- ³⁵ Gerov V. Die Invasion der Carpen im Jahre 214 // Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy. — Oxford, 1971. — P. 431—436.
- ³⁶ Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 44—45; Карышковский П.О. Из истории Тире в первой трети III в. н.э. // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. — К., 1980. — С. 74—77.

- ³⁷ Гавриленко О.А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я // Вісник національного університету внутрішніх справ. — 2002. — № 22. — С. 259; Сон Н.А. Тира римского времени... — С. 50.
- ³⁸ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 4.
- ³⁹ Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра ... — С. 87.
- ⁴⁰ Загальний статус — закріплене нормами права становище особи у суспільстві, сукупність прав та обов'язків, однакова для всіх громадян.
- ⁴¹ Ручинская О.А. К вопросу о тенденциях социальной активности граждан античных городов Западного Понта // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. 16—18 мая 2001 года. — Харьков, 2001. — С. 71—72.
- ⁴² Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан ... — С. 155.
- ⁴³ Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. — 2002. — № 1. — С. 47.
- ⁴⁴ Новикова Р.А. Симмамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 102.
- ⁴⁵ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44. Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 133.
- ⁴⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini... — № 401.
- ⁴⁷ Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан ... — С. 156.
- ⁴⁸ Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей /Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 175.
- ⁴⁹ Пришва Н.Ю. Историко-правовой анализ зарождения та становлення системи обов'язкових платежів // Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корещького НАН України, 2002. — С. 224.
- ⁵⁰ Чибинев В.М. Возникновение налогов за рубежом // История государства и права. — 2002. — № 4. — С. 39.
- ⁵¹ Волкова С.В. Античный полис ... — С. 64.
- ⁵² Кравчук А. Перикл и Аспазия. — М., 1991. — С. 154.
- ⁵³ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 185.
- ⁵⁴ Переговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. — К., 1859. — С. 28.
- ⁵⁵ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 205.
- ⁵⁶ Гавриленко О.А. Загальний та спеціальний статус громадян в античних державах Північного Причорномор'я // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (28—29 квітня 2005 р.). — Острог: Національний університет «Острозька Академія», 2005. — С. 7—8.
- ⁵⁷ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32 В.
- ⁵⁸ Античная Греция. Проблемы развития полиса. Т.1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 147.
- ⁵⁹ Там само. — С. 155.
- ⁶⁰ Кадеєв В.И. Правовое и социальное положение граждан ... — С. 158.
- ⁶¹ Dion Cass. XLVIII, 45, 8.
- ⁶² Plin. Nat. Hist. XXXIII, 8, 1.

- ⁶³ Алексеева Е. М. Царская тамга на золотом перстне из Горгиппии // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 118.
- ⁶⁴ Корпус боспорских надписей. — М.: Л., 1965. — № 432.
- ⁶⁵ Колобова К. М. О награждении пантикапейца золотым кольцом // Советская археология. — 1958. — № XXVIII. — С. 193—197.
- ⁶⁶ Philostr. IV, 32; Античный способ производства в источниках / Под ред. С. А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 456. — С. 283.
- ⁶⁷ Casson L. Ships and Seamanship in the Ancient World. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971. — P. 314.
- ⁶⁸ Herod. I, 153, 2.
- ⁶⁹ Cic. De off. I, 150—151; Античный способ производства в источниках / Под ред. С. А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 475. — С. 289.
- ⁷⁰ Liv. XXI, 63, 3, 4.
- ⁷¹ Античный способ производства в источниках ... — № 474. — С. 288—289.
- ⁷² Античный способ производства в источниках ... — № 383. — С. 238.
- ⁷³ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 404.
- ⁷⁴ Соломоник Э. И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. — 1987. — № 3. — С. 126.
- ⁷⁵ Dem., LIX, 18—19; Доватур А. И. Рабство в Аттике VI—V вв. до н. э. — Л.: Наука, 1980. — С. 74.
- ⁷⁶ Аннерс Э. История европейского права. — М.: «Наука», 1994. — С. 24.
- ⁷⁷ Жебелев С. А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.-Л., 1954. — С. 217—247; Леви Е. И. К вопросу о датировке херсонесской присяги // Советская археология. — 1947. — № 9. — С. 89—99; Сапрыкин С. Ю. Присяга граждан Херсонеса о хоре города в свете новых исследований // Проблемы истории античной гражданской общины. — М., 1982. — С. 41—63; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н. э. — М.: Наука, 1986. — С. 139—140; Тюменев А. И. Херсонесские этюды. IV. Херсонес и местное население: скифы // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 50; Тюменев А. И. Херсонесские этюды. VI. Херсонес и Керкинитиды // Вестник древней истории. — 1955. — № 3. — С. 37.
- ⁷⁸ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Ч. 1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1888. — С. 204.
- ⁷⁹ Гавриленко О. А. Поліс // Юридична енциклопедія. Т. 4. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2002. — С. 628.
- ⁸⁰ Корпус боспорских надписей. — М.-Л.: Наука, 1965. — № 136. — С. 135.
- ⁸¹ Там само. — № 133. — С. 132.
- ⁸² Зубар В. М., Линьова Е. А., Сон Н. О. Античный світ Північного Причорномор'я ... — С. 117.
- ⁸³ Виноградов Ю. Г. Ольвийская элита императорской эпохи в освещении эпиграфических документов // Ольвия-200. Тезисы докладов. 5—9 сентября 1994 г. — с. Парутино-Николаев, 1994. — С. 74.
- ⁸⁴ Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н. э. — СПб.: Алетей, 2000. — С. 13.
- ⁸⁵ Свенцицкая И. С. Категория *παροικία* в эллинистических полисах Малой Азии // Вестник древней истории. — 1959. — № 2. — С. 146—153.

- ⁸⁶ Дьячков С. В. Классовая структура общества Херсонеса Таврического в I—III вв. н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 51—52.
- ⁸⁷ Скржинская М. В. Будни и праздники Ольвии ... — С. 114.
- ⁸⁸ Корпус боспорских надписей... — № 70. — С. 77.
- ⁸⁹ Надель Б. И. Филологические и дипломатические заметки к боспорским муниссиям // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 142.
- ⁹⁰ Там само. — С. 141.
- ⁹¹ Кадесев В. И. До питання про римських вільновідпущеників... — Історія. — 1976. — № 145. — С. 99.
- ⁹² Зубарь В. М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 191.
- ⁹³ Масленников А. А. Сельские поселения в военно-административной структуре Боспора первых веков н. э. // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 77.
- ⁹⁴ Самойлова Т. Л. Варвары в Тире доримского времени // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 51—59.
- ⁹⁵ Дьяконов И. М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // Вестник древней истории. — 1973. — № 4. — С. 7.
- ⁹⁶ Казакевич Э. Л. Термин *δοῦλος* и понятие «раб» в Афинах IV в. до н. э. // Вестник древней истории. — 1956. — № 3. — С. 121.
- ⁹⁷ Блаватский В. Д. Рабство в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. — 1954. — XX. — С. 41.
- ⁹⁸ Ленцман Я. А. О древнегреческих терминах, обозначающих рабов // Вестник древней истории. — 1951. — № 2. — С. 43.
- ⁹⁹ Коптев А. В. Римское законодательство IV—V вв. о браках рабов и колонов // Вестник древней истории. — 1985. — № 4. — С. 67.
- ¹⁰⁰ Античный способ производства в источниках ... — № 20. — С. 18.
- ¹⁰¹ Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V—IV вв. до н. э.) // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 39.
- ¹⁰² Казакевич Э. Л. Термин *δοῦλος* и понятие «раб» в Афинах... — С. 129.
- ¹⁰³ Plat. Leg. 723c; Грейс (Казакевич) Э. Л. Что такое раб и искусство управления «людьми» // Вестник древней истории. — 1970. — № 1. — С. 59.
- ¹⁰⁴ Hom. Od. XVII, 320.
- ¹⁰⁵ Зубарь В. М. К вопросу о рабах в составе населения Березанско-Ольвийского полиса в архаический период // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений. — К., 1996. — С. 122—124.
- ¹⁰⁶ Дьяконов И. М., Якобсон В. А. Гражданское общество в древности // Вестник древней истории. — 1998. — № 1. — С. 23.
- ¹⁰⁷ Зубар В. М., Линьова Е. А., Сон Н. О. Античный світ Північного Причорномор'я. — С. 78.
- ¹⁰⁸ Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // Материалы и исследования по археологии. — № 50. — М.-Л., 1956. — С. 119.
- ¹⁰⁹ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип. А. Дарре, 1890. — С. 174.
- ¹¹⁰ Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V—IV вв. до н. э.) // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 37.

- 111 Довагур А.И. Рабство в Аттике в VI—V вв. до н. э. (Исследования по истории рабства в античном мире). — Л.: Наука, 1980. — С. 86.
- 112 Пашенко О.Ю., Водотика С.Г. 3 історії правоохоронних органів Півдня України. — Херсон: АЙЛАНТ, 1999. — С. 20.
- 113 Dem. Adv. Nicostg.; Хрестоматія по історії древньої Греції / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 318.
- 114 Валлон А. История рабства в античном мире. — М.: Огиз, Госполитиздат, 1941. — С. 412.
- 115 Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 114.
- 116 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 176.
- 117 Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии ... — С. 114.
- 118 Dem. XXXVI, 43—44.
- 119 Diog. Laert. IV, 46.
- 120 Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии ... — С. 114.
- 121 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 174.
- 122 Aesch. I, 97.
- 123 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 175.
- 124 Diod. XXXIV—XXXV, 2, 33; Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 614. — С. 390.
- 125 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 175—176.
- 126 Дьячков С.В. Классовая структура общества Херсонеса Таврического в I—III вв. н.э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. Киев. Октябрь. 1987. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 52.
- 127 Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко И.Д. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков, 2000. — С. 237.
- 128 Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская ... — С. 52—53.
- 129 Пашенко О.Ю., Водотика С.Г. 3 історії правоохоронних органів Півдня України. — Херсон: АЙЛАНТ, 1999. — С. 12.
- 130 Andoc. О мире. 5, 7; Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 174—175; Hommel H. «Toxotai» // Pauly's Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft. — 1937. — Col. 1858.
- 131 Кадеев В.И. История древней Греции и Рима. Курс лекций. — Харьков: Колорит, 2006. — С. 91.
- 132 Pollux VIII, 131.
- 133 Dem. Adv. Androt. 70.
- 134 Корпус боспорских надписей... — № 301.
- 135 Никитина И.П. Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I—III вв. // Античная древность и средние века. Сборник статей. — Ученые записки Уральского государственного университета. — № 53. — Серия историческая. — Вып. 4. — Свердловск, 1966. — С. 182; Болтунова Е.И. Надписи Боспора (заметки и публикации) // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 110.
- 136 Жебелев С.А. Мидет и Ольвия // Северное Причорноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 47.

- 137 Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. — М., 1966. — С. 31.
- 138 Разумович Н.Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты древней Греции. — М.: Наука, 1989. — С. 119.
- 139 Юридический словарь. Т.1. А — Н. — М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1956. — С. 46.
- 140 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 249.
- 141 Юридический словарь. Т.2. О — Я. — М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1956. — С. 37. (Всего 663 с.)
- 142 Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 253.
- 143 Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанных // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 75.
- 144 Там само. — С. 506.
- 145 Фролов Э.Д. Греческая тирания (IV в. до н.э.). — Л.: ЛГУ, 1972. — С. 132.
- 146 Aristot. Ath. Pol. 10; Plut. Sol. XV; Хрестоматія по історії древньої Греції / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 99, 101—102.
- 147 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 249.
- 148 Егоров А.Б. Проблемы титулатуры римских императоров // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 46.
- 149 Кадеев В.И. История древней Греции и Рима... — С. 47.
- 150 Скржинская М.В. Венок в античном Северном Причорноморье // Летопись Причорноморья: литература, история, Археология (Херсон). — 2006. — № 6. — С. 125.
- 151 Зубарь В.М., Линьова Е.А., Сон Н.О. Античный світ Північного Причорномор'я ... — С. 46.
- 152 Herod. V, 92.
- 153 Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901—1903 гг.) // Известия императорской археологической комиссии. — 1904. — Вып. 10. — С. 25. — № 20.
- 154 Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 77.
- 155 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей... — С. 61.
- 156 Соломатина Е.И. Эсиметы: тираны, верные традициям, или неверно понятая традиция? // Вестник древней истории. — 2004. — № 2. — С. 159—179.
- 157 Остерман Л.А. О Солон! История афинской демократии. — М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 2001. — С. 21—22.
- 158 Качаров Е.Г. Пособие к лекциям по греческому государственному праву. Программа, проблемы, библиография. — Харьков: Тип. М.Зильберберг, 1917. — С. 43; Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 249.
- 159 Зубарь В.М., Линьова Е.А., Сон Н.О. Античный світ Північного Причорномор'я ... — С. 46.
- 160 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 54—55.
- 161 Исономия (ἰσονομία) — рівність перед законом, рівна участь усіх громадян у здійсненні влади (Див.: Карпюк С.Г. Клизфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // Вестник древней истории. — 1986. — № 1. — С. 31.)

- 162 Виш-Маргулес Б.Б. Взгляды Демокрита на социально-политическую организацию общества // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 150.
- 163 Суриков И.Е. ΔΗΜΟΦΕΤΑΙ: политическая элита аттических демов в период ранней классики (к постановке проблемы) // Вестник древней истории. — 2005. — № 1. — С. 21.
- 164 Куклина И.В. Анахарсис // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 114.
- 165 Русяева А.С. Славенный мудрец — скиф Анахарсис. — К.: Наукова думка, 2001. — С. 50.
- 166 Plat. Sol. V.
- 167 Ps.-Xen. Ath. Pol. I, 9.
- 168 Arist. Pol. VIII, 6, 4, 1307a.
- 169 Arist. Pol. II, 3, 7, 1265b.
- 170 Plat. Leg. 735c.
- 171 Polyb. XV, 21, 7.
- 172 Arist. Pol. V, 9, 19—23, p. 1315: Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 103.
- 173 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 251.
- 174 Владимиров А.О. Інститути синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі Таврійському в римський період // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 11—18; Кадеєв В.І. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал. — 1971. — № 9. — С. 23—31; Карышковський П.І. Про державний устрій Ольвії // Український історичний журнал. — 1973. — № 2. — С. 98—101; Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 35—77; Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1887; Новикова Р.А. Симмонамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 102—107; Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 39. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 30—40; Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наук. думка, 1993.
- 175 Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства // Вісник Університету внутрішніх справ. — 1999. — № 7, Ч. 2. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія та сучасність. — С. 158—163; Гавриленко О.А. Магістрати античних держав Північного Причорномор'я // Матеріали XI історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект». 16—18 квітня 2004 р. — Суми: НУВС, 2004. — С. 163—175.
- 176 Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44. Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 133.
- 177 Блаватская Т.В. Внутреннее устройство западнопонтийских городов в эпоху их автономии // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 38.
- 178 Кадеєв В.І. К вопросу о составе херсонесского Совета (ἡ βουλῆ) в первых веках н.э. // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 129; Кадеєв В.І. Херсонес Таврический в первых веках н.э. — Харьков, 1981. — С. 64.
- 179 Виноградов Ю.Г. Дорийские фивы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 61.
- 180 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. I. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 359; Суров Е.Г. Новая херсонесская надпись // Вестник древней истории. — 1960. — № 3. — С. 154—155.

- 181 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1973. — № 112.
- 182 Сапрыкин С.Ю. Херсонесская буле // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. Тезисы докладов. — Севастополь, 1988. — С. 97—99.
- 183 Пальцева Л.А. О должностных лицах херсонесского Совета в первые века н.э. // Вестник древней истории. — 1977. — № 3. — С. 181.
- 184 Виноградов Ю.Г. Дорийские фивы в Херсонесе Таврическом ... — С. 63—64, 66.
- 185 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 114; Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 35—36.
- 186 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 448—450.
- 187 Соломоник Э.И. Новые данные о государственном строе Херсонеса во II в. н.э. // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. — Тбилиси, 1971. — С. 166.
- 188 Aristot. Ath. Pol. 41.
- 189 Aristoph. Εκκλησιάζουσαι, 289—295.
- 190 Гавриленко О.А. Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор'я з республіканською формою правління // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 4. — С. 27.
- 191 Aristot. Pol. III, 10—11.
- 192 Гавриленко О.А. Особливості правосвідомості громадян північнопричорноморських держав античної доби // Часопис Київського університету права. — 2006. — № 1. — С. 34.
- 193 Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К., 1895. — С. 175—176.
- 194 Ручинская О.А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеєва (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 172—173.
- 195 Никольская Р.А. Государственное устройство афинской демократии // Ученые записки БГУ им. В.И.Ленина. Вып. 30. Серия историческая. — Минск, 1956. — С. 12.
- 196 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 225.
- 197 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 224—225.
- 198 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 114.
- 199 Бузольт Г.Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 56.
- 200 Кадеєв В.І. К вопросу о составе херсонесского Совета (ἡ βουλῆ) в первых веках н.э. // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 129.
- 201 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей /Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 577.
- 202 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 31.
- 203 Там само. — С. 19, 25.
- 204 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 114.

- 205 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — К.: Наукова думка, 1973. — № 112, 113. — С. 25, 39.
- 206 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 359.
- 207 Суров Е.Г. Новая херсонесская надпись // Вестник древней истории. — 1960. — № 3. — С. 156–159.
- 208 Кадеев В.И. К вопросу о составе херсонесского Совета... — С. 129.
- 209 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей... — С. 57.
- 210 Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. — М.: Наука, 1986. — С. 50.
- 211 Сапрыкин С.Ю. Херсонесская буле // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888–1988. Тезисы докладов. — Севастополь: Херсонесский историко-археологический заповедник, 1988. — С. 97.
- 212 Кадеев В.И. К вопросу о составе херсонесского Совета... — С. 129.
- 213 Гавриленко О.А. Право античных держав Північного Причорномор'я. — Харків: НУВС, 2004. — С. 29.
- 214 Підпригора О.А., Шишкін І.В. Магістратура // Юридична енциклопедія. Т.3. К-М. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2001. — С. 546.
- 215 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1887. — С. 238; Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 220, 228.
- 216 Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 155.
- 217 Янюк Н.В. Адміністративно-правовий статус посадової особи. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Специальність 12.00.07 — теорія управління; Адміністративне право і процес; фінансове право. — К., 2003. — С. 2.
- 218 Карлюк С.Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // Вестник древней истории. — 1986. — № 1. — С. 30.
- 219 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 229–230.
- 220 Покровский И.А. История римского права. — СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», Журнал «Нева», 1999. — С. 102.
- 221 Там само. — С. 103.
- 222 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 58.
- 223 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 231.
- 224 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1887. — С. 262.
- 225 Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. — Белгород: БГУ, 1999. — С. 101.
- 226 Славова М. Административна и религиозна номенклатура в старогръцките надписи от черноморските колонии в България // Jubilaeus V. Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева. — София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2002. — С. 355.
- 227 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 2 — С. 8.
- 228 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 114.
- 229 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 31.

- 230 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе ... — С. 263; Русяева А.С. Ольвийська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 46.
- 231 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 114.
- 232 Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического... — С. 98.
- 233 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе ... — С. 263.
- 234 Археология СССР. Античные государства Северного Причорноморья. — М.: Наука, 1984. — С. 15; Гавриленко О.А. Магістрати античних держав Північного Причорномор'я // Матеріали XI історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект». 16–18 квітня 2004 р. — Суми: НУВС, 2004. — С. 164.
- 235 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира... — С. 114.
- 236 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 2.
- 237 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. ... — С. 115.
- 238 Надписи Ольвии (1917–1965 гг.). — Л.: Наука, 1968. — № 35. — С. 41.
- 239 Храпунов Н.И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники *πατέρες τῆς πόλεως* // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999. — С. 165–166.
- 240 Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство). — Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. — С. 66.
- 241 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — №№ 352, 690; Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство). — Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. — С. 65.
- 242 Arist. Pol. III. 9. 5–6, p. 1285a 30–1285b, 3.
- 243 Соломатина Е.И. Эсимнеты: тираны, верные традициям, или неверно понятая традиция? // Вестник древней истории. — 2004. — № 2. — С. 169.
- 244 Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса // Становление и развитие раннеклассовых обществ (город и государство). — Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. — С. 63–67.
- 245 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал. — 1971. — № 9. — С. 24.
- 246 Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 54; Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 18, 21–22; Владимиров А.О. Інститути синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі Таврійському в римський період // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 13–14.
- 247 Владимиров А.О. Інститути синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі ... — С. 13.
- 248 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса ... — С. 26.
- 249 Тюменев А.И. В.В. Латышев и история Херсонеса // Советская археология. — XXVIII. — 1958. — С. 18; Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 20; Владимиров А.О. Інститути синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі ... — С. 15.
- 250 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — №№ 401, 420, 423, 424, 429.

- 251 Блаватская Т.В. Западнопонтійские города в VII—I вв. до н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — С. 197.
- 252 Белов Г.Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 135; Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные государства Северного Причерноморья. — М.-Л., 1955. — С. 83.
- 253 Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. — М.-Л., 1953. — С. 225.
- 254 Пальцева Л.А. О должностных лицах херсонесского совета в первые века н.э. // Вестник древней истории. — 1977. — № 3. — С. 180.
- 255 Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического... — С. 101.
- 256 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал. — 1971. — № 9. — С. 29.
- 257 Гавриленко О.А. Право античних держав Північного Причорномор'я. — Харків: НУВС, 2004. — С. 14, 93.
- 258 Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 63—67.
- 259 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1887. — С. 277.
- 260 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — №№ 24, 58.
- 261 Рожнов С.Н. Правовые основы осуществления вооруженными силами функции внутренней безопасности государства и охраны общественного порядка // История государства и права. — 2002. — № 4. — С. 25—28.
- 262 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 265—266.
- 263 Надписи Ольвии (1917—1965 гг.). — Л.: Наука, 1968. — № 81. — С. 74; № 83. — С. 76; № 85. — С. 78.
- 264 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей... — С. 477.
- 265 Там само. — С. 925.
- 266 Никольская Р.А. Государственное устройство афинской демократии // Ученые записки БГУ им. В.И.Ленина. Вып. 30. Серия историческая. — Минск, 1956. — С. 12.
- 267 Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса ... — С. 70; Новикова Р.А. Симнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 105—107.
- 268 Новикова Р.А. Симнамоны и номофилаки ... — С. 105.
- 269 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 9; Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 15, 25—26.
- 270 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 354; Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса ... — С. 53—54; Шелов-Коведяев Ф.В. Новый декрет из Херсонеса // Вестник древней истории. — 1982. — С. 78.
- 271 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса ... — С. 28.
- 272 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — К.: Наукова думка, 1973. — С. 19.
- 273 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса ... — С. 28.
- 274 Белов Г.Д. Херсонес Таврический. — Л., 1948. — С. 136.
- 275 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса ... — С. 29.

- 276 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — №№ 128, 129; Надписи Ольвии ... — № 90.
- 277 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии... — С. 298—299.
- 278 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini... — № 24; Гавриленко О.А. Правові основи валютного регулювання в Ольвійській державі на початку IV ст. до н.е. // Держава і право. 36. наук. праць (Інститут держави і права ім. В.М.Корещького НАН України). — 2002. — № 17. — С. 26—31.
- 279 Каришковський П.И. Про державний устрій Ольвії // Український історичний журнал. — 1973. — № 2. — С. 98—101; Крапивина В.В. О надписи агораномов из Ольвии // Древнее Причерноморье. III чтения памяти П.О.Карышковского. Тезисы докладов юбилейной конференции. 12—14 марта 1996 г. — Одесса: Одесский археологический музей НАН Украины; ОГУ им. И.И.Мечникова, Ин-т археологии НАН Украины, 1996. — С. 60—61.
- 280 Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 63.
- 281 Граков Б.Н. Еще раз о монетах-стрелках // Вестник древней истории. — 1971. — №3. — С. 125.
- 282 Крапивина В.В. Архаичные весовые гири Березани и Ольвии // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 108—109.
- 283 Отчет Археологической комиссии за 1908 год. — СПб., 1912. — С. 75—76.
- 284 Римська лібра у II ст. н.е. дорівнювала 327,45 г.
- 285 Каришковський П.И. Про державний устрій Ольвії // Український історичний журнал. — 1973. — № 2. — С. 99.
- 286 Каришковський П.И. Про державний устрій Ольвії ... — С. 98.
- 287 Крапивина В.В. О коллегии агораномов в Ольвии в первые века нашей эры // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конференции. 25—30 ноября 1998 г. — Ростов-на-Дону: РАО; Научно-методический центр археологии, 2001. — С. 109.
- 288 Гавриленко О.А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів... — С. 252—253.
- 289 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — № 26. — С. 73.
- 290 Бузоль Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 60.
- 291 Борисова В. Амфорные ручки с именами астиномов древнего Херсонеса // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 86—91.
- 292 Античний спосіб виробництва в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — С. 80.
- 293 Надписи Ольвии ... — № 72; Белецкий А.А. «Благосклонно внимлющий герой» в Ольвии // Вестник древней истории. — 1969. — № 1. — С. 155—161.
- 294 Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л.: Наука, 1985. — С. 89.
- 295 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — №№ 418, 424, 436, 437.
- 296 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса ... — С. 29—30; Скржинская М.В. Состязания на древнегреческих праздниках в Северном Причерноморье // Российская археология. — 2004. — № 2. — С. 32.
- 297 Скржинская М.В. Венок в античном Северном Причерноморье // Летопись Причерноморья: литература, история, археология (Херсон). — 2006. — № 6. — С. 120.

- 298 Новикова Р.А. Симнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 103.
- 299 Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 72—75.
- 300 Карышковский П.О. Надписи Тиры // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — № 1. — С. 112—113; Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тиры. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 60.
- 301 Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. — М.: Л., 1949. — С. 241—242.
- 302 Соколова О.Ю. Новая надпись из Нимфея (Предварительное сообщение) // Древности Боспора — Вып. 4. — М., 2001. — С. 368—376; Тохтасьев С.Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона I (Обзор новых эпиграфических публикаций) // Вестник древней истории. — 2004. — № 3 — С. 157.
- 303 Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965. — № 1039. — С. 600.
- 304 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 438.
- 305 Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса ... — С. 75—76.
- 306 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 482.
- 307 Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса ... — С. 30.
- 308 Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причорноморья. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Специальность 07.00.03 — Всеобщая история (история древнего мира). — Воронеж, 2001. — С. 27.
- 309 Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. — К. Наук. думка, 1997. — С. 32.
- 310 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 418.
- 311 Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI — I вв. до н.э. — М.: Наука, 1986. — С. 154—155.
- 312 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 352; Дашевская О.Д. ТЕИХН декрета в честь Диофанта // Вестник древней истории. — 1964. — № 3. — С. 153.
- 313 Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI — I вв. до н.э. — М.: Наука, 1986. — С. 155.
- 314 Алексеева Е.М. Горгиппия в системе боспорского царства первых веков нашей эры // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 66.
- 315 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 418.
- 316 Ланцов С.Б. Отдельные вопросы истории херсонесской хоры (по данным лапидарной эпиграфики) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. Киев. Октябрь, 1987. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 94.
- 317 Надписи Ольвии ... — № 45. — С. 48—49.
- 318 Надписи Ольвии ... — № 43. — С. 47.
- 319 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч. I. ... — С. 236—237.
- 320 Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причорноморье // Античная Греция: Проблемы развития полиса: В 2-х тт. Т. I. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 416—417; Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. — М.; Л., 1949. — С. 43; Сергеев В. С. История Древней Греции. — М., 1948. — С. 353.
- 321 Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // Вестник древней истории. — 1953. — № 4. — С. 57.
- 322 Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. — М.; Л., 1949. — С. 41—42.

- 323 Борисова В.С. Боспорские Археанактиды в отечественной историографии // Из истории античного общества. Межвуз. сб. науч. трудов. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2003. — С. 14—23.
- 324 Карлов Е. История Боспорского царства в монетах // Нумизматика і фалеристика. — 2003. — № 1. — С. 9; Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — Керчь, 1998. — С. 8.
- 325 Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. — М.; Л., 1949. — С. 42.
- 326 Автаркия (гр. самозадоволення) — політика господарської відокремленості певної держави (Советский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1980. — С. 16).
- 327 Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 9—10.
- 328 Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причорноморье // Античная Греция: Проблемы развития полиса. Т. I. — ... — С. 417.
- 329 Diod. XII, 31, 1.
- 330 Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. — С. 124.
- 331 Ростовцев М.И. Скифия и Боспор (критический обзор памятников литературных и археологических). — Пг., 1925. — С.29; Скржинська М.В. Опис Північного Причорномор'я в «Періплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Періегеси» псевдо-Скімна // Археологія. — Вып. 35. — К., 1980. — С. 25—37.
- 332 Strabo, VII, 4, 4.
- 333 Herod., VI, 23.
- 334 Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт 5-го издания 1899 г. — М., 1991. — С. 824.
- 335 Strabo. VII, 4, 4.
- 336 Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 47.
- 337 Жебелев С.А. Образование Боспорского царства // Северное Причорноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 176, прим 5.
- 338 Aristot. Pol. IV, 5, 1 та 8.
- 339 Aristot. Pol. V, 5, 8.
- 340 Ростовцев М.И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // Известия имп. Археологической комиссии. — Вып. 49. — 1913. — С. 18.
- 341 Diod. XII, 36, 1.
- 342 Анохин В.О. Боспорське царство // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т. I: А-В. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 69.
- 343 Diod. XII, 36, 1; Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — Керчь, 1998. — С. 9.
- 344 Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора ... — С. 45—46.
- 345 Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора ... — С. 45.
- 346 Anon. Periopl. Pont Eux. 77.
- 347 Берзин Э. Синдика, Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 126.
- 348 Толстиков В.П. К проблеме образования Боспорского государства // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 24—49.
- 349 Петрова Э.Б. Античная Феодосия. — Симферополь: Сонат, 2000. — С. 72—79.

- 350 Гуров А. Н. Феодосия и Фанагория в системе Боспорского государства // Из истории античного общества: Межвуз. сб. Вып. 3. — Горький, 1982. — С. 53—55.
- 351 Polyae. Strateg. VIII, 55.
- 352 Анохин В. О. Боспорское царство // Энциклопедия истории Украины: В 5 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1: А-В. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 69.
- 353 Latyshev V. Inscriptions antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 9; Евсеенко Т. П. От общины к сложной государственности ... — С. 125.
- 354 Корпус боспорских надписей. — № 1038. — С. 600; Тохтасьев С. Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона I (Обзор новых эпиграфических публикаций) // Вестник древней истории. — 2004. — № 3 — С. 179.
- 355 Белова Н. С. Политическое положение боспорских городов в IV в. до н.э. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — М.-Л., 1954. — С. 11.
- 356 Strab. XI, 2, 11.
- 357 Корпус боспорских надписей. — № 1014.
- 358 Корпус боспорских надписей. — № № 1014, 1042.
- 359 Корпус боспорских надписей. — № 972.
- 360 Корпус боспорских надписей. — № 25.
- 361 Корпус боспорских надписей. — № 972.
- 362 Корпус боспорских надписей. — № 8.
- 363 Тохтасьев С. Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона I (Обзор новых эпиграфических публикаций) // Вестник древней истории. — 2004. — № 3 — С. 179.
- 364 Diod. XX, 22.
- 365 Гайдукевич В. Ф. Боспорское Царство. М.: Л., 1949. С. 61—63.
- 366 Polyae. Strateg. V, 44, 1; VIII, 55; Aen. Tact. 5; Strabo. VII, 4, 4.
- 367 Виноградов Ю. Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция: Проблемы развития полиса: В 2-х тт. Т. 1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 412—418.
- 368 Фролов Э. Д. Сицилийская держава Дионисия (IV в. до н. э.). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979.
- 369 Фролов Э. Д. Конституционный и тиранический моменты во власти Дионисия Старшего // Из истории античного общества. Межвуз. сб. Вып. 1. — Горький, 1975. — С. 35.
- 370 Блохина И. Р. К вопросу о симмахии Тимолеонта в Сицилии // Из истории античного общества. Межвуз. сб. Вып. 3. — Горький, 1982. — С. 21—26.
- 371 Попов А. И. Власть Агафокла Сиракузского // Проблемы политической истории античного общества: Межвуз. сб. — Л., 1985. — С. 75—88.
- 372 Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики: Общество. Личность. Власть. — СПб., 2001. — С. 413—415.
- 373 Diod. XIV, 102, 2; XV, 7, 3; Aen. Tact. 10, 21; Plut. Dion. 21, 7; Plut. Timol. 15.
- 374 Абрамова В. В. Варварські найманці в елліністичних арміях // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — Вып. XV. — С. 205—210; Абрамова В. В. Племенні народи Балканського півострова у міжнародних відносинах кінця IV — першої половини II ст. до н.е. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2004. — С. 15.
- 375 Diod. XIII, 93, 1—2; 96, 1.
- 376 Diod. XIV, 15, 3; 78, 1—3, 5; 96, 4.
- 377 Фролов Э. Д. Греция в эпоху поздней классики: Общество. Личность. Власть. — СПб., 2001. — С. 429—430.
- 378 Корпус боспорских надписей. — № 131. — С. 130.

- 379 Гавриленко О. А. Понтийське царство // Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2002. — С. 658—659.
- 380 Калистов Д. П. Этоды из истории Боспора в римский период // Вестник древней истории. — 1938. — № 2 (3). — С. 280.
- 381 Зубарь В. М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 142—143.
- 382 Карышковский П. О. О титуле Митридата VI Евпатора // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 572—581.
- 383 Молев Е. А. Политическое положение Боспора в составе Понта // Из истории античного общества: Межвузовский сборник научных трудов. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского университета, 2001. — Вып. 7. — С. 90—101.
- 384 Астахов В. А. Боспорское царство в I в. до н.э. (политическая организация). Автореферат дис. ... к.и.н. / Моск. педагог. гос. ун-т им. В. И. Ленина. — Спец. совет К.053.01.08. — М., 1991. — С. 8.
- 385 Никитина И. П. Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I—III вв. // Античная древность и средние века. Сборник статей. — Ученые записки Уральского государственного университета. — № 53. — Серия историческая. — Вып. 4. — Свердловск, 1966. — С. 181.
- 386 Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 979. — С. 558.
- 387 Зинько В. Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — Керчь, 1998. — С. 10.
- 388 Сапрыкин С. Ю. Город и царская власть в Понтийском государстве Митридатов // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В. И. Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 191.
- 389 Страхов М. М. Основні риси державного ладу Боспорського царства // Вісник ун-ту внутрішніх справ. — Вып. 7. Ч. 2. — Харків, 1999. — С. 161.
- 390 Зубарь В. М., Русяева А. С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 164.
- 391 Десятичков Ю. И. К вопросу о происхождении династии Спартокидов. — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. — 1985. — № 185. — С. 16. (Всего с. 15—18).
- 392 Сливак И. А. О народном собрании в полисах Боспора (V—I вв. до н.э.) // Проблемы греческой культуры. — Симферополь, 1997. — С. 91; Сапрыкин С. Ю. Город и царская власть в Понтийском государстве... — С. 190—204; Цецхладзе Г. Р. О полисном статусе городов античного Боспора // Древнейшие государства Восточной Европы. — М., 1999. — С. 133—201.
- 393 Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // Известия имп. Археологической комиссии. — Вып. 49. — 1913. — С. 3.
- 394 Зинько В. Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — С. 9.
- 395 Болгов Н. Н. Закат античного Боспора. Монография. — Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996. — С. 73—74.
- 396 Анохин В. О. Боспорское царство // Энциклопедия истории Украины: В 5 т. / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 1: А-В. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 69.
- 397 Корпус боспорских надписей. — № 1047. — С. 606.
- 398 Plut. Caes. 64.
- 399 Цветаева Г. А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 29.
- 400 Болтунова А. И. К надписи IOSPE, II, 400 // Вестник древней истории. — 1954. — № 1. — С. 176.
- 401 Dio Cass. LIX, 12.2.

- 402 Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — С. 238.
- 403 Гавриленко О.А. Понтийське царство. — С. 658—659.
- 404 Гайдукевич В.Ф. История античных городов Северного Причерноморья // АГСП. — С. 129; Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. — М., 1951. — С. 128; Фролова Н.А. Монетное дело Боспора. — М. 1997. — С. 83; Ferrill A. *Caligula: Emperor of Rome*. — London: 1991. — P. 155.
- 405 Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Монография. — Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996. — С. 75.
- 406 Корпус боспорских надписей. — № 36.
- 407 Дьячков С.В. Социально-классовая структура Боспорского царства I—III вв. н.э. // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 44.
- 408 Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965. — № 49, 78, 98, 301, 709, 711, 942, 1243 та ін.
- 409 Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспощинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 136.
- 410 Дьячков С.В. Социально-классовая структура Боспорского царства I—III вв. // Проблемы исследований античных городов. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 43.
- 411 Белова Н.С. Политическое положение боспорских городов в IV в. до н.э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М.-Л. 1954; Сапрыкин С.Ю. Город и царская власть в Понтийском государстве Митридатом... — С. 190—204; Спивак И.А. О народном собрании в полисах Боспора (V—I вв. до н.э.) // Проблемы греческой культуры. — Симферополь, 1997. — С. 91.
- 412 Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства // Вісник ун-ту внутрішніх справ. — Вип. 7. Ч. 2. — Харків, 1999. — С. 160.
- 413 Корпус боспорских надписей. — М.; Л., 1965. — № 36, 40, 64, 697, 982, 1000, 1115, 1119 та ін.
- 414 Петрова Э.Б. Менестрет и Сог (к вопросу о наместниках в Феодосии первых вв. н.э.) // Боспорские исследования. Вып. 1. — Симферополь, 2001. — С. 44—54.
- 415 Корпус боспорских надписей. — С. 65 та 654 — коментарі до № 58 та 1120.
- 416 Жебелев С.А. Боспорские этюды. IV. Фиас навклеров в Горгиппии // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 210.
- 417 Корпус боспорских надписей. — С. 654. — коментарі до № 1120.
- 418 Корпус боспорских надписей. — С. 65—66. — коментарі до № 58.
- 419 Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Монография. — Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996. — С. 77.
- 420 Корпус боспорских надписей. — № 1134.
- 421 Корпус боспорских надписей. — № 1120.
- 422 Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Т. 2 // Вестник древней истории. — 1990. — № 1. — С. 178.
- 423 Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — С. 343—344.
- 424 Корпус боспорских надписей. — № 1000. — С. 572.
- 425 Корпус боспорских надписей. — № 58. — С. 65.
- 426 Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 30.
- 427 Корпус боспорских надписей. — № 1000. — С. 572.
- 428 Крапивина В.В., Диатропов П.А. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // Вестник древней истории. — 2005. — № 1. — С. 67—68.

- 429 Астахов В.А. Боспорское царство в I в. до н.э. — IV в. н.э.: политическая организация Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1991. — С. 8.
- 430 Сапрыкин С.Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: Восток и Запад. — М., 1992. — С. 89, 90, 94, 96; Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство. — М., 1996. — С. 210, 211, 222, 224.
- 431 Strab. VII, 3, 13, 18; 4, 3.
- 432 Климов О.Ю. Полис в системе эллинистического государства. — Л., 1982. — С. 9; Климов О.Ю. Царские должностные лица в полисах Пергамского государства // Вестник ЛГУ. История. Язык. Литература. — № 14. — Вып. 3. — Л., 1982. — С. 42—43.
- 433 Крапивина В.В., Диатропов П.А. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // Вестник древней истории. — 2005. — № 1. — С. 67—73.
- 434 Молев Е.А. Политическое положение Боспора в составе Понта // Из истории античного общества. — Вып. 7. — Нижний Новгород, 2001. — С. 99.
- 435 Переписка Гая Плиния Цецилия Секунда с императором Траяном // Вестник древней истории. — 1946. — № 2. — С. 244.
- 436 Корпус боспорских надписей. — № 1000. — С. 572.
- 437 Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 31.
- 438 Болгов Н.Н. Боспор IV-V вв. и проблема позднеантичных государственных образований. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1994. — С. 9.
- 439 Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — С. 10.
- 440 Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—V вв.). — Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996. — С. 87.
- 441 Анохін В.О. Боспорське царство. — С. 69.

Розділ V

ПРАВО ВЛАСНОСТІ ТА ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНЕ ПРАВО АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПОНТУ

5.1. Поняття і норми права власності

Під власністю зазвичай розуміється різновид суспільних відносин (відносин між людьми) з приводу майна. Право власності — це сукупність правових норм, що регламентують відносини по володінню, користуванню та розпорядженню майном. Звичайно, наприкінці I тис. до н.е. — на поч. I тис. н.е. такого формально-юридичного визначення права власності ще не існувало. Воно виникло пізніше. Але, оскільки існували відносини власності, існувало й поняття права власності, ймовірно, як сукупності правових норм, що визначають та закріплюють розподіл між членами даного суспільства знарядь та засобів виробництва, а також іншого майна. Саме це розуміння права власності знайшло закріплення у правових нормах держав Північного Причорномор'я. У тогочасному праві розрізнялося володіння — як фактичне володіння майном з його використанням, та власність — як володіння з правом розпорядження. Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було.

Дослідники давно звертали увагу на той незаперечний факт, що приватна власність розглядалася греками не як особисте право, а як право сімейне. Майно належало, як прямо говорить Платон, предкам і потомкам. Ця власність за своєю природою вважалася неділимою. У кожній сім'ї могла бути лише одна особа, яка наділялася усіма правами та на яку покладалися усі обов'язки, пов'язані з власністю, — глава сім'ї, батько. Відповідно, ні дружина, ні діти особисто ніякої власності мати не могли. Навіть придане дружини цілком належало чоловікові, який мав над ним не лише права управителя, але й власника. Все, що дружина могла набути впродовж шлюбного життя, ставало власністю чоловіка. Син відносно сімейного майна перебував у такому ж стані, як і його мати. Будь-який дарунок, зроблений ним, вважався недійсним, адже він не мав ніякої власності. Він не міг набути ніякого майна. Усі плоди його праці, прибутки від його торгівлі належали батькові. Якщо хтось із сторонніх робив заповіт на користь сина, у права спадкування вступав не він, а його батько.¹

Майно, що перебувало у приватній власності, як це випливає, наприклад, з промови Лісія на захист Ференіка з приводу спадщини Андрокліда, поділялося на «видиме» (земля, будинок, раби і т.п.) і «невидиме», здатне «вислизати» від оподаткування і конфіскації (гроші, коштовності тощо).² З епіграфічних і нарративних джерел, що збереглися до нашого часу, а також на підставі результатів археологічних досліджень можна скласти уявлення про суб'єкти та об'єкти права власності.

У державах Північного Причорномор'я суб'єктами права власності, тобто носіями прав та обов'язків, пов'язаних із власністю, на нерухоме «видиме» майно (землю, будівлі) були лише громадяни. Власність на землю — основний засіб виробництва, була економічною основою полісів. Досліджуючи особливості античної форми власності в Ольвії, В.Л. Зуц акцентував увагу на наступному факті: з того, що право приватної власності обумовлювалося належністю до громадянської общини, впливала майнова неповноправність осіб, які не мали громадянства.³ Водночас, верховна власність на землю належала громадянській общині полісу, а в Боспорській державі — цареві.

Між державною (общинною) і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок. Спираючись на широке коло досліджень, присвячених ролі та значенню стародавньої громади,⁴ Т.П. Євсєєнко зауважував, що поява права приватної власності на землю вимагала гарантій її недоторканності. Однак ніяких готових механізмів для забезпечення такої гарантії суспільство на той час ще не мало. Волею-неволею довелося пристосовувати вже наявні інститути, які були освячені традицією та вже стали звичними для людей. Саме общинна організація й відноситься до числа таких інститутів. Тому вона не руйнується, а просто трансформується у колектив земельних власників, який гарантує своїм членам право на землю (виключаючи доступ чужинців до неї або оберігаючи силами общинного ополчення від зовнішньої небезпеки). Для цього громада формує так звану верховну (общинну) власність на землю. Внаслідок цього первісна приватна власність виявляється обмеженою верховною власністю громади. Обмеження пов'язувалися не з обсягом прав власника, а лише з умовами володіння землею. Говорячи інакше, власник був зобов'язаний віддавати частину виробленого ним продукту (або частину своєї праці у тій або іншій формі) колективі, тобто був зобов'язаний враховувати не лише власні інтереси, але й інтереси громади. Захищаючи свої права, а тим самим і права приватних власників, що входили до неї, община не допускала відчуження своїх земель, гарантуючи стабільність господарств общинників та свою власну стійкість. Ця стабільність і стійкість давно вже були помічені вченими.⁵

Такі відносини породжували поширення серед громадян грецьких полісів думки, що приватна власність на землю веде своє походження від державної, а державна власність існує у формі приватної. Саме тому, незважаючи на остаточне затвердження у стародавніх греків ще з часів Солона приватної власності, вона досі несла відбиток колишніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася наданою державою. З цієї причини архонти, вступаючи на посаду, щорічно повідомляли про збереження за громадянами приналежного їм майна.⁶ Сама назва земель-

них ділянок походила від слова «жереб» (κлерос) — тобто ділянка, отримана від громади внаслідок жеребкування.⁷

Право власності на рухоме майно розповсюджувалося, окрім громадян, ще й на інші категорії особисто вільних людей — іноземців, осіб, не наділених правами громадянства, які постійно проживали на території даної держави, вільновідпущеників, військових поселенців тощо.

Об'єктами права власності виступали, насамперед, засоби виробництва у вигляді нерухомості. До останніх можна віднести, у першу чергу, клери. Про розміри земельних ділянок, обмежених із чотирьох боків транспортними дорогами, що належали громадянам північнопричорноморських держав, зокрема, херсонеситам, ми можемо скласти уявлення з розкопок на Гераклейському півострові та у Північно-Західному Криму. Вони коливаються у межах від 8,8 до 26,4 га. Окремі наділи мали площу понад 30 га. Застосувавши метод статистичного підрахунку, В.М. Андреев дійшов висновку, що в Аттиці IV ст. до н.е. переважали середні ділянки землі, приблизно від 2 до 12 га (великі землеволодіння займали понад 30 га).⁸ Зіставлення цих даних із розмірами ділянок, куплених або орендованих херсонеситами в III ст. до н.е., які становили від 25 до 66 га, дозволило дослідникам з'ясувати, що ці наділи були близькими до великих землеволодінь в Аттиці.⁹

Виявлений археологами в Херсонесі текст договору про купівлю-продаж або оренду землі¹⁰ став підставою для дискусії з приводу одиниць виміру земельної площі в державі. Дослідники одностайно сходилися на думку, що застосований у документі термін «гекаторюг» (ἑκατόρυγος)¹¹ і означав таку одиницю. На думку Ф.Ф. Соколова, це була одиниця площі, яка містила 10 000 квадратних ліктів, а з точки зору Б. Кайля та В.В. Латішева, що підтримав його, один гекаторюг означав площу, яка дорівнювала 100 квадратним оргіям.¹² В.П. Лісін вважав гекаторюг одиницею, що лежала у підґрунті виміру земельних площ на Гераклейському півострові. За його розрахунками у метричній системі мір гекаторюг дорівнював 40 000 м², тобто квадрату зі стороною 200 м.¹³ В.Д. Блаватський узявши для розрахунків квадратну аттичну оргію (1,85 м²) дійшов висновку, що площа гекаторюга має дорівнювати 342,25 м².¹⁴ На відміну від нього, С.Ф. Стржелецький вважав, що гекаторюг базується не на аттичній, а на херсонесській (іонійській) оргії, довжина якого — 1,77 м, й, відповідно він дорівнює 313,29 м².¹⁵

На думку Е.І. Соломонік та Г.М. Ніколаєнка, зважаючи на той факт, що земельні наділи Херсонесу були значними за своїми розмірами та займали обширну територію (лише на Гераклейському півострові розмежована територія складала понад 10 000 га), в основі розмежування таких великих площ повинна була лежати величина набагато більша за оргію або фут, але кратна їм, наприклад плетр, що дорівнював 100 футам.¹⁶ У Страбона¹⁷ є згадка про застосування у державах Північного Причорномор'я міри площі — плетру, але без уточнення його величини. Вимір наділів херсонескої хори дав можливість Г.М. Ніколаєнку дійти висновку, що при їхньому нарізанні дійсно використовувався плетр, причому такий, що дорівнював 100 єгипетським футам у квадраті (1225 м²).¹⁸ Виходячи з цього дослідниками було встановлено площу херсонескої землемірної оргії — 2,1 м.

Відповідно гекаторюг, за їхніми підрахунками, дорівнював 44 100 м², що, у свою чергу, становить 36 херсонесських плетрів.¹⁹

Землі з розташованими на них будівлями господарського призначення склали ойкоси (господарства) грецьких колоністів, з яких формувалися невеликі та значні за розмірами поселення. Такі ойкоси були господарськими одиницями, якими володіли окремі сім'ї. Значними землевласниками були правителі Боспорського царства, які, окрім того, що виступали верховними власниками усієї землі в державі, мали й свій домен — «царські землі». На думку М.М. Болгова, навіть полісна земельна власність на Боспорі була опосередкована царською власністю на землю, і повинності на користь царя за користування клером могли нести як кожен землевласник окремо, так і весь громадянський колектив загалом.²⁰ Як зауважує С.Ю. Саприкін, за часів правління Мітрідата Євпатора та його наступників — Фарнака II, Асандра, Динамії, Аспурга та Мітрідата VIII, а пізніше — царів з династії Тиберіїв-Юліїв, відбувалося посилення царського землеволодіння шляхом активного будівництва фортець типу клерухій та катоїкій і розселення у них місцевого «варварського» населення.²¹ Крупними власниками виступали також храми та придворна знать.

Взагалі, дослідники відзначають, що саме тут, на Боспорі, з-поміж усіх північнопричорноморських держав, головним чином, існувала розвинена велика земельна власність. Вона була характерною для епохи Спартокідів і продовжувала відігравати важливу роль також у римський період.²² Віднайденіми лапідарними написами II ст. н.е. засвідчується наявність крупних земельних володінь. Межами одного з великих володінь були дороги, море, лошини: «...до пагорба та варварської дороги; від пагорба та варварської дороги до другого повороту (вигину, закруту) потоку та моря; від моря місцевість на захід до лошинної дороги і від лошинної дороги до...».²³

Про зростання храмової земельної власності в околицях Фанагорії говорить напис царя Риміталака 151 р. н.е.²⁴ Як на великих земельних латифундіях Римської імперії або у володіннях малоазійських храмів, це значне землеволодіння поблизу Фанагорії, на думку С.О. Жебельова та В.Д. Блаватського, оброблялося працею залежних, прикріплених до землі пелатів,²⁵ аналогічних колонам.

Значне місце в ряду об'єктів права власності займали ремісничі майстерні, зокрема, металургійні та металооброблюючі. Поряд із такими надбаннями усього полісу, як громадські будівлі (оборонні споруди, дікастерій, пританей, культові будівлі, міський водопровід тощо) в Херсонесі, Ольвії, Тірі були й державні майстерні та крамниці. Наприклад, про їхнє існування ми дізнаємося з фрагменту декрету ольвійських Народних зборів II—I ст. до н.е.²⁶

Власниками цілих виробничих комплексів в різних районах держави були боспорські правителі. Ці майстерні, ймовірно, здавалися в оренду або на відкуп і приносили суттєвий прибуток царській сім'ї. У зв'язку із скороченням в III ст. до н.е. прибутків від експорту боспорського хліба, контроль за виробництвом керамічних будівельних матеріалів був одним із шляхів отримання коштів у тих економічних умовах, які склалися на Боспорі.

Окрім царських ергастеріїв, а також майстерень, які, мабуть, належали приватним особам, на Боспорі виявлені клейма, що свідчать про виготов-

лення наприкінці III ст. до н.е. черепиці від імені громадянської общини Пантікапею. Це підтверджує висновок про те, що зиск від такого роду діяльності отримували не лише боспорські царі, а й інші верстви населення боспорських міст. За висновком М.М. Болгова, у IV ст. н.е. крупні царські ергастерії зникають. Водночас, збільшується кількість дрібних сімейних майстерень. На це вказує відсутність клейм на виробих і стандартизації типів продукції.²⁷

У якості суб'єкту права власності на транспортні засоби могли виступати окремі особи, їхні спілки — фіаси навклерів, держава. Наявність транспорту, що перебував у державній власності, підтверджується ольвійським почесним декретом на честь заможного громадянина Протогена кінця III — початку II ст. до н.е., який містить інформацію про ремонт казенних суден.²⁸ Існування в античних державах Північного Причорномор'я не лише приватного, але й державного флоту,²⁹ який складався не тільки з тріер, але часом і з тетрер, пентер, а можливо й октер,³⁰ переконливо доведено у працях М.П. Писаревського.

Об'єктом права власності могло бути також різноманітне рухоме майно — раби, худоба, особисті речі тощо. Раби могли бути як приватною, так і державною власністю.³¹ Щоправда, в різних північнопричорноморських державах у різні періоди кількість державних рабів могла коливатися, при цьому загальною лишаючись відносно невеликою. Прямим свідченням про наявність державних рабів в античних державах Північного Причорномор'я немає. Та все ж дехто з дослідників припускає, наприклад, їх використання для заготівлі будівельного каміння у державних каменоломнях ще з другої половини V ст. до н.е.³² Про наявність приватновласницьких рабів свідчать числені манумісійні акти, а також знайдений в Ольвії лист Ахіллодора, що датується VI—V ст. до н.е.³³ Про рухоме майно йдеться й у листі, вирізаному на фрагменті амфори, який було знайдено при розкопках житлових кварталів Керкінітиди у 1984 р. Зміст цього листа, датованого кінцем V ст. до н.е., дає можливість виявити низку важливих рис побуту населення античних полісів цього періоду. Е.І. Соломонів переклала текст наступним чином: «Апатурій Невменію. Солону рибу відвези додому, так же, як і покривельні бруси (або інший товар); і нехай ніхто не займається твоїми справами, окрім мене; і, звичайно, ретельно слідкуй за волами; і дізнайся, хто вирушив до Скіфії (або буде платити данину скіфам)».³⁴ Таким чином, з листа дізнаємося про такі об'єкти права власності, як солонина риба (τάριχος), будівельні матеріали (дерев'яні бруси), воли, що використовувалися у якості транспортних засобів.

Отже, в ході майнового розшарування суспільства усе більшого значення в античних державах Північного Причорномор'я набувають забезпечені державним примусом норми звичаєвого права, які регулювали широке коло відносин, пов'язаних із власністю. Характерною відмінністю права власності, особливо на нерухоме майно, в цей період була обмеженість цивільноправової дієздатності власника громадянської общиною, а в Боспорській державі — царем. Протягом усього античного періоду держава більшою або меншою мірою втручається у майнові відносини. Як слушно зауважують сучасні дослідники, загальною тенденцією цих процесів, що прослідковується від найдавніших часів і до сьогодні, є посилення нормативного визначення обмежень права власності, що дає підстави вважати її

магістральним шляхом еволюції цивільно-правового регулювання.³⁵ Вбачається, що усі наведені вище факти, які характеризують основні риси права власності у північнопонтійських державах, цілком вписуються в межі зазначеної концепції та свідчать на її користь.

5.2. Правові основи регулювання зобов'язальних відносин

У вивченні історії античних держав Північного Причорномор'я одне з ключових місць повинні посідати проблеми генези та еволюції інституту зобов'язального права — сукупності цивільно-правових норм, що регулюють зобов'язання. Але на жаль, цей напрямок історико-правових досліджень досі становить майже суцільну лакуну.

Під цивільно-правовими зобов'язаннями тепер розуміють такі цивільні правовідносини, у відповідності до яких одна особа (наприклад, кредитор) має право вимагати від іншої особи (наприклад, боржника) виконання певних дій, зокрема передачі речей чи сплати грошей, або ж утримання від дій. У кожному суспільстві зобов'язання можуть виконувати різноманітні функції: то вони виступають як юридичні форми майнового обороту, то як каральні заходи за певні порушення особистих і майнових прав. І все ж головною сферою дії зобов'язань є майновий оборот, зокрема сфера виробництва, переміщення, розподілу та реалізації товарів, культури, освіти та багато іншого. Як зауважувала Л.В. Ємельянова, «зобов'язання належать до числа основних правових засобів, що опосередковують торгівельний обіг ринкового суспільства».³⁶ Кожна людина, вже навіть в античному суспільстві, постійно вступала у зобов'язальні відносини.

За часів античності правом розрізнялися зобов'язання, що виникли з договорів та зобов'язання із заподіяння шкоди («вільні» та «невільні» зобов'язання). Зобов'язання із заподіяння шкоди виникали при завданні збитків майну (ушкодження чи знищення майна тощо). Вони мали наслідком відшкодування збитків, а шкода, заподіяна свідомо, відшкодувався у подвійному розмірі. Відповідальність виникала й тоді, коли шкода була результатом дій підвладних осіб — дітей, рабів. Раб міг бути переданий у власність потерпілому як компенсація за заподіяні збитки. При заподіянні шкоди особистості (а в деяких випадках і майну) виникала відповідальність за злочин.

Одним із найважливіших інструментів зобов'язального права тоді, як і нині, виступали правочини. Під останніми зазвичай розуміються дії, спрямовані на встановлення, регулювання чи припинення цивільних правовідносин. Не лише у північнопричорноморських полісах, але й в усьому античному світі такого роду відносини захищалися державою. Двосторонні та багатосторонні правочини називають договорами.

Вже в період античності регулювання різноманітних договорів набуло певного теоретичного опрацювання. У промові проти Діонісодора славетний афінський оратор Демосфен зауважував: «Ваші закони встановлюють, що все, відносно чого одна особа добровільно укладає угоду з іншою, має чинність закону».³⁷ Очевидно, цей принцип діяв і в античних державах Північного Причорномор'я.

Підставою виникнення договорів вважалася угода сторін, яка не вимагала особливих формальностей. Але найважливіші договори укладалися, як правило, у письмовій формі. Залежно від характеру договору відповідний документ підписувався чи обома сторонами (договір купівлі-продажу, позики, оренди), чи однією зобов'язаною стороною (договір позики). Окремо слід наголосити на особливій ролі, яку відігравала у стародавньому договірному праві релігія. Обов'язковою частиною процедури укладення будь-якого важливого договору був заклик (інвокація) обох сторін до богів, які закликалися у свідки договору, і мали виступити гарантами дотримання його умов.

Виконання договору зазвичай забезпечувалося завдатком, поручительством третіх осіб або заставою (до реформ Солон в материковій Греції договір позики забезпечувався й самозаставою боржника). Якщо від виконання договору відмовлявся покупець, він втрачав свій завдаток, продавець же був зобов'язаний повернути подвійну суму завдатку. При поручительстві матеріальні гарантії виконання договору брали на себе треті особи. Особливе значення мала застава землі — іпотека. При іпотеці закладена земля залишалася у володінні та користуванні боржника, позбавленого, однак, права розпоряджатися нею. При невиконанні зобов'язання боржником закладена земля переходила до кредитора. Закладені рухомі речі знаходилися у володінні кредитора, що міг їх продати, якщо боржник не виконав зобов'язання.

Певне уявлення про існування у полісах Північного Причорномор'я достатньо розвинутої системи зобов'язального права дають наукові публікації Е.І. Соломонік та Г.М. Ніколаєнка з інформацією про знахідки плит з текстами угод майнового характеру.³⁸ Окрім того, зважаючи на близькість правових систем «грецького світу», суттєву допомогу в адекватному висвітленні основних рис зобов'язального права Ольвії, Херсонесу, Тіри, Боспорського царства можуть надати й нарративні матеріали, а також судові промови стародавніх ораторів, що містять свідчення про відповідні правові звичаї, особливості судочинства та виконання судових рішень.³⁹

На жаль, безпосередніх свідчень про юридичну процедуру укладання договорів у північнопричорноморських державах не збереглося. Але, з огляду на тісні зв'язки між правовими системами античних країн, для ілюстрації можна залучити текст самоського хлібного закону, датованого II ст. до н.е., в якому у випадках віддачі під заклад чи поручительство громадських грошей, зібраних для закупівлі хліба, до компетенції Народних зборів «тисяч» (підрозділів самоських філ) відносився обов'язок «перевіряти заклади та поручителів, (представлених заставадавцями)». Вже перевірені заклади та поручителі повинні були записуватися до громадських книг пританами.⁴⁰

Система договорів у державах Північного Причорномор'я була досить нескладною. Одним з найдавніших різновидів правочинів був *договір міни (обміну)* — договір, за яким одна сторона передає іншій у власність певну річ, а інша — передає першій у власність свою річ. В торгівельних відносинах стародавнього періоду дослідниками особливо виділяється такий їх різновид, як торгівельний обмін, що був покликаний до життя економічною несамоодатністю стародавніх держав чи протодержавних утво-

рень.⁴¹ Хоча у віднайдених тогочасних нормативно-правових актах про договір міни не згадується, все ж можна припустити його існування, оскільки міна історично передувала виникненню купівлі-продажу. Знаний фахівець в галузі античного права І.Б. Новицький зазначав: «Обіг речей (перехід їх з господарства до господарства) мав місце ще до появи грошей і являв собою безпосередній обмін речі на річ (так називану міну). Це відповідало загальним економічним умовам суспільства, що лише переходило від натурального господарства до мінового».⁴² Згадки про укладання договору міни містяться вже в «Іліаді» Гомера:

Інші ахейські мужи на міну вино купували:

Дехто за мідь, що дзвенить, за сиве залізо міняли,

Хтось за волов'ячі шкіри, чи за волів круторогих,

Хтось за своїх полонених...⁴³

В архаїчний період міна була поширена і у Північному Причорномор'ї. Так, уяву археологів вже давно привернув той факт, що в Нижньому Подністров'ї під час розкопок було знайдено дуже мало монет. Наприклад, на поселенні біля с. Миколаївка такі знахідки взагалі відсутні. На території поселення біля с. Надлиманське знайдено всього одну істрійську монету, а біля с. Південне — мідну монету Тіри IV ст. до н.е. Цим коротким переліком і обмежується поки що знахідки монет з розкопок. У той же час, на противагу незначній кількості нумізматичного матеріалу, антична керамічна продукція, і в першу чергу амфори, у яких перевозилося вино та олива, представлена досить значною кількістю зразків на всіх поселеннях. Така суттєва диспропорція між знахідками монет і масовим античним керамічним матеріалом на сільських поселеннях Нижнього Подністров'я дозволила вченим-археологам дійти висновку, що торгівля варварського населення з Ніконієм та Тірою до кінця IV ст. до н.е. носила характер натурального обміну.⁴⁴

Розвинена торгівля передбачає наявність більш-менш стійкого еквіваленту, яким в античну епоху виступала монета. З огляду на відсутність монет на поселеннях Нижнього Подністров'я, є всі підстави вважати, що натуральний обмін між більш розвиненими і менш розвиненими соціально-економічними структурами не міг бути еквівалентним. Тому, на думку фахівців — В.М. Зубаря, Є.А. Ліньової та Н.О. Сон, цілком припустимо стверджувати, що під час економічних контактів грецькі купці експлуатували варварське населення за допомогою тих можливостей, які відкривав нееквівалентний обмін товарами.⁴⁵ В одній з своїх праць Т.П. Євсєєнко цілком слушно звертає увагу на той факт, що нееквівалентний характер торговельного обміну — явище звичайне при економічних відносинах між суспільствами, що перебувають на різних стадіях розвитку. Однак існує природна межа такої нееквівалентності. Досить згадати, наприклад, про те, що, відкривши для себе Північне Причорномор'я, греки були у захваті від казкової дешевизни скіфської пшениці. Цілком очевидно, що така дешевизна трималася на відвертому грабунку царських скіфами (у яких ця пшениця греками переважно й вимінювалася) землеробського населення степової та лісостепової Скіфії. Але грабіж як вид промислу вимагає постійної зміни об'єктів, в іншому випадку він здійснюється у відношенні однієї й тієї ж групи об'єктів, але лише у порівняно невеликих масштабах.

Інакше буде підірвано економічну базу об'єкту пограбування, а отже, знищено й саму його можливість надалі. Не випадково, коли грецькі торговці від епізодичних контактів перейшли до постійних торговельних зв'язків з Північним Причорномор'ям, вони переконалися у нездатності своїх партнерів забезпечити постійні поставки зерна. Довелося вдатися до нових способів одержання ресурсів з «варварських» земель. Можна припустити, що саме потреба у постійних і надійних джерелах експортного зерна, призвела до створення в цьому регіоні територіальних грецьких і греко-варварських держав, подібних до Ольвійського та Херсонеського територіальних (тобто, таких, що мали обширну хору) полісів, а також Боспорського царства.⁴⁶

Незважаючи на те, що історично договір міни передував договору купівлі-продажу, він знайшов своє усталене місце в законодавстві як самостійний договір значно пізніше за договір купівлі-продажу. Товарний обмін меншою мірою зазнавав на собі впливу права, аніж грошовий обіг. Наслідком даної обставини стало, наприклад, те, що в класичній системі контрактів, яка склалася у римському праві (II ст.н.е.), договору міни (*emptatio*) не знайшлося гідного місця. Навіть у середньовіччі в цілій низці країн договір міни визнавався безіменним (непойменованим) договором.⁴⁷ Надалі, коли договір міни потрапив до сфери цивільно-правового регулювання і став одним з поименованих договорів, його регламентації законодавством присвячувалася вкрай незначна кількість норм. Протягом тривалого часу міна в основному підпорядковувалася положенням, якими регулювалися договори купівлі-продажу.

Вже в античний час серед цивільно-правових договорів важливе місце посідала *купівля-продаж*, що набула значного поширення в зв'язку із широким розвитком торгівлі як у самих державах Північного Причорномор'я, так і з сусідніми країнами. Договір купівлі-продажу — це угода, відповідно до якої одна сторона (продавець) зобов'язується передати іншій стороні (покупцеві) у власність певну річ, товар, а той, у свою чергу, зобов'язується сплатити першому за продану річ певну грошову суму.

Характеризуючи історію походження договору купівлі-продажу римський юрист Павел, зазначав: «Походження купівлі-продажу кориниться у міні. Був такий час, коли не було грошей, коли не називали одне — товаром, інше — ціною, а кожен, залежно від потреби моменту і від характеру речей, обмінював непотрібне на те, що потрібно: адже часто буває так, що предмету, який для одного є зайвим, іншому не вистачає. Але оскільки не завжди і не легко збігалося так, щоб у тебе було те, що потрібно мені, а я мав у свою чергу те, що хочеш одержати ти, то був обраний предмет, що одержав публічну постійну оцінку; за допомогою передачі його в рівній кількості усували труднощі безпосереднього обміну. Цьому предмету (мірилу цінностей) була додана публічна форма, і він набув поширення та значення не стільки за своєю сутністю, скільки за кількістю, причому перестали називати товаром (*merx*) те, що дає і та й інша сторона, а один із предметів стали називати ціною (*pretium*)».⁴⁸

Надзвичайно цікавою пам'яткою, що засвідчує факт купівлі-продажу земельних ділянок є знайдена К.К. Косцюшко-Валюжиничем в Херсонесі на площі коло Володимирського собору, який тоді будувався, у 1890 р.⁴⁹ частина мармурової плити з вибитим на ній актом про продаж (та/чи

оренду) земельних ділянок з визначенням їхньої площі та переліком суб'єктів угоди. У 1983 р. під час розкопок у північній частині Херсонесу С.Г. Рижовим було виявлено ще два фрагменти цієї ж плити.⁵⁰ Документ, віднесений до 60—70-х рр. III ст. до н.е., вкупі з іншими подібними, може лягти у підґрунтя дослідження особливостей здійснення угод цивільно-правового характеру в стародавню добу. Хоча початок напису не зберігся, а інша частина тексту дійшла до нашого часу у сильно ушкодженному вигляді, дослідникам усе ж вдалося значною мірою реконструювати договір.⁵¹

Судячи з напису, одні й ті ж самі громадяни здобували землю, що складалася з кількох ділянок, розташованих у різних місцях. Тому повторюється кілька разів одне й те ж ім'я та називаються площі окремих ділянок, а потім підсумовується їхня загальна площа. Цим, вочевидь, пояснюється й перелік імен без патроніміків. Тут могли бути перелічені особи, що одержали нестандартні ділянки (але з дотриманням стандарту від вихідної міри — гекаторюгу). Потім названо групу осіб з патроніміками. Можливо, це були представники найбільш знатної й заможної частини громадян, які придбали не розрізнені землі, а стандартні ділянки в одному місці.⁵² Але вірогідно також, що факт відсутності або наявності патроніміка й не має ніякого значення. Так, аналізуючи тексти про оренду та продаж землі в Аттиці у IV ст. до н.е., Л.М. Глускіна відзначала, що у VII промові Лісія усі покупці та орендарі названі лише за іменами, що не дозволило визначити їх соціальний склад.⁵³

Дослідники херсонеського акту про купівлю-продаж землі дійшли низки висновків, важливих для розуміння тогочасних цивільно-правових та земельних відносин. Відновивши, наскільки це було можливо, текст документу, Е.І. Соломонік та Г.М. Ніколаєнко з'ясували, що широкий розпродаж чи передачу в оренду землі, відображену в акті, здійснила держава. Саме тому наприкінці тексту було згадано епімететів, які скріпили цей юридичний документ своїми підписами.⁵⁴ Як зауважують В.П. Яйленко, В.М. Андреев, О.І. Попов, присутність магістрата при укладенні договору купівлі-продажу землі у більшості античних держав була обов'язковою вимогою.⁵⁵

Вчені-епіграфісти зауважують, що, оскільки греками ще не було вироблено точних юридичних визначень (це було зроблено лише в Стародавньому Римі у зв'язку зі створенням певних правових норм та законів), тлумачення окремих термінів завжди викликає значні утруднення.⁵⁶ Як приклад вони наводять термін *φρονητός* (вихованець, вигодованець), що може застосовуватися й відносно вільної особи, й до раба і тому це свого часу викликало цілу наукову дискусію, пов'язану з повідомленням декрету на честь Діофанта⁵⁷ щодо повстання під проводом Савмака. Точно так же застосований у згаданому вище акті термін *πράσις* може також мати подвійне значення, вказуючи на купівлю-продаж або оренду землі. Однак, якщо звернутися до близьких за часом аналогій, з'ясується, що оренду на відміну від продажу звичайно позначали в цей час терміном *μισθωσις* та похідними від нього дієсловами. Так, у промові Лісія (VII. 4, 9—10), де говориться про купівлю та оренду землі в IV ст. до н.е., остання відображена дієсловом *μισθωσ*, а в VII.4 сказано, що Аптиклес, купив (*πράξιενος*) ділянку землі, віддав її в оренду (*ἐξέμισθωσεν*). У великому делоському написі 300—290 р. до н.е., спеціально присвяченому умовам та термінам

оренди храмових земель, здача в оренду визначена словом *μισθωσις*, а у рядках 10, 25—27 вживається дієслово *ὑποδοσσοσι* у значенні «віддати ділянку» або «повернути борг»⁵⁸. Нарешті, у збірці грецьких юридичних написів, де наведено значну кількість документів про умови купівлі нерухомості (будинку, земельної ділянки), зазвичай вживається дієслово *πράττειν*.⁵⁹

Наведені аналогії у сполученні з іншими даними схилили Е.І. Соломонік та Г.М. Ніколаєнка до думки, що в акті, ймовірно, усе ж таки говорилося про продаж земельних ділянок, хоча повністю відкинути гіпотезу щодо оренди також не можна. Для остаточного вирішення цього питання могли б надати допомогу відомості щодо цін на ділянки, але вони в написі відсутні, як і відомості про обов'язковий податок за оренду землі.⁶⁰

Продаж державою великої кількості земельних ділянок не можна назвати звичайним та повсякденним явищем. Він повинен був пов'язуватися із загальним становищем Херсонеської держави на початку III ст. до н.е., її політикою та економікою. Такий масовий розпродаж землі можна побачити в Аттиці у IV ст. до н.е., коли держава переживала глибоку загальну кризу. Головну причину продовольчих криз в античних містах Причорномор'я А. Штефан,⁶¹ слідом за іншими дослідниками, бачить у руйнуванні землеробської бази понтійських полісів, а також у морському піратстві й наводить перелік декретів щодо організації ситоній та вжиття інших заходів, спрямованих на боротьбу з голодом, які походять з Істрії, Каллатії, Месембрії, Ольвії.

Херсонес наприкінці IV — на початку III в. до н.е. також переживав важкий період своєї історії. На основі присяги громадян Херсонесу,⁶² групи остраконів та фрагменту закону про повернення політичних вигнанців⁶³ дослідники встановили, що у цей період там відбувалася запекла політична боротьба, яка завершилася тимчасовим захопленням влади антидемократичними елементами (олігархами або тираном) і вигнанням їхніх супротивників — прихильників демократії. Пізніше відбулося відновлення демократичного ладу, зафіксоване присягою херсонеситів, та повернення вигнанців.

Херсонеський акт про купівлю-продаж (оренду) землі, що збігається за часом із цими документами та хронологічно близький до почесного декрету на честь Агасикла (перша половина III ст. до н.е.), вочевидь, був пов'язаний із загальною ситуацією, що склалася після нового зміцнення демократичного ладу в Херсонесі, і зокрема прагненням упорядкувати земельні відносини, а також поповнити спустілу скарбницю. Можливо, істотну роль зіграло також посилення в цей період Скіфської протодержави, що незабаром захопила частину херсонеських земель у Північно-Західному Криму. Доповнення рядків 23 і 24 дозволило Е.І. Соломонік припустити, що там мова йшла про осіб, раніше позбавлених прав громадянства (у тому числі й *εὐχτησις* — права мати у власності землю та іншу нерухомість), вигнаних, і вказівку повернути їм конфісковану землю.⁶⁴ Це безпосередньо перегукується й з нормою херсонеського закону щодо повернення політичних вигнанців, за яким їм повинні були повернути раніше вилучене майно — будинки та земельні ділянки.⁶⁵

Договори купівлі-продажу були надзвичайно поширеними в античному світі (наприклад, про це свідчив Аристотель).⁶⁶ і, зокрема, у північно-причорноморських державах, оскільки протягом майже всього їхнього існу-

вання в них велася активна внутрішня та зовнішня торгівля. Безпосереднє регулювання торгівлі стало функцією централізованого апарату управління торговельними зносинами. Іншими учасниками торгівлі в різний час могли виступати найбільш крупні храми, купці, мореплавці та ін. «В якості предметів першої необхідності припонтійські країни доставляють нам у достатку те, що, за загальним визнанням, корисніше за все, а саме худобу та масу відмінних рабів, а як предмети розкоші — у великій кількості мед, воск та рибні консерви».⁶⁷ Так, наприкінці VI-V ст. до н.е., в умовах колапсу ольвійської хори, тобто коли сільськогосподарська територія Ольвії була обмежена лише околицями міста, й припинення життя на сільських поселеннях Нижнього Побужжя, вчені-історики (зокрема, Н. Сон, В. Зубар, Є. Ліньова) констатують відсутність будь-яких кризових явищ в економіці міста. Це привело їх до висновку, що саме в цей час зросла питома вага посередницької торгівлі і ремесла, продукція якого надходила варварському населенню регіону.⁶⁸ Саме прибуток від посередницьких торговельних операцій, який отримувала громадянська община в цілому і її окремі представники, зайняті в цій галузі, був основою розвитку економіки Ольвії аж до відродження хори у Нижньому Побужжі на зламі V—IV ст. до н.е. Яскравим свідченням поширення купівлі-продажу в Ольвії у VI—I ст. до н.е. є знахідки монет. Як впливає з дослідження Е. Шенерт-Гейс, окрім великої кількості монет місцевого карбування, тут було виявлено також монети з Істрії, Амастрії, Синопи, Амасії, Амісу, Комани.⁶⁹

На користь висновку про зростання в житті питомої ваги посередницької торгівлі говорить також наявність в Ольвії кількісно невеликої групи багатих громадян, яскравим представником яких був Протоген, який давав кошти на купівлю продуктів харчування. Торгівля, на противагу сільському господарству, в античному світі не була провідною галуззю економіки, і її розвиток не міг кардинально поліпшити загальне економічне становище Ольвії. Але за умов, які склалися тут, вона могла давати певні прибутки не тільки окремим купцям і державі, а також поліпшити продовольчий стан широких мас населення. У зв'язку із цим, увагу істориків привернув той факт, що в декретах на честь Протогена і Антестерія йде мова про ремонт не лише військових, а й цивільних (очевидно, торговельних) кораблів.⁷⁰ Враховуючи послаблення з III ст. до н.е. традиційних зв'язків Ольвії із скіфським кочовим світом і зміною військово-політичної ситуації у Північно-Західному Причорномор'ї, можна говорити, що з цього часу провідну роль починає відігравати саме морська торгівля.⁷¹

Поступовий розвиток внутрішньої торгівлі відзначається й у Херсонесі. З початку IV ст. до н.е. у юридичному побуті херсонеситів на зміну договорам про обмін продуктів сільського господарства на ремісничі вироби тут приходять договори купівлі-продажу, про що свідчить карбування міським монетним двором перших монет. Отже з плином часу договір купівлі-продажу витісняє договір міни. На ранньому етапі життя Херсонесу зовнішня торгівля не відіграла великої ролі в його економіці. Однак знахідки імпортованих амфор, столового посуду та іншої продукції ремісничих майстерень, що надходили з античних центрів Північного Причорномор'я та Середземномор'я, є підставою для того, щоб говорити про поступове перетворення Херсонесу на центр транзитної торгівлі. Але все ж слід зазначи-

ти, що ворожі відносини з таврами та низький рівень їхнього соціально-економічного розвитку не дають можливості зробити висновок про те, що Херсонес цього часу був значним центром посередницької торгівлі.

У той же час жваву посередницьку торгівлю здійснювали тирські купці. Торговельні операції з Тіри, особливо в римський період, мабуть, переважно здійснювалися водним шляхом, адже наявність у Північно-Західному Причорномор'ї значної маси гето-дакійського та кочового сарматського населення робило перевезення товарів суходолом більш небезпечним і залежало від цілого ряду випадкових факторів. Не дивно тому, що в сильнофрагментованих, невіддатливих для зв'язного перекладу епіграфічних документах згадуються «торговельні судна». ⁷²

Як зазначають дослідники, помітним центром посередницької торгівлі в античному світі було також Боспорське царство. ⁷³ З джерел відомо про широкомасштабні поставки до материкової Греції, зокрема до Афін, а також до Малої Азії боспорського зерна (пшениці, ячменю, проса). Про це свідчить, зокрема, афінський декрет 288/287 р. до н.е. на честь Боспорського царя Спартока, сина Евмена. ⁷⁴ Демосфен у приписуваній йому промові проти Лептина також згадував про жваві торговельні зв'язки між Боспорським царством та Афінами. Насамперед, йшлося про торгівлю хлібом: «... Левкон, будучи господарем (кїріюв) його (Понту — *О.Г.*) надав ателію тим, хто віз його до Афін». ⁷⁵

Свідченням широкомасштабної зовнішньої торгівлі Боспору можуть служити й бронзові статуї кільком царям з династії Спартоکیدів, які були споруджені на знак вдячності їм. ⁷⁶ В афінській гавані Піреї було встановлено мармурову плиту з текстом укладеного у 347/346 рр. до н.е. торговельного договору Афін та Боспорського царства і рельєфним зображенням синів боспорського царя Левкона I (389/8 — 349/8 рр. до н.е.) — Спартока та Перісада, які іменувалися «хорошими мужами» за те, що вони «виявляють готовність піклуватися про відправку хліба афінському народові, так же, як піклувався їхній батько і ревно служити у всьому, чого потребує (афінський) народ». ⁷⁷ Переклад документу російською мовою було здійснено визначним антикознавцем С.О. Жебелевим. «Оскільки Спарток та Перісад надають афінянам ті ж привілеї, які були надані Сатиром і Левконом, ⁷⁸ то нехай і Спарток та Перісад мають ті ж привілеї, які (афінський) народ дарував Сатиру та Левкону. ⁷⁹ Про сплату синам Левкона боргу ⁸⁰ (доповіді у Народних зборах)... Задовольнити прохання Спартока та Перісада про надання їм судової команди.» — зазначалося у договорі. Боспорські правителі запевнялися у тому, що «вони ні в чому не зустринуть відмови з боку афінського народу». ⁸¹

Частина торговельних операцій із закупівлі боспорського хліба здійснювалася Афінами у кредит. Про це свідчить Демосфен у промові проти Лептина, ⁸² відзначаючи, що у афінян завжди мають гроші Левкона I. Звичайно, це могли бути лише гроші, які належали йому за хліб, проданий афінянам. Це ж впливає і зі згаданого вище афінського декрету 347/346 р., де говориться про те, щоб синам Левкона були відшкодовані належні їм гроші, щоб вони «не дорікали афінському народові». ⁸³ Тут вбачається цікавим той факт, що боржниками Левкона виступають не приватні афінські купці, а весь «афінський народ», тобто Афінська держава. Гроші повинні були виплачуватися із державної скарбниці. Афінським

проедрам приписувалося провести справу в першу чергу, одразу ж після вирішення релігійних питань, оскільки для Афін було надзвичайно важливим зберегти довіру та кредит у синів Левкона, зважаючи на те, що своїм експортом вони не мали можливості перекривати усіх видатків по закупівлі боспорського хліба. ⁸⁴

Висновки щодо поширеності угод купівлі-продажу, зроблені на підставі аналізу епіграфічних джерел, підтверджуються й нумізматичними даними. Так, під час розкопок та археологічних розвідок в районі Пантікапею було знайдено велику кількість місцевих монет, а також монети, карбовані у Самосі, Кізіці, Амастрії, Кромні, Синопі, Амисі, Комані, Фарнакії, а також золотий статер Лісімаха, селевкідську мідну монету та ін. ⁸⁵

Окрім централізованих засобів зовнішньої торгівлі, стародавні держави використовували можливості приватних торговців. На них можна було покласти певні обов'язки по торгівлі з тими чи іншими державами, використовуючи їх приватні економічні інтереси в цьому. З свого боку такі приватні підприємці мали суворо виконувати покладені на них функції, виділяти частину товару, інших цінностей державній казні тощо. Використання приватних торговців з державною метою отримала назву «мовчазної торгівлі», що не вимагала державного забезпечення (перекладачів, охорони), і була зручною формою взаємин. ⁸⁶

Як зауважує М.В. Скржинська, діяльністю у галузі торгівлі займалися здебільшого представники неповноправного населення. ⁸⁷ Платон та Аристотель вважали, що посередницька торгівля личить тільки іноземцям. Громадяни воліли лише вкладати гроші у торгівлю і таким чином одержувати від неї зиск. Саме так, наприклад, чинили відомий афінський оратор Демосфен та його батько. ⁸⁸ Можливо, таким же чином, принаймні частково, нажив своє багатство й заможний ольвіополіт Протоген. ⁸⁹

Отже, в період, що розглядається, в античних державах Північного Причорномор'я широко використовуються договори купівлі-продажу. Як угода договірною (консенсуального) характеру, купівля-продаж була однією з найпоширеніших угод у побуті народу. Укладання їх відбувалося у словесній або письмовій формі, після чого річ передавалася покупцеві. За звісткою Стобея, договір купівлі продажу вступав у силу з моменту отримання продавцем завдатку. Але це правило обмежувалося у випадках, коли угоду було укладено незвичайним порядком (у гніві, під час суперечки) або у стані розумового помішання. ⁹⁰

При купівлі-продажу раба договір укладався обов'язково у його присутності і за участю свідків. Є також свідчення про купівлю-продаж (випкуп) осіб, захоплених піратами. Так, у делоському декреті про надання проксенії херсонеситам Форміону та Гераклідові за одним з тлумачень йдеться про значні заслуги громади Херсонесу перед делосцями, які полягали у тому, що херсонесити викупили з піратського полону послів, що були захоплені під час морської подорожі. ⁹¹

Договір купівлі-продажу міг розриватися у випадку, коли покупець було введено в оману щодо якості товару (наприклад, стану здоров'я раба). Купівля краденої речі, у випадку, коли покупець знав про її походження, вважалася злочином. Якщо особа купила річ не знаючи про її походження, то угода вважалася нікчемною. У такому випадку річ переходила до її власника, а покупець подавав позов до продавця про відшкодування збитків.

В античних державах Північного Причорномор'я громадянами та негромадянами досить часто укладався й *договір дарування*. Під даруванням розумілася безвідплатна угода, спрямована на відчуження майна, зокрема на перенесення прав власності на особу, якій робиться дарунок. Для здійснення юридичного акту дарування вимагалася наявність згоди особи, якій передавалася річ, прийняти дар. Без цієї умови угода була недійсною. Нікчемним також вважався договір дарування, який було укладено під психологічним або фізичним тиском, у хворобливому стані тощо. Плутарх, перелічуючи реформи, здійснені Солоном, згадує про закон, за яким дарунок вважався дійсним, якщо чоловік, котрий робив його, «...не діяв у стані хвороби, не був очарований зіллям, не був ув'язнений у кайдани, або не був змушений необхідністю, або не перебував під впливом жінки». ⁹² Що стосується юридичних наслідків дарування, то з самої суті цієї угоди витікало, що особою, яка прийняла дар, не могли висуватися претензії з приводу якості подарованого предмету оскільки дарування є угодою безоплатною.

Наявні джерела надають можливість навести достатньо прикладів договорів дарування, що походять з античних держав Північного Причорномор'я. Так, в одній з своїх праць академік О.І. Тюменев, досліджуючи зв'язки Херсонесу і Делосу, посилаючись на лапідарні пам'ятки іноземного походження, зазначає, що херсонесити пожертвували (подарували) одному з делоських храмів капітал, відсотки з якого мали спрямовуватися на святкування релігійного свята — Херсонесій. Саме тому цей капітал і йменувався у делоських документах «*χερσονησιον*». ⁹³ У зводі ольвійських написів вміщено датований приблизно серединою III ст. до н.е. почесний декрет ольвіополітів на честь осіб, які надали місту в часи економічної скрути значну грошову допомогу. ⁹⁴

Відомо також про багаті дари, що передавалися до храму Ахілла на о. Левка. Древні письменники повідомляють, що на острові зберігається багато коштовних дарунків: дорогоцінних каменів, перснів, монет, дорогих посудин, бронзових і теракотових статуеток, дерев'яних і мармурових статуй Ахілла та його друзів. Лише дещо з переліченого знайдено при розкопках. Кількаразові напади на святилище, його пограбування також є свідченням багатства храму. ⁹⁵

З III ст. до н.е. зберігся до нашого часу почесний декрет на честь іноземця, який неодноразово надавав херсонеській громаді загалом та окремим громадянам, зокрема, безоплатну допомогу в натуральній формі, грошима, роздачею хліба. ⁹⁶ Оскільки допомога ця мала безоплатний характер, цілком можливим вбачається вважати її дарунком.

Одним із широко уживаних у побуті народу був *договір позики*. Пози́ка — це угода за якою одна сторона надає іншій у власність певну кількість речей, що можуть бути замінені (тобто таких, які можна визначити за рахунком, обміром, або вагою), при умові повернення таких же речей через певний термін. Предметом договору позики могли бути гроші, або ж різноманітне майно (зерно, вино тощо). ⁹⁷

В літературі описані випадки, коли у якості позикодавця виступала держава. За загальним правилом, державна пози́ка у стародавній Греції могла надаватися фрахтувальнику для влаштування перевезення. Вона поверталася лише за умови благополучного прибуття судна (в разі ж аварії

або втрати майна за інших надзвичайних обставин фрахтувальник від виплати позики звільнявся). ⁹⁸ Інколи весь громадянський колектив полісу міг виступати позичальником. Прикладом цього може служити виявлена у 1951 р. при розкопках ольвійського теменосу плита з датованим серединою III ст. до н.е. почесним декретом на честь трьох синів херсонесита Аполлонія, який свого часу також надав багато послуг ольвійській громадянській общині. Серед останніх у декреті особливо відзначено грошову позику, надану Аполлонієм та його синами у важкий для держави час: «три тисячі золотих, які батько позичив... та призначив термін сплати...». ⁹⁹

Та все ж найчастіше в якості боржника виступала приватна особа. У промові невідомого оратора «Проти Форміона», виголошеній у 327/6 р. до н.е. та вміщеній у збірці промов Демосфена, вказується, що для здійснення торговельних операцій на Боспорі купець Форміон отримав позики у трьох осіб: у афінянина Хрісіппа — 2000, у Феодора Фінікійця — 4500, у навклера (судовласника) Лампіда — 1000 драхм. ¹⁰⁰ Запис про позику у Хрісіппа був зроблений та зберігався у трапезі Кітта (ймовірно, потімка однойменного довіреного раба відомого афінського трапезита Пасіона, який вів справу боспорянина Сопеїда). ¹⁰¹ При цьому в договорі зазначалося, що Хрісіпп дає Форміонові у борг 2000 драхм, а після повернення останнього з Боспору має отримати 2600 драхм. ¹⁰²

Отже, договір позики міг бути контрактом відсотковим або безвідсотковим. Зазвичай, пози́ка у лихварів бралася під значні відсотки. Наприклад, в афінській банківській практиці гроші позичалися з розрахунку 8—36% річних. В.П. Яйленко зауважував, що «в Ольвії III—II ст. до н.е. лихварський відсоток був дуже високим, так що не буде занадто великим перебільшенням думка про те, що її згубили не лише варвари, але й лихвари типу Протогена». ¹⁰³ Окрім того, не лише обмінні, а й кредитні операції, очевидно, здійснювали міняли-трапезити (від *τραπέζα* — стіл, де обмінюють монети). ¹⁰⁴ Про поширеність кредитних операцій у греків свідчив, зокрема, Аристотель. ¹⁰⁵

У більшості випадків договори позики укладалися усно, що інколи призводило до судових суперечок, таких, як, наприклад, описана Ісократом у «Банкірській промові». ¹⁰⁶ Але з плином часу договір позики все частіше набуває літерального (за поняттям римського права) характеру. Юридична природа літеральних контрактів полягала в тому, що зобов'язання виникало не з простої згоди сторін, а з письмової форми, якої воно мало набути. Давніми греками було досить докладно опрацьовано процедуру укладення угод. У промові проти Калініка, що приписується Демосфенові, вказується, що зазвичай усі міняли, якщо приватна особа, вкладаючи у них гроші, вказує, кому їх треба віддати, записують, насамперед, ім'я вкладника та суму вкладу, потім — ім'я особи, якій слід цей вклад видати. При цьому, якщо міняла знає в обличчя людину, якій необхідно видати внесок, він обмежується лише записом її імені. Якщо ж не знає — то, крім того, приписують ще й ім'я особи, яка повинна буде вказати та відрекомендувати людину, якій слід повернути гроші. ¹⁰⁷ Безсумнівно, в античних державах Північного Причорномор'я, як і в метрополіях, достатньо широко практикувалося укладання боргових документів — так званих синграф та хірографів.

Синграф (συγγραφή) являла собою двосторонній письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором певної суми грошей або певної кількості речей боржникові. Вона могла скріплюватися підписами чи печатками кредитора і боржника (достатньо велику кількість їх виявлено під час розкопок античних полісів Північного Причорномор'я)¹⁰⁸, а також підписами свідків. Після цього документ передавався на збереження трапезитові,¹⁰⁹ за що він отримував певну оплату.¹¹⁰ Отже, процедура складання синграфи була досить складною. При її складенні, зазвичай, оголошувалася зміст договору, що не завжди було бажаним для сторін. Тому в юридичному побуті більшого поширення набула інша форма укладання боргових документів — хірограф — односторонній документ, що укладався самим боржником від власного імені і ним же підписувався.¹¹¹

З настанням терміну сплати боргу синграф, як і хірограф, одержували силу виконавчого листа. Щоправда, для того, щоб набути виконавчої сили, документ мав бути зареєстрований у відповідних державних органах (ἀρχαίων, χρεωφύλακτων, βιβλιοφύλακτων тощо), а цього громадяни часто не робили, ухиляючись від сплати належного податку.¹¹² Окрім того, складання таких документів у разі необхідності полегшувало кредиторів доведення факту передачі майна або грошей в позику і водночас надавало можливість довести своє право вимагати від боржника повернення означеної в синграфі або хірографі грошової суми чи взятих у борг речей, що могли бути замінені.¹¹³ У такому випадку документи також мали бути нотаріально зареєстровані.

Незважаючи на відсутність даних з античних держав Північного Причорномор'я, все ж цілком можна припустити, що й тут, як, наприклад, і в Аркезії на Аморгі, піддавали суду тих, хто «не зареєструє документ у нотаріуса» (τῆ ὑλογραφῆς ποιῶνται πρὸς τὸς χρεωφύλακας), і позбавляли громадянських прав тих посадовців (εἰσαγωγεῖτης), які поставили б на розгляд суду справу за незареєстрованими документами. Цікаво, що й в елліністичному Єгипті намісникам неодноразово доводилося вживати суворих заходів проти обігу незареєстрованих синграф, оскільки це призводило до різноманітних зловживань. Тут навіть було придумано оригінальний обхід реєстрації за допомогою включення до тексту формулювання «нехай документ має таку ж силу, як якиби він був зареєстрований у присутственому місці» (ἡ δὲ συγγραφή κυρία ἐστὶν ὡς ἐν δημόσιῳ ἀρχαίῳ καταχωρησμένην), хоча суди й не визнавали незареєстровані документи із такою формулою дійсними. Подібна ситуація, ймовірно, мала місце й на Хіосі.¹¹⁴ Цілком можливо припустити наявність такої практики й у північнопричорноморських державах.

Прикладом укладання договору позики можна вважати фінансову операцію, здійснену боспорським громадянином Сопеїдом та описану у «Трапезитській промові» Ісократом.¹¹⁵ Коли Сопеїдові, який на той час перебував в Афінах, знадобилося отримати гроші з батьківщини, він вдався до поширеного у ті часи способу: «Щоб не піддавати небезпеці свої кошти під час плавання» (а аварії кораблів траплялися досить часто), він попросив Стратокла, що відпливав на Боспор, залишити йому необхідну суму з власних коштів, а на Боспорі отримати позичені гроші від батька.¹¹⁶

Позика могла надаватися кредитором під заставу. Як свідчить один з ольвійських написів, з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаної

гострою фінансовою кризою другої половини III ст. до н.е., держава віддала в заставу лихвареві священні посудини.¹¹⁷ У даному випадку (в цивільному праві, на відміну від кримінально-процесуального) під заставою розуміється спосіб забезпечення виконання зобов'язань. Відповідно до норм античного звичаєвого права, кредитор (заставодержатель) мав право у разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна з перевагами перед іншими кредиторами. За рахунок заставленого майна заставодержатель набував право задовольнити свої вимоги у повному обсязі, який визначався на момент фактичного задоволення, ймовірно, включаючи відсотки, відшкодування шкоди, відшкодуванням шкоди, неустойкою. Предметом договору застави могло бути майно, що могло бути відчужене заставадавцем і на яке могло бути звернено стягнення. Нині розрізняють такі види застави як: 1) іпотека (гр. ὑποθήκη — застава) — застава землі, нерухомого майна, при якій земля та (або) майно, що становлять предмет застави, залишаються у заставодавця або третьої особи (майнового поручителя), а заставодержатель набуває право на задоволення за безпеченого іпотекою зобов'язання, яке не виконується, за рахунок предмета іпотеки;¹¹⁸ 2) заклад; 3) застава у ломбарді, коли вона оформлюється видачею заставного білета. Очевидно, у згаданому ольвійському написі¹¹⁹ мова йшла саме про другий різновид застави — заклад — заставу рухомого майна при якій майно, що є предметом застави передається заставадавцем у володіння заставодержателя.¹²⁰

Цікаву інформацію щодо практики укладання договорів позики під заставу, а також про практику виконання зазначених у договорі умов, надає промова невідомого оратора IV ст. до н.е. «Проти Лакріта»,¹²¹ включена до корпусу промов Демосфена. Лакріт, який походив з невеликого малоазійського міста Фаселіди, жив в Афінах у середині IV ст. Він був учнем відомого логографа Ісократа та одночасно займався комерційною діяльністю. Лакріт мав брата на ім'я Артемон, який, разом із ще одним своїм співвітчизником Аполлодором, якимось вирішив заробити грошей на торгівлі із містами Північного Причорномор'я. Оскільки початкового капіталу в нього не було, він став боржником. В ході здійснення торгівельної операції він порушив умови договору зі своїм позикодавцем і той звернувся до суду. Справу цю достатньо докладно описано М.В. Скржинською.¹²² Вона зауважує, що, з огляду на те, що Артемон до початку суду, який відбувався між 351 та 340 рр. до н.е., помер, а Лакріт успадкував усе його майно, позивач порушив справу проти Лакріта, який відмовлявся відповідати за братові борги.

У той час достатнього поширення набула практика, коли заможні елліни, незважаючи на значний ризик (піратство, загибель кораблів від бурі тощо), прагнули примножити своє багатство вкладенням грошей у морську торгівлю. У випадку аварії корабля або захоплення його піратами позикодавець зазвичай втрачав усі вкладені гроші. Але в разі благополучного завершення справи він отримував прибуток у розмірі від 20 до 30%. У свою чергу купці, які взяли гроші в борг, впадали у спокусу не повертати їх, вдаючись при цьому до різноманітних махінацій. Саме так, очевидно, сталося й у даному випадку. Два фаселідських купці вирішили отримати зиск від продажу вина до полісів Північного Причорномор'я. Однак, вони не

мали необхідної суми ані для фрахту корабля, ані для купівлі товару. Через своїх знайомих вони знайшли в Афінах двох потенційних кредиторів та уклали договір про позику. Текст цього договору зберігся до нашого часу майже повністю. «Андрокл зі Сфетта та Навскрат з Каріста позичили Артемону та Аполлодору з Фаселіди 3000 срібних драхм для торгівельної поїздки з Афін до Менди або Скіони, а звіттіля до Боспору та — якщо забажають — вздовж лівого узбережжя до Борисфену та назад до Афін, з 22,5%¹²³ а якщо вони відпливуть з Понту до Гідрону після сходження Арктуру, то з 30%¹²⁴ — під заклад 3000 амфор мендського вина, яке буде завантажене у Менді або Скіоні на двадцятивесельному кораблі, власник якого Гіблесій. Вони дають це забезпечення, не будучи під нього нікому винними ніякої суми, і не будуть під нього брати позики. А ті товари, які були завантажені замість вина, вони повністю доставлять з Понту назад до Афін на тому ж кораблі; коли товари будуть благополучно доставлені до Афін, боржники віддадуть кредиторам належну за договором суму протягом 20 днів з дня прибуття до Афін — усе повністю, окрім того, що буде викинуто із загальної згоди мореплавців, і якщо щось доведеться заплатити ворогові, а усе інше повністю. Вантаж вони надають як недоторканий заклад кредиторам надалі до сплати належної за договором суми... А якщо з кораблем, на якому перевозяться товари, станеться аварія, то забезпечення повинно бути збережене (за боржником), а інше майно, яке пощасть врятувати, повинно спільно належати учасникам позики». Як випливає зі змісту промови, цей договір у присутності свідків було передано на збереження афінянину Археомоніду. У свою чергу, Аполлодор та Артемон у присутності п'яти свідків отримали зазначені у договорі 3000 срібних драхм та, як передбачалося угодою, вирушили до Менди на кораблі Гіблесія.

Згідно із заявою позивача, вже від самого початку подорожі умови договору стали порушуватися. Як йому стало відомо, у Менді замість 3000 амфор вина на борт було завантажено лише 450. Згодом у Понті замість вина не було закуплено товарів. Пізніше, при зустрічі з кредиторами, Артемон та Аполлодор заявили, що весь товар загинув по дорозі з Пантікапею до Феодосії.

За свідченнями очевидців, у Пантікапеї на корабель було завантажено лише 80 глеків дешевого коського вина та солоня риба, але не для доставки до Афін, де такий товар навряд чи можна було б вигідно продати. Це було продовольство для сільськогосподарських робітників, закуплене якимось боспорянином у Пантікапеї, яке він перевозив до Феодосії. По дорозі туди корабель дійсно зазнав аварії, але, як свідчив перед судом один з учасників плавання, окрім вантажу, що належав місцевому землевласнику, на судні знаходилося ще лише один-два тюки козячих шкір. Отже, насправді затонув зовсім не той вантаж, на який чекали в Афінах. На запитання, куди поділися гроші, отримані від продажу вина з Менди, відповідач заявив, що вони віддані на Боспорі у борг купцеві, який нині перебуває на Хіосі. Ймовірно, Артемону та Аполлодору випав вигідний випадок заробити, віддавши гроші, які вони мали, під відсотки і при цьому не обтяжувати себе купівлею та продажем боспорських товарів. Так виявилось порушення ще одного пункту угоди, де не передбачалося таке використання виручених від продажу вина грошей. На думку М.В. Скржинської,

незалежно від того наскільки правим був у даному конкретному випадку позивач, змальована ним картина була цілком типовою для того часу.¹²⁵

Ще один приклад договору позики під заставу (у формі іпотеки та закладу) наводиться у знайденому археологами листі Ахіллодора, що походить з Березані. В ньому йдеться про суперечку між автором листа та якимось Анаксагором, якому було передано як заставу під позику майно Ахіллодора, що складалося із будинків та рабів. Останній же вважав, що він і після цього має право користуватися принаймні частиною цього майна (одним рабом).¹²⁶

Як звертав увагу В.Л. Зуц,¹²⁷ з античних держав Північного Причорномор'я відомо й про факти скасування боргових зобов'язань, як приватних, так і державних. Йдеться про так звану сисахфію («струшування тягаря»), яка вперше була здійснена видатним афінським законодавцем Солонем. В Ольвії цей захід було вжито під час облоги міста військом полководця Олександра Македонського — Зопіріона в 331 р. до н.е. З декрету на честь Протогена відомо, що вдавалися до нього й пізніше, коли цей замогнтий ольвіополіт, перебуваючи на посаді ойконома (управителя громадського господарства) і державного скарбника, «одним пробачив борги, іншим дав відстрочки на стільки часу, скільки вони бажали, і не стягнув з них ніяких відсотків». Далі у декреті говориться: «І коли все у місті було в занепаді внаслідок воєн та неврожайів, і коштів зовсім не стало, так що Народ (тобто Народні збори — О.Г.) внаслідок цього попросив його (Протогена — О.Г.) дати місячні відстрочки й подбати про кредиторів і боржників, він перший, хоч борги йому та його батькові досягали 6000 золотих, запропонував народові розраховувати на нього в усьому, й коли народ попросив його пробачити боржникам їхні борги, він усе всім протистав...»¹²⁸

Епіграфічними джерелами засвідчуються й факти укладання *договорів про поклажу*. Вони являли собою угоди про передачу речей на зберігання. На депозитарія (особу, якій речі передавалися на збереження) покладался обов'язок зберегти дані йому речі протягом певного терміну, після чого повернути їх депонентові. Це була безоплатна угода, інакше слід було б говорити не про поклажу, а про найм. Якщо за час зберігання речі від неї були одержані якісь прибутки, депозитарій був зобов'язаний повернути також і їх. Безоплатний характер договору дещо ослаблював вимоги, які пред'являлися до депозитарія. Фактично він ніс відповідальність за збереження речі лише тоді, коли допустив навмисну вину або грубу необережність.

Восени 1996 р. у ході земляних робіт на східному схилі гори Мітридат (на території Пантікапею) було знайдено датовану приблизно другою половиною IV ст. до н.е. свинцеву пластину з текстом листа наступного змісту: «Гермей пише такому-то, привіт! ... п'ятдесят ... були під піклуванням ... Адже є ... я послав ... надав про них піклування ... взяти у нього. Прощавай!» Дещо уточнивши тлумачення тексту С.Ю. Саприкіним та А.В. Куліковим, які першими опублікували цю знахідку,¹²⁹ зміст послання можна пояснити наступним чином: якийсь Гермей пише комусь про піклування відносно якихось речей у кількості п'ятдесяти. Вони були власністю самого Гермея, але, ймовірно, були передані ним на збереження довірений особі. Однак, у зв'язку з якимись обставинами і, очевидно, з метою вийти зі скрутного становища, депонент повідомляє депозитарія

що послав когось до нього, доручивши перебрати на себе опіку над речами. Тобто договір поклажі між Гермеєм та особою, якій адресувався лист, розривався. При цьому власник майна дозволяв депозитарію узяти собі певну кількість речей, мабуть, у особи, якій було передано опіку над речами. Отже, лист дає можливість з достатньою впевненістю стверджувати про поширеність договорів поклажі у повсякденному житті населення античних держав Північного Причорномор'я.

Безперечно, в північнопричорноморських державах укладалися й *договори особистого найму* — угоди, за якими одна особа — найнятий віддає у розпорядження іншій особі — наймачеві свою робочу силу, свою працю за певну винагороду. Цими договорами не передбачалося право наймача на особу наймита. В державах Північного Причорномор'я цей різновид договорів набув більшого поширення, аніж у класичній Греції, оскільки рабська праця тут використовувалася достатньо мало, в основному у домашньому господарстві. Предметом договору особистого найму були фізичні роботи, наприклад, такі, що виконувалися за вказівкою та під наглядом наймача (наприклад, праця в ергастерії, обробка земельних ділянок тощо). Найнятий зобов'язувався протягом певного терміну, зазначеного у договорі, надавати свою робочу силу, а наймач — сплачувати обумовлену платню.¹³⁰ У разі, якщо найнятий не виконав роботи навіть через незалежні від нього обставини, наймач міг звільнитися від платежу. Інтереси обох сторін захищалися судовими позовами.

Цілком ймовірно припустити й укладення *договорів підряду* — угод за якою одна сторона — підрядник покладала на себе зобов'язання виготовити для іншої сторони — замовника певну річ за грошову винагороду. На відміну від особистого найму, підрядник самостійно виробляв план досягнення мети, яку вказував контрагент (наприклад, збудувати будинок, корабель, виготовити ювелірний виріб тощо). У цьому випадку об'єктом договору виступала не особиста праця як така, а результат, якого треба було досягти.

Досі не віднайдено будь-яких пам'яток, що свідчили б про факти укладання таких договорів у державах Північного Причорномор'я, але все ж вони, безумовно, укладалися. За формою вони, ймовірно, були подібні до тих, які укладалися в античній Греції.¹³¹

Одним з поширених в античних полісах Північного Причорномор'я був *договір оренди (майнового найму)*. Оренда — це засноване на договорі володіння та користування (або тільки користування) майном протягом певного терміну за плату.¹³² За договором оренди (майнового найму) орендодавець (наймодавець) зобов'язується надати орендарю (наймачеві) майно в тимчасове володіння і користування або користування за плату для самостійного здійснення підприємницької діяльності або з іншою метою.¹³³ Об'єктом договору могли виступати як рухомі речі (у тому числі худоба й раби), так і нерухомість.

Можливо, про договір майнового найму йдеться у тексті документу 60—70-х рр. III ст. до н.е., вибитого на згадуваній вже знайденій у Херсонесі мармуровій плиті. У даному випадку об'єктом угоди були земельні ділянки. При цьому в договорі чітко визначено їхню площу та надано поіменний перелік суб'єктів угоди. Навіть якщо у даній правовій пам'ятці йдеться не про майновий найм, все ж такі договори, безперечно, уклада-

лися. Їх предметами могли бути земля, приміщення житлового та торговельного призначення тощо. Подібні тексти угод, вибиті на кам'яних плитах, знайдені у Песесі (бл. 400 р. до н.е.),¹³⁴ Афінах (346, 321 рр. до н.е.),¹³⁵ Ефесі (290—280 рр. до н.е.)¹³⁶ тощо.

З видряпаного на свинцевій пластинці листа березанця (або ж ольвіополіта) Артикона, вперше опублікованого у 1904 р. В.В. Латишевим,¹³⁷ відомо про укладення договорів про найм житлових приміщень. Зважаючи на те, що цей документ досі не привертав увагу правознавців, наведемо його повністю: «Артикон вітає своїх домашніх. Якщо вас вижене з дому Мілліон, то (переселіться) у кімнату до Атака, якщо він дозволить, якщо ж ні, то у [кімнати?] до Агатарха. Нехай він стягне з Кердона частину шерсті».¹³⁸ Отже, у листі йдеться про якусь сім'ю (очевидно, негромадян), що не мала власного житла та змушена була винаймати його у інших осіб — власників нерухомості (громадян). У випадку укладення договору про винайм приміщень житлового та нежитлового призначення в грецьких полісах наймач повинен був сплачувати наймодавцеві стеганомію (στέφανοβίον) — плату за винайм будинку, або енойкію (ενοικίον) — плату за приміщення.¹³⁹ З листа Артикона видно, що у певних випадках стеганомія могла сплачуватися не лише в грошовій, але й у натуральній формі — у даному випадку шерстю.¹⁴⁰ Стеганомією називали також плату, що вносила господареві готелю за перебування у ньому.¹⁴¹ Укладення договорів про найм житла не було рідкістю у державах Північного Причорномор'я, оскільки особи, які не мали місцевого громадянства, не мали права або обмежувалися у праві набувати у власність будівлі, і тому змушені були наймати нерухомість. Про поширеність таких угод за часів античності переконливо свідчать і документи з грецьких метрополій, зокрема, судова промова проти Олімпіодора, авторство якої приписується Демосфенові.¹⁴²

Договір про майновий найм міг містити й додаткові умови, наприклад, щодо здійснення ремонту приміщення. За їх невиконання договорами, як правило, передбачалися штрафні санкції.¹⁴³ З джерел також відомо, що у разі, коли наймач вчасно не вносив платню за житло, наймодавець мав право виселити його. Перед цим, як останнє попередження, власник дому міг зняти з будівлі двері, дах, закрити колодязь.¹⁴⁴ Подібним чином у разі невилплати орендної плати вчиняв і власник видані в оренду землі. Якщо він бачив, що орендар обробляв поле, то мав право здійснювати «набіги» (καταδρομάς) та «опечатати» (ἐνεχυράζει) соху, борону тощо, таким чином призупиняючи роботу в найгарячіший час. У тих випадках, коли орендодавець сам не в змозі був здійснити подібні дії, він, ймовірно, міг звернутися по допомогу до чиновника, який у більшості еллінських держав називався практором (πράκτωρ). Це було особливо необхідно, коли орендодавець вважав для себе необхідним здійснювати стягнення (πράττειν) не з майна (ἐκ τῶν ὑπαρχόντων) недобросовісного орендаря, а посадити відповідача (без суду) до боргової тюрми (ἐξ αὐτοῦ τοῦ δαεισιπέτου).¹⁴⁵ Така тюрма (яма) виявлена при розкопках Херсонесу 2002 р.¹⁴⁶ Але до подібних дій, очевидно, вдавалися нечасто, оскільки це було сполучено зі значними витратами для орендодавця на утримання в'язня та часто позбавляло боржника можливості віднайти засоби для сплати заборгованості.¹⁴⁷

Зважаючи на поширеність морської торгівлі¹⁴⁸ значного розповсюдження у північнопричорноморських державах набуває *договір фрахту*. Про нього згадується в сильнофрагментованих і тому невіддатних зв'язному переказові епіграфічних документах з Тіри римського періоду.¹⁴⁹ Окрім того, з ольвійського декрету на честь Протогена відомо що держава «сплачувала фрахти приватним особам, які возили каміння, внаслідок того, що казенні судна були зіпсовані і не мали нічого з оснастки».¹⁵⁰ Поширеність в античних державах фрахтових операцій констатувалася й Аристотелем.¹⁵¹

Під фрахтом розуміють плату власникові транспортних засобів (переважно морських) за надані ним послуги з перевезення пасажирів чи вантажів, а також, залежно від умов договору — плата за завантаження, вивантаження та укладку.¹⁵² Зазвичай сума фрахту сплачувалася фрахтувателем фрахтівникові (власникові транспортних засобів) після завершення перевезення.

Маються відомості й про факти укладення *договору доручення*, під яким розуміється безоплатна угода, за якою одна особа — довіритель доручає іншій особі — довіреному виконати певну справу або кілька справ. Зазвичай цей договір розглядався як особиста послуга. Часто доручення виражалося у якихось індивідуальних діях: купівлі або продажу раба, одержанні вантажу за місцем його доставки морським шляхом тощо. У деяких випадках довіреному доручалося управління цілим майном довірителя, управління торговельною установою, спадщиною. У державах Північного Причорномор'я, як і в їхніх грецьких метрополіях, у якості довірених іноді виступали не лише громадяни чи іноземці, а й вільновідпущеники (зазвичай колишні виходіванці), і навіть раби. Так, з промови невідомого оратора «Проти Форміона», виголошеної у 327/6 р. до н.е. та вміщеної у збірці промов Демосфена, відомо про те, що афінський громадянин Хрісіпп, який активно здійснював хлібну торгівлю з Боспорською державою, тримав тут для торговельних операцій протягом цілого року, навіть взимку, коли судноплавання припинялося, свого довіреного раба (οικέτην).¹⁵³ Останній вів справу господаря і, зокрема, наглядав за його боржниками.¹⁵⁴ Щоправда, разом з ним діяв і компаньйон (κοινωνος) Хрісіппа, який, очевидно, мав здійснювати нагляд за діяльністю раба.¹⁵⁵

Розповсюдженням у державах Північного Причорномор'я був також *договір товариства*.¹⁵⁶ Як писав В. Шретер, «товариське об'єднання кількох осіб для спільного досягнення певної господарської мети зустрічаються ще у глибоку давнину. Власне ідея товариської угоди там де сил одного не вистачає для вирішення якогось життєвого завдання, сама по собі настільки проста та природна, що усюди, де ми зустрічаємо людину у суспільному житті, ми зустрічаємо її договір товариства. Немає такого цивільного законодавства, яке не знало б товариства».¹⁵⁷ За цим договором кількома особами (наприклад, купцями чи навклерами) для досягнення певної мети вносилося до загального фонду фіасу певне майно. Доходи і збитки товариства розподілялися між його учасниками так, як це було обумовлено договором, чи пропорційно зробленому внеску.

Про користь та необхідність товариських об'єднань згадував і А.Л. Федоров, який писав, що «одиночні сили людини часом виявляються недостатніми для подолання різноманітних утруднень у справі здійснення

наміченої мети; так, наприклад, у одного може бути капітал, але немає вміння відкрити та вести задуману справу, а в іншого, навпаки, може бути таке вміння, але немає потрібного капіталу; між тим об'єднання таких осіб здатне дати і капітал, і потрібне вміння».¹⁵⁸

Найбільшого розвитку фіаси навклерів набули у II—III ст. н.е. До них відносилася, наприклад, спілка навклерів Ольвії. У Горгіппії засвідчується існування фіасу осіб морських професій, до якого входили не лише судовласники та купці, але й державні портові чиновники, об'єднані спільністю професійної діяльності або спорідненням, завданнями взаємодопомоги чи зв'язками з культом спільного бога-покровителя.¹⁵⁹ Як зауважував С.В. Д'ячков, керівні посади у більшості крупних фіасів посідали представники держави та міської плутократії, що дозволяло їм контролювати діяльність фіасів.¹⁶⁰ Факт присутності у складі фіасу навклерів Горгіппії за часів Савромата II «намісника царської резиденції»,¹⁶¹ який до того ж виконував функції жерця, дав можливість М.П. Писаревському дійти висновку про зацікавленість чиновників центральної (пантікапейської) адміністрації у використанні цієї приватної спілки у своїх особистих інтересах. Він навіть вважає можливим думати, що даний факт свідчить про включення добровільних об'єднань до державної системи та їх фактичне злиття.¹⁶²

Таким чином, джерелами засвідчується достатньо розвинена система норм зобов'язального права, що існувала в античних державах Північного Причорномор'я. Найдокладнішого опрацювання набуло договірне право, основи якого були загальними для більшості елліністичних полісів. Специфіка договорів зумовлювалася тут лише конкретно-історичними обставинами, що склалися у тому чи іншому регіоні в певний період.

¹ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарв и К., 1895. — С. 77.

² Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 334—335.

³ Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 22.

⁴ Семенов Ю.И. О стадияльной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. — М., 1979. — С. 75—91; Дьяконов И.М., Якобсон В.А. Гражданское общество в древности // Вестник древней истории. — 1998. — № 1. — С. 22—29; Дьяконов И.М. Проблемы собственности. О структуре обществ Ближнего Востока до середины II тыс. до н.э. // Вестник древней истории. — 1967. — № 4. — С. 13—35.

⁵ Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. — С. 57—58.

⁶ Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причорноморья. — М., 1953. — С. 32.

⁷ Стржелецкий С.Ф. Клery Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. — 1961. — VI. — С. 53 та наст.

⁸ Андреев В.Н. Размеры земельных участков в Аттике в IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1959. — № 2. — С. 145.

⁹ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1990. — № 2. — С. 86.

¹⁰ Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах ... — С. 29—33.

¹¹ Порвін. з терміном «екатостія», який означав військові одиниці (по 100 воїнів), що існували, за повідомленням Енея Тактика, у Мегарах та Гераклі (Burstein S.M. Outpost of Hellenism: The Emergence of Heraclea on the Black Sea. — Berkeley-Los Angeles-London, 1976. — P. 20—21).

¹² Латышев В.В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России // Материалы по археологии России. — 1892. — № 9. — С. 21 та наст.

¹³ Лисин В.П. Античные хозяйства в районе Камышової бухты в I—IV вв. // Архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський». — Спр. 541. — Арк. 65—66, 104.

¹⁴ Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах ... — С. 44.

¹⁵ Стржеleckий С.Ф. Клery Херсонеса Таврического // Херсонесский сборник. — 1961. — VI. — С. 56.

¹⁶ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса ... — С. 86.

¹⁷ Strabo. VII, 3, 19.

¹⁸ Николаенко Г.М. Метрология Херсонеса Таврического в эллинистический период. Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1983. — С. 14.

¹⁹ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса ... — С. 86.

²⁰ Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства поздантичного времени. — (IV—V вв.). — Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996. — С. 75.

²¹ Сапрыкин С.Ю. Академик М.И. Ростовцев о Понтийском и Боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. — 1995. — № 1. — С. 206; Сапрыкин С.Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: Восток и Запад. — М., 1992. С. 85 та наст.

²² Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 50.

²³ Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 337.

²⁴ Там само. — № 976.

²⁵ Жебелев С.А. Экономическое развитие Боспора // Северное Причерноморье. — С. 125; Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах ... — С. 50; Блаватский В.Д. Рабство в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. — 1954. — XX. — С. 41.

²⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 37.

²⁷ Болгов Н.Н. Закат античного Боспора... — С. 66.

²⁸ Там само. — № 32.

²⁹ Писаревский Н.П. Морской флот Ольвийского полиса в V—I вв. до н.э. // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ. Вып. 2. — Воронеж, 1997. — С. 73—78; Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья: итоги, проблемы и перспективы исследований // Вестник Воронежского государственного университета. Серия 1. Гуманитарные науки. № 2. — Воронеж, 1997. — С. 141—148; Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Кн. 2. Флот Боспорского царства. — Воронеж, 1999.

³⁰ Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Автореф. дис... докт. ист. наук. Специальность 07.00.03 — Всеобщая история (история древнего мира). — Воронеж, 2001. — С. 13.

³¹ Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 22.

³² Карасев А.Н. Развитие строительного-каменотесного ремесла в античных Городах Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья. — М., 1959. — С. 133.

³³ Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 91.

³⁴ Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. — 1987. — № 3. — С. 120.

³⁵ Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року. Історико-правове дослідження. — Харків: Легас, 2002. — С. 340.

³⁶ Ємельянова Є.В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві. Автореф. дис... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. — Одеса, 2001. — С. 2.

³⁷ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 444. — С. 278.

³⁸ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1990. — № 2. — С. 79—99; Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — С. 45.

³⁹ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 209—216; Приписываемая Демосфену речь (LVI) против Дионисодора // Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева. — Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 444. — С. 278 тощо.

⁴⁰ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 430. — С. 269—271.

⁴¹ Saggs H.W.F. Civilization before Greece and Rome. — New Haven; London: Yale University Press, 1989. — P. 167.

⁴² Новицкий И.Б. Римское право. Изд. 4-е, стереотип. — М., 1993. — С. 176.

⁴³ Ном. III. VII, 472—475.

⁴⁴ Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. — С. 93—94.

⁴⁵ Там само. — С. 94.

⁴⁶ Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности ... — С. 92.

⁴⁷ Пашкус Ю.В. Деньги: прошлое и современность. — Л.: Знание, 1990. — С. 8—13; Гражданское право: Учебник. Ч. II / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. — М., 1997. — С. 113.

⁴⁸ Римское частное право. Учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. — М., 1996. — С. 69.

⁴⁹ Архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський» — Спр. 19. — № 31.

⁵⁰ Архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський». — Спр. 2402. — Арк. 20; Спр. 2403. — Мал. 52.

⁵¹ Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах ... — С. 29—33.

⁵² Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса ... — С. 93.

⁵³ Глускина Л.М. Аренда земли в Аттике IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1968. — № 2. — С. 51.

- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. — М.: Наука, 1982. — С. 92; Андреев В.Н. Аггическое общественное землевладение V—III вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1967. — № 2. — С. 61, 65; Попов А.И. Власть Агафокла Сиракузского // Проблемы политической истории античного общества. — Л., 1985. — С. 78—80.
- ⁵⁶ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса ... — С. 92.
- ⁵⁷ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 352.
- ⁵⁸ Лопухова О.Б. Некоторые вопросы аренды храмовых земель на Делосе // Вестник древней истории. — 1985. — № 1. — С. 150 та наст.
- ⁵⁹ Dareste R., Haussoullier B., Reinach Th. Recueil des inscriptions juridiques grecques. Vol. 1. — Paris., 1891. — P. 66, 72.
- ⁶⁰ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса ... — С. 93.
- ⁶¹ Stefan A. Die Getreidekrisen in den Städten an den westlichen und nordlichen Küsten des Pontos Euxineos in der hellenistischen Zeit // Hellenische Poleis. Bd II. — Berlin, 1974. — S. 649—650, 654.
- ⁶² Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 217—218.
- ⁶³ Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 75.
- ⁶⁴ Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса ... — С. 89.
- ⁶⁵ Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса ... — С. 75.
- ⁶⁶ Aristot. Pol. I, 4, 1258 b 21—24; Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 379. — С. 237.
- ⁶⁷ Polyb. IV, 38, 4; Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 15. — С. 15.
- ⁶⁸ Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я ... — С. 98.
- ⁶⁹ Шенерт-Гейс Э. Торгово-экономические связи Северного Причерноморья с Грецией и их отражение в материале монетных находок (VI—I вв. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1971. — № 2. — С. 26.
- ⁷⁰ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32; Виноголадов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // Вестник древней истории. — 1984. — № 1. — С. 57.
- ⁷¹ Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Межвузовский сборник научных трудов. — Ростов-на-Дону: РГПИ, 1998. — С. 131.
- ⁷² Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я ... — С. 181.
- ⁷³ Брашинский И.Б. Афинский декрет 323/2 года до н.э. (К истории афинско-боспорских взаимоотношений) // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. — № 74. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 3—8.
- ⁷⁴ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — С. 281.
- ⁷⁵ Dem. Adv. Lept. 31; Тохтасьев С.Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона I (Обзор новых эпиграфических публикаций) // Вестник древней истории. — 2004. — № 3 — С. 171.

- ⁷⁶ Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — Керчь, 1998. — С. 8—9.
- ⁷⁷ Античный способ производства в источниках ... — № 585. — С. 360—361.
- ⁷⁸ Сатир I (393/2 — 389/8 pp. до н.э.) — батько Левкона I. Привилеї, надані боспорським урядом Афінам, полягали у безмитному транспортуванні хлібних грузів з Боспорського царства.
- ⁷⁹ Ці привилеї полягали у наданні Сатиру I та Левкону I прав афінського громадянства та права безмитного вивозу товарів з Афін.
- ⁸⁰ За раніше проданих афініям хліб.
- ⁸¹ Античный способ производства в источниках ... — № 585. — С. 360—361.
- ⁸² Dem. Adv. Lept. XX, 40; Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 643—644.
- ⁸³ Античный способ производства в источниках ... — № 585. — С. 360—361.
- ⁸⁴ Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 137.
- ⁸⁵ Шенерт-Гейс Э. Торгово-экономические связи Северного Причерноморья с Грецией и их отражение в материале монетных находок (VI—I вв. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1971. — № 2. — С. 27.
- ⁸⁶ Casson L. Ancient Trade and Society. — Detroit: Wayne State University Press, 1984. — P. 23—33.
- ⁸⁷ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 114.
- ⁸⁸ Dem. XXVII, 11; Plut. Dem. III, 6.
- ⁸⁹ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 109.
- ⁹⁰ Античный способ производства в источниках ... — № 447. — С. 278.
- ⁹¹ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. I. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // Вестник древней истории. — 1938. — № 2(3). — С. 274—275.
- ⁹² Plut. Sol. XXI; Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 155.
- ⁹³ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. I. К вопросу о времени ... — С. 270—272.
- ⁹⁴ Надписи Ольвии ... — № 29. — С. 36—37.
- ⁹⁵ Русьева А.С., Русьева М.В. Ольвия Понтийская ... — С. 34—35.
- ⁹⁶ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — № 5. — С. 27.
- ⁹⁷ Гавриленко О.А. Право античных держав Північного Причорномор'я... — С. 41.
- ⁹⁸ Millet P. Maritime loans and the structure of credit in fourth — century Athens. // Trade in the Ancient Economy. — London, 1983. — P. 36.
- ⁹⁹ Надписи Ольвии ... — С. 35. — № 28.
- ¹⁰⁰ Dem. Adv. Phorm. XXXIV, 6.
- ¹⁰¹ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 209—216.
- ¹⁰² Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 180.
- ¹⁰³ Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М.: Ин-т всеобщей истории АН СССР, 1987. — С. 11.
- ¹⁰⁴ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 165.

- ¹⁰⁵ Aristot. Pol. I, 4, 1258 b 24—25: Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 379. — С. 237.
- ¹⁰⁶ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 209—216.
- ¹⁰⁷ Dem. Adv. Kal. LI 4: Античный способ производства в источниках ... — № 521. — С. 322.
- ¹⁰⁸ Максимова М.И. Античные печати Северного Причорноморья // Вестник древней истории. — 1937. — № 1. — С. 253.
- ¹⁰⁹ Dem. XLIX, 22.
- ¹¹⁰ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии ... — С. 86.
- ¹¹¹ Орач Е.М., Тишик Б.И. Основы римского частного права. — К., 2000. — С. 198.
- ¹¹² Лурье С.Я. К организации нотариата в греческой метрополии (надпись IG VII 3172) // Вестник древней истории. — 1938. — № 2(3). — С. 68.
- ¹¹³ Орач Е.М., Тишик Б.И. Основы римского частного права ... — С. 198.
- ¹¹⁴ Лурье С.Я. К организации нотариата ... — С. 68—69.
- ¹¹⁵ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) ... — С. 209—216.
- ¹¹⁶ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов... — С. 166.
- ¹¹⁷ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32; Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград, 1985. — С. 3.
- ¹¹⁸ Кіргож Т.П., Шевченко Я.М. Ипотека // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. — К., 1999. — С. 719.
- ¹¹⁹ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32.
- ¹²⁰ Азімов Ч.Н. Заклад // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. — К., 1999. — С. 472.
- ¹²¹ Античный способ производства в источниках // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Л., 1933. — С. 257—267.
- ¹²² Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов... — С. 177—178.
- ¹²³ Тобто при поверненні боргу до суми позики слід додати ще 22,5% від неї.
- ¹²⁴ У вересні, коли на морі починалися шторми, збільшувався ризик корабельної аварії, а тому, відповідно, збільшувалися відсотки за боргом. Окрім того, кораблі часто грабували пірати. Саме тому позики для морської торгівлі давалися під найвищі відсотки (для порівняння, кредити під заставу землі давалися під 8—10%). Див.: Глускина Л.М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. — Л., 1975. — С. 75.
- ¹²⁵ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов... — С. 178.
- ¹²⁶ Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 91.
- ¹²⁷ Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 24.
- ¹²⁸ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — С. 56. — № 32.
- ¹²⁹ Сапрыкин С.Ю., Куликов А.В. Новые эпиграфические находки в Пантикалее // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причорноморье в античности: Вопросы источниковедения. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — С. 203.
- ¹³⁰ Nom. Od. XVIII, 357; Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 89.

- ¹³¹ Див., наприклад, декрет Афінської Ради про задачу з підряду ремонту джерела та купальень в Оропській святині Амфірая (Опубл.: Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 591. — С. 369—370) або делоський напис про задачу з підряду робіт по ремонту храму (Опубл.: Античный способ производства в источниках. — № 592. — С. 370—372).
- ¹³² Большой юридический словарь. — М.: Инфра-М, 2000. — С. 35.
- ¹³³ Современный Энциклопедический словарь. — М.: Большая Российская Энциклопедия, 1997. — С. 57.
- ¹³⁴ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 327. — С. 207—208.
- ¹³⁵ Там само. — №№ 329, 330. — С. 208—209.
- ¹³⁶ Там само. — № 332. — С. 210.
- ¹³⁷ Латышев В.В. Эпиграфические находки 1901—1903 гг. // Известия императорской археологической комиссии. — 1904. — Вып. 1. — С. 10—13.
- ¹³⁸ Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 78.
- ¹³⁹ Античный способ производства в источниках ... — № 346, 347. — С. 220.
- ¹⁴⁰ Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с острова Березань ... — С. 78—79.
- ¹⁴¹ Античный способ производства в источниках ... — № 348. — С. 220.
- ¹⁴² Там само. — № 349. — С. 220—221.
- ¹⁴³ Договір про пожиттєву оренду майстерні та інш. будівель (сер. IV ст. до н.е., Пірей) // Античный способ производства в источниках ... — № 344. — С. 219—220.
- ¹⁴⁴ Античный способ производства в источниках ... — № 350. — С. 221.
- ¹⁴⁵ Лурье С.Я. К организации нотариата ... — С. 70.
- ¹⁴⁶ Гавриленко О.А. Право античных держав Північного Причорномор'я... — С. 65.
- ¹⁴⁷ Лурье С.Я. К организации нотариата ... — С. 70.
- ¹⁴⁸ Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причорноморья. — М.: Наука, 1982.
- ¹⁴⁹ Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я ... — С. 181; Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 115.
- ¹⁵⁰ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32; Античный способ производства в источниках ... — № 460. — С. 284.
- ¹⁵¹ Aristot. Pol. I, 4, 1258 b 21—22; Античный способ производства в источниках ... — № 379. — С. 237.
- ¹⁵² Нагребельный В.П. Фрахт // Юридична енциклопедія. Т.6. Т-Я. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. — С. 310.
- ¹⁵³ Dem. Adv. Phorm. XXXIV, 8 та 28; Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспощинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 136.
- ¹⁵⁴ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. ... — С. 177—178.
- ¹⁵⁵ Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспощинности ... — С. 136.
- ¹⁵⁶ Дьячков С.В. О социальном составе и характере Боспорских фиасов в I—III вв. н.э. // Вестник ХГУ. — 1992. — Вып. 25 (№ 362) / Серия: История. — С. 96—103.
- ¹⁵⁷ Шрертер В. Советское хозяйственное право. — М.: Л., 1928. — С. 149; Актуальные вопросы гражданского права / Под ред. М.И. Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. — М.: Издательство «Статут», 1998. — С. 276.

¹⁵⁸ Федоров А.Ф. Торговое право. — Одесса, 1911. — С. 411—412; Актуальные вопросы гражданского права... — С. 276.

¹⁵⁹ Жебелев С.А. Боспорские этюды // Северное Причерноморье. — М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 204—216.

¹⁶⁰ Дьячков С.В. Социально-классовая структура Боспорского царства I—III вв. н.э. // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 44.

¹⁶¹ Корпус боспорских надписей... — № 1281—1292.

¹⁶² Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — С. 27.

Розділ VI

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН У ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

6.1. Сімейно-ієрархічні стосунки: главенство і підпорядкованість

Вивчення історії сімейних відносин та сімейного права відіграє важливу роль у духовному житті суспільства. Родина в історичному ракурсі має неперехідне значення. В неї є специфічні закони існування й розвитку, вона наділяється комплексом прав та обов'язків. Сім'я та пов'язані з нею відносини виникають та існують як екстракт найгостріших соціальних проблем. Суспільні процеси своєрідно, але обов'язково знаходять у ній своє відображення. Ця своєрідність проявляється у тому, що економічні та політичні завдання держави ніколи прямо не впливають на сімейні відносини, але все ж, інколи навіть набуваючи дещо викривлених форм, справляють на інститут сім'ї суттєвий, хоч і непрямий вплив.

За часів античності сімейні відносини регулювалися, насамперед, нормами звичаєвого права. У стародавню добу в державах Північного Причорномор'я від самого початку їх існування склався патріархальний лад, в основі якого була моногамна сім'я. Вона являла собою тип патріархальної сім'ї, що об'єднувала під владою глави сім'ї дружину, дітей, інших родичів, а також рабів.

У праві північнопричорноморських держав протягом усього періоду їхнього існування сім'я вважалася найміцнішою основою громадянської общини і тому нормами права закріплювалася турбота про її підтримання та продовження у безперервній наступності. До цього зобов'язувала й релігія у вигляді попередження занепаду домашнього культу, і держава, по можливості підтримуючи «чистоту крові» та збереження майна в окремих родах.¹

Глава сім'ї в одній своїй особі представляв усю сім'ю, а його влада щодо всіх домочадців була майже безмежною.² Домовладика міг піддавати їх будь-якому покаранню, за певних обставин продавати в рабство тощо. Це стосувалося й дружини, статус якої прирівнювався до статусу дітей, у по-

яві та вихованні яких вбачався основний сенс шлюбу. Адже бездітний громадянин не користувався усією повнотою політичних прав. Наприклад, відомо, що в Афінах такі чоловіки не могли бути обраними на посади архонтів та стратегів.³

Батьківська влада над дітьми у сім'ї виникала, насамперед, природним чином внаслідок народження дитини в законному шлюбі громадянина полісу з дочкою громадянина цього ж міста, або міста, якому було надано епігамію (επίγαμία). (Наприклад, дослідниками припускається, принаймні у IV ст. до н.е., наявність договору про епігамію між Афінами та Боспорською державою).⁴ Але не кожна дитина, народжена заміжною жінкою під час шлюбу, автоматично вважалася сином або дочкою її чоловіка. Батьком дитини, як правило, вважався той, на кого вказував факт шлюбу, але тільки у випадку, якщо батьківство буде ним визнано.⁵ На думку Фюстель-де-Куланжа, при всій своїй жорстокості, ця норма не становила протиріччя основам сімейного ладу: «Кривого походження, навіть безсумнівного, ще недостатньо, щоб отримати доступ до священного кола сім'ї: для цього вимагається згода глави та посвячення до культу. Поки дитина ще не пов'язана з сімейною релігією, вона — ніщо для батька».⁶ Діти батька-громадянина та матері-негромадянки вважалися юридично незаконними (νόθοι). Вони могли бути введені до фратрії батька лише за допомогою спеціального юридичного акту, що прирівнювалося до всиновлення. Та все ж і після цього прийняті мали менше прав, ніж законні діти (γνήστοι), особливо стосовно успадкування майна. В інших випадках різниця між законними та незаконними дітьми практично не відчувалася.

Батьківська влада могла бути встановлена й шляхом усиновлення (εἰσδοίσις). Інститут усиновлення мав на той час велике значення оскільки греки надзвичайно піклувалися про продовження роду і завдяки всиновленню громадянин, який не мав потомства чоловічої статі, отримував можливість набути спадкоємця, якому передавалися майнові та громадянські права всиновителя.

Наявність фактів всиновлення в античних державах Північного Причорномор'я засвідчується, наприклад, написом на пам'ятнику учителів гімнасію, уродженцю Синопи, який був всиновлений пантікапейцем Хематіоном: «Поглянь, подорожній, на пам'ятник Фарнака, якого зламав тяжкий Аїд, вплимавши до своїх тенет нещасного юнака, за професією учителя гімнастики, віком молодого, який пішов за своєю доблестю з рідної Синопи на захід. Урну його ховає Боспорська земля, і на очах у всіх гімнасій оплакує його німими сльозами. Хематіон, названий батько його, перевершив у любові своїй природного батька, поставивши на могилі кам'яний пам'ятник».⁷

Процедура усиновлення в формі священного обряду на той час здійснювалася в Народних зборах за участю жерців у присутності усиновителя й усиновлюваного. Отже, усиновлювати й бути усиновленими, очевидно, могли лише ті особи, які мали право брати участь у Народних зборах. А тому жінка не могла всиновляти і бути удочереною. Не могли бути усиновленими й особи, що не досягли повноліття. Як зауважував В.В. Латинцев, нормами давньогрецького сімейного права передбачалося, що у разі, коли у громадянина, який не мав власного сина і тому всиновлював чужого, були дочки, то одна з них повинна була стати дружиною всиновленого.⁸

Атавізмом старого патріархального характеру батьківської влади була її пожиттєвість. Ні досягнення сином повноліття, ні створення своєї сім'ї, ні заснування свого господарства остаточно не припиняло батьківської влади. Лише обіймаючи якусь значну державну посаду, наприклад, архонта, син міг фактично набути певної самостійності.

Після смерті батька — голови родини, влада його переходила до його старшого сина, і в цьому випадку найстарший з живих братів ставав тим, що називалося *pater familias* (лат. «батько сімейства»). Втім, відомо, що слово *pater*, за висловом Фюстель-де-Куланжа, «містило в собі не ідею батьківства, а ідею влади»⁹ і, властиво, служило для позначення вищої влади богів. В «Одісеї» Гомер оповідає про випадок, коли Пенелопа спускається зі своєї кімнати, щоб попросити співака Фемія припинити спів, що надокучав їй. Як тільки вона, закутана у покривало, з'явилася на порозі кімнати, її син Телемах відразу ж звернувся до неї з такими словами: «Повернися до себе й займися своєю справою — веретеном та полотном; доглянь за служницями, щоб вони зробили свої справи; розмову ж надай чоловікам, а особливо мені, хазяїнові в цьому палаці».¹⁰

Загалом дружинам та дочкам повноправних громадян грецьких полісів приписувався замкнений спосіб життя. У присутності сторонніх чоловіків вони старалися не з'являтися навіть у себе вдома, постійно перебуваючи у його жіночій половині — гінекеї. До міста жінки виходили лише у дні великих свят для участі в процесіях та традиційних хороводах, для відвідування театру (причому жінкам дозволявся перегляд трагедій, але не комедій),¹¹ а також з приводу похорон або весілля. Таке відлюдництво тривало років до п'ятдесяти. Вважалося, що жінка може вільно виходити на вулицю лише тоді, коли люди будуть питати, чия вона матір, а не чия дружина.

Зазвичай, у давніх греків батько мав абсолютне право на життя й смерть своїх дітей. Народження та виховання дітей цілковито контролювалося главою сім'ї. Дружина повинна була народжувати дітей (це вважалося головним сенсом її життя),¹² але яких і скільки залишити у сім'ї — вирішував батько. У Давній Греції, як і в Римі, за законодавством життя плоду не охоронялося. Штучне переривання вагітності жодним чином не каралося. Воно підлягало покаранню лише в тих випадках, коли здійснювалося з корисливою метою або за іншими ніщими міркуваннями. Гіппократ розглядав вигнання плоду як аморальний вчинок, недостойний лікаря. У приязі, яку приймали лікарі школи Гіппократа, сказано: «...я не вручу ніякій жінці абортивного пессарія». Пізніше, коли у Римській імперії загострилася потреба у солдатах для захоплення чужих земель та у збільшенні чисельності рабів, жінки й особи, що сприяли здійсненню абортів, суворо каралися. Окрім того, зазвичай, греки, як і римляни, одразу ж позбавлялися дітей, що народилися з фізичними вадами.

Нарративними джерелами безсумнівно засвідчено право батька продати сина у рабство.¹³ При цьому зовсім не було обов'язковим, щоб син здійснив який-небудь недозволений вчинок, для цього досить було однієї бідності. Як писав Фюстель-де-Куланж, «батько міг розпоряджатися усією власністю сім'ї, а сам син міг розглядатися як власність, оскільки його руки і його праця були джерелом доходу. Відповідно, батько міг за своїм власним розсудом зберігати за собою це знаряддя або передати його іншому».¹⁴ Щоправда, син, проданий таким чином, не ставав цілковито рабом

покупця. При укладенні договору батько міг згадати в умовах, що син може бути ним викуплений. В архаїчний період без усякої провини з боку дітей він навіть мав право їх убити. Звичайне право та давньогрецькі законодавці визнавали за батьком право прогнати сина у випадку його нещасливого ставлення. У еллінів влада батька над дітьми до VI—V ст. до н.е. була практично необмеженою. Згодом вона стала слабнути, але все ж залишалася значною. Діти були зобов'язані коритися батькові, він міг позбавити сина спадщини за непокору, а дочку видати заміж за своїм розсудом, не запитуючи її згоди.¹⁵

Все це показує нам, що еллінська родина на початку управлялася своїм главою цілком деспотично. Влада батька встановлювала між усіма її членами тісний зв'язок і заважала розпаду цієї соціальної групи. Без сумніву, час від часу з неї хтось виходив за доброю волею, з непокорства чи бажання пошукати свого щастя в іншому місці, або ж виганявся батьком. Але ті, хто залишався біля глави сім'ї, були для нього немов би підданими самодержавного владика. Усі підвладні члени сім'ї вважалися єдиними у своїх правах. Набуте членами сім'ї майно автоматично ставало власністю домовладика. Підвладні могли укладати цивільно-правові угоди лише від імені та на користь глави сім'ї.¹⁶ Навіть тоді, коли сам глава сім'ї наділяв своїх підданих певним майном, все одно воно залишалося його власністю. Якщо хто-небудь із них брав щось в борг у стороннього, за борг відповідали усі спільно; якщо один з них ставав жертвою або винуватцем якого-небудь злочину, вся родина поєднувалася, щоб покарати винного за допомогою кровної помсти або вимагати відшкодування за заподіяні збитки.

Коллективним власником майна, особливо нерухомого, виступала сім'я в цілому. Земля ж належала цілому роду. Глава родини був, за висловом П. Гіро, її «стражем та зберігачем».¹⁷ Більш того, кожне покоління, що успадковувало цю неподільну спадщину, було зобов'язане передати її наступному, щонайменше у тому вигляді, в якому воно її одержало, так що кожне покоління в дійсності не мало права привласнити собі плоди тривалої праці своїх предків. Представники певного покоління могли користуватися цими плодами, але вважалося за необхідне, щоб і їхні спадкоємці також мали змогу, у свою чергу, скористатися ними.

Ще однією характерною особливістю сім'ї, на яку звертали увагу Фюстель-де-Куланж та П. Гіро, було її скріплення за допомогою релігійних норм та приписів. Виходили вони з загальнопоширеного уявлення про те, що померлі родичі продовжують своє існування й після смерті. Це існування не розумілося у суто духовному значенні. За уявленнями давніх греків померлі, як і раніше, у земному житті, мали потребу у їжі та питві. «Я ллю на могилу молоко, мед, вино, — говорить Іфігенія у Еврипіда, — бо все це радує мертвих».¹⁸ Орест звертається до свого померлого батька з такою промовою: «Якщо я буду живий, ти будеш одержувати багаті тризни, але якщо я вмру, у тебе не буде частки в трапезах, що харчують мертвих».¹⁹ «Померлі, — пише Лукіан, — їдять страви, які ми ставимо на їхніх могилах, та п'ють вино, що ми на них виливаємо; таким чином, померлий, якому ніхто не робить приношень, засуджений на вічний голод». Тому на сина покладалася суворий обов'язок приносити своєму померлому батькові та іншим предкам необхідні жертви. Померлі були, дійсно, до певної міри «священними істотами». Давні греки називали їх добрими, святими, блаженними. Маючи, за тогочасними уявленнями, можливість

приносити добро або зло своїм близьким, мертвий робив це виходячи з того, наскільки почитали його після смерті.

Таким чином, окрім загальногромадського пантеону, кожна родина мала особливих богів в особі своїх предків і, отже, свою власну релігію. Але ця релігія мала певні особливості. Мертві не могли приймати приношення від будь-якої людини: їм були бажані приношення від їхніх прямих нащадків. Сторонній був для них чужим. Родичі, як правило діти, здійснювали відповідні церемонії на могилах батьків, у свою чергу сподіваючись, що й їхні потомки чинитимуть так само. Такий висновок випливає, наприклад, з пантікапейської епітафії: «У плодоносному гаю батьківщини поховав батьків моїх Аргоная та Ма, що померли від убиваючої всіх за волю Мойр старості. Не могилу, а вічно пам'ятний дар благочестивих явив він милим на подяку. Коли щось означають молитви батьків з Аїду, то нехай отримаєш ти, Антипатре, таку ж подяку від дітей».²⁰ Саме з огляду на це кожній особі необхідно було вжити заходів, щоб не дати згаснути потомству. Окрім того, у випадку прийняття до родини сторонньої особи потрібно було, насамперед, прилучити її до домашнього культу й представити предкам. Із цих основних вимог і випливали усі правила, що стосувалися еллінської сім'ї.

6.2. Регламентация укладання і розірвання шлюбу

Сім'я у державах Північного Причорномор'я, як і в їхніх грецьких метрополіях, утворювалася за допомогою шлюбу. Термін «шлюб» нині розуміється як добровільний рівноправний союз жінки та чоловіка, що укладається з метою створення сім'ї та породжує взаємні права та обов'язки подружжя.²¹ За часів античності шлюб, зазвичай, не був ані добровільним, ані рівноправним. Безшлюбність чоловіків-громадян в античних державах морально засуджувалася, а інколи навіть могла розглядатися як злочин.²² Чоловік, якому не довелося укласти шлюб вважався нещасним та таким, від якого «відвернулися боги». В написі на одному з знайдених у Пантікапеї пам'ятників про такого громадянина, який до своєї смерті не встиг одружитися, говориться: «...Йому випала доля, достойна усілякого жалю: замість бажаного шлюбного чертогу — могила, замість нареченої — стела, замість шлюбу — жахливе горе батьків».²³

За тодішніми уявленнями головна мета шлюбу полягала у забезпеченні безперервності роду та продовженні спадкоємних жертвоприносин. Дехто з дослідників навіть зауважує, що про якісь взаємні почуття мови, зазвичай, не велося (хоча, наприклад, боспорські епітафії засвідчують зворотнє). Чоловік та жінка, що укладали шлюб, з'єднувалися не за тим, щоб злити воедино свої думки й почуття або підтримувати один одного в життєвих випробуваннях: вони просто виконували обов'язок, і патріотичний, і релігійний водночас. Звідси випливало те, що в шлюбі, як його розуміли греки, особистість жінки нічого не значила. Її обирали не заради неї самої, а приймали як необхідне знаряддя для збереження родини та полісної громади, а отже й держави. Завдання дружини вважалося виконаним, коли вона народжувала кількох синів. Навіть заміжня жінка, яка ще не народила дітей, не вважалася дружиною у повному значенні цього слова. «...Це я,

дочка Глікона, сиджу поруч із ним в Аїді, вдова, покинувши живим чоловіка. Заздрісний Аїд повів мене за собою дівчиною, не дружиною: я не лишила свого відбитку в обличчі милих дітей. Нешасна доля відірвала мене від усього та повела у морок від любого життя», — зазначається в одній з епітафій, знайдених у Пантікапеї.²⁴

Згідно норм звичаєвого права, шлюб в античних державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, заборонявся лише між батьками та дітьми та між братами і сестрами від одного батька та однієї матері. В усіх інших випадках споріднення наречених шлюб не лише не заборонявся, але навіть вважався бажанішим за шлюб з неродичами, а для дівчат-спадкоємиць батьківського майна (ἐπίκληρος) вважався обов'язковим.²⁵

Законний шлюб допускався лише між громадянами. Неповноправні особи, іноземці та раби вступали у шлюб згідно зі своїм правовим статусом. Діти від таких шлюбів стану громадянства не набували. Цілком законний шлюб впливав з формальної приватної угоди (ἐγγύσις) між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком — з іншого, або ж із передачі за рішенням суду (ἐπίδικασία) дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, і шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка після принесення жертви та обіду (γάπιλια) для членів фратрії шлюб набував легітимності з боку релігійного та сімейного права. Подарунки, що підносилися нареченим своєму майбутньому тестеві, були справжньою ціною нареченої. Інколи навіть відбувався своєрідний аукціон із продажу дівчини.²⁶ В разі, якщо відданиця була спадкоємицею батьківського майна і через її руку відбувалися суперечки між родичами, то їх вирішення здійснювалося через суд, рішення якого — епідікасія (ἐπίδικασία) — вважалося обов'язковим до виконання.²⁷ Укладенню шлюбної угоди, зазвичай, передувало сватання. Поширеність такого обряду серед населення північнопричорноморських полісів впливає з тексту одного з боспорських написів: «...До мене, Феофілі, дочки Гекатея, недовговічній діві, сваталися юнаки. Але їх випередив Аїд, що викрав мене, узрівши в мені Персефону...».²⁸

Процедура укладення шлюбу достатньо докладно описана у працях П. Гіро, Фюстель-де-Куланжа, В.В. Латишева, Г. Бузольтя. Вона складалася з трьох етапів: перший (ἐγγύσις — вихід, видача когось-небудь) відбувався у домі батька, другий являв собою перехід нареченої від батька до чоловіка, третій (τέλωσ — безпосередній шлюб молодого подружжя під егідою богів) — здійснювався в оселі чоловіка.

На першому етапі шлюбної церемонії у присутності нареченого хіріос (χίριος — батько, найближчий родич або опікун) нареченої, оточений усією родиною, здійснював жертвопринесення. Закінчивши, він проголошував священну клятву, та закріплював нею віддання своєї дочки за дружини певному громадянину. Таким чином глава сім'ї висловлював свою згоду на майбутній шлюб²⁹ та відрікав доньку від батьківського вогнища, оскільки, для того щоб вступити до нової родини, вона повинна була бути вільною від попередніх обов'язків і від зв'язку зі своєю рідною сім'єю.

На другому етапі дівчина переводилася до будинку нареченого. Іноді її вів сам майбутній чоловік. У деяких полісах обов'язок привести наречену покладався на одного з жерців. Зазвичай, при цьому обличчя дівчини закривалося покривалом, на голову одягався вінок з польових чи садових

квітів або гілок та листя мирту, плюща, інших рослин.³⁰ Плаття нареченої мало бути білого кольору, як і при здійсненні усіх релігійних обрядів. Попереду мати нареченої, а потім — нареченого, несла шлюбний смолоскип. Це символізувало передачу вогню сімейного вогнища, родинну наступність. Протягом усього шляху учасники процесії співали священний гімн.

На півдорозі здійснювався обряд викрадення нареченої. Майбутній чоловік мусив вдавати, що він її бере силою, а вона повинна була кричати та пручатися. Водночас, і жінки, які супроводжували молоду, мали робити вигляд, що захишають її. Цим обрядом показувалося, що жінка, яка готується зробити жертвопринесення перед вогнищем свого чоловіка і сама по собі не має на це ніякого права, наближається до нього не з своєї волі а з волі господаря дому, який повинен сам вести її туди та «представити» сімейному божеству. Після вдової боротьби наречений брав молоду на руки, та заносив її до оселі, ретельно намагаючись, щоб її ноги не торкнулися порога.

Третій етап шлюбної церемонії (τέλωσ) розпочинався усередині будинку нареченого. Усі підходили до сімейного вогнища. Молоду ставили перед домашнім божеством та кропили очисною водою після чого вона могла доторкнутися до священного вогню. Вимовлялися молитви. Після цього молоді разом з'їдали хліб та небагато плодів. Це спільне вкушання їжі, що починалося й закінчувалося узливанням та молитвою перед вогнищем, з'єднувало молодих у взаємному релігійному спілкуванні і у спілкуванні з домашніми божествами.³¹ Таке урочисте введення нареченої до фратрії чоловіка остаточно надавало шлюбу його юридичного значення.

Входячи до дому чоловіка, дружина приносила з собою придане (у більшості випадків грошима та рухомим майном, як виняток — нерухомістю), якісні та кількісні параметри якого зазвичай визначалися при укладенні попередньої угоди щодо майбутнього шлюбу.³² Взагалі, батько не був зобов'язаний давати придане дочкам, і якщо він це робив, то за власною доброю волею. Водночас, син, ставши главою родини, був зв'язаний таким зобов'язанням стосовно сестер. Оскільки син був єдиним спадкоємцем, то визнавалося справедливим, щоб він віддав частину спадщини сестрам, щоб допомогти їм влаштуватися, тим більше що в разі, коли сестри не виходили заміж, вони залишалися на його піклуванні.

Для укладення угоди щодо приданого було достатньо простої заяви перед свідками. Не заборонялося й додавати до цього певний письмовий акт, але це не було обов'язковим. Коли громадянин полісу видавав свою дочку заміж, то, передаючи придане зятеві, він міг брати від нього заставну на його земельну власність. Такого роду угода оформлялася за допомогою особливого напису у лапідарній формі, як наприклад: «Земля, що перебуває в заставі у Евпідіти в забезпечення її приданого».

До нашого часу не збереглося жодних юридичних актів з північнопричорноморських полісів, які б засвідчували розміри цього приданого. Але подібні документи знайдено в інших регіонах грецького світу.³³ Наприклад, у написі, що походить з Мікен, зазначається: «Калліксен видав свою дочку Тімекрату за Родокла з приданим у сімсот драхм, у тому числі одягу на триста драхм. Родокл визнав, що одержав одяг і сто драхм, а на інші триста драхм Калліксен видав Родоклу заставну під свій міський будинок».³⁴ Майно, принесене у придане, перебувало в розпорядженні чолові-

ка,³⁵ але він, у свою чергу, зобов'язувався передати його недоторканим у спадок своїм дітям. В разі якщо шлюб розривався, чоловік повертав придане батькам дружини або виплачував їм за нього певний річний відсоток (в Афінах — по 18% його вартості на рік). Якщо дружина помирала раніше за свого чоловіка й при цьому була бездітною, то придане поверталось до тих, хто його дав, або до тих, хто представляв їхні інтереси.

Хоча з часом питання, пов'язані з приданим, при укладенні шлюбної угоди набували все меншого значення. За свідченням Плутарха, в Афінах Солон «дозволив нареченій приносити з собою лише три гіматія та домашні речі невеликої вартості — більше нічого. На його думку, шлюб не повинен бути якимось прибутковим підприємством або купівлею-продажем».³⁶

Полігнія в античних державах Північного Причорномор'я не припускалася, хоча, окрім законного шлюбу, існувало ще й визнане законом співжиття. Кожному громадянину, за умови його матеріальної спроможності, дозволялося, окрім законної дружини, мати ще й наложницю (*паллакті*).³⁷ Єдиною вимогою було утримання її не у тому будинку, де жила дружина.³⁸ Постійна наложниця навіть визнавалася юридично — з можливістю спадкування майна згідно із заповітом.³⁹ У промові «Проти Нерери», що приписується Демосфенові, автор чітко визначає роль різних соціальних груп жінок у житті грецького громадянина: «Гетер ми маємо заради задоволення, наложниць — для повсякденної плотської розваги, а дружин — для народження законних дітей та для вірної охорони домашнього майна».⁴⁰ Таку форму відносин, коли позашлюбні зв'язки чоловіка вважаються припустимими, називають гетеризмом.

Зрада дружини, навпаки, вважалася неприпустимою. Хоча, можливо, існували й винятки. Невідомо, чи поширювався на античні держави Північного Причорномор'я запроваджений Солоном в Афінах закон, названий Плутархом «безглуздом та смішним», відповідно до якого заможній сироті, у випадку нездатності до шлюбного співжиття її чоловіком, який за нормою звичаєвого права був її опікуном, дозволялося вступити у зв'язок з кимось із найближчих родичів чоловіка (щоб у разі, коли з'явиться дитина, вона б походила з роду чоловіка). Цей закон спрямовувався проти чоловіків, які були нездатними до подружнього життя, але брали за дружин багатих сиріт через гроші. «Чоловік, бачучи, що така дружина віддається, кому бажає, або відмовиться від шлюбу з нею, або, залишаючись у шлюбі, буде терпіти ганьбу, несучи кару за свою жадібність та нахабність», — зауважує Плутарх.⁴¹

Якщо молоде подружжя лишалося жити у батьківському домі, то жінка після заміжжя перебувала водночас і під владою чоловіка, і під владою його батька. Влада чоловіка над дружиною, за словами Аристотеля, була політичного характеру. Вона суттєво відрізнялася від римської манципації з її відповідними юридичними наслідками. Становище жінки у сім'ї було приниженим. Чоловік ставав опікуном своєї дружини, оскільки усяка жінка «внаслідок притаманного їй легкодумства» повинна була мати опікуна, а в шлюбі це право належало тільки чоловікові. Без згоди чоловіка дружина не мала права розпоряджатися своїм майном.⁴² В Афінійській державі жінка могла брати у борг суму, що не перевищувала вартості міри в п'ятдесят літрів ячменю. Якщо жінка ставала вдовою, то її опікуном ставав її син, а а за його відсутності — найближчий її родич. Чоловік мав навіть

право обрати перед смертю іншого чоловіка для своєї дружини.⁴³ Загалом, протягом всього свого життя вона розглядалася як неправова: зазвичай, не могла виступати свідком у суді, не могла порушувати та вести судову справу, укладати договори цивільно-правового характеру (окрім дрібних побутових).⁴⁴ В будь-якому випадку дружина могла зазнавати жорстокого поводження з боку чоловіка. Шукати будь-якого захисту було неможливим, оскільки жінці звичаями приписувалася цілковита покірність.

Водночас, варто зауважити, що в античних державах Північного Причорномор'я в останніх століттях до нашої ери жінкам, принаймні з аристократичних родин, а у Боспорській державі — із царської сім'ї, була притаманна значна самостійність у прийнятті відповідальних рішень.⁴⁵ З оповіді Константина Багрянородного, наведеної у його праці «Про управління імперією»,⁴⁶ відома херсонеська легенда про дочку одного з верховних державних магістратів — першого архонта на ім'я Ламах — Гікію, яку було видано заміж за сина боспорського царя Асандра. Колись Асандр пробував силою захопити Херсонес, але зазнав поразки. Тоді він вирішив хитростю опанувати містом. Знаючи, що в Ламаха є дочка, він запропонував свого сина їй у чоловіки. Цар сподівався, що після смерті Ламаха влада над Херсонесом перейде до роду першого архонта й від Гікії потрапить до рук його сина. Асандр розкрив синові у свій задум, і той погодився діяти так, як планував батько.

Херсонесити дали дозвіл на шлюб. Але вони поставили умовою, щоб після весілля чоловік Гікії ніколи не залишав Херсонесу для побачення з батьком; якщо ж він посміє це зробити, то буде страчений. Боспоряни пристали на цю умову, і син Асандра, приїхавши до Херсонесу, одружився з Гікією. Син Асандра виявився начебто скромною людиною, відданим громадянином Херсонесу.

Через два роки Ламах помер. На раді іменитих громадян було вирішено поставити на чолі управління містом не зятя Ламаха, а іншого видатного херсонесита — Зіфа, сина Зіфа. Сподівання Асандра та його сина не справилися. Але вони не відмовилися від своїх планів і лише чекали зручного випадку, щоб здійснити задум. Дізнавшись, що органи міської влади дали Гікії дозвіл щорічно відзначати річницю смерті батька, її чоловік вирішив використати одне з таких свят для реалізації свого плану. Він послав відданого раба до Пантікапею сповістити батька, що знайшов шлях заволодіти Херсонесом.⁴⁷

Асандр став надсилати синові морем через певні проміжки часу по десять-дванадцять юнаків, окрім веслярів, начебто для того, щоб доставити йому та Гікії подарунки. Човни боспорян входили до бухти Символів (у нинішній Балаклаві), а син Асандра посилав туди коней, на яких боспорські воїни привозили дарунки до міста.

Дізнавшись, що її свекор, маючи на меті захопити Херсонес, посилає з дарунками боспорських воїнів, яких її чоловік переховує у підвалі їхнього будинку, Гікія розкрила плани заколотників херсонеситам та за їхньої допомоги підпала своє житло і тим самим врятувала Херсонес від загрози.⁴⁸ За це вона отримала від громадянської общини нагороду: в'ячні громадяни незабаром поставили на агорі на її честь дві статуї. Одна зображувала її, коли вона повідомляла херсонеситам про змову, інша — зі зброєю, караючою змовників. На постаментах були висічені написи, де описува-

лося усе, що зробила Гікія для міста. Окрім того, героїні було обіцяно після смерті поховати її у межах міських стін.⁴⁹ Примітно, що авторитетні антикознавці С. Ю. Саприкін, А. С. Русаєва, В. М. Зубар та ін., не доходячи згоди у точному датуванні названих подій (46—45 рр. до н.е.;⁵⁰ 44—31 рр. до н.е.⁵¹), все ж вважають що оповідь про Гікію є цілком достовірним історичним джерелом, висхідним до місцевої херсонеської хроніки.⁵²

Розлучення (*απολέθειν*) в античних державах Північного Причорномор'я в архаїчний період,⁵³ стало досить частим явищем у класичну епоху. Це було характерним і для інших елліністичних полісів. Воно набуло такого розповсюдження, що давньогрецькі оратори навіть пропонували розглядати придане як гарантію для додання міцності шлюбному союзу. Часто чоловік залишав у себе дружину лише через необхідність повернути придане у випадку розірвання шлюбу.

Як випливає з статей Гортинських законів (Крит),⁵⁴ у давньогрецькому праві існувало два види розірвання шлюбу. Перший називався «відсиленням» і полягав у розлученні на вимогу чоловіка, а другий — «залишенням» і відбувався за ініціативою дружини. Розлучення для чоловіка було вільним, а для жінки достатньо утрудненим.

Перший різновид не ускладнювався жодними формальностями. Чоловік мав право у будь-який момент відіслати свою дружину назад до батьківського дому, повернувши їй придане,⁵⁵ і це відбувалося без будь-якого втручання державної влади. В такому випадку дружина поверталася до свого батька або опікуна, а діти залишалися у чоловіка. Зазвичай ця процедура відбувалася у присутності кількох свідків, хоча це правило й не було обов'язковим. Відомо, що боспорська цариця Динамія, онука Мітрідата VI Євпатора, після смерті свого чоловіка Асандра, під тиском Риму в 14 р. до н.е. вийшла заміж за Полемона I, але через два роки, ймовірно, за ініціативою чоловіка, шлюб було розірвано (цар Полемон одружився з Піфодорідою, онучкою Марка Антонія,⁵⁶ а Динамія разом із сином Асандра Аспургом змусена була виїхати до азійського Боспору).⁵⁷

При застосуванні іншої форми розірвання шлюбу — «залишення» дружина обов'язково мусила особисто звернутися до архонта та подати письмові докази обґрунтованості її вимоги. Тільки у такому разі архонт розглядав справу та міг затвердити розірвання шлюбу.⁵⁸ Сенс цієї вимоги роз'яснено Плутархом у біографії Алквіада. Дружина останнього, Гіпарета, яка більше не могла терпіти brutального поводження чоловіка, вирушила із укладеною у письмовій формі заявою про розлучення до архонта. Але «коли, підкоряючись закону, вона вже подавала вимогу, з'явився Алквіад, зненацька схопив її та поніс через усю площу додому, причому ніхто не зважився вступитися та вирвати жінку з його рук... Застосоване ним насильство ніким не розглядалося ні як протизаконне, ні як жорстоке: вочевидь, закон для того й приводить до громадського місця жінку, яка полишає свого чоловіка, щоб надати останньому можливість вступити з нею у переговори та спробувати втримати її».⁵⁹

Окрім того, громадська думка, як правило, засуджувала жінок, що вимагали розлучення. «Важкий той шлях, яким доводиться йти дружині, що бажає залишити житло свого чоловіка та повернутися назад до свого батька; цей шлях не пройти без рум'янцю на обличчі», — зауважував Анаксандр.⁶⁰ Таким чином, розлучення можна було домогтися або з обопільної

згоди подружжя, або за ініціативою лише одного з них. В останньому випадку той з подружжя, хто відмовлявся від розлучення, міг розпочати проти іншого судовий процес.

За свідченням Гортинського напису, існувало деяке розходження між розлученням довірливим і розлученням, заснованим на серйозних мотивах. Наприклад, чоловік, що відсилав від себе свою дружину безпричинно або змушував її покинути його внаслідок поганого поводження з нею, зобов'язаний був сплатити їй винагороду. Якщо між подружжям виникала суперечка, хто саме відповідальний за розлучення, то справа ця вирішувалася судом.

Розірвання шлюбу в деяких випадках могло відбутися навіть на вимогу третьої особи. Так, батько дружини мав право ініціювати процес розлучення як для того, щоб взяти дочку до себе назад, так і для того, щоб видати її заміж за іншого.

Іноколи чоловік міг видати свою дружину заміж за іншу особу. Ймовірно, для цього навіть не було потреби у її згоді. Щоправда, Плутарх, оповідаючи, як Перікл поступився своєю дружиною іншому,⁶¹ додавав, що це відбулося з її згоди, але не всі свідчення сходяться щодо цього останнього пункту. Відомо також, що Сократ видав свою дружину заміж за свого ж вільновідпущеника Сатира.

Наслідком розлучення було повернення приданого батькові колишньої дружини, за винятком, ймовірно, тих випадків, коли шлюб розривався внаслідок подружньої зради (*μοιχεία*) жінки.⁶² У випадку зволікання з поверненням приданого колишній чоловік за рішенням суду міг бути зобов'язаний сплатити штраф.

За нормою звичаєвого права, за будь-яких обставин при розірванні шлюбу всі діти, навіть дочки, залишалися з батьком.⁶³ Дитина, народжена після розлучення, але зачата до нього, вважалася в принципі дитиною чоловіка, але чоловік мав право й не визнати її, якщо мав сумніви щодо її походження.

У певних випадках дружина після смерті чоловіка могла вийти заміж вдруге. Так, наприкінці I ст. до н.е. вдова боспорського царя Полемона I Піфодоріда вийшла заміж за каппадокійського царя Архелая.⁶⁴

Поширення в античних державах Північного Причорномор'я християнства,⁶⁵ ймовірно, мало наслідком внесення відповідних змін до норм, якими регулювалися сімейні відносини частини місцевого населення. Але ніяких певних звісток з цього приводу ми не маємо.

Свої особливості малися у врегульованому відповідними нормами права сімейному житті римських легіонерів, які несли службу в гарнізонах, розташованих на території північнопричорноморських держав. Наприклад, в середині II ст. н.е., ймовірно водночас із даруванням елевтерії, римський гарнізон було введено до Херсонесу. Він перебував у місті принаймні до середини III ст. Дружини (офіційні та неофіційні) римських солдатів та осіб, що забезпечували життєдіяльність гарнізонів, проживали у відносно відокремлених кварталах — канабах. Як зазначає В. М. Зубар, канаби зазвичай розташовувалися на території, виділеній римським військам міською адміністрацією та перебували під юрисдикцією легіона або римського гарнізону.⁶⁶ Враховуючи, що римські гарнізони у місцях своїх стоянок були ізольовані від місцевого цивільного населення, для ка-

наби херсонеського гарнізону мав бути відведений певний район. На думку В.М. Зубаря, можливо, про визначення району розміщення римських солдатів або населення канаби йдеться у фрагменті едикта римського імператора або намісника провінції Нижня Мьозія, опублікованому В.В. Латишевим.⁶⁷ Очевидно, сімейне життя римських легіонерів регулювалося відповідними нормами римського права.⁶⁸ Оскільки метою даного дослідження є висвітлення, насамперед, характерних рис місцевого, у першу чергу еллінського права, ми не будемо спеціально спинятися на з'ясуванні специфіки правової регламентації сімейного життя громадян Римської держави.

Отже, вже за доби античності в північнопричорноморських державах поступово формувалися основні інститути сімейного права — сукупності правових норм, які регулювали та охороняли особисті й пов'язані з ними майнові відносини фізичних осіб, що виникали зі шлюбу й належності до сім'ї — інститути укладення та розірвання шлюбу, усиновлення, опіки й піклування тощо.

Основним джерелом сімейного права виступали релігійні норми та приписи, а також правові звичаї. Сім'я вважалася первинним осередком громадянської общини і тому нормами права закріплювалася турбота про її підтримання та продовження у безперервній наступності. Усю родину в одній своїй особі представляв її глава. Його влада щодо всіх домочадців була майже безмежною. Влада батька встановлювала між усіма її членами тісний зв'язок і заважала розпаду цієї соціальної групи. Усі підвладні члени сім'ї вважалися єдиними у своїх правах. Набуте членами сім'ї майно автоматично ставало власністю домовладки. Підвладні могли укладати цивільно-правові угоди лише від імені та на користь глави сім'ї.

Для укладення цілковито законного шлюбу було необхідне дотримання низки обов'язкових умов. Угоди про майбутній шлюб зазвичай укладалися за рішенням батьків. Законний шлюб допускався лише між громадянами. Згідно норм звичаєвого права, шлюб в античних державах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, заборонявся лише між батьками та дітьми та між братами і сестрами від одного батька та однієї матері. Законний шлюб впливав з еггієсії — формальної приватної угоди між главою родини нареченої, з одного боку, та нареченим чи його батьком — з іншого, або ж із епідікасії — передачі за рішенням суду дочки-спадкоємиці найближчому родичу за чоловічою лінією, який мав на це право, і шляхом урочистого введення нареченої до фратрії чоловіка шлюб набував легітимності з погляду норм релігії та сімейного права. Особливістю досліджуваного періоду було те, що шлюбні відносини значною мірою перебували під контролем громади. Розлучення, майже невідоме в античних державах Північного Причорномор'я в архаїчний період, у класичну епоху стало звичайним явищем.

¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888 — С. 200.

² Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарв и К., 1895. — С. 76.

³ Остерман Л.А. О Солон! История афинской демократии. — М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 2001. — С. 79.

⁴ Жебелев С.А. Афины, Нимфей и измена Пилона // Северное Причерноморье. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 192; Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 75.

⁵ Herod., I, 59; Plut. Alkiv. 23; Plut. Ages. 3.

⁶ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община... — С. 76—77.

⁷ Корпус боспорских надписей... — № 129. — С. 126.

⁸ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1... — С. 201.

⁹ Гиро П. Быт и нравы древних греков. — Смоленск: Русич, 2000. — С. 20.

¹⁰ Hom. Od. 47.

¹¹ Остерман Л.А. О Солон! История афинской демократии. — С. 80.

¹² Молева Н.В. Боспорская женщина в семье и обществе // Историк. Археолог. Литератор. К 90-летию М.М.Кубланова. Юбилейный сборник / Гос. музей истории религии. — СПб., 2004. — С. 68.

¹³ Plut. Sol. 13.

¹⁴ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община... — С. 78.

¹⁵ Там само. — С. 77.

¹⁶ Молева Н.В. Боспорская женщина... — С. 69.

¹⁷ Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 22.

¹⁸ Evrip. Ifigen.

¹⁹ Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 23.

²⁰ Корпус боспорских надписей. — М.-Л.: Наука, 1965. — № 132. — С. 131.

²¹ Большой юридический словарь. — М.: Инфра-М, 2000. — С. 62.

²² Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. — 2002. — № 1. — С. 88.

²³ Корпус боспорских надписей... — № 125. — С. 122.

²⁴ Там само. — № 139. — С. 137.

²⁵ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 200.

²⁶ Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 21.

²⁷ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 200.

²⁸ Корпус боспорских надписей... — № 130. — С. 128.

²⁹ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община... — С. 77.

³⁰ Скржинская М.В. Венок в античном Северном Причерноморье // Летопись Причерноморья: литература, история, археология (Херсон). — 2006. — № 6. — С. 119.

³¹ Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 21.

³² Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 181.

³³ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 124.

³⁴ Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 28.

³⁵ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. ... — С. 77.

³⁶ Plut. Sol. XX.

³⁷ Бузескул В. Женский вопрос в Древней Греции. — Харьков: Издание книжного магазина П.А.Брейтгама, 1905. — С. 9.

³⁸ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей... — С. 181.

³⁹ Остерман Л.А. О Солон! История афинской демократии... — С. 80.

⁴⁰ Dem. LIX, 122.

⁴¹ Plut. Sol. XX.

- 42 Молева Н.В. Боспорская женщина ... — С. 69.
- 43 Гиро П. Быт и нравы древних греков ... — С. 29.
- 44 Бузескул В. Женский вопрос в Древней Греции... — С. 10.
- 45 Молева Н.В. Боспорская женщина ... — С. 69.
- 46 Const. Porfir. De adm. imp. 53.
- 47 Легенды Крыма. — Симферополь: Таврия, 1973. — С. 15—16.
- 48 Сапрыкин С.Ю. Асандр и Херсонес (К достоверности легенды о Гикии) // Советская археология. — 1987. — Вып. 1. — С. 48—50.
- 49 Легенды Крыма. — Симферополь: Бизнес-Информ, 1995. — С. 69—74.
- 50 Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — С. 77.
- 51 Зубарь В.М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н.э. // Вестник древней истории. — 1987. — № 2. — С. 122; Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя. — К., 1998. — С. 11.
- 52 Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 77; Русяева А.С. Религиозный аспект исторической новеллы о Гики Константина Порфирородного // МПХУ-ЕЙПН. — СПб, 1997. — С. 281.
- 53 Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община... — С. 77.
- 54 Античный способ производства в источниках ... — № 338; Казаменова Л.Н. К вопросу о семье и наследственном праве на Крите в VI-V вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1960. — № 4. — С. 41—54.
- 55 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 116—117.
- 56 Strabo. XII. 3.29; Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 92, 94, 97, 106.
- 57 Алексеева Е.М. Горгиппия в системе Боспорского царства первых веков нашей эры // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 69.
- 58 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 116—117.
- 59 Plut. Alkiv. VIII.
- 60 Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 40.
- 61 Plut. Per. XXIV.
- 62 Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав ... — С. 48.
- 63 Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. ... — С. 77.
- 64 Траков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — С. 268—269.
- 65 Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 42—55.
- 66 Зубарь В.М. К вопросу о канале римского гарнизона Херсонеса // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 50.
- 67 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 405.
- 68 Сарновский Т., Савеля О.Я. К вопросу о семейной жизни римских офицеров и солдат в Крыму // Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихеана. — Warschu, 2000. — С. 71—79.

Розділ VII

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕГУЛЮВАННЯ ФІНАНСОВИХ СТОСУНКІВ

Фінансові відносини супроводжують державу протягом усієї її історії, незалежно від етапу, типологічних та етнонаціональних особливостей. Безперечно, існували вони й в античних державах північнопонтійського регіону. Як і повсюдно, тут поступово формуються основи фінансового права, як інституту права, покликаного регламентувати фінансову діяльність держави.¹

Нині під фінансовим правом розуміється самостійна галузь публічного права, сукупність юридичних норм, які регулюють суспільні відносини у процесі фінансової діяльності, тобто у сфері мобілізації, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів держави та органів місцевого самоврядування,² необхідних для реалізації їхніх завдань. Звичайно, ні в якому разі не варто модернізувати правові уявлення населення античних держав. За часів античності ще не існувало ні фінансово-правової науки, якою б могли бути визначені відповідні дефініції, ні, навіть, загального розуміння фінансово-правових категорій. Хоча вже відносно того періоду, як впливає з джерел, вже можна говорити про наявність сукупності правил, якими керувалися органи влади античних держав Північного Причорномор'я «при задоволенні державних потреб».³ У фінансово-правових відносинах вже з моменту їхнього виникнення почала виявлятися організаційна роль органів державної влади (громадянського самоврядування). Тому, як і нині, за своїм характером вони були владно-майновими. Ці відносини могли виникати і між державними фінансовими органами та населенням, і між державою в цілому та її адміністративно-територіальними утвореннями.

7.1. Початки бюджетного права і бюджетного устрою північнопричорноморських держав античного часу

Одними з перших в античних державах Північного Причорномор'я зароджуються окремі елементи бюджетного права. У сучасній юридичній науці під бюджетним правом зазвичай розуміють сукупність фінансово-правових норм, які регулюють фінансові відносини, що виникають

у зв'язку з бюджетною діяльністю. Бюджет — являє собою план утворення і використання фінансових ресурсів для забезпечення функцій, які здійснюються органами державної влади.⁴ І в античні часи, і тепер кожна держава має свою бюджетну систему під якою нині розуміється заснована на економічних відносинах, врегульована правовими нормами сукупність видів бюджетів, які існують на території країни. Держава встановлює принципи її побудови з тим, щоб власний бюджет мала сама держава, її частини (якщо це федерація) і всі адміністративно-територіальні одиниці, тобто бюджетний устрій в державі визначається формою державного устрою і включає в себе організацію бюджетної системи, принципи її побудови, повноваження законодавчих та виконавчих органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх виконавчих органів.

Бюджетно-правовими нормами встановлюються види бюджетів, які діють на території держави, місце їх у бюджетній системі, взаємозв'язок між ними і принципи функціонування.⁵

В античних державах Північного Причорномор'я, як і в інших державах грецького світу, формального бюджету, який би ґрунтувався на попередньому розписі доходів та видатків, не існувало, хоча для деяких звичайних видатків постійно відраховувалися певні прибутки. Окрім того, Народні збори також зазвичай створювали спеціальний фонд з якого бралися кошти на публікацію прийнятих рішень, на чесні вінки тощо.⁶

Бюджетну систему, яка існувала в античних державах Північного Причорномор'я, можна охарактеризувати як дворівневу: загальнодержавний бюджет та бюджети окремих міст та поселень, інших адміністративно-територіальних одиниць що входили до складу держав. Бюджети держав склалися з двох основних частин: прибуткової та видаткової. Прибутки скарбниці (πρόσοδοι) поділялися на звичайні (постійні) і надзвичайні (непостійні, одноразові).

Звичайні прибутки були частково прямими, частково непрямими.⁷ До прямих прибутків належали: літургії; надходження від державних маєтків, земель; податки, що сплачували метеки та вільновідпущеники; мита за ввіз і вивіз товару а також ринкові оплати (за право торгівлі) та портів. До непрямих прибутків можна віднести судові мита, штрафи (τιμῆματα), грошові кошти, що надходили від конфіскації майна тощо.⁸ Надзвичайні прибутки склалися з добровільних внесків і пожертвувань громадян та чужинців; майнового податку, який стягувався у надзвичайних умовах з заможних громадян; воєнних трофеїв та контрибуцій.

Витрати держави також поділялися на звичайні та надзвичайні. До звичайних (постійних) належали: оплата нижчих урядовців (писарів, глашатаяб, наглядачів); одноразові або регулярні виплати і допомоги громадянам, допомога сиротам полеглих воїнів (до досягнення ними повноліття); витрати на спорудження громадських будівель та оборонних споруд; витрати на ви карбування на кам'яних плитах народних постанов та інших державних документів; нагороди за старанню службу або особливі заслуги окремим особам (як громадянам, так і негромадянам) та цілим колегіям (вінки, статуї, грошові дарунки); витрати на культові урочистості, ігри з нагоди свят тощо.⁹ Щоправда, покриття останніх видатків значною мірою здавна покладалося на найзаможніших громадян через літургії (ἀποσφύραξαι або λειτούργια від λείτων = το δῆσιον τὰ εἶρα); витрати на військові потре-

би: виробництво зброї, будівництво кораблів, оборонних споруд, верфей, обладнання гаваней та ін.; витрати на громадські будівлі і споруди (храми, театри, службові приміщення, статуї тощо); оплата найманого війська (з часу його виникнення) тощо.

Північнопричорноморські поліси, які у другій половині V ст. до н.е. входили до складу Афіньського морського союзу,¹⁰ сплачували союзний податок — форос. До нашого часу збереглися унікальні документальні свідчення афіньської експансії на Боспорі — списки афіньського форосу. У списку за 425/424 рр., окрім Німфею, у ньому значилися також Гермонасса, Патрей, Кіммерій та інші міста Північного Причорномор'я.¹¹

З листа римського імператора Марка Аврелія Коммода до «Ради та Народу херсонесців», датованого кінцем II ст. н.е., відомо про значні витрати херсонескої громади на утримання римського військового гарнізону.¹² Е.І. Соломонік, яка дослідила документ, зазначала, що серйозне втручання у фінансові справи міста, яке випливає зі змісту листа, слід розцінювати як важливий крок на шляху повного підпорядкування Херсонесу Римові. У цей час римляни посилали спеціальних кураторів для здійснення контролю за фінансами міст.¹³ Цього не уникнули й інші північнопричорноморські держави.¹⁴ Наприкінці II ст. до н.е. посилюється римський вплив в Ольвії, а Тіра входить до складу провінції Мійозії.¹⁵

Певну специфіку мала бюджетна система Боспорського царства. Визначити її, зокрема, за часів правління династії Спартокідів надають можливість, насамперед, нарративні джерела, а також опубліковані В.Д. Блаватським матеріали з історії сільського господарства та хлібної торгівлі Боспору.¹⁶

Як свідчать джерела, значні прибутки Боспорська держава отримувала від хлібної торгівлі. За словами Демосфена,¹⁷ цар Левкон I (389/8—349/8 рр. до н.е.) щорічно відправляв до Афін 400 000 медимнів (близько 16 700 т) хліба. Якщо взяти до уваги ціну медимну пшениці в Афінах, що у IV ст. до н.е. зазвичай становила 3—6 драхм, а іноді піднімалася значно вище цієї суми,¹⁸ то виявиться, що вартість боспорського хлібу, який відправлявся щорічно Левконом I, становила не менше 333—400 талантів. Зазначена цифра створює деяке уявлення не лише про розміри обороту боспорської торгівлі, але також і про бюджет Боспорської держави у IV ст. до н.е. Однак, варто взяти до уваги, що хліб на Боспорі повинен був коштувати значно дешевше, ніж в Аттиці, оскільки хлібна торгівля, як і всяка морська торгівля, приносила достатньо значний зиск. Свідчення Демосфена в його промові проти Лакрїта¹⁹ показує, що гроші для торговельної операції, яка здійснювалася за допомогою рейсу корабля з Афін (через Менду або Скіону) на Боспор та назад, давалися в борг під 22,5 або 30%, залежно від тривалості операції. Якщо вважати, що прибутки поділялися між купцем та його позикодавцем приблизно порівну, і доходи від продажу товарів, привезених з метрополії на Понт, до певної міри відповідали виторгу за боспорську пшеницю в Афінах, то тоді це дає нам можливість припустити, що ціна хліба в Афінах була приблизно на 22,5—30%²⁰ вище, ніж на Боспорі. За таких обставин боспорському правителю надходило від 230—266 до 250—300 талантів щорічного прибутку, тобто у середньому 260—270 талантів. Слід зазначити, що від цієї суми необхідно відняти, ймовірно, пов'язані з хлібною торгів-

лею накладні витрати (на транспорт, зберігання зерна тощо), облічити розміри яких для нас не уявляється можливим.

Варто також зауважити, що, окрім зазначеної суми, боспорським правителям приносили прибутки мита з купців, які ввозили хліб з боспорських гаваней.²¹ Ймовірно, таким же митом обкладалися й інші предмети вивозу. До них могли належати згадані Страбоном²² раби, шкіри та інші товари кочівників. З Боспору могла вивозитися й худоба. Про значний розвиток скотарства на Боспорі свідчать численні кістки тварин, знайдені при розкопках боспорських городищ. Вивіз же худоби з Понту надійно засвідчений Полібієм.²³ Боспорським архонтам також приносили прибутки й ергастерії, де виготовлялася покривельна черепиця, що належали їм.²⁴

Очевидно, існували й інші джерела поповнення державної скарбниці. При цьому, однак, варто враховувати, що жителі Пантікапею, згідно з інформацією, наданою Діодором, користувалися правом ателії (*την ἀτιλείαν*), тобто були звільнені від сплати мит.²⁵

Усі інші ресурси, узяті разом, навряд чи могли дати суму, яку можна було б порівняти з прибутками від хлібної торгівлі. Адже одержання боспорського хліба забезпечувалося працею величезної кількості виробників, незрівняно більшої, ніж кількість робочих рук, зайнятих у цей час у якій-небудь іншій галузі господарства Боспору. Саме тому, очевидно, щорічні доходи боспорської держави навряд чи могли бути набагато більше за 300—350 талантів.

Найбільшою статтею видатків, ймовірно, було утримання найманної армії. Як показують знайдені у Пантікапеї написи,²⁶ найманцями тут служили аркадяни та синопейці. Більш докладні відомості з цього приводу нам надає Діодор Сицилійський.²⁷ Його оповідь містить інформацію щодо складу армії Сатира, сина Перісада, 310/309 р. до н.е. До цієї армії входили 2000 еллінських та стільки ж фракійських найманців. Навряд чи можна сумніватися у тому, що еллінські найманці були голлітами. Як нам відомо, плата голлітам-найманцям звичайно коливалася від 4 оболов до однієї драхми на день.²⁸ Виходячи з цього розрахунку, 2000 голлітів повинні були одержувати на рік приблизно від 80 до 120 талантів. Судячи зі слів Фуکیدіда,²⁹ фракійські пельтасти оплачувалися приблизно так само, як і голліти: вони одержували по драхмі на день, хоча ця плата й уявлялася значною. В силу цього можна думати, що 2000 фракійських найманців на Боспорі також обходилися сумою від 80 до 120 талантів на рік. За таких обставин щорічні витрати Боспорської держави на утримання війська повинні були становити в середньому близько 200 талантів.

Іншою значною статтею витрат, мабуть, було утримання флоту. Афіньський декрет 346 р. до н.е. на честь Спартока та Перісада³⁰ свідчить, що боспорські правителі наймали афінян на службу, як матросів. Якою була їхня платня, ми не знаємо навіть приблизно, оскільки жодне з джерел не згадує про кількість суден у боспорському флоті, а свідчення Страбона³¹ про розміри пантікапейських доків, розрахованих на 30 кораблів, дає занадто загальне уявлення. Адже ці доки служили для будівництва та ремонту не лише військових, але й торговельних кораблів, і при тому, звичайно, як боспорських, так і іноземних.

Про склад боспорського флоту ми можемо сказати, що у часи Левкона II до нього, очевидно, входили трієри, як це можна припустити з розповіді

Полієна³² про війну з гераклеотами. Дешо спрощене зображення такої трієри з двома таранами збереглося на одній з плит пантікапейського некрополя.³³ Кількість боспорських військових кораблів навряд чи могла бути дуже значною. Утримання екіпажу бойового корабля (трієри) обходилося досить дорого. Якщо виходити з того, що звичайна платня афіньських моряків дорівнювала 3 оболам на день³⁴ (хоча в Пантікапеї, ймовірно, морякам платили менше, ніж у центрі еллінської цивілізації), а екіпаж трієри складався з 200 чоловік, то витрати на утримання особового складу корабля дорівняло 100 драхам, тобто 1 міні на день. При такому розрахунку доводилося витрачати на одну трієру приблизно 6 талантів на рік, не враховуючи затрат (які визначалися у межах від 40 до 60 мін на рік на одну трієру),³⁵ необхідних для відновлення снастей та поточний ремонт корабля, не говорячи вже про те, що судна, які приходили в остаточну непридатність, необхідно було замінити новими.

З огляду на всі ці витрати, можна припустити, що боспорський флот навряд чи нараховував більше 20 трієр, і при будь-яких обставинах навряд чи був значно більше цієї цифри. У цьому припущенні немає нічого неймовірного, оскільки навіть досить сильне на морі³⁶ припонтійська держава Гераклея, вочевидь, не мала у своєму розпорядженні більшої кількості кораблів. За свідченням Псевдо-Аристотеля,³⁷ гераклеоти спорядили проти боспорських тиранів 40 кораблів, що, треба думати, перевершувало морські сили Боспору.³⁸ У III ст. н.е. Гераклея послала на допомогу Нікомедові I усього 30 трієр.³⁹ За часів Мітридата Євпатора у гераклеотів було 30 кораблів.⁴⁰ За свідченням Йосипа Флавія,⁴¹ римське панування на Понті забезпечувалося сорока вісьмома військовими кораблями.

Окрім того, нам відома ще одна стаття витрат Боспорської держави, а саме — залучення на свій бік шляхом підкупу тих чи інших політичних діячів. Так, за свідченням Динарха,⁴² афіньський політичний діяч Демосфен щорічно одержував від боспорських тиранів по 1000 медимнів хліба. При вартості медимну від 5 до 6 драхм ціна такого транспорту хліба, ймовірно, мала досягати 1 таланту.

Нарешті, само собою, значні кошти витрачалися на утримання двору боспорських правителів, на храми, що споруджувалися ними, статуї, а також на оборонні споруди.

Цінне свідчення щодо ресурсів Боспорської держави в I в. до н.е. ми знаходимо у Страбона. Він повідомляє, що жителі Херсонесу, тобто Кримського півострова, а також азійських територій біля Сіндики сплачували данину Мітридатові у розмірі 180 000 медимнів хліба та 200 талантів срібла.⁴³ В.Д. Блаватський припускав, що землеробське населення платило податі натурою, грошові внески швидше за все повинні були надходити від торговців і власників ергастеріїв.⁴⁴

7.2. Правове підґрунтя стягнення податків та неподаткових платежів

Одну з головних підгалузей фінансового права нині становить податкове право. Це — сукупність юридичних норм, що встановлюють види та порядок стягнення податків⁴⁵ у даній державі, регулюють відносини, пов'язані з виникненням, зміною та припиненням податкових зобов'язань. Подат-

кові правовідносини виникають при сплаті податків суб'єктами оподаткування, де сторони є носіями прав та обов'язків, встановлених законом.⁴⁶ Система податкових правовідносин підпорядкована певній меті, а саме: встановленню і стягненню податків. Податкові правовідносини забезпечуються державним примусом особливо, бо держава не може існувати без матеріального забезпечення, а податки — це значна частина її бюджету.⁴⁷

Історія оподаткування населення та стягнення неподаткових платежів сягає своїм корінням сивої давнини, самих витоків цивілізації. Перші з відомих нині матеріальних свідчень про податки відносяться до 3300—3200 рр. до н.е. і являють собою глиняні таблички з письмовими звітами підданих єгипетським царям про передачу їм десятої частини майна у вигляді полотна та олії.⁴⁸ Податки, податкове право є необхідною ланкою економічних відносин у суспільстві з моменту виникнення держави. Розвиток та зміна форм державного ладу завжди супроводжуються перетвореннями податкової системи.⁴⁹

Історичною наукою зафіксовано чимало прямих та непрямих свідчень наявності в античних державах Північного Причорномор'я оподаткування всього або певних категорій населення, насамперед негромадян. В архаїчний та класичний періоди громадяни зазвичай не сплачували прямих податків на користь держави. Їхнє майно, виключаючи рабів, також не обкладалося постійними податками (за виключенням надзвичайних випадків, та й то лише у почесній формі). Серед населення полісів панувала думка, що особисті податки мають відбиток рабства і їх сплата є приниженням для повноправного громадянина.⁵⁰ Навіть внесення пропозиції про стягнення податку (спочатку податком могло обкладатися лише майно, та й то тільки у виключних випадках й у почесній формі) вимагало попереднього ухвалення, без чого розглядалося як дещо заборонене і навіть злочинне.⁵¹

Обов'язок сплачувати податки, як правило, замінювався для громадян літургіями — натуральними повинностями або громадськими службами (λιτουργία чи λειτουργία), за допомогою яких держава замість грошей отримувала безпосередньо те, у чому мала потребу. За визначенням В.В. Лапишева, у найдавніший час літургії були «природним наслідком більших політичних прав багатих людей», а дещо пізніше стали «наслідком принципу рівності у демократичній республіці, який не допускав зосередження значних багатств в одних руках».⁵²

Літургії поділялися на періодичні та надзвичайні. До першої групи відносилися хорегія, гімнасіархія, іппотрофія (обов'язок заможних громадян утримувати коней для військових потреб) та ін.; до другої — трієрархія, проейсфора та архіфеорія (обов'язок очолити священне урочисте посольство, яке держава відправляла до різноманітних священних місць).⁵³

Чим більшим багатством володів громадянин, тим фінансово тяжчими були літургії, які покладалися на нього. За свідченням античних авторів, інколи вони доводили заможних людей навіть до розорення та убогості. Однак, держава усе ж захищала їх від такої скрути. Наприклад, в Афінах приймалися деякі постанови, що обмежували розміри літургій: не можна було призначати одній і тій же особі по 2 літургії на рік і навіть по одній протягом двох років підряд; трієрархія звільнювала громадянина від усіх інших літургій.⁵⁴ Усякий громадянин, якому та чи інша літургія здавалася

надто обтяжливою або обкладеною неправильно, міг запропонувати її більш заможному і у випадку відмови останнього через суд мав право вимагати від нього помінатися усім майном (αντιδοση).⁵⁵

Водночас, негромадяни, постійно проживаючі на території античних держав Північного Причорномор'я були зобов'язані сплачувати невелику пряму подат (μετόκιον). У другій половині I тис. до н.е. херсонеська громадянська община, яка була верховним власником землі, отримувала, принаймні з частини населення, ренту-податок, ймовірно, зерном, що не лише привласнювалася її соціальною верхівкою, а й ішла на розвиток Херсонесу, зумовлюючи розквіт міста.⁵⁶ Відомо також, що після утворення Боспорського царства експлуатація його населення та сусідніх територій, населених варварами, здійснювалася головним чином шляхом оподаткування. Вже наприкінці V — на початку IV ст. до н.е. у Боспорському царстві правлячою династією було встановлено натуральну (хлібну) ренту-податок або данину з союзників — форос (φόρος), який стягувався із залежного населення, а, можливо, збирався й з грецького населення підвладних міст.⁵⁷

З часом погляди на значення оподаткування зазнають певних змін. Саме тому вже у перших століттях нашої ери важливим джерелом поповнення державної скарбниці в античних полісах Північного Причорномор'я стає податок, що стягувався з покупця та продавця при здійсненні купівлі-продажу. У більшості випадків він сплачувався в агораномії або іншій державній установі, де у присутності свідків, агораномів чи інших чиновників, або ж відкупників податків, укладалися великі угоди.⁵⁸ Якщо ж укладення угоди купівлі-продажу відбувалося приватним чином на ринку чи вулиці, продавець мусив заявити про це агораномам, вказати розмір отриманої суми та сплатити разом з покупцем визначений податок.⁵⁹

Зважаючи на значення та масштаби рибальства в Херсонесі та інших полісах В.І. Кадеєв припускав, що органами державної влади для поповнення бюджету практикувалося також стягнення з негромадян податку на рибу (τέλος τῶν ἰχθύων), який був добре відомим у грецькому світі.⁶⁰ Очевидно, це був різновид податку на промисел. Об'єктом оподаткування, ймовірно, виступала сумарна вартість видобутої риби за ринковими цінами, яку власники збиралися реалізувати на ринках та в інших місцях.

Вже здавна у виключних випадках державними органами північнопричорноморських полісів запроваджувалися й надзвичайні податки. Як свідчить один з ольвійських написів другої половини III ст. до н.е., з метою знайти вихід із грошової скрути, викликаній гострою фінансовою кризою, правляча верхівка в особі колегії семи прийняла постанову запровадити податок на жертвоприношення, який мав надходити до державної казни: «Члени колегії Семи, поіклувалися про скарбницю. Іродот, син Пантакла, Епіхар, син Діонісофана, Посідоній, син Евкрата, Адамант, син Апатурія, Істікон, син Митродора, Леонтомен, син Іросонта, Іраклід, син Єввія, Ті, хто приносять жертви, повинні вносити до скарбниці: за бика тисячу двісті (мідних монет), за віцю та козу — триста, за шкіру — шістьдесят».⁶¹ Маються й свідчення про існування ще одного різновиду надзвичайного податку — ейсфори (εἰσφόρα) — прямого податку з майна,⁶² який стягувався з усіх категорій постійного особисто вільного та напівзалежного населення античних держав Північного Причорномор'я під час війни

та спрямовувалася на фінансування оборонних заходів. Зважаючи на те, що війни у той час були явищем досить частим, очевидно, держави нерідко вдавалися до її стягнення. Стягнення ейсфори відбувалося кожного разу за спеціальним рішенням Народних зборів з таким розрахунком, що заможніші платили більше за бідних відповідно до розмірів належного їм майна. Невнесення податку мало наслідком штраф або навіть конфіскацію майна. Можливо, як і в Афінах, в античних державах Північного Причорномор'я з часом поширилася практика виплати проейсфори (προεισφορά). Сутність такої моделі сплати надзвичайного податку полягала у тому, що найбагатший громадянин кожного з демів зобов'язувався одноразово сплатити усю суму ейсфори, що покладалася на усіх членів його дему, і потім сам стягував з кожного дему належні кошти. Такий попередній внесок вважався літургією.⁶³ Можемо припустити, проейсфора являла собою не що інше, як першу історичну форму податкового відкупу. Єдиною відмінністю було те, що в елліністичних державах відкупник ставав таким у більшості випадків не добровільно, а примусово. Прimitно, що пізніше уся середньовічна Європа (у тому числі й Україна, де відкупи називалися орендами) пройшли через таку відкупну модель.

Нарративні джерела дають змогу констатувати й наявність системи оподаткування населення у Боспорському царстві, зокрема після того, як близько 110 р. до н.е. цар Перісад V був змушений передати владу царю Понтійського царства Мітрідату VI Євпатору. Населення Боспору та всієї Таврики розглядало останнього як захисника та спасителя від варварської загрози та внутрішньої кризи, про що яскраво свідчить відомий херсонеський декрет на честь Діофанта.⁶⁴ Мітрідат, який планував у майбутньому використати населення Боспору як надійний тил у війні з римлянами,⁶⁵ не бажаючи підірвати свою популярність, призначив достатньо помірковану щорічну данину. Як зауважував Д.П. Калістов, наведені Страбоном цифри відносно розмірів цієї данини у 200 талантів срібла та 180 000 медимнів хліба,⁶⁶ накладеної Мітрідатом, не говорять про важкий тягар.⁶⁷ (Хоча, якщо порівняти грошову данину у 200 талантів срібла із даними Блаватського щодо річного бюджету Боспорської держави не більше ніж 300—350 талантів,⁶⁸ то виявляється, що данина становила 60—65% річного бюджету). Що ж до данини зерном, то дійсно, за даними того ж Страбона,⁶⁹ боспорський цар Левкон свого часу посилав афінянам 2 100 000 медимнів. Якщо розміри щорічного боспорського хлібного експорту визначити навіть у мінімальних, названих дослідниками, межах — 800 000 медимнів, то й тоді вказаний вище розмір данини становить лише близько 25%. При цьому необхідно враховувати, що, за Страбоном, данину у 180 000 медимнів хліба та 200 талантів срібла було накладено не лише на європейський Боспор, а й на синдів та увесь Таврійський півострів. Окрім того, не позбавлене підстав припущення, що сюди ж входить і данина яка сплачувалася Мітрідатові й деякими туземними царьками.⁷⁰ Отже, відносно невеликі розміри данини пояснювалися тим, що в умовах енергійної підготовки до війни з Римом політика Мітрідата VI Євпатора мала на меті, насамперед, не отримання зиску, а консолідації місцевих сил навколо місцевого ж центру, яким, очевидно, був Пантікапей.

До нашого часу збереглися тексти деяких нормативно-правових актів, що регулювали відносини у сфері податкового права північнопричорно-

морських держав у перших сторіччях нашої ери. Мабуть одну з найцікавіших пам'яток податкового права було виявлено дослідником Херсонесу К.К. Косцюшко-Валюжиничем у 1891—1892 рр. Вона являла собою мармурову плиту з вибитим на ній текстом листування намісника Нижньої Мьозії, ймовірно, Тертуллія, який обіймав цю посаду за часів імператора Септимія Севера (193—211 рр. н.е.),⁷¹ та посадових осіб Херсонесу і начальників римського гарнізону, розташованого у місті, з приводу проституційної податі (capitulum lenocinii або ж vestigali, περί του τέλους του πορνικου). Ця знахідка привернула увагу археологів В.В. Латишева, М.І. Ростовцева, О. Домашевського, І. Турцевича, Е.І. Соломонік, В.М. Зубаря які описали її у своїх працях.⁷² З шести документів три були написані грецькою мовою, два — латиною, один — двома мовами.

Комплекс документів розпочинається листом намісника римської провінції Нижньої Мьозії Тертуллія магістратам Херсонесу. На жаль, текст цього документу повністю не зберігся. Інші листи археологам вдалося відновити майже повністю. Серед них — лист херсонеситів до намісника провінції; відповідь намісника громадянам Херсонесу; лист того ж намісника до трибуна легіону, командуючого римською векциляцією (тобто начальника римських військ в Криму та на всьому північному узбережжі Чорного моря) Атилія Приміана; лист намісника до центуріона векциляції (тобто командуючого херсонеською залогою) Валерія Максима; його ж звернення до обох воєначальників.⁷³

Аналізуючи попередні обставини складення документів М.І. Ростовцев висловив гіпотезу, що у період, коли в Херсонесі вже остаточно затвердився римський гарнізон, можливо за розпорядженням імператора Адріана (117—138 рр. н.е.) або Антоніна Пія (138—161 рр. н.е.), було встановлено податі, яка мала стягуватися з осіб, які відвідували квартал міста, де знаходилися публічні будинки та проживали повії,⁷⁴ а також, ймовірно, з самих повій, як суб'єктів «підприємницької діяльності». Очевидно, стягувати цей збір доручалося солдатам римської векциляції⁷⁵ і певна частина грошей спрямовувалася на їх утримання. Як переконливо довів М.І. Ростовцев, це була плата міста за захист його римським військом, внесок ольвієполітів на утримання загону, мабуть не єдиний.⁷⁶

Отже у даному випадку суб'єктами оподаткування, тобто особами, що реалізували юридичний обов'язок сплати податку, виступали фізичні особи. Об'єктом оподаткування, під яким розуміється окремий вид діяльності, визначений законодавчим актом та рішенням суду, була «фінансово-господарська діяльність» повій. Одиниця оподаткування в законі не визначалася. Але можна припустити, що це була місцева грошова одиниця.

Існування такої податі та порядок її стягнення, за цілком прийнятною гіпотезою М.І. Ростовцева, повинні були викликати різноманітні непорозуміння та суперечки. Очевидно з метою їх вирішення херсонесити звернулися до імператорів-співправителів Марка Аврелія та Луція Аврелія Вера (161—169 рр. н.е.) або ж Марка Аврелія та Луція Елія Аврелія Коммода (177—178 рр. н.е.). Розглянувши обставини справи, імператори видали рескрипт, яким зменшили частку суми, яка надходила солдатам, та збільшили суму, що йшла на користь міста. Мабуть, це й був дар (δωρεά),⁷⁷ про який згадується у декреті. Усю справу вони через легата передали на роз-

гляд трибуна Аррія Алквіада, який і виніс рішення (дослівно — вирок — *ἀπόφασις*, *sententia*). Яким остаточно встановлювались розміри податі.⁷⁸

Однак, начальники римської векциляції в Херсонесі не примирилися з прийнятим рішенням. Всупереч розпорядженню імператорів та рішення трибуна, за їхнім розпорядженням продовжувалося стягнення податі у попередньому завищеному розмірі. Окрім того вони звернулися до легата з проханням дати їм на це офіційний дозвіл, очевидно, не повідомивши його про попередній хід справи.

Дізнавшись про це, херсонесити, з свого боку, склали постанову-прохання зі скаргою на самочинне підвищення проституційної податі римськими легіонерами та передали її легатові, приклавши до неї усі попередні документи: рескрипт імператорів, *commentarii* легата та рішення трибуна. Справедливому вирішенню цього питання херсонесити надавали великого значення, відзначаючи, що необхіднішого за нього «... немає нічого для людей, які розуміють (користь) розважливого життя і прагнуть зберегти благопристойність».⁷⁹ А вже завищення розмірів податі призводило до «тінізації» діяльності повій та виходу її з-під контролю громадянської общини.

Відповіддю на звернення херсонеситів був рескрипт легата Тертулія, який становить перший лист у комплексі документів. Як вже зазначалося, текст цього, першого документу повністю не зберігся. Відомо лише, що у листі говориться про відповід імператора та наказ намісника, які приписано виставити публічно. «Щоб усім були ясні розпорядження...» А вже однією з основних рис податків як у давнину, так і нині, є те, що вони стягуються на основі законодавчо закріпленої форми і порядку надходження.⁸⁰ Очевидно, дізнавшись про порушення солдатами цього принципу, римський урядовець став на бік громадян Херсонесу. Звертаючись до магістратів міста він запевняє, що ніяких змін «... у цих справах» не передбачається.⁸¹

В інших своїх листах легат — намісник Нижньої Мьозії звертає увагу на обов'язок херсонеситів і надалі вносити до казначейства податі у раніше встановленому розмірі. Таким чином, було точно визначено призначення грошового стягнення — гроші вносилися до фіску (*fisco paraverit*). Окрім того, в листах чітко вказується на юридичний характер прийнятого раніше рішення трибуна Аррія Алквіада — *sententia sub iudicij forma*, на що вперше звернув увагу М.І. Ростовцев.⁸² Легат ще раз наполегливо пропонував виборним особам Херсонесу «потурбуватися про те, щоб копія його рішення, написана розбірливим почерком (*exemplum aperta manu scriptum*), була виставлена біля... [фрагмент не піддається прочитанню — О.Г.], де вона могла б правильно читатися з рівного місця».⁸³ Згідно громадської думки того часу це повинно було забезпечити сталість законодавства.

Очевидно, листи з офіційним тлумаченням раніше прийнятої постанови виступали в якості джерела податкового права, про що свідчить факт викарбування їх на кам'яній плиті і виставлення для загального ознайомлення, щоб ніхто не зміг посилатися на незнання закону.

Таким чином, проаналізувавши тексти лапідарних написів, та беручи до уваги свідчення нарративних джерел і дані археології, можна дійти певних висновків. По-перше, в Херсонесі та в інших античних державах Північно-

го Причорномор'я вже на початку нашої ери можна констатувати наявність оподаткування населення та факт виконання податками основних функцій, і, насамперед, фіскальної (від лат. *fiscus* — державна казна), яка полягає у насиченні доходної частини бюджету для задоволення суспільних потреб.

Яскраво виявляється й інша функція — розподільна, яка являє своєрідне віддзеркалення фіскальної: наповнити казну, щоб потім розподілити одержані кошти.⁸⁴ Щоправда, саме неналежна реалізація цієї функції й стала причиною конфлікту херсонеситів з командуванням херсонеської векциляції. Самовільним підвищенням проституційної податі римські солдати порушили важливий принцип оподаткування, згідно з яким у кінцевому підсумку платник має одержати віддачу від внесених ним податків, коли держава реалізує потреби, в яких зацікавлене усе суспільство і кожний його індивід (у даному випадку — створення умов для дотримання норм громадської моралі) і в цьому розумінні податки ніби то повертаються до платника.⁸⁵

І, нарешті, наявною була й третя функція податків — контрольна, яка реалізувалася в процесі оподаткування населення Херсонесу при регламентації Римською державою «фінансово-господарської діяльності» повій.

Крім податків, до казни полісів Північного Причорномор'я надходили також неподаткові платежі, що, як і нині, являли собою важливе додаткове джерело наповнення державного бюджету.⁸⁶ Зокрема, помітну частку становили митні платежі (у формі мита, що стягувалося уповноваженими особами на кордонах держави). Під митом зазвичай розуміється вид митного платежу, що стягується з товарів, які переміщуються через митний кордон держави (ввозяться, вивозяться або слідуєть транзитом).⁸⁷

В античних державах Північного Причорномор'я мито стягувалося спеціальними його збирачами з числа громадян, що викупували собі таке право⁸⁸ або ж спеціальними державними чиновниками.⁸⁹ У Боспорському царстві, як впливає з промови проти Форміона, що приписується Демосфенові, існував інститут елліменістів (*ἐλλιμενιστής*) — збирачів мит у портах. Позивач, викриваючи неправду відповідача, говорить: «Після того, як він мав бути викритий у тому, що бреше, з боку багатьох з митного списку у елліменістів на Боспорі та з боку проживавших на той час в емпорії, він домовився...» і т. д.⁹⁰ З наведеного фрагменту впливають два висновки. По-перше, на Боспорі (тобто у Пантікалеї) існував інститут елліменістів. По-друге, вони вели в особливих митних списках (*ἀπογραφαί*) облік товарів (кількість та якість), які ввозилися через пантікапейський порт. Посади елліменістів, очевидно, існували й в інших північнопричорноморських полісах.⁹¹ Ці посадові особи, найвірогідніше, здійснювали збір *ἐλλιμενιον τελος* — портового збору (мита)⁹² з усіх суден за право стоянки у порту та користування портовими спорудами, який залежав від кількості та якості товарів, що ввозилися або вивозилися.⁹³ Не виключено також існування і надзвичайного портового мита. Ймовірно, воно обчислювалося за адвалорною ставкою (тобто ставкою, що встановлюється у відсотках до митної вартості товарів, які обкладаються) і становило 1/20 вартості всіх товарів, які ввозилися та вивозилися з держави (*εἰκοστή*).⁹⁴

Із 182 р. н.е. функції збору мита на користь Риму на територіях які входили і подекуди навіть межували з провінціями Римської імперії, перейшли до чиновників митного округу Іллірік,⁹⁵ куди входила не лише територія провінції Мьозії, але й Тіра,⁹⁶ а дещо пізніше, можливо, й Херсонес. Ці чиновники очолювалися прокуратором (procurator publici portorii Illyricae),⁹⁷ який здійснював керівництво та контроль за їхньою діяльністю.

Торговельні мита стягувалися з усіх предметів ввозу та вивозу як морем, так і сухопутними шляхами. Нормативних актів, якими регулювалося обкладення митом товарів, що ввозилися до античних держав Північного Причорномор'я та вивозилися з них, докладних відомостей немає. Але існують непрямі свідчення та нарративні джерела, завдяки яким усе ж можна скласти уявлення з цього питання. Так, відомо, що в Афінах, право яких було покладено в основу правових систем більшості грецьких колоній циркумпонтійського регіону, зазвичай брали 1/50 частину (ή τευτηκοστή) або 2% вартості товарів, які ввозилися чи вивозилися за межі держави; загальна щорічна сума цього мита за деякими свідченнями досягала 36 талантів. Крім торговельних мит Афінійською державою стягувалися ще й портові (ελλυθενιον) та ринкові (τελη αγοραη), розміри яких залежали від виду й цінності товарів. Особливі мита бралися також за ввезення товару через міську браму (διαπυλιον). При купівлі товарів, що знаходилися у державній власності, покупці платили мито ετωνιον, розмір якого залежав від цінності товару: наприклад, в Афінах при вартості від 1 до 4 драхм платили 1 обол, від 5 до 50 драхм — 4 оболы, від 50 до 100 драхм — 1 драхму и потім з кожних 100 драхм по 1 драхмі, тобто по 1%. Ймовірно, саме тому це мито називалося εκατοστή (сота частина).⁹⁸ Ухилення від сплати мита мало наслідком покарання у вигляді штрафу.⁹⁹

В Боспорському царстві стягнення мит базувалося на схожих принципах. Так, звичайним митом, яке бралось Спартокідами при вивезенні хліба за межі держави, була так звана «тридцята» (τριακοστή). Вона, як повідомляє Демосфен,¹⁰⁰ стягувалася з тих, хто вивозив хліб з володінь Левкона I. Однак, на думку І.Б. Брашинського, не це мито було найважливішим у системі митних стягнень Боспорського царства.¹⁰¹ А вже з тексту афінійсько-боспорського договору 346 р. до н.е. відомо, що з вартості основної маси хліба, який вивозився за межі держави, а саме хліба, що вивозився до Афін, «тридцята» не стягувалася. В інших випадках з метою заохочення крупнопольових покупців Спартокіди вдавалися до прогресивного зниження цього мита. Розміри його перебували у зворотньо-пропорційній залежності від суми вартості хліба, що вивозився. Так, з мітіленського напису середини IV ст. до н.е. (торговельного договору між Мітіленами та Пантікапеем), відомо, що Левкон I знизив вивізні мито («тридцятку») тим, хто вивозив хліб до Мітілени на о. Лесбос, напововину замінивши її «шестидесятою» (εξακοστή), а з суми, яка перевищувала десять талантів, стягувалося ще більш понижене мито — «дев'яноста» частина (ενενηκοστή).¹⁰² Важко сказати, чи мав на меті Левкон I, встановлюючи пільговий митний тариф мітіленам, лише заохотити крупного, а, відповідно, й вигідного покупця, або ж він переслідував і політичну мету.

При здійсненні розкопок античних полісів Північного Причорномор'я археологами виявлено не лише лапідарні джерела права, якими встановлювалися обов'язкові платежі на користь держави, але й такі, що звільня-

ли населення від подібних виплат. Серед них, зокрема, рескрипт боспорського царя Аспурга (10/11 — 37/8 рр. н.е.), як верховного власника землі у державі, до жителів Горгіппії 14/15 р. н.е., яким горгіппіяни звільняються від сплати поземельного податку з врожаю.¹⁰³ «...Горгіппіянам (друзям моїм), — повідомляв монарх, — дав звільнення від (сплачуваних) з вина, пшениці та (ячменю) однієї одинадцятої, з проса ж (однієї двадцятої?)...».¹⁰⁴ Як зазначає Т.В. Блаватська, мова документу надзвичайно нагадує офіційну фразеологію канцелярії елліністичних монархів. Подібні формулювання відомі у документах селевкідських чиновників. Неодноразово вживалися вони й писцями птолемеївського Єгипту.¹⁰⁵

На думку С.Ю. Саприкіна, звільнення Горгіппії від поземельного податку знаходилося у прямій залежності від розширення прав полісного самоврядування та спадкування земельних ділянок відповідно до «Євпаторового закону»,¹⁰⁶ яким врегульовувалася низка важливих питань у галузі спадкового права (закон суттєво розширював права полісів, надаючи громадянським колективам право спадкувати майно померлих громадян за умови відсутності прямих спадкоємців).¹⁰⁷ Якщо порівняти розмір податку, зазначений у правовій нормі з аспургового рескрипту з розмірами податей пергамських військових колоністів, що сплачувалися ними до царської скарбниці, можна побачити, що вони ідентичні: За право користуватися царською землею пергамські катойки¹⁰⁸ та клеруки¹⁰⁹ вносили з винограду 1/20, з пшениці та інших плодів — 1/10 частину. При цьому у випадку смерті власника клер залишався родині і повертався цареві лише за умови відсутності прямого спадкоємця.¹¹⁰

У селах-катойкіях, що прилягали до фортець, розташованих на царських землях, подать збиралася уповноваженими чиновниками царя (командирами підрозділів боспорських військ у 1000 чол.) — хіліархами (χελιάρηται).¹¹¹ В Боспорському царстві за часів правління Асандра та Аспурга ці посади поєднувалися з посадами намісників округів (областей): Федосії (ὁ ἐπί τῆς ἀεοδοσίας); царської області або царських земель Боспору (ὁ ἐπί τῆς βασιλείας); Горгіппії (ὁ ἐπί τῆς Γοργυπλείας); острова (ὁ ἐπί τῆς νήσου) та області аспурган.¹¹²

Наведене вище порівняння дозволило дослідникам дійти висновку, що законодавчі акти Аспурга були суто елліністичною практикою регулювання відносин царя та полісів, а полісна земельна власність в Боспорському царстві була опосередкована царською земельною власністю¹¹³ і повинності за користування клером несли на користь царя кожен землевласник окремо та весь громадянський колектив у цілому. Регламентация системи обкладення податками в Горгіппії за часів Аспурга стосувалася відповідальності перед царем всього полісу, зменшуючи частку повинностей кожної окремої сім'ї громадян. Очевидно, вони вносили свою частку податків полісу, після чого полісні органи влади вже сплачували до царської скарбниці через представників царської адміністрації податок у встановленому розмірі. Звільнення міста від поземельного податку суттєво підвищувало його добробут, сприяло розвитку економіки.¹¹⁴

Відомо також про звільнення від сплати торговельного мита херсонеських купців.¹¹⁵ Завдяки публікаціям П. Беккера та В. В. Латишева до наукового обігу було введено ще одну цікаву пам'ятку фінансового права — рес-

крипт римського імператора тірасцям, даний на ім'я Геракліта у 201 р., де говориться про звільнення від мита громадян Тіри, що вивозили деякі свої товари для торгівлі.¹¹⁶ За висновком Н.О. Сон, імунітет, підтверджений рескриптом, стосувався лише певних категорій товарів, а не будь-яких мит взагалі.¹¹⁷ «...Право на привілей, на будь-якій підставі вирохане чи набуте, нехай лишиться за ними (тірасцями — *О.Г.*) і відносно предметів торгівлі, з тим, однак, щоб вони пам'ятали про необхідність заявляти їх підлеглим властям за попереднім звичаєм для розрізнення товарів, які підлягають оплаті митом», — говориться у документі. Водночас, зважаючи на те, що прибутки податкового округу Іллірік не повинні були скорочуватися, імператор у своєму рескрипті проголошував: «...Нехай буде їм (тірасцям — *О.Г.*) відомо, що ті, які згодом будуть прийняті до числа громадян, лише у такому випадку будуть мати право користуватися свободою від мит, якщо сьятельний легат та друг наш особливим декретом проголосить їх гідними права громадянства».¹¹⁸ Важко точно визначити, коли громадянам Тіри було подаровано звільнення від мита, але, виходячи зі змісту цього імператорського рескрипту, цілком можна погодитися з думкою Н.О. Сон, що це сталося ще приблизно у першій половині II ст., і було підтверджено за часів правління імператора Септимія Севера. Звільнення тірасців від мита було важливим заходом, наслідком якого мав стати підйом економіки, адже саме лише сільськогосподарське та ремісничє виробництво, як про це свідчать наявні матеріали, не могло відігравати вирішальної ролі у цьому процесі. Зміст імператорського рескрипту, в якому говориться про звільнення громадян від сплати мита, вже сам по собі свідчить про значний розвиток торгівлі з Римською імперією і про певну її регламентацію римською адміністрацією.

Звільнення від стягнення мита практикувалося й в інших північнопричорноморських державах. Одним з херсонеських проксенічних декретів наділяючи особу громадянством проксенії, поліс водночас надавав «...право в'їзду та виїзду у мирний та військовий час без конфіскації та договору, йому самому... і майну його...».¹¹⁹ Подібні декрети зафіксовано також в Ольвії та Пантікапеї.¹²⁰

Право ателії (*ατελεία*) могло мати свої особливості у кожному конкретному випадку. Так, І.Б. Брашинський, який дослідив надання за договором 346 р. до н.е. боспорської ателії афінським купцям, звертає увагу на те, що вона не звільняла їх від сплати усіх мит, а лише від сплати експортно-імпорتنих мит і, можливо, також від податку на укладення договору купівлі-продажу (торгівельної угоди). В усякому разі, купці, які везли хліб до Афін, користуючись ателією, не звільнялися від виплати портового збору. При відносно великих оборотах боспорських портів, насамперед, пантікапейського та феодосійського, у IV ст. до н.е. портовий збір, очевидно, був важливою статтею прибутків Спартоکیدів.¹²¹ Окрім того, дослідник вважає, що афін'яни користувалися правом безмитного вивезення хліба (а не усіх товарів) лише з царської гавані — Пантікапею. Причому для його вивезення у кожному окремому випадку вимагалось ще отримання відповідного дозволу боспорських магістратів.¹²² Ймовірно, при цьому необхідно було пред'явлення якогось письмового посвідчення того, що хліб дійсно закупується для Афін та везеться саме туди. Можливо такі посвідчення видавалися афінськими магістратами, але, віро-

гідніше, вони могли видаватися афінськими представниками на Боспорі. І.Б. Брашинський вбачає такого представника у Гілоні, діді Демосфена.¹²³

Після завоювання Левконом I Феодосії та переобладнання за його наказом феодосійського порту надане афін'янам право безмитного вивезення хліба було розповсюджене й на Феодосію.¹²⁴ Ця гіпотеза І.Б. Брашинського знаходить підтвердження у тому, що, за свідченням Демосфена, боспорський архонт-цар, у даному випадку Левкон I, поширюючи право безмитності на новий порт, робить про це спеціальну об'яву. З цього можна дійти висновку, що ателія афін'ян не поширювалася на територію усієї Боспорської держави, оскільки у такому випадку не вимагалось б надання ателії в окремому пункті, вона автоматично поширювалася б на усі порти держави. У тих випадках, коли ателія надавалася на території усього Боспорського царства і при тому на усі товари, а не лише на хліб, це цілком виразно обумовлювалося у кожному окремому випадку в спеціальному царському декреті. До нашого часу збереглися проксенічні декрети Перісада I на честь жителя афінської колонії Пірея (Аміса) та якихось халкедонян.¹²⁵ У першому з них чітко зазначається, що Перісад та його сини надали проксенію та ателію на усі товари у всьому Боспорі якомусь пірейцю та його синам і слугам (*ἔδοσαν προξενίαν κ[αί] ἀτελείαν πάντων χρημάτων ἐν παντί Βοσπόρωι*).

Існування привілеїв на дарування проксенам права безмитного в'їзду та виїзду, тобто надання ателії,¹²⁶ ще раз беззаперечно свідчить про наявність у припонтійських державах мита з імпорту та експорту, яке греки називали 'ελλυμένιον, або 'ελλυμενικόν.

Поряд із суто фіскальними, мито вже за античних часів виконувало також стимулюючу та захисну функції. Захисна функція мита, зазвичай, припускає формування бар'єрів, що перешкоджають проникненню на територію держави товарів, більш конкурентоздатних по відношенню до національних, або просто тих, в яких не зацікавлена держава.

Важливу статтю державних прибутків полісів здавна, окрім інших, становили також судові мита.¹²⁷ Їхнє значення зумовлювалося тим, що схильність до судових суперечок і тяжб, як відомо, була однією з відмітних рис національного характеру стародавніх греків і їхні суди були завалені різноманітними справами.

Отже, аналіз текстів правових пам'яток, що збереглися до нашого часу, а також свідчення нарративних джерел дозволяють дослідникам дійти певних висновків. По-перше, характерною рисою правової системи античних держав Північного Причорномор'я у перших століттях н.е. була розвиненість фінансово-правових відносин, їх урегульованість нормативно-правовими актами, які видавалися уповноваженими на те посадовими особами та їх колегами. Значний рівень досконалості опрацювання нормативно-правових актів, які збереглися у вигляді лапідарних пам'яток свідчать про достатньо високий рівень юридичної техніки їх написання. Усі правові норми чіткі та зрозумілі, відсутня багатоманітність розуміння їхньої сутності.

По-друге, в античних державах Північного Причорномор'я у другій половині I тис. до н.е. відбувається рецепція грецького податкового права, а також норм античного міжнародного права з урахуванням місцевих особливостей державно-правового розвитку. Водночас, від початку нашої

ери у повсякденній юридичній практиці можна констатувати факти використання також і деяких фінансово-правових норм, запозичених з Римської імперії.

По-третє, джерелами впевнено доводиться існування спеціального апарату для виконання функцій стягнення податків та неподаткових платежів в особі громадян-відкупників та уповноважених державних магістратів. Слід відзначити й наявність достатньо розвинутого апарату контролю за дотриманням законності у сфері обкладення податками та митами.

7.3. Правове регулювання грошового обігу, розрахунків та валютних відносин

Вже давна в північнопричорноморських полісах розпочинається карбування власної монети. Грошовий обіг раннього Пантікапею базувався на срібному статері, який карбувався за егінською ваговою системою. На початковому етапі регулярно випускалися лише діюболи і дрібні фракції обола, які у кількісному відношенні, безумовно, переважали. Це дозволяє стверджувати, що в цей час переважали дрібні виробники і не було будь-якої значної торгівельної мережі, для обслуговування якої необхідна монета більшого номіналу. Ранні пантікапейські срібні монети поки що не знайдені на варварських пам'ятках, а виявлені лише на античних городищах. Це свідчить про обіг цих монет виключно на внутрішньому ринку міст Боспору. Як міжнародна монета, у цей час використовувалися золоті кізикіни.¹²⁸ Таким чином, можна констатувати, що початок монетного карбування у Пантікапеї свідчить про більш швидкий його економічний розвиток, порівняно з іншими античними центрами Боспору.

В Тірі карбування полісної монети починається у другій половині IV — на початку III ст. до н.е.,¹²⁹ що є яскравим показником розвитку не лише внутрішнього ринку, а й збільшення товарної спрямованості економіки. Така пізня, порівняно з іншими центрами Північно-Західного Причорномор'я, поява монети пояснюється причинами суто економічного порядку, і в першу чергу, натуральною основою господарства тіритів, а також відсутністю до IV ст. до н.е. гострої потреби в грошовому еквіваленті, завдяки якому могли здійснюватись торговельні операції.

Спираючись на низку опублікованих джерел права, а також праці вчених-археологів, у яких, окрім інших, використовуються епіграфічні джерела, можна скласти певне уявлення й про нормативно-правові основи валютного регулювання під яким зазвичай розуміється діяльність державних органів, спрямована на регламентування порядку здійснення валютних операцій.¹³⁰

Як самостійні держави Ольвія, Херсонес, Тіра здійснювали зовнішньоторговельні та інші економічні зв'язки із зарубіжними країнами. З цієї метою, ймовірно, найвищими державними органами полісу — еклесією — визначалися режим здійснення валютних операцій на території держави, загальні принципи валютного регулювання, повноваження державних органів та окремих магістратів в регулюванні валютних операцій, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин. Такий режим встановлю-

вався за допомогою валютно-правових норм, які зазвичай виступають основою правового регулювання валютних відносин. Вже у стародавній час вони допускали певну диспозитивність (тобто можливість захисту процесуальними засобами) для суб'єктів валютних правовідносин. Водночас ці норми мали характерні для всіх фінансово-правових норм ознаки: державно-владний характер, імперативність і категоричність приписів. Як правило, це прямо впливає з валютної політики держави.

Однією з найяскравіших пам'яток фінансового права північнопричорноморських полісів античного часу, у якій, зокрема, містяться норми, якими встановлюються правові засади валютного регулювання, є вже згаданий нами та опрацьований в історико-філологічному аспекті епіграфістом В.В. Латишевим та вченим-нумізмом П.Й. Каришковським текст ольвійського закону про грошовий обіг та валютні операції. Документ датований дослідниками початком IV ст. до н.е. і дозволяє впевнено констатувати наявність, зокрема, в Ольвійській державі системи валютних відносин — відносин, що зазвичай складаються у сфері фінансової діяльності держави і пов'язані з її роллю в розподілі та перерозподілі валового внутрішнього продукту з метою утворення і використання необхідних суспільству валютних фондів.

Закон, прийнятий за пропозицією Каноба, сина Трасидаманта, визначав умови в'їзду в «Борисфен», під яким розумілося місто Ольвія або ж навіть весь Ольвійський поліс. На території останнього всі суб'єкти валютних відносин — фізичні особи зобов'язувалися використовувати в процесі торгівлі тільки ольвійські монети: «продавати ж та купувати все на міській гроші, на мідь і срібло ольвіопольське».¹³¹ Отже, умови купівлі-продажу іноземної валюти для резидентів (осіб, постійно проживаючих на території держави) та нерезидентів були однаковими.

Варто зазначити, що подібні норми існували й в інших державах античного світу. Як приклад, можна згадати афінський закон Клеарха (бл. 420 р. до н.е.), що проголошував: «... Хто [у містах, які входили до складу першого афінського морського союзу — *О.Г.*] буде ... користуватися не афінськими монетами, вагами та мірами, підлягає покаранню...».¹³² А.В. Буйських на основі аналізу нумізматичних даних навіть припускає, що цей закон діяв і в Ольвії у період її членства в Афінському морському союзі.¹³³ Отже, закон Каноба ще раз яскраво ілюструє близькість ольвійської системи права до систем права інших держав еллінського світу, зокрема, Афін.

З тексту ольвійського закону можна до певної міри створити уявлення про основні елементи валютного регулювання в державі: встановлення порядку здійснення валютних операцій, які включають операції, що полягають у переході права власності та інших прав на валютні цінності, введення до держави та вивезення за її межі валютних цінностей,¹³⁴ використання валютних цінностей у міжнародному обігу як засобу платежу; визначення деяких умов і порядку формування валютного резерву країни та валютних фондів суб'єктів господарювання; валютний контроль.

Параграфом другим закону визначався єдиний пункт обміну (купівлі-продажу) іноземних монет на місцеві — «на камені в еклесіастерії», тобто на підвищенні, з якого виголошувалися промови під час народних зборів.¹³⁵ Обмін іноземних монет на ольвійські відповідно до ст. 5 закону звільнявся від оподаткування («Мита ніякого не стягувати ні за чеканення

золото. ні за чеканне срібло ні з продавця, ні з покупця...»), а ввезення та вивезення будь-яких монет проголошувалося відкритим (ст. 1).

Декрет також встановлював обмінний курс «міжнародної валюти» — найпоширеніших у той час на території Причорномор'я монет — статерів міста Кізік.¹³⁶ що знаходилося на південному узбережжі Мармурового моря: «золото продавати та купувати по ...[вісім] з половиною статерів за статер кізікський, не дешевше і не дорожче, а всляке інше чеканне золото та чеканне срібло купувати (так), як переконають один одного».¹³⁷

Обмінні функції здійснювали міняли-трапезити. М.В. Скржинська вважає, що вони «обмінювали гроші різних держав на монети свого полісу та перевіряли їхню якість; вони виконували також роль позикодавців, зберігачів вкладів та посередників під час укладення угод при різного роду платежах».¹³⁸ Діяльність грошових мінял, ймовірно, контролювалася агоранами (*αγορανοοί*) — виборними посадовими особами, що також мали стежити за благоустроєм місць торгівлі і всляке підтримувати її порядок. Агораноми карали за обман, для чого оглядали товари, міри та ваги; не дозволяли торгувати особам, які не мали на те права (іноземці та метеки могли торгувати, лише сплативши «іноземне мито»). Вони, окрім іншого, реєстрували приватні договори, призначали ціни на деякі товари, стягували ринковий збір¹³⁹ і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг.¹⁴⁰ Агораноми мали також право суду у межах відведеної їм компетенції, та при незначних порушеннях закону, ймовірно, самі своєю владою накладали покарання, тоді як більш тяжкі злочини підлягали розгляду інших судових установ.¹⁴¹

Оцінюючи загальний зміст закону Каноба за його сутністю П.Й. Карішківський цілком слушно зауважує, що його найсуттєвішим моментом є постанова, що зобов'язувала здійснювати всі акти купівлі-продажу на місцеві гроші. При цьому точно визначено міру покарання для порушників у вигляді конфіскації і роз'яснено порядок її застосування (ст. 3).¹⁴² Всі інші статті закону лише уточнювали спосіб реалізації цієї головної частини.

Як зазначалося, у випадках виявлення порушень в якості покарання застосовувалася конфіскація валютних цінностей, що були предметом незаконної валютної операції. При цьому виникає питання про долю інших предметів незаконної валютної операції, які не є валютними цінностями, тобто питання про те, чи могло бути конфісковане майно (будинки, речі господарсько-побутового призначення, одяг тощо), вартість якого оплачувалася іноземною валютою, або ольвійська валюта, за яку куплені валютні цінності? Ймовірно, що вони також підлягали конфіскації: «Хто ж продасть або купить в іншому місці буде позбавлений: продавець — срібла, що продавав, а покупець — ціни, за яку купив», — встановлюється нормою закону.

Таким чином, законом Каноба визначвся статус ольвійської валюти, як єдиного законного засобу розрахунків на території держави, встановлювалися загальні принципи валютного регулювання, як-то: місце розташування «установ кредитно-фінансового характеру» — грошових мінял, права та обов'язки суб'єктів валютних відносин, відповідальність за порушення валютного законодавства та функції органів валютного контролю при здійсненні валютних операцій тощо. Прийняття ольвіополітами тако-

го закону, вочевидь, зумовлювалося прагненням значного, чітко усвідомлюючого свої потреби та свій суверенітет полісу зміцнити, упорядкувати правовий режим внутрішньої торгівлі, грошового обігу та здійснення операцій з валютою.¹⁴³

Отже, проаналізувавши закон та беручи до уваги свідчення нарративних джерел і дані археології, можна дійти певних висновків. По-перше, в Ольвійській державі у IV ст. до н.е. сферу валютних відносин складала, очевидно, не лише міжнародні валютні відносини, які проявлялися у зовнішній торгівлі, міжнародних перевезеннях тощо, але й внутрішньодержавні валютні відносини, що охоплювали суспільні зв'язки, зорганізовані державою у ході розробки та здійснення державної валютної політики й були зумовлені утворенням, розподілом, і використанням централізованих та децентралізованих валютних фондів, необхідних для виконання певними суб'єктами своїх функцій.

По-друге, полісним законодавством був встановлений загальний дозвіл ведення валютних операцій, але в суворо обмеженому порядку і при забороні здійснення певних дій. Згідно з вказаним загальним дозволом кожен конкретний суб'єкт мав право бути власником валютних цінностей з усіма повноваженнями, що з цього випливали — володіння, користування та розпорядження валютними цінностями. Але водночас при загальному дозволі існували певні обмеження.

По-третє, правовий режим валютних відносин, тобто режим валютних обмежень, що полягають у законодавчій або адміністративній забороні, лімітуванні чи регламентації операцій з валютою або валютними цінностями (власною валютою, іноземною валютою, монетарними металами), в Ольвійській державі мав певні характерні риси. Обмеження здійснення валютних операцій тут полягали: 1) в обмеженні вільної купівлі-продажу іноземної валюти і введення обов'язкового продажу іноземної валюти (кізікських статерів) в обмін на ольвійську валюту за офіційним курсом; 2) у зосередженні валютних операцій у спеціально визначеному пункті обміну; 3) в контролі за резидентами і нерезидентами — учасниками валютних операцій у країні; 4) в забороні обігу і використання на території держави іноземної валюти як платіжного засобу. Зазвичай введення валютних обмежень може диктуватися економічними або політичними причинами.¹⁴⁴ Дійсно, археологічні дані свідчать, що саме в класичний період (зокрема, наприкінці IV — на початку IV ст. до н.е.) основними тенденціями економічного розвитку Ольвії були скорочення великої хори і пов'язане з цим падіння обсягів товарного виробництва, а також збільшення питомої ваги в економіці держави посередницької торгівлі,¹⁴⁵ що, очевидно й викликало гостру потребу у законодавчому регулюванні валютних відносин в державі.

По-четверте, функції валютного контролю, які полягали у контролі відповідності валютних операцій чинному законодавству, в Ольвійській державі виконували Екклесія, агораноми, громадяни-відкупники (особи, які купували собі у держави право здійснювати контроль за дотриманням закону Каноба та притягати порушників до суду). На наш погляд таке розосередження контрольних функцій в галузі регулювання валютних відносин між різними державними органами влади не сприяло укріпленню стану ольвійської валюти. Крім того, можна припустити наявність

числених фактів здійснення незаконних валютних операцій, пов'язаних з тіншовим обігом валютних коштів всупереч вимогам діючого валютного законодавства.

По-п'яте, вивезення з Ольвії валюти та репатріація золота, срібла, грошових знаків здійснювалися вільно. Очевидно, дозволялося також надання і одержання резидентами кредитів в іноземній валюті, розміщення валютних цінностей на рахунках і вкладах за межами Ольвійської держави. Про останнє непрямо свідчать матеріали описаної Ісократом справи боспорського громадянина Солеїда. (IV ст. до н.е.), який розмістив валютні цінності свого батька в Афінах.¹⁴⁶ Тлумачення положень закону дає також підстава для висновку, що на території Ольвійської держави ольвійська та іноземна валюта і монетарні метали без будь-яких обмежень могли бути предметом застави.

Таким чином, вже на початку IV ст. до н.е. можемо констатувати наявність в Ольвійській державі достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи валютного регулювання. Попри певну примітивність фінансових відносин, рівень розвитку державних органів ольвіополітів, на які покладалася функція валютного регулювання, відповідав рівню економіко-правового розвитку античного суспільства і, незважаючи на певні особливості, правові основи валютного регулювання в Ольвії у своїй основі були подібними до основ регулювання валютних відносин в інших грецьких полісах того часу.

¹ Головки О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): Історико-правове дослідження. Монографія. — Харків: СІМ, 2005. — С. 9.

² Музика О.А. Фінансове право // Юридична енциклопедія. Т.6. Т-Я. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. — С. 279.

³ Кранихвельд А.И. Лекции по финансовому праву, читанные в императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. — Б.м., б.г. — С. 3.

⁴ Закон України «Про бюджетну систему України». — Ст. 1.

⁵ Фінансове право / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — С. 127.

⁶ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 244.

⁷ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 276. (Всього 356 с.)

⁸ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 249. (Всього 320 с.)

⁹ Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 711.

¹⁰ Карышковский П.О. Ольвия и Афинский союз // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1959. — № 3. — С. 57—100; Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1981. — № 2. — С. 70, 89; Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 77; Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 141; Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 69.

¹¹ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — С. 238. (Всього с. 231—312). Берзин Э. Синдика, Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 125.

¹² Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — № 14. — С. 44.

¹³ Ранович А. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. — М.-Л.: Наука, 1949. — С. 46.

¹⁴ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 45—46.

¹⁵ Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. Сб. статей. — М., 1963. — С. 47.

¹⁶ Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1953.

¹⁷ Demosth. Adv. Lept., 32.

¹⁸ Jarde A. Les cereales dans l'antiquite srecque. — Paris, 1925. — P. 79.

¹⁹ Demosth. Adv. Lacr., 10.

²⁰ Тарн В. Эллинистическая цивилизация. — М., 1949. — С. 226.

²¹ Demosth. Adv. Lept., 32.

²² Strab. XI, 2, 3.

²³ Polyb. IV, 38, 4.

²⁴ Граков Б.Н. Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее // Известия ГАИМК. — Вып. 104. — 1934. — С. 202 та наст.

²⁵ Diod. XX, 24.

²⁶ Latsyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 482; Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 131. — С. 130.

²⁷ Diod. XX, 22.

²⁸ Launey M. Recherches sur les armees hellenistiques. — Paris, 1950. — P. 758.

²⁹ Thucyd. VII, 27, 2.

³⁰ Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии... // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — № 3.

³¹ Strab. VII, 4, 4.

³² Polyaeen. Strat. VI, 9, 3.

³³ Матковская Т.А. Камень, изливающий немую скорбь (Коллекция керченского лапидария). — Керчь: Благотворительный фонд «Деметра», 2000. — С. 56—57.

³⁴ Thucyd. VI, 31, 3; VIII, 45, 2.

³⁵ Guiraud P. La propriete fonciere en Grece. — Paris, 1893. — P. 536.

³⁶ Polyaeen. Strat. VI, 9, 4.

³⁷ Ps.-Arist. Oecon. II, II, 8.

³⁸ Polyaeen. Strat. VI, 9, 4.

³⁹ Memn. 18.

⁴⁰ Memn. 50.

⁴¹ Flav. Jos. Iud. Ant. II, 16, 4.

⁴² Din. Adv. Demosth. 43.

⁴³ Strab. VII, 4, 6.

⁴⁴ Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах... — С. 202.

⁴⁵ Податки — це обов'язкові, за юридичною формою безвідплатні, нецільові, безповоротні, безумовні платежі юридичних і фізичних осіб, що встановлені органом за-

конодавчої влади або органом місцевого самоврядування для зарахування в державний чи місцевий бюджет або в цільовий фонд у точно визначеному розмірі і в точно визначений термін.

- 46 Зюнькін А.Г. Финансовое право. — К.: МАУП, 2001. — С. 47.
- 47 Финансовое право / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — С. 226.
- 48 Чибишев В.М. Возникновение налогов за рубежом // История государства и права. — 2002. — № 4. — С. 39.
- 49 Зельдина О.М. Налоги и подати в державе Александра Македонского // Ученые записки ЛГПИ им. Герцена. — Т. 470. — Л., 1971. — С. 103—110; Зельдина О.М. Доходы полуса в державе Селевкидов // XXVI Герценовские чтения ЛГПИ им. Герцена. Исторические науки. — Л., 1973. — С. 118—122.
- 50 Пришва Н.Ю. Историко-правовой анализ зарождения та становления системы обов'язкових платежів // Держава і право. Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. — С. 224.
- 51 52 Чибишев В.М. Возникновение налогов... — С. 39.
- 53 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 266.
- 54 Там само. — С. 283—287.
- 55 Dem. Adv. Lept. 8, 19.
- 56 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 282.
- 57 Зубар В.М., Ліньова Е.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. — С. 79.
- 58 Там само. — С. 137.
- 59 Кадеєв В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных государств Северного Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э. — Харьков: Вища школа, Изд-во при ХГУ, 1989. — С. 92.
- 60 Там само. — С. 92—93; Павловская А.И. Рабство в римском Египте // Рабство в восточных провинциях Римской империи в I—III вв. — М., 1977. — С. 149.
- 61 Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1996. — С. 100.
- 62 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. I. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 76 — С. 106; Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград: Наука, 1985. — С. 3.
- 63 Плускина Л.М. Эйсфора в Афинах IV в. до н. э. // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 38.
- 64 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 279, 281.
- 65 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis ... — № 352.
- 66 App. Mithr. 15; Strab. VII, 4, 3.
- 67 Strab. VII, 4, 6.
- 68 Каллистов Д.П. Этюды из истории Боспора в римский период // Вестник древней истории. — 1938. — № 2. — С. 280.
- 69 Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах ... — С. 201.
- 70 Strab. VII, 4, 6.
- 71 Каллистов Д.П. Этюды из истории Боспора в римский период // Вестник древней истории. — 1938. — № 2. — С. 280.

- 72 Туревич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи // Известия Ист.-филол. ин-ститута в Нежине. — 1901. — Т. 19. — № 124. — С. 57.
- 73 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini... — № 404; Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // Известия имп. Археологической комиссии. — 1916. — Вып. 60. — С. 63—69; Соломонок Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). — М., 1983. — С. 20—27; Зубар В.М. О датировке переписки по поводу проституционной подати из Херсонеса (IOSPE, I², № 404) // Проблемы истории Крыма. — Тезисы докладов. — Симферополь, 1991. — Вып. 1. — С. 50—51.
- 74 Соломонок Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического ... — С. 23.
- 75 Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // Известия имп. Археологической комиссии. — 1916. — Вып. 60. — С. 65.
- 76 Векцилляция (від лат. vexillum — прапор) — у даному випадку військове з'єднання, що включало частини різних легіонів, допоміжних когорт та флоту.
- 77 Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — Март. — С. 147.
- 78 Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт 5-го издания 1899 г. — М., 1991. — С. 358.
- 79 Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати ... — С. 66.
- 80 Соломонок Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического ... — С. 23.
- 81 Финансовое право / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — С. 221.
- 82 Соломонок Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического ... — С. 23.
- 83 Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати ... — С. 68.
- 84 Соломонок Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического ... — С. 24.
- 85 Финансовое право / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — С. 218.
- 86 Там само. — С. 220.
- 87 Каламбет С.В., Чайка В.М. Неподаткові платежі як додаткові джерела наповнення бюджету // Культура народов Причерноморья. — 2004. — декабрь. — № 56, т. 2. — С. 71—73.
- 88 Финансовое право. Підручник / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — С.270.
- 89 Ростовцев М.И. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана). — СПб, 1899. — С. 82; Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1996. — С. 101.
- 90 Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 131—132.
- 91 Dem., XXXIV, 34.
- 92 Кадеєв В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э. — Харьков, 1989. — С. 94.
- 93 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 466.
- 94 Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности ... — С. 132.
- 95 Кадеєв В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных городов ... — С. 94.
- 96 Митний округ Іллірік об'єднував Рецію, Норик, Далмашію, Паннонію, Дакію, Мьозію та Фракію. [Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н.э. — М.: Изд-во АН СССР,

1951. — С. 109; Колосовская Ю.К. Пannonия в I—III вв. н.э. — М.: Наука, 1973. — С. 168; Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 50.]
- 97 Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 50.
- 98 Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 109; Колосовская Ю.К. Пannonия в I—III вв. н.э. — М.: Наука, 1973. — С. 168.
- 99 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. — С. 224.
- 100 Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. — 2002. — №1. — С. 47.
- 101 Dem. XX, 31.
- 102 Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности ... — С. 130.
- 103 Жебелев С.А. Экономическое развитие Боспорского государства // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953 — С. 133.
- 104 Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — С. 166.
- 105 Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 200.
- 106 Там само. — С. 199.
- 107 Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 172.
- 108 Сапрыкин С.Ю. «Евпаторов закон о наследовании» и его значение в истории Понтийского царства // Вестник древней истории. — 1991. — № 2. — С. 196.
- 109 Катойки — військові поселенці на хорі елліністичних держав.
- 110 Клерухи — військові поселенці, що у своїй діяльності поєднували землеробство з епізодичною військовою службою.
- 111 Свенцицкая И.С. Социально-экономические особенности эллинистических государств. — М., 1963. — С. 43.
- 112 Ранович А.Б. Зависимые крестьяне в эллинистической Малой Азии // Вестник древней истории. — 1947. — № 2. — С. 33—35; Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 178.
- 113 Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство ... — С. 179, 200.
- 114 Там само. — С. 172—173.
- 115 Алексеева Е.М. Гориппия в системе Боспорского царства первых веков нашей эры // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 80—82.
- 116 Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса. — К., 1977. — С. 177; Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных государств ... — С. 73.
- 117 Беккер П. Тирас и тириты. Изъяснение надписи, представляющей два рескрипта, данных римскими императорами на имя тиритов // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1848. — Т. 2. — С. 416—469; Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 4. — С. 16.
- 118 Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наук. думка, 1993. — С. 50.
- 119 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 4.
- 120 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — К., 1973. — С. 45.
- 121 Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Ленинград: Наука, 1985. — С. 87—88; Надписи Ольвии (1917—1965). — Л.: Наука, 1968. — С. 18—22.
- 122 Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности ... — С. 132—133.
- 123 Dem. XXXIV, 36.
- 124 Брашинский И.Б. К вопросу о положении Нимфея во второй половине V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1955. — № 2. — С. 158.
- 125 Dem. XX, 33.

- 126 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 1, 2; Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности ... — С. 133.
- 127 Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. — К., 1859. — С. 28.
- 128 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. — С. 233.
- 129 Покрас Ю. Об атрибуции изображений на электровых монетах Кизика // Древний мир (Киев). — 2001. — № 1. — С. 50—52.
- 130 Зубар В.М., Линьова Е.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я ... — С. 112.
- 131 Зюнькін А.Г. Фінансове право. — К.: МАУП, 2001. — С. 107.
- 132 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 24.
- 133 Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 561. — С. 346; Meiggs R., Lewis D. A Selection of Greek Historical Inscriptions. — Oxford, 1969. — P. 45.
- 134 Буйских А.В. К вопросу о действии в Ольвии закона Клеарха // Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии. 5—9 сентября 1994 г. с. Парутино. — Николаев: Ин-т археологии НАН Украины, Управление культуры Николаевской области, 1994. — С. 23—25.
- 135 Юридический энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2000. — С. 39.
- 136 Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887. — С. 49.
- 137 Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 81.
- 138 Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 564. — С. 348; Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 11.
- 139 Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 165.
- 140 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 51.
- 141 Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко И.Д. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков: Майдан, 2000. — С. 796.
- 142 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 51.
- 143 Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 15.
- 144 Там само.
- 145 Фінансове право / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — С. 461.
- 146 Зубар В.М., Линьова Е.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я ... — С. 48—49.
- 147 Исократ. Банкирская речь // Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 520. — С. 313—322; Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 120—125.

Розділ VIII

ЗЛОЧИНИ ТА ПОКАРАННЯ У ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

8.1. Поняття злочину і його види

Вже починаючи з кінця VII — VI ст. до н.е. в античних державних утвореннях, що постали на території Північного Причорномор'я, поступово складаються окремі елементи кримінального права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії — Гераклею Понтійську та Мілет, хоча інколи відчувалися й місцеві впливи звичаїв та традицій сусідніх «варварських» племен.

Елліни здавна намагалися осмислити причини скоєння людьми злочинних вчинків. Поступово відбувався перехід від аналізу окремого злочину до пізнання множинності злочинів — злочинності. Вже Платон цікавився причинами злочинності, аналізував мотиви злочинів, обґрунтовував необхідність покарання, що на його думку, повинно було відповідати не лише характеру вчиненого, але й враховувати, що спонукало винного, чи були виявлені підступність та жорстокість, або ж мало місце юнацьке легковірство. Аристотель вважав, що злочинцями люди стають зі своєї волі, але причини злочинів часто криються в зовнішніх умовах: безладі у державі, підкупності суддів, можливості легко сховати викрадене, небезпечності або остраху постраждалих від злочину звернутися зі скаргою.¹

Найраніше, очевидно, оформилося поняття злочину. Сучасна наука кримінального права під злочиноном розуміє передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), яка тягне за собою для особи, що здійснила його, покарання. На відміну від цього визначення, у північнопричорноморських полісах під злочиноном розуміли діяння, що завдавало шкоди державі, громаді або конкретній приватній особі. Шкода могла бути фізичною, моральною або матеріальною. Найтяжчі злочини часто називали адікією (ἀδικίαν) — гріхом перед богами.² Водночас, варто зауважити, що у тогочасній правовій думці ще не проводилося чіткої межі між поняттями «злочин» та «правопорушення». На практиці вони часто збігалися.

Суб'єктами злочину могли бути вільні громадяни чи особи прирівняні до них (проксени), негромадяни полісів, а також раби. За злочин, здійснений рабом або членом сім'ї, майнову відповідальність ніс його господар, чоловік, батько,³ а потім, в свою чергу, він вже міг покарати винного так, як вважав за потрібне. Але за здійснення найтяжчих злочинів особи, підвладні главі сім'ї, могли й особисто відповідати перед судом. Зазвичай суб'єктом злочину виступала одна особа. Якщо ж злочин скоювався кількома особами, то усі винні несли однакову відповідальність.

Джерела права визначають обставини, обтяжуючі провину злочинця. Наприклад, до останніх належала метімерінея (μετῆμερινης) — здійснення злочину серед біла дня. Існувало поняття множинного злочину (συνθηκὼν παραβάσεως),⁴ тобто поняття про здійснення особою двох чи більше злочинних діянь, кожне з яких мало ознаки самостійного складу злочину.⁵ Вже у ті часи здійснення особою не одного, а двох чи більше злочинних діянь вважалося свідченням більшої небезпечності злочинної діяльності й мало наслідком суворіше покарання.

Нарративні джерела та віднайдені лапідарні пам'ятки права містять згадки про кілька категорій злочинних дій. Це — державні, посадові та військові злочини, злочини проти правосуддя, у сфері економіки, злочинні діяння, спрямовані проти особи, проти власності (майнові злочини), проти релігії, проти сім'ї та моральності.

Злочинами державного характеру вважалися, насамперед, посягання на знищення демократичного устрою полісу, на державну цілісність, встановлення тиранії.⁶ У широко відомій пам'ятці державного права початку III ст. до н.е. — присязі херсонеситів наголошується: «Я не буду повалювати демократичного ладу і не дозволю цього зраджуючому та повалюючому і не приховаю цього, але доведу до відома державних посадових осіб. Я буду ворогом ... відриваючому Херсонес, чи Керкінгіду, чи Прекрасну гавань, чи укріплені пункти та територію херсонесців».⁷ Важливе значення, що надавалося подібним нормам, ще раз підтверджує факт прийняття афінянами у 409 р. до н.е. закону, відповідно до якого особа, що знищила б демократію в Афінах, або ж посіла будь-яку громадську посаду після повалення демократії, мала бути проголошена ворогом афінського народу; їй дозволялося безкарно вбити і конфіскувати все її майно.⁸ Один з найтяжчих злочинів державного характеру — встановлення тиранії — був відомий у праві всіх демократичних античних полісів. «Тиран — найлютіший ворог міста, — зазначав Евріпід. — Насамперед, у цьому випадку немає загальних для всіх законів, править одна людина, яка їх встановлює, розпоряджається ними на свій розсуд, і рівності вже не існує. Коли ж існують закони, бідняк та багатій притягаються до однакової відповідальності, і слабкий, будучи правим, перемагає сильного».⁹

Нормами права античних міст-держав Північного Причорномор'я передбачалася також відповідальність за розголошення «елліну або варвару» державної таємниці — того, «що може завдати шкоди державі».¹⁰

Злочинним діянням визнавалася ксенія (ξενίας) — самовільне присвоєння негромадянином прав громадянства;¹¹ внесення на розгляд Народних зборів (екклесії) протизаконного чи такого, що суперечив звичаю, законопроекту (παρανόμων). Особа, яка вносила пропозицію, навіть

у випадку її прийняття, протягом року могла бути притягнена до відповідальності.

Тяжким посадовим злочином вважалася парапресбеія (*παρὰπρῆβεια*). Цим терміном позначалося погане або несумлінне виконання послом своїх обов'язків, наприклад, через зайнятість власними торгівельними справами. На той час значного розповсюдження набула практика поєднання в закордонних подорожах купців торгівельних функцій з дипломатичними.¹² Проте, їм могли доручати виконання лише менш важливих дипломатичних повноважень. З приводу ж значних міжнародних акцій необхідно було не лише застосування представником держави спеціальних вмінь і досвіду, але й його надійності для держави.

Суворо каралися громадяни за хабарництво. Передбачалися окремі склади злочинів — дача хабара, підкуп — декасмо (*δέκασμο*), та його прийняття — дорон (*δῶρον*).¹³ Про випадки вчинення таких дій відомо, наприклад, з віднайденого в Ольвії анонімного листа до магістрата-слідчого, написаного на свинцевій пластинці. Ольвіополіт, який із зрозумілих причин вирішив лишитися невідомим писав: «Оскільки ми не знаємо тебе, ми не знаємо, як виступлять у новій справі наступні поименовані особи, а також інші (ім'ярек), що задумали дати свідочькі показання».¹⁴ Після цього в листі висловлюється прохання перешкодити їм сказати своє слово, за що анонімний автор обіцяє винагородити магістрата «достойним подарунком».¹⁵

Злочином вважалася зловживання громадян та іноземців наданими їм правами з корисливою метою. Показово, що такі справи щодо прав, наданих органами влади північнопричорноморських держав, розглядалися не лише місцевими, але й іноземними судами. У промові проти Форміона,¹⁶ яка слухалася в Афінах, містяться свідчення про подібний випадок: афінський купець Лампід обдурював боспорські органи влади та зловживав правом ателії. Узявши дозвіл на вивіз хліба до Афін та безмитність, прикриваючись іменем Афінської держави, він повіз зерно не до Афін, а до Аканфу, де й продав його з великою вигодою для себе. Ця спекуляція була тим більш вигідною, що Боспорське царство, яке у той час відчувало труднощі із хлібопостачанням, не мало можливості повністю задовольняти усього попиту на хліб, і Перісад I, очевидно, дозволяв його вивіз виключно до Афін, з якими він був пов'язаний міжнародно-правовими зобов'язаннями щодо торгівлі.¹⁷ Лишається невідомим, як саме було покарано злочинця, але, ймовірно, кара була суворою.

Здавня відомою в античних державах була контрабанда¹⁸ — незаконне переміщення через державний кордон матеріальних цінностей — злочинне діяння нині передбачене статтею 204 Кримінального кодексу України. Одна з статей присяги херсонеситів забороняє громадянам вивозити «хліб з рівнини».¹⁹ Отже, вивезення зерна за межі держави вважалося контрабандою. Розглядаючи відповідну статтю присяги В.В. Латишев зауважував: «Дивним вбачається той факт, що херсонесські громадяни повинні були під присягою зобов'язуватися ні продавати і ні вивозити свого хліба нікуди, окрім Херсонесу. Доводиться робити висновок, що хліба, який збирався на рівнині було ледве достатньо для того, щоб прогодувати місто. Це було, очевидно, явищем постійним, оскільки в останньому випадку не було б внесене до присяги; отже його не можна пояснювати тимчасовими

причинами, наприклад, неврожайми ... Можливо, втім, інше припущення — що міське керівництво Херсонесу, з метою збільшення прибутків міста, встановило, щоб Херсонес був єдиним хлібним ринком для своїх громадян».²⁰ Саме цю, останню, гіпотезу дослідники вбачають більш вірогідною. «Категорична заборона звозити хліб з рівнини до будь-якого іншого, окрім Херсонесу, місця, наводить на роздуми, що бували випадки, коли хліб контрабандним шляхом звозився до Керкінітиди. Прекрасної гавані або іншого місця на західному березі півострова», — зазначає С.О. Жебельов.²¹

Спеціальним законом ольвійського полісу про грошовий обіг, більше відомим як «Закон Каноба»,²² встановлювалася відповідальність за «порушення правил про валютні операції». Суб'єктом злочину в цьому випадку, очевидно, могла бути будь-яка особисто вільна фізична осудна особа, яка досягла повноліття і незаконно вчинила будь-яку з дій, вказаних в диспозиціях ст.ст. 2, 3, 4 закону. З суб'єктивної сторони порушення правил про валютні операції могло бути вчинене лише умисно. Мотиви і мета порушення для кваліфікації значення не мали.

За здійснення купівлі-продажу на іноземні гроші та обмін монет поза встановленим обмінним пунктом («на камені в еклесіастерії») порушники притягалися до кримінальної відповідальності.²³ Очевидно, існувало й фальшивомонетництво. Випуск монети був надзвичайно вигідним державі. Адже вартість грошової одиниці значно перевищувала витрати на її виготовлення. Тому особи, які «псували монету» суворо переслідувалися. Допускали зловживання й посадові особи. На думку Є. Туровського, зовсім не випадковим є те, що знахідки монетних штемпелів трапляються дуже нечасто. Можливість зловживань змушувала державні органи вести суворий облік штемпелів, якщо вони, внаслідок якихось причин, не допускалися до подальшого вжитку.²⁴

На жаль, нарративні та епіграфічні джерела не зберегли повідомлень про цей вид злочинів в античних державах Північного Причорномор'я. Маються свідчення лише про випуск за наказом Боспорського царя Савромата II монет крупного номіналу з пониженим вмістом цінних металів, що ставилися над монетами, які збезцінилися (що не можна вважати злочином, а варто розглядати лише як спробу держави перебороти кризу у фінансовій сфері), а також подібні «махінації» Рискупоріда V у 562 р.²⁵ О.Н. Зограф також згадує, що збережена Полієном²⁶ традиція свідчить про такі ж кроки Левкона I з династії Спартокідів. Але можна не сумніватися у наявності в північнопричорноморських державах спроб фальсифікації грошей, а також суворого законодавства, спрямованого на протидію таким спробам. Про боротьбу з фальшуванням грошей в античних державах Північного Причорномор'я непрямо може свідчити знахідка в Ольвії пробірного каменя із залишками золота, на якому випробувалася якість благородних металів у різноманітних виробках, насамперед, у монетах, серед яких виявлялися фальшиві та недоброякісні.²⁷

Водночас, відомо, що в Давній Греції органи державної влади пильно стежили за тим, щоб фальшива монета не включалася до грошового обороту. Як стверджує Є. Туровський, найдавніший закон проти фальшивомонетників згадується знаменитим оратором Демосфеном у його промовах проти Лептина та Тімократа. Авторство закону приписується відомо-

му реформатору VI ст. до н.е. Солону. За підробку монети до злочинців застосовувалася смертна кара. Саме тому фальшивомонетники старалися розгортати свою діяльність якомога далі від держави, гроші якої підроблялися. Так, єдиний відомий монетний штемпель афінської тетрадрахми з совою на аверсі було знайдено у Єгипті. Це дозволило дослідникам дійти висновку щодо його неаутентичності.

З нарративних джерел відомо й про зловживання з боку грецьких чиновників, які відповідали за карбування монети. Наприклад, за повідомленням Діогена Лаєрського, батько відомого філософа-кініка Діогена Синопського на ім'я Гікет помер у тюрмі, до якої був ув'язнений за те, що «псував монету», а його у майбутньому відомому синові довелося назавжди покинути свою батьківщину — Синопу. У чому конкретно полягав злочин, в якому було звинувачено Гікета, з контексту повідомлення не цілком зрозуміло. Є. Туровський припускає, що він, можливо, карбував монету вагою менше за нормативну, а з металу, що залишався, випускав додаткову монету, яку привласнював. Ймовірно, знов-таки з корисливою метою, він додавав до монетного сплаву лігатуру з металів меншої цінності (міді, свинцю). На той час, коли за випуск монети у Синопі взявся Гікет, тут карбувалися срібні драхми, з якими, очевидно, він і здійснював свої махінації.²⁸

Достатньо поширеним злочином у північнопричорноморських державах був також обман покупців. Так, продавці вовни часто вдавалися до змочування її водою, щоб вовна була важче на терезах.²⁹ Водою поливали й рибу, щоб приховати її несвіжість. Скоєння саме такого злочину вільно-відпущеником, батьком філософа Біона Борисфеніта на ольвійському рибному базарі, як припускає М.В. Скржинська, було викрито агораномом.³⁰ За це сам злочинець та його сім'я були продані у рабство.³¹

Вже з другої половини I тис. до н.е. у праві полісів поступово починають вирізнятися злочини проти правосуддя. Нині під ними розуміються навмисні злочинні діяння, які посягають на нормальну діяльність органів правосуддя, тобто діяння, перешкоджаючи здійсненню однієї з форм державної діяльності, що полягає у розгляді та вирішенні судом кримінальних, цивільних та адміністративних справ.³² Так, значною провиною у державах Північного Причорномор'я вважалася псевдоклетя (ψευδοκλήτεία) — фальшиве засвідчення скарги, неправдиве свідчення, коли особа, що не була свідком, у якості свідка ставила свій підпис під чиеюсь скаргою.³³

Коло військових злочинів було досить нешироким. Існувало загальне поняття астратеї (ἀστρατεία), що обіймало такі дії як ухилення від військової служби, втеча зі служби, дезертирство. Відомі й спеціальні юридичні терміни, що визначали окремі склади військових злочинів: ліпостратія (λιποστρατίου) — ухилення від військової служби; ліпотаксія (λιποταξία) — дезертирство; ліпонавтія (λιποναυτίου) — самовільне залишення корабля, дезертирство з корабля; анавахія (ἀναναχία) — дезертирство під час морської битви, відмова від участі у морській битві.³⁴

Цікаво, що вже з часів античності відомо про такий метод боротьби з дезертирством, як «загороджувальні загони» (подібні за поставленими перед ними завданнями загони, що створювалися в СРСР у роки Великої Вітчизняної війни, зовсім не були винаходом Й.В. Сталіна та його оточення). Як оповідає Полієн у своєму творі «Військові хитрощі», вперше такі «за-

гони» було застосовано під час війни, що розпочав цар Левкон I (389/8 — 349/8 рр. до н.е.) з конкурентом Боспорського царства у торгівлі хлібом — полісом Феодосією. Феодосійські воїни, які відстоювали свою свободу, мужньо боронилися, у той час, як голіти царя поводили себе невпевнено та мляво. Тоді Левкон, щоб якось активізувати своїх воїнів, попросив у свого союзника — скіфського царя загіт кінних лучників та розташував його за спинами своїх воїнів, наказавши стріляти у кожного, хто відступить або спробує втекти з поля бою.³⁵

Серед злочинів проти особи найтяжчим вважалося вбивство (φόνου). Розрізнялися вбивство недозволене та дозволене законом (наприклад, вбивство злодія на місці злочину, якщо він чинив опір затриманню), зумисне та випадкове.³⁶ Окремо, за специфічними засобів скоєння, правом вирізнялося *фармаκων* — отруєння.³⁷ Щоправда, більш точні свідчення про це маємо лише з Афін, але немає підстав сумніватися, що подібна практика існувала й у полісах Північного Причорномор'я. До цієї ж категорії злочинів варто віднести й заподіяння тілесних ушкоджень, насамперед, навмисне (*τραυματός ἐκ προνοίας*).

Широко розповсюдженими були злочини проти честі особи. Загальне поняття про нанесення будь-якої образи, особливо родичам, визначалося терміном «какосея» (*κακώσεως*).³⁸ Існували й окремі поняття: аїкія (*αἰκία*) — образа дією (зокрема, побоями);³⁹ ібрея (*ἴβρεως*) — образа словом. Наприклад, за свідченням Демосфена, «(законали) визнають винним в образі словом того, хто буде дорікати комусь із громадян чи громадянкою у ринковій торгівлі».⁴⁰ Платон згадував про те, що Солон заборонив громадянам лягати інших у храмах, судових та урядових приміщеннях, а також під час видовиш. За порушення цього закону був призначений штраф у три драхми на користь ображеної особи і ще дві — на користь державної скарбниці. При цьому Платон зауважував: «Ніде не стримувати гнів — це ознака людини невихованої та нестриманої; скрізь стримувати — важко, а для деяких неможливо».⁴¹ Окремий склад злочину становив наклеп (*κακῆγορία*)⁴² — поширення завідомо неправдивих свідчень, що неславили іншу особу.

До злочинних дій прирівнювали вбивство і навіть образу чужого раба (вважалося, що ображаючи раба завдається образа і його господареві). У таких випадках винні піддавалися суду (*γραφή ἴβρεως*) та сплачували штраф.⁴³

Найбільш розповсюдженими майновими злочинами були крадіжка (*κλοπή*) тобто протиправне таємне вилучення майна, що належить іншим особам, а також пошкодження та знищення чужого майна, завдання матеріальної шкоди, збитків (*βλάβης*).⁴⁴

З плином часу як протиправний вид морської діяльності стародавніми державами стало розглядатись піратство (*ληστεία*), яке підлягало переслідуванню.⁴⁵ Пірати загрожували не лише морським суднам, їх екіпажу та майну, а й прибережним населеним пунктам.⁴⁶ За часів античності пірати постачали необхідну кількість рабів для грецьких полісів,⁴⁷ укладаючи угоди з цими державами про взаємний ненапад. Це стало підставою для заперечення деякими дослідниками боротьби з піратством та ідеї його протиправності у всьому стародавньому світі. Насправді ж така боротьба не лише велася на міждержавному рівні, але, більше того — їй спеціально

присвячувалися міжнародні договори: договори між Арвадом, Біблосом, Бейрутом, Тіром та Сидоном — близькосхідними приморськими містами, між містами Ліванського узбережжя та ін., що визнавали піратство протиправним і присвячувались спільній боротьбі з піратськими нападами.⁴⁸ Боротьба з цим явищем здійснювалася й на Чорному морі.⁴⁹ Вже саме існування правових засобів міжнародної боротьби з піратством свідчило як про визнання його протиправною діяльністю, так і про усвідомлення необхідності боротьби з ним спільними міжнародними зусиллями.⁵⁰

Серед злочинів проти релігії одним з найтяжчих вважалася асебея (ἀσεβεία) — невіра у богів, безбожництво. Держава не торкалася релігійних вірувань та переконань окремих осіб, поки вони виконували усі свої обов'язки по відношенню до культу. Але якщо особа відкрито заявляла про те, що вона не вірить у богів чи переставала дотримуватись культових приписів, то в судовому порядку вона могла бути вислана за межі держави.⁵¹

Злочинним вважався й відступ від здавна встановлених форм та обрядів культу, його перекучення, включення до нього елементів чаклунства тощо. Такі дії також часто каралися вигнанням. Форми культу, як і форми закону, вважалися недоторканими. Порівнюючи їх, Фюстель-де-Куланж звертає увагу на той факт, що в давні часи норми права записувалися до священних книг разом із обрядами і молитвами. «Ці закони, писані або ні, завжди виражалися у дуже коротких висловлюваннях, які можна порівняти за формою із віршами Книги Мойсея та зі слоками книги Ману. Цілком ймовірно, що слова закону мали ритмічний розмір.⁵² Аристотель говорить, що до того часу, коли закони були записані, їх зазвичай виспівували.⁵³ Сліди цього залишилися у мові; римляни називали закони сагітіа, віршами, а греки — νόμοι, піснями.⁵⁴ Ці древні вірші були незмінним текстом. Змінити одну літеру, перемістити одне слово, перекутити ритм — означало порушити самий закон, зруйнувавши ту священну форму, у якій він був явлений людям. Закон, подібно до молитви, був угодний божеству лише за умови точної передачі, і зміна одного слова була вже нечестям».⁵⁵

Тяжко каралося спалювання місць, присвячених богам. До цієї категорії злочинів відносилася, зокрема, поява у таких місцях осіб, яким був заборонений доступ туди, або здійснення у цих місцях недозволених діянь. Найсуворіше переслідувалися злочини, які полягали у викраденні, знищенні чи пошкодженні присвячених богам предметів, якими б вони не були. Такий злочин називався ієросілією (ιεροσυλία) і зазвичай карався смертю.⁵⁶ Про випадки скоєння ієросілії свідчить, ймовірно, згадка у написі-присвяті «Ахіллові — володарю острова», що походить з Неаполя Скіфського, про піратів-сатархів.⁵⁷ З ним пов'язується ще один напис на постаменті бронзової кінної статуї, віднесений В.В. Латигевим до IV — першої половини III ст. до н.е. У ньому говориться, про ольвіополіта, якого нагороджено цією статуєю за рішенням Народних зборів Ольвії за те, що він вигнав з Ахіллової острова якихось людей, «що захопили священний острів задля пограбування еллінів»⁵⁸ і тим самим продемонстрував усім, що Ольвія опікується цією священною територією. Співставлення цих написів з іншими дозволило дослідникам датувати їх та ототожнити острів Ахілла з островом Левка (нині о. Зміїний), розташованим неподалік Ольвії.

У першій половині VII ст. до н.е. мілетські мореплавці звернули увагу на єдиний пустельний острівець у Чорному морі неподалік від дельти Дунаю, назвавши його Левка (Білий). За даними археологічних розкопок, першими на ньому з'явилися елліни, які «оселили» на високому скелястому стрімчаку героя троянської війни Ахілла, оспіваного Гомером у знаменитому епосі «Іліада». Це сприяло створенню особливого міфу. Відповідно до нього, мати Ахілла Фетіда з похоронного багаття в Трої перенесла його на цей острів, що став з цього часу місцем його посмертного перебування. Ніхто з людей не мав права селитися на ньому. За різними переказами, тут періодично жили душі його дружин, серед яких древні автори найчастіше називали Елену, Іфігенію і навіть Медею, а також його друзів у Троянській війні — насамперед, Патрокла.

Міфи та легенди, на кшталт переказів про Ахілла та ін., разом із релігійними гімнами дехто з дослідників відносить до нетипових або квазіджерел права суто релігійного походження.⁵⁹ А.Б. Венгеров вважав їх «нормативно-інформаційною системою».⁶⁰ У міфах визначалися основні правила людської поведінки, окремі норми внутрішньодержавного та міждержавного спілкування: права й обов'язки різних категорій населення, необхідність дотримання зобов'язань, ставлення до представників інших держав та їхнього майна, окреслювалися діяння, що вважалися злочинними, деякі види покарань, фіксувалися окремі правила ведення війни, розмежування території та юрисдикції, тощо Серед найбільш поширених квазіджерел права були й ті, що мали релігійний чи природно-правовий характер. Релігійними мотивами часто забарвлювалися внутрішньополітичні акти стародавніх держав (як, наприклад, присяга херсонеситів),⁶¹ а також зовнішньополітичні акти (дипломатичне листування, односторонні акти держав або глав держав тощо).

Вже з часу заснування Ольвії її громадяни приділяли культу Ахілла, який у міфах та переказах вважався захисником моряків, значну увагу. Саме завдяки їхній ініціативі на о. Левка було влаштовано святилище героя. Невід'ємною частиною святилища були його жерці та інші служителі культу. Вони належали до аристократичного прошарку громадян Ольвії й обиралися, ймовірно, на річний термін. У їхніх руках зосереджувалося управління встановлених обрядів, турбота про збереження присвятих дарунків та піклування про кіз, яких тут розводили спеціально для принесення жертв.

В останній чверті VI ст. до н.е., в Ольвії та на острові майже водночас були споруджені храми.⁶² Причому острівний храм за розмірами удвічі перевершував храм Аполлона Ієтроса у самому місті. З часу заснування на острові храму значно збільшилася кількість дарчих приношень. Елліни, які заїздили сюди, з різних куточків античного світу, намагаючись умилювати душу Ахілла з метою вдалого плавання або переселення, а можливо, й під час порятунку від бурі, залишали дарунки.

На жаль, святилище на о. Левка піддавалося кількарізовим розгарбуванням як у давні, так і в нові часи. Як зазначають А.С. Русяєва та М.В. Русяєва, в Ольвії було прийнято спеціальну постанову про острів Левка з метою охорони його храмової скарбниці та зміцнення легенд про таємничість культу.⁶³ На острові заборонялося постійне проживання та перебування людей у нічний час, за рідкісним винятком. Таке рішення могло

виходити як від громадянської общини міста-заступника, так і від жерців. У декреті IV ст. до н.е., висіченому на мармуровому постаменті статуї, встановленої на острові на честь ольвіополіта, який вигнав з нього піратів, підкреслювалося, що опіка над о. Левка була заповідана громадянам Ольвії їхніми пращурами.⁶⁴ Протягом століть ольвіополіти постійно прагнули до розширення його популярності й зміцненню тим самим міжнародного авторитету своєї держави.

Поступово культ Ахілла на о. Левка стає міжполісним і навіть панелінським, судячи з того, що він часто згадується античними авторами, та зі знахідок на острові монет і присвят із різних, у тому числі й досить віддалених, регіонів античного світу. Герой у багатьох присвятах іменується владикою острова. Це символічне володарювання, яким наділяли його шанувальники, диктувало запровадження багатьох заборон відносно Левки, сприяло установі своєрідних ритуальних актів і обрядів, перетворювало культ Ахілла в Причорномор'ї на особливий культ героя-бога, що служив символом єдності понтійських міст.⁶⁵ Саме тому посягання на святині, що зберігалися на острові, вважалося одним з найбільших злочинів проти релігії.

Найтяжчим серед злочинів проти сім'ї та моральності, так же, як і у багатьох інших народів, вважалася подружня зрада, перелюбство (μοιχεΐας). Щоправда, суб'єктом такого злочину в переважній більшості випадків виступали дружини. За такий вчинок дружину мав право карати сам чоловік. В разі небажання робити цього особисто, він писав скаргу архонтам. У такому випадку дружина повинна була одразу ж залишити оселю чоловіка.⁶⁶

Водночас, існували злочини, суб'єктами яких могли бути виключно особи чоловічої статі. Громади північнопричорноморських полісів, як і грецьких метрополій, переважно за допомогою норм звичаєвого права, а також релігійних приписів, активно боролися з безшлюбністю чоловіків (ἀγυαίον). Держава була зацікавлена у тому, щоб народжувалося більше громадян і воїнів. Крім того, було необхідно забезпечувати безперервність родів та постійне виконання культу предків. Відповідно, неодружений чоловік здійснював подвійний злочин і по відношенню до предків, і по відношенню до суспільства. За «Законами» Платона, наприклад, від громадян вимагалось укладення шлюбу у віці між тридцятьма та тридцятьма п'ятьма роками: «Відмовлятися взяти собі дружину — злочин. Хто знехтує цим обов'язком, повинен платити щорічний штраф, щоб він не думав, що безшлюбність зручна та вигідна, і крім того, він має бути позбавлений всіх почестей, які молодь зобов'язана віддавати старшим». Та з часом, безумовність цих приписів втрачається, хоча громадська думка зберігала певні їх залишки ще протягом тривалого періоду.⁶⁷

Громадською мораллю суворо засуджувалася аргія (ἀργία) — неробство, ледарювання,⁶⁸ під яким греки розуміли, насамперед, неприйняття участі у житті громадянської общини, відмова від виконання її доручень. За рішенням державних органів у ряді випадків нероби могли бути покарані обмеженням громадянських прав.

Тяжко каралася також відмова утримувати батьків, що досягли похилого віку, нездатних працювати. Таке діяння іменувалося терміном «ситой» — σίτου (від σίτος — хліб). Відповідно до більш пізньої норми римського права, «той, хто відмовляє в утриманні, відмовляє у житті». Згідно з

давніми еллінськими нормами «закон велить утримувати батьків: батьками ж вважаються батько, мати, дід, баба, прадід та прабаба». Існував тісний зв'язок між правом спадкування та обов'язком дітей, як майбутніх спадкоємців, піклуватися про харчування батьків. За свідченням Плутарха, син міг бути звільнений від цього обов'язку лише в одному випадку: якщо батько, навіть з огляду на його бідність, не доклав зусиль щоб навчити сина якомусь ремеслу. Іншим важким злочином по відношенню до батьків було святотатство, яке полягало у «знищенні їх могил та позбавлення їх погребальних почестей».⁶⁹

8.2. Покарання: поняття, мета та види

Поступово у праві грецьких полісів Північного Причорномор'я достатньо виразно оформилася й система покарань. Під покаранням нині зазвичай розуміються заходи державного примусу проти злочинця, які є наслідком скоєного злочину. На відміну від цього розуміння, давні елліни дивилися на покарання (τίμωρα) як на кару — відповідну негативну реакцію богів, держави, суспільства, громадського об'єднання або певних осіб (наприклад, батька) на неправильну поведінку суб'єкта, порушення ним тієї чи іншої соціальної (а не лише кримінально-правової) норми (моралі, релігії, корпоративної, правової).⁷⁰ В античних полісах метою покарання було залякування, прагнення наперед виключити скоєння небажаних для громадян та держави вчинків. При цьому, як зауважував Плутарх, «законодавець при укладенні закону повинен мати на увазі те, що можливо для людини, якщо він хоче карати малу кількість винних з користю, а не багатьох — без користі».⁷¹ У низці випадків на меті малося також відшкодування збитків від заподіяної шкоди (як правило, за допомогою еквівалентної матеріальної компенсації). Вже Аристотель підкреслював позитивну превентивну роль покарання, стверджуючи, що люди не роблять поганих вчинків з остраху покарання, більшість же людей схильна віддавати перевагу своїм вогнодам, а не загальному благу.⁷²

З плином часу нормами звичаєвого права поступово обмежується один з найшкідливіших древніх інститутів звичаєвого права — кровна помста, яка здавна була поширеною серед грецького населення, та часто порівнювалася у громадській правосвідомості з божественною відплатою. Кровна помста, як феномен звичаєвого права, був надзвичайно поширеним у індоєвропейських народів, хоча, в залежності від конкретних обставин правового розвитку тієї чи іншої культури, це явище могло виявлятися як таке, що віджило свій вік, і навіть вступало у протиріччя з іншими компонентами або загальною структурою права (як у хетів або римлян) або, навпаки, як один з основних механізмів, що забезпечував правову стабільність та був глибоко укоріненим у правосвідомості й етичних уявленнях⁷³ (як у скіфів, деяких іранських народів або германців).

У тогочасній громадській уяві кровна помста начебто виводилася за межі суто суб'єктивної людської поведінки та підіймалася до рівня загальносвітової об'єктивної закономірності, що охоронялася богами за законом Справедливості. Божествами родової (кровної) помсти давні греки вважали Ерінії (Аллекто — Непробачаючу, Мегера — Задрiсницю та Ти-

сифону — Меснищу за вбивство),⁷⁴ хоча загалом діяли вони начебто за волею Зевса. Характерною рисою кровної помсти було застосування слідом за дією рівної міри протидії. Тому в нарративних джерелах при описанні цього звичаю часто застосовується термін «відплатити» (ἀντιδοῦναι).⁷⁵ «До числа світоглядних норм родового ладу, з якими увійшла в суперечність державна мораль, безсумнівно відносилось право кровної помсти, що містила у собі внутрішню суперечливу концепцію недоторканої особи: кожен член роду знав, що за його вбивство винний повинен полатитися життям, але помста за пролиту кров водночас ставила під удар того, хто здійснив помсту (τέλειος) і таким чином робила мнимою його власну недоторканість», — роз'яснював В.М. Ярхо.⁷⁶ Внаслідок цього, на зміну самосуду приходив покарання за вироком уповноважених органів.

Одним із найтяжчих покарань вважалася смертна кара. Цьому виду покарання (через отруєння (κόνειον), забивання камінням, палками (ἀποτιτανίζεῖν) тощо) за вироком суду зазвичай піддавалися громадяни, які здійснили зумисне і недозволене вбивство. Так само, як і за Афіньським законодавством, громадяни, що здійснили навмисне вбивство, мали можливість врятуватися, добровільно виїхавши у вічне вигнання до закінчення судового процесу. Якщо ж вбивство визнавалось судом ненавмисним, то злочинець повинен був певним шляхом (за традицією) виїхати у вигнання на визначений термін (ἀπειρωτισμός), по закінченню якого пройти релігійний обряд «очищення» та, повернувшись на батьківщину, примиритися з родичами вбитого.⁷⁷

Як правило, релігійне «очищення» вимагалось у разі здійснення найтяжчих злочинів, що вважались особистою образою богам (ἀδίκηον) — вбивства особи, яка перебувала на службі при храмі, і взагалі усякого вбивства, святотатства, викрадення священних предметів тощо.⁷⁸ Очищення від вбивства, як правило, складалося з двох етапів: власне очищення, яке полягало в тому, що руки вбивці обливалися кров'ю жертвовної тварини і потім обмивалися водою, що символізувало його звільнення від кривавого гріху; та умилостивлення божества жертвами й молитвами. Очищення обов'язково повинно було здійснюватися на чужині, не в тому полісі, де було здійснено вбивство. Це було обов'язковою умовою його дійсності.⁷⁹

У певних випадках особливо в V—IV ст. до н.е. смертна кара за скоєння державних злочинів могла бути замінена не лише на вигнання, але й, як додаткове покарання, на конфіскацію майна або штраф. Така практика була досить поширеною в державах античного світу. Відомо про неодноразові випадки такої заміни у разі винесення смертного вироку заочно, без присутності злочинця. Так, наприклад, ймовірно за клопотанням боспорського царя Сатира, афіньським судом було переглянуто раніше винесений за звинуваченням у державній зраді вирок про страту діда Демосфена Гілона та замінено на грошовий штраф і довічне вигнання.⁸⁰ Як на приклад, можна послатися й на долю грецького полководця Алквіада, якого у 415 р. було заочно засуджено до смерті афіньським судом. В 411 р. він був призваний на службу до флоту під Самосом, куди утік ще до закінчення судового процесу, а в 408 р. урочисто повернувся до Афін.⁸¹

Як найтяжча міра покарання за різноманітні політичні, релігійні злочини та найважчі злочини проти особи у всіх грецьких містах достатньо широко практикувалося вигнання з країни. Але у переважній більшості випадків цей захід використовували у політичній боротьбі між олігархами та демократами, а також при встановленні тиранічної влади.⁸²

Вигнання громадянина чи групи громадян зазвичай здійснювалося прийняттям декрету чи рішення царем, тираном, правлячою групою олігархів або ж народними зборами. Термін вислання як правило не обумовлювався і практично залежав від змін у політичній ситуації, але інколи було й довічне вигнання — ейфігія (εἰφυγία). Наприклад, відомо, що група громадян з Самосу перебувала поза межами батьківщини протягом 40 років, а з Платеї — 50 років.⁸³ Як додаткові покарання при цьому застосовувалися позбавлення громадянства та конфіскація майна.

У випадках винесення рішення про вигнання за допомогою особливої процесуальної форми — остракізму,⁸⁴ що був запроваджений в Афінах Клісфеном і широко використовувався там з V ст. до н.е.,⁸⁵ а пізніше був запозичений іншими державами (Аргосом, Мілетом, Сиракузами, Мегарами), покарання було менш суворим. Відомо, що в Афінах таке рішення приймали Народні збори шляхом таємного голосування (до урн опускалися черепки з видрапанними на них іменами).⁸⁶ При цьому необхідно було зібрати не менше 6 тисяч голосів. Засуджені виганялися з країни на 10 років. При цьому на збори та врегулювання домашніх справ надавався десятиденний термін.⁸⁷

Прийняття рішень щодо вигнання не було рідкістю й у містах-державках Північного Причорномор'я. На цей факт звертали увагу у своїх працях Е.І. Соломонік, Ю.Г. Виноградов, Д.П. Каллістов, Д.Б. Шелов та ін.⁸⁸ Так, декрет з Ольвії III ст. до н.е. повідомляє про вигнання громадян, що винні стасис, тобто брали участь у заколоті, та порушили закони.⁸⁹ В Ольвії, Херсонесі, інших полісах археологами виявлено значну кількість остраконів з написами «[такий-то], йди геть», «[такого-то] вигнано — так радійте ж» тощо. Цікаво, що з віднайдених у Херсонесі черепків для остракізму як мінімум два за палеографічними ознаками датуються першою чвертю V ст. до н.е., тобто якщо не передують, то принаймні синхронні першому суду черепків, який відбувся в Афінах у 488/487 р. до н.е. Це дозволило Ю.Г. Виноградову та М.І. Золотарьову дійти висновку щодо відсутності часу для копіювання далекою таврійською колонією афіньської юридичної моделі.⁹⁰ Порівняльний аналіз херсонеських та афіньських остраконів дав дослідникам змогу твердо констатувати, що в таврійській апойкії — Херсонесі принаймні з самого початку V ст. до н.е. і як мінімум до кінця цього століття (якщо не до кінця наступного) без усякої перерви регулярно застосовувався один з найрадикальніших заходів для охорони грецької демократії — остракізм.⁹¹ «Навряд чи варто сумніватися нині у тому, що херсонеський остракізм з'явився не як копія афіньського, але як спадок метрополій, де він був у ходу», — зауважували Ю.Г. Виноградов та М.І. Золотарьов.⁹²

У 1977 р. під час археологічних розкопок Херсонесу В.О. Кутайсовим було віднайдено викарбуваний на вапняковій плиті закон щодо амністії політичних злочинців, датований першою чвертю III ст. до н.е. У ньому йдеться про повернення на батьківщину осіб, раніше вигнаних з Херсонесу.

су (φυλαξέειν). Спеціально обрана комісія протягом десяти днів після повернення вигнанців мусила повернути їм будинки та інше раніше конфісковане майно.⁹³ Відповідне судове рішення мало бути прийняте не пізніше ніж за 50 днів з моменту виходу закону.⁹⁴

Е.І. Соломонік, яка дослідила політичні умови прийняття закону про повернення вигнанців до Херсонесу, дійшла цілком закономірного висновку: необхідність опрацювання спеціального закону свідчить про те, що мова йшла не про одиниці, а про десятки й сотні політичних вигнанців, які були позбавлені батьківщини внаслідок узурпації влади антидемократичними елементами. З відновленням демократичного ладу усі питання пов'язані з їх поверненням врегульовувалися державою, що свідчить про достатньо високий рівень розвитку державних інститутів та правової свідомості суспільства.

Тяжким покаранням була атимія (ατιμία) — позбавлення усіх або деяких громадянських прав.⁹⁵ Як зазначав Г. Бузольт, посилаючись на Андокіда,⁹⁶ повна атимія не лише позбавляла підданого цього покаранню (ἀτιμος) усіх політичних прав, але й закривала йому доступ на ринок та до святилищ, віднімала право порушувати справи у суді.⁹⁷ Ця кара, як правило, призначалася судом за здійснення підкупу посадових осіб, розтрату, неправдиве свідчення, невиконання сином обов'язків щодо своїх батьків, в деяких випадках за заняття проституцією тощо. Користування втраченими внаслідок атимії правами вважалось тяжким злочином, за яке винний за вироком суду міг бути підданий смертній карі. Атимія продовжувалася протягом усього життя і навіть могла поширюватися й на дітей засудженого.⁹⁸ Повною атимією на певний обмежений період могли каратися державні боржники та їхні спадкоємці (до погашення їхнього боргу).⁹⁹ Відновлення втрачених прав могло здійснюватися лише внаслідок рішення Народних зборів.¹⁰⁰

Досі однозначно не вирішено питання щодо наявності в кримінальному праві античних греків, і, зокрема, у державах Північного Причорномор'я, покарання у вигляді позбавлення волі. Під час розкопок Херсонесу 2002 року було виявлено «боргову яму», шоправда, більш пізнього періоду, на стінах якої археологами виявлено графіті, очевидно, зроблені в'язнями.¹⁰¹ Відомо, що в Афінах з давніх часів практикувалося тюремне ув'язнення за несплату боргу у визначений термін. Багато афінських громадян позбавлялися в такий спосіб честі та волі, аж поки Солон не припинив дії такої суворої норми у приватних відносинах громадян між собою. З того часу лише державних боржників та несумлінних державних відкупників позбавляли волі без подальшого суду й ув'язнювали до в'язниці, якщо Рада знаходила це доцільним. При громадських обвинуваченнях (απαγοζή, εφεγεςή, ενδεκсіή та εϊσανγγελίή) тюремне ув'язнення могло бути застосоване за несплату грошового штрафу. Однак громадян не можна було ні зв'язувати, ні позбавляти волі в тому випадку, якщо як мінімум три інших особи того ж класу ручалися за порушника. Тюремна справа перебувала в Афінах у компетенції одинадцяти посадовців, які відповідали також і за виконання тілесних покарань та страти шляхом отруєння які здійснювалися у тюремних приміщеннях.¹⁰²

До вільних людей, як громадян, так і негромадян даного полісу, застосовувалися також такі види покарання як продаж у рабство, тілесні по-

карання, штраф — грошове стягнення зі злочинця, конфіскація майна. Вільновідпущеник, що вчинив злочин міг бути знову повернений до рабства.

Одним з найчастіше застосовуваних видів покарання була конфіскація майна. Вона могла застосовуватися, наприклад, до державних боржників.¹⁰³ Конфісковане майно надходило на користь держави, і це було одним із звичайних джерел поповнення державної казни.¹⁰⁴

Широко використовувалися штрафи (τιμήματα). Їх розміри визначалися судом в залежності від тяжкості скоєного злочину. Так, значний штраф призначався за безпідставне звинувачення громадянина у державному злочині, якщо таке рішення приймалося більше ніж 4/5 загального складу суду.¹⁰⁵ Якщо після закінчення визначеного судом терміну штраф не сплачувався, його сума збільшувалася вдвічі; від того, неплатник міг бути включений до списку державних боржників, що мало наслідком атимію чи позбавлення волі до сплати всієї суми штрафу.¹⁰⁶

Законом Каноба про грошовий обіг для порушників «правил здійснення валютних операцій» передбачалося покарання у вигляді конфіскації грошей та товару і накладення штрафу. При цьому п. 3 закону чітко роз'яснює порядок застосування цієї правової норми: «Стягувати будуть з тих, хто порушив в чомусь цю постанову, ті, які візьмуть на відкуп штрафів з порушників закону, переслідуючи їх у судовому порядку».¹⁰⁷

У деяких випадках виконання судових рішень про стягнення штрафів та конфіскацію майна могло передаватися навіть цілим спілкам відкупників (τελώναι), на чолі з телонархами (τελωνάρχαι) або ж архонами (ἀρχωναι), які укладали угоди з Радою, у компетенції якої перебували відкупи. Ймовірно, що в полісах Північного Причорномор'я, як і в Афінах, відкупниками могли бути не лише громадяни, а й вільновідпущеники. Вони усіляко підтримувалися державою.

Відкупники-громадяни навіть звільнялися на час відкупу од відбування військової повинності аби вони мали змогу без перешкод виконувати свої обов'язки. Але водночас на них могли накладатися суворі стягнення у випадку ненадання у встановлений термін викупної суми та за інші порушення, відповідно до законів щодо державних боржників. Порушники в адміністративному порядку могли затримуватися і навіть каратися атимією. Якщо ж і після цього відкупник не розраховувався з державою, то по закінченні певного терміну сума подвоювалася і майно відкупника конфісковувалося.¹⁰⁸ Конфіскація майна здійснювалася також у випадках виявлення контрабанди. Вилучене майно (δπίσπριτα) переходило у власність держави і продавалося з аукціону.¹⁰⁹

Усі перелічені покарання застосовувалися тільки до вільних людей, як громадян, так і негромадян. Що ж стосується рабів, то вони могли бути покарані за вироком суду, але переважно з волі самого господаря. Різноманітні способи жорстокого їх покарання за здійснення найтяжчих злочинів описані Гомером:

Всі на канаті вони голова з головою повисли,
Петлями шию стягнули у кожної, і незабаром
Смерть їх спиткала: ногами посмикавшись, вдухли невдовзі.
Потім втягли силоміць на подвір'я Мелантія — зразу

Міддю нещадною видерли ніздрі, обрізали вуха,
Руки і ноги відсікли, і потім, в шматки порубавши,
Кинули його на з'їдень жаднічим собакам.¹¹⁰

Суворо каралося вбивство рабом громадянина. В «Законах» Платона містилася наступна норма: «Якщо раб уб'є вільну людину навмисно... і буде засуджений, нехай громадський кат відведе його до місця убитого... і там покарає його бичуванням — стількома ударами, скільки призначить той, хто виграв процес, — і якщо від цього убивця не помре, нехай кат доб'є його».¹¹¹

Але від несправедливих кар життя та здоров'я рабів у певних випадках захищалися релігійними та державними нормами: в разі несправедливого покарання господарем раб міг втекти від нього, знайти притулок у деяких храмах, де раба не можна було схопити, і він мав право просити продати його іншому господарю за рішенням суду.¹¹²

Таким чином, на підставі аналізу нарративних та епіграфічних джерел, а також врахувавши висновки, зроблені в історичній науковій літературі, можемо впевнено констатувати: вже у другій половині I тис. до н.е. у полісах Північного Причорномор'я існувала достатньо складна та розгалужена система понять про злочини та покарання. Саме розуміння злочину, система злочинів та покарань тут значною мірою збіглися із тими, що існували в інших елліністичних державах, хоча малися й певні розбіжності, зумовлені місцевою специфікою.

¹ Долженков О.Ф., Запорожцева Г.Є., Кіцул А.П., Тищенко М.В. Психологія і оперативно-розшукова діяльність (історично-правовий нарис) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2001. — № 4. — С. 88.

² Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт 5-го издания 1899 г. — М., 1991. — С. 19.

³ Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнерев и К., 1895. — С. 78.

⁴ Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь ... — С. 1203.

⁵ Бажанов М.Г. Уголовное право Украины. Общая часть. Конспект лекций. — Днепрпетровск, 1992. — С. 100.

⁶ Новгородцев П. Политические идеалы древнего и нового мира. Вып. II. — М., 1916. — С. 34.

⁷ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь: Таврия, 1990. — С. 10.

⁸ Andoc. Myst. 96—98; Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Калистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 302—303; Гиро П. Быт и нравы древних греков. — Смоленск: Русич, 2000. — С. 333.

⁹ Там само. — С. 332.

¹⁰ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса... — С. 10.

¹¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 239; Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь ... — С. 856.

¹² Linerani M. The Great Powers' Club // Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations / Ed. by R.Cohen and R.Westbrook. — Baltimore: London. The

Johns Hopkins University Press, 2000. — P. 15—27; Redford D.B. Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. — 488 p.

¹³ Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь... — С. 292, 360.

¹⁴ Шкорпил В.В. Пластика с надписями из Ольвии // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1908. — № 27. — С. 71—73; Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. — М., 1996. — С. 140—141.

¹⁵ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 97.

¹⁶ Dem. XXXIV, 35.

¹⁷ Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 135.

¹⁸ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 290.

¹⁹ Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 218.

²⁰ Латышев В.В. Повтіка. — СПб., 1909. — С. 157.

²¹ Жебелев С.А. Херсонесская присяга ... — С. 233.

²² Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 24.

²³ Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 15.

²⁴ Туровский Е. Подделка денег в древности // Древний мир (Киев). — 2001. — № 1. — С. 57.

²⁵ Зограф А.Н. Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II // Вестник древней истории. — 1938. — № 2. — С. 290, 303.

²⁶ Polyaeu. Strat. VI, 9.

²⁷ Карышковский П.О. Ольвийские монеты: производство и метрология // Stratum. Археологический журнал. — 1999. — № 6. — С. 25; Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 84—85.

²⁸ Туровский Е. Подделка денег ... — С. 57.

²⁹ Схолии к «Лягушкам» Аристофана, 1423 // Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 472. — С. 288.

³⁰ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 80.

³¹ Diog. Laert. IV, 46.

³² Гуророва Н.А., Харченко В.Б. Уголовное право Украины. Особенная часть. Харьков: УніВС, 1998. — С. 152.

³³ Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт 5-го издания 1899 г. — М., 1991. — С. 1360.

³⁴ Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право та безпека. — 2002. — № 1. — С. 47.

³⁵ Туровский Е. Заградотряд царя Левкона // Древний мир (Киев). — 2001. — № 1. — С. 64.

³⁶ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.2. Богослужебные и сценические древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1889. — С. 77.

³⁷ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 239.

³⁸ Там само.

- 39 Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. ... — С. 80.
- 40 Dem. Adv. Evbul. 30: Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А. Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 470. — С. 288.
- 41 Plat. Sol. XXI.
- 42 Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. ... — С. 650.
- 43 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 201.
- 44 Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. ... — С. 250.
- 45 Casson L. Ships and Seamanhip in the Ancient World. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971. — P. 235 — 258.
- 46 Meijer Fik. A History of seafaring in the Classical World. London; Sydney: Croom Helm, 1986. — P. 11.
- 47 Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. — М.: Наука, 1969. — С. 193.
- 48 Altman A. Trade between the Aegean and the Levant in the Late Bronze Age: Some Neglected Questions // Society and Economy in the Eastern Mediterranean (1500 — 1000 B.C.). Proceedings of the International Symposium held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985 / Edited by Heltzer M., Lipinski E. Uitgeverij Peeters. — Leuven, 1988. — P. 229—237.
- 49 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 325; Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. — М.: Наука, 1969. — С. 209.
- 50 Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002. — С. 144—145.
- 51 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.2. ... — С. 11.
- 52 Elian, H.V. II, 39.
- 53 Aristot. Pol. XIX, 28.
- 54 Νέμω — ділити; νόμος — поділ, міра, ритм, наспів.
- 55 Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культуре, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К., 1895. — С. 176—177.
- 56 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.2. ... — С. 11.
- 57 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 672.
- 58 Там само. — № 325.
- 59 Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — С. 108.
- 60 Венгерова А.Б. Значение археологии и этнографии для юридической науки // Советское государство и право. — 1983. — № 3. — С. 30.
- 61 Жебелев С.А. Херсонесская присяга ... — С. 217—218.
- 62 Русяева А.С. О храме Ахилла на острове Левка в Понте Эвксинском // Вестник древней истории. — 2004. — № 1. — С. 187.
- 63 Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская ... — С. 34.
- 64 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 325.
- 65 Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская ... — С. 35.
- 66 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 20.
- 67 Гиро П. Быт и нравы древних греков. — Смоленск: Русич, 2000. — С. 24.
- 68 Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. ... — С. 191.
- 69 Гиро П. Быт и нравы ... — С. 46.

- 70 Дуонов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. Монография. — Курск: Изд-во РОСИ, 2000. — С. 44—45.
- 71 Plat. Sol. XXI.
- 72 Долженков О.Ф., Запорожцева Г.Є., Кицұл А.П., Тищенко М.В. Психологія і оперативтивно-розшукова діяльність ... — С. 88.
- 73 Орел В.Э. Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария // Вестник древней истории. — 1986. — № 1. — С. 131.
- 74 Словарь античности / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1989. — С. 664.
- 75 В.Н.Ярхо Кровная месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 66.
- 76 Там само. — С. 56.
- 77 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.2. ... — С. 77—78.
- 78 Там само. — С. 76.
- 79 Там само. — С. 77.
- 80 Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 75.
- 81 Там само.
- 82 Seibert J. Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte. — Darmstadt, 1979. — S. 57.
- 83 Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 75.
- 84 Суриков И.Е. Из истории находок острака в Афинах // Из истории античного общества. Межвуз. сб. науч. трудов. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2003. — С. 121.
- 85 Суриков И.Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита // Вестник древней истории. — 2004. — № 1. — С. 3.
- 86 Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 132—134.
- 87 Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса ... — С. 75.
- 88 Виноградов Ю.Г. Рец.: Seibert J. Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte. — Darmstadt, 1979 // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 204; Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства // Вестник древней истории. — 1981. — № 2. — С. 65—89; Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // Вестник древней истории. — 1984. — № 1. — С. 39; Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. — С. 212; Шелов Д.Б. Феодосия, Гераклея и Спартокиды // Вестник древней истории. — 1950. — № 3. — С. 170.
- 89 Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса ... — С. 76.
- 90 Виноградов Ю.В., Золотарев М.И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. — М.: «Восточная литература» РАН, 1999. — С. 112.
- 91 Там само. — С. 114.
- 92 Там само. — С. 125.
- 93 Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь: Таврия, 1990. — С. 45.
- 94 Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса ... — С. 77.
- 95 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 180—181.

- 96 Andoc. Myst. 73—76.
 97 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А. Дарре, 1890. — С. 184.
 98 Dem. Adv. Aristocr. 62.
 99 Dem. Adv. Androt. 34.
 100 Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 571.
 101 Гавриленко О.А. Право античних держав Північного Причорномор'я. — Харків: НУВС, 2004. — С. 65.
 102 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 1117.
 103 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А. Дарре, 1890. — С. 249.
 104 Гиро П. Быт и нравы древних греков. — Смоленск: Русич, 2000. — С. 372—373.
 105 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 289.
 106 Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 373.
 107 Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причорноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 15.
 108 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 290.
 109 Там само. — С. 289.
 110 Nom. Od. XX, 471—477.
 111 Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V—IV вв. до н. э.) // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 40.
 112 Гиро П. Быт и нравы древних греков... — С. 159; Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 201.

Розділ IX

СУДОУСТРІЙ ТА ОСНОВНІ РИСИ ЮРИСДИКЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

9.1. Судові органи північнопричорноморських держав

Історія суду та процесуального права в Україні має багатотисячолітню історію становлення та розвитку. На думку В. Маляренка, вона розпочинається за часів Київської Русі.¹ Хоча насправді її коріння сягає набагато далі вглиб віків — принаймні середини першого тисячоліття до н.е. У 1962 р. при розкопках ольвійського некрополя загоном експедиції під керівництвом Ю.І. Козуб було знайдено лист на свинцевій пластині, посланий якимось Батіконом до Дафіла. Лист датується IV—III ст. до н.е. і розповідає про невдачі автора та його сім'ї у судовому розгляді справи.² Ця історична пам'ятка безсумнівно доводить факт існування у цей час в Ольвії суду — державного органу, який здійснював правосуддя³ у формі розгляду та вирішення кримінальних, цивільних, адміністративних та деяких інших категорій справ у встановленому законом даної держави процесуальному порядку.

Як свідчать джерела, з IV ст. до н.е. в античних державах особливо поширюється афінська модель системи судових органів та судочинства. Цей процес яскраво проявляється, насамперед, у тих полісах, які раніше входили до Морського союзу. Наприклад, відомо, що з IV ст. до н.е. у Родосі, Фасосі, Синопі, які входили до Архе, з'являються таблички дікастів (суддів). Приблизно в цей же час тут засвідчено також окремі юридичні процедури, відомі до того лише в Афінах. На підставі доведеного вченими (насамперед, на основі аналізу фрагменту закону Клеарха про міри, ваги та монети)⁴ факту входження окремих полісів Північного Причорномор'я (Феодосії, Гермонасси, Німфею, Ольвії) до Афінського морського союзу,⁵ а також матеріалів, знайдених у ході археологічних розкопок ольвійського суду (дікастерію), інших археологічних даних можемо впевнено припустити: система судових органів та юридична процедура судочинства Афін та багатьох північнопричорноморських держав були значною мірою тождешними. А в елліністичний період, як зазначають дослідники, судочинство уніфікувалося у всьому грецькому світі.⁶

Населенню античних міст-держав Північного Причорномор'я, особливо класичного та еліністичного часу, як і громадянам грецьких метрополій, була притаманна схильність вирішувати будь-які, навіть дрібні суперечки шляхом судових позовів (про це свідчать, зокрема, як опубліковані так і неопубліковані судові наговори, віднайдені археологами).⁷ Саме ця властивість давніх греків дала можливість Аристофанові порівнювати своїх співгромадян з крикливим швіркуном, знаходячи при цьому останнього значно спокійнішим.⁸ Саме тому судоустрій та судочинство набули тут достатньо складних, розвинених форм. Наявність суттєвих лакун у законодавстві та філодікія (φιλολοκία), тобто любов громадян до судового вирішення різноманітних життєвих колізій, надавали судовим органам — народному суду дікастів, колегії архонтів, іншим магістратам — широке поле для діяльності.

Головною судовою установою в демократичних античних державах Північного Причорномор'я був суд присяжних (в Афінійській державі він називався гелією, ἡλιαία).⁹ Присяжні обиралися Народними зборами з числа громадян,¹⁰ які досягли 30-річного віку, не були обтяжені боргами та не піддавалися атимії. Ймовірно, обрання здійснювалося архонтами та секретарем. Обрані за жеребом розподілялися на судові палати (відділення) — дікастерії (δικαστήρια).¹¹ Для вирішення важливих справ разом могли об'єднуватися дві, три і навіть чотири палати, причому зазвичай до їх загального складу додавали ще одну особу із запасних присяжних, щоб вийшло непарне число. Зокрема, про жеребкування дікастів перед судом свідчить анонімний лист з пропозицією хабара, що походить з Ольвії.¹² Окрім того, важливі відомості для розуміння процедури обрання дікастів та їхньої діяльності надали розкопки ольвійської будівлі суду — дікастерію. У кількох його приміщеннях та у дворі було знайдено велику кількість графіті та діпінті на звичайних амфорних черепках з чоловічими іменами — поодинокими або списками з п'яти імен, визначені дослідниками як попередні начерки складу колегій магістратів.¹³

Вступаючи на посаду обрані судді (геліасти) урочисто присягали (ὀρκος ἡλιαστικός) вершити суд згідно з законами та постановами народу, а у випадку їх відсутності справедливо вирішувати справи, однаково уважно вислуховуючи промови позивача та обвинуваченого. Після присяги кожен з геліастів одержував пінакїон — дерев'яну, бронзову або кістяну пластинку (πίνακτιον λιξίνιον) з вирізьбленим на ній офіційним ім'ям судді та номером його дікастерію, що позначався однією з перших літер грецької абетки. Ця пластинка протягом усього року, на який обирався геліаст, слугувала ознакою посади, яку він обіймав. Відомо про такий бронзовий пінакїон дікаста III ст. до н.е. ольвійського походження, а також пінакїон, віднайдений у Херсонесі у 1937 році.¹⁴

Судочинство могло здійснюватися щоденно, окрім свят¹⁵ та днів народних зборів. Під час війни зазвичай припинялося судочинство у приватних справах.

З метою запобігання спробам підкупу суддів (а такі випадки траплялися, про що свідчить віднайдений археологами анонімний лист з Ольвії, написаний на свинцевій пластині),¹⁶ упередженості й порушень норм, що регулювали судовий процес, лише вранці у день засідання архонти жереб-

куванням визначали, який дікастерій та у якому судовому приміщенні буде проводити засідання.

Як правило, для розгляду певної категорії справ визначалося певне приміщення. Якщо склад судової палати, котра повинна була працювати цього дня, виявлявся неповним (через хворобу, смерть когось із геліастів тощо), то архонти мали доповнити його (πληροῦ το δικαστήριον) шляхом жеребкування з переліку запасних суддів. Таким чином, ніхто з присяжних не міг знати, які справи йому доведеться розглядати у даний день. Судові будівлі, що розташовувалися переважно навколо агори, ймовірно, як і в Афінах, розрізнялися за номерами та кольором дверей. Входячи до судового приміщення, геліасти отримували дерев'яні значки (σύμβολον), які по закінченню засідання показували колакретам (κολακρέται) — фінансовим магістратам, які розпоряджалися коштами для релігійних потреб, пританей, платні геліастам, різьблення на плитах законів та постанов — та на цій підставі отримували платню за виконання своїх функцій.¹⁷

У якості голови суду могли виступати різні державні посадові особи в залежності від суті справи. Насамперед ці функції виконували архонти, а також інші магістрати за своєю компетенцією. В Боспорській державі подібні повноваження, очевидно, мав цар та його намісники. Зазвичай голова суду здійснював свої функції увінчаний лавровим, оливковим або дубовим вінцем.¹⁸ Взагалі поняття ігемонії — головування у суді (ἡγεμονία δικαστηρίου) у той час трактувалося ширше ніж нині. Ігемон був зобов'язаний прийняти від громадянина скаргу, здійснити попереднє слідство, головувати при розгляді справи судом та здійснювати контроль за виконанням судових вироків. У маловажливих справах, а також у особистого зізнання злочинця або очевидності й беззаперечності доказів, архонти, деякі інші магістрати мали право здійснювати судочинство й особисто. Але у важливих справах, коли злочинцю загрожувала смертна кара, архонти могли приймати остаточне рішення лише тоді, коли злочин та покарання були прямо передбачені законом. В інших випадках справа переносилася до дікастерію (δικαστήριον — суд), який, за висловом М.В. Скржинської, «являв собою один з головних атрибутів діяльності держави».¹⁹

Про існування цієї установи, зокрема в Ольвії, переконливо свідчать археологічні данні. Ще у 1969 р. при розкопках ольвійської агори було досліджено будівлю дікастерію,²⁰ пропорції якої значною мірою повторюють співвідношення розмірів афінійської гелії. Тоді ж було віднайдені два бронзових псефи другої половини IV — початку III ст. до н.е., повністю ідентичних афінійським, які відрізняються від останніх лише написом — не ψήφος δημοσία, а ієρά. Окрім того, у м. Петербург в Ермітажі й нині зберігається безпартійний бронзовий пінакїон судді-дікаста III ст. до н.е., який, на думку Ю.Г. Виноградова, який підкріплює свою точку зору ономастичними даними, також походить з Ольвії.²¹ Пінакїон дікаста ще у 30-х рр. XX ст. був віднайдений і в Херсонесі при розкопках еліністичних житлових кварталів.²² Перший артефакт являє собою бронзову пластинку з гачком для підшування та написом на одному боці — «Артемідор, син Поліхарта», а на іншому — «Мік, син Артемідора» та літерою Γ, що означає третє відділення суду, у якому послідовно засідали обидві вказані на пінакїоні особи — батько й син. Досліджуючи обставини виготовлення написів Ю.Г. Виноградов зауважив, що, очевидно, син, віддаючи пластин-

ку майстрові для викарбування свого імені розпорядився не знищувати імені свого батька, тим самим демонструючи наступність своїх громадянських прав, принаймні у другому коліні.²³ Друга віднайдена пластинка, має прямокутну форму. На одному її боці зображено державний символ Херсонесу — дельфіна, на іншому — зроблено напис: «Ἀρτεμίδωρος Διοσκοπρίδα». Видавці датують її широко: III—II ст. до н.е.²⁴ Незважаючи на те, що за виглядом ці дві пластинки достатньо суттєво відрізняються одна від одної, Ю.Г. Виноградову усе ж вдалося цілком переконливо довести, що обидві вони, безсумнівно, є пінакіонами дікастів.²⁵ Усі названі пам'ятки, на переконання дослідників, свідчать про те, що, принаймні з IV ст. до н.е. громадяни античних держав Північного Причорномор'я стали багато в чому рецепіювати афінську модель судоустрою та судочинства. На це побіжно вказує й входження Ольвії у V ст. до н.е. до Афінської архе.²⁶ члени якої, як відомо, охоче запозичували окремі аттичні інститути, насамперед юридичні.²⁷

Зважаючи на значення міжнародної, зокрема, морської торгівлі в економіці античних держав Північного Причорномор'я можна припустити й існування тут інституту наводиків (*ναυτοδικαι*), які здійснювали судочинство у справах, пов'язаних із морською торгівлею, а також вели процеси про присвоєння прав громадянства,²⁸ хоча, можливо, такою компетенцією наділялися інші магістрати. Допоміжні функції у судах (як і в інших громадських місцях) могли виконувати державні раби з фракійців, скіфів та інших «варварів».²⁹

Існували в античний час і міжнародні третейські суди.³⁰ Практика звернення до них, за висловом Г. Бузольта, становила «важливий крок в охороненні мирних відносин».³¹ Вже з VI ст. до н.е. відомі випадки, коли держави у випадках виникнення між ними територіальних суперечок передавали третейське рішення незацікавленій третій державі, або ж авторитетному громадянину з такої держави.³² Окрім того, сторони могли звертатися з проханням вирішити суперечку до жерців дельфійського або іншого авторитетного святилища.³³ У мирних договорах інколи зазначалося, що суперечки, які виникають протягом терміну дії договору, повинні вирішуватися не збройним шляхом, а за допомогою третейського суду, щодо якого в разі необхідності мала бути укладена угода.³⁴ В деяких випадках держави, що уклали договір, спеціально зобов'язувалися визнавати рішення третейського суду або вносили у якості застави значну суму, яка мала бути відібрана у держави, що не визнала судове рішення. Хоча, як зауважують стародавні автори, сприйняття рішення залежало від доброї волі держав, і бувало, що та сторона, не на користь якої було прийняте рішення, не звертала на нього уваги.³⁵

9.2. Форми та стадії юрисдикційного процесу

За афінською моделлю, щоправда, з певними особливостями, зумовленими впливом місцевого законодавства та звичаєвого права, у державах Північного Причорномор'я було побудовано й процесуальне право, яке за часів античності перебувало на початковій стадії свого розвитку. Під процесуальним правом у сучасній юридичній науці розуміється частина норм

правової системи, якою регулюються відносини, що виникають у ході розслідування злочинів, розгляду та вирішення кримінальних, цивільних, арбітражних справ, а також справ про адміністративні правопорушення, та справ, які розглядаються в порядку конституційного судочинства. Процесуальне право нерозривно пов'язане із матеріальним правом, оскільки закріплює форми, необхідні для його здійснення та захисту.

Процес, під яким у період, що розглядається, можна розуміти закріплену звичаєвим правом процедуру застосування матеріальних правових норм, у більшості еллінських держав античного часу, в тому числі й північно-причорноморських, мав певні загальні характерні риси, які достатньо повно висвітлено у працях В.В. Латишева, С.О. Голунського, Д.С. Карева, М.В. Скржинської.³⁶ У даному випадку нас цікавитиме процес юрисдикційний (лат. *jurisdictio* — судочинство, від *jus (juris)* — право та *dicere* — говорити, проголошувати),³⁷ тобто нормативно закріплена процедура здійснення органами державної влади (органами самоврядування) покладених на них функцій по відправленню правосуддя.

Насамперед, варто зауважити, що в античних державах Північного Причорномор'я, як і загалом у стародавню добу, процес мав яскраво виражений обвинувально-змагальний характер, тобто рухався ініціативою зацікавлених сторін. Виступати в якості позивача (*ὁ δίκων*) могли тільки повнолітні і не позбавлені прав громадяни. Вони могли здійснювати позов не лише від власного імені, але й від імені осіб, що не мали на це права: за жінку чи неповнолітнього — батько, чоловік (*κύριος*) або опікун (*ἐπίτροπος*), за іноземця — його покровитель, за раба — його власник. Відповідачами ж (*ὁ φεύων*) могли бути особи будь-якої статі незалежно від їхнього соціального стану. Виключення у певних випадках становили лише раби та обмежені в дієздатності члени сім'ї громадян.

Процесуальні форми обвинувачення, головування на суді та порядок судочинства були різноманітними, зважаючи на різновид справ.³⁸ Усі судові справи за формою процесу загалом підрозділялися на 2 різновиди: графе (*γραφαί*) та діке (*δικαί*), між якими В.В. Латишевим були визначено кілька розбіжностей. По-перше, *γραφή* (або *δική δημοσία*) називався такий процес, у якому розглядалася справа про завдання шкоди державі, безпосередньо чи опосередковано в особі окремого члена громади, який зазнав моральних або матеріальних збитків від порушення державних законів; *δική τία*, чи просто *δική* (у вузькому значенні) іменувалася судова справа, що виникала внаслідок порушення чийось особистих інтересів. На початку процесу *γραφαί* письмово до загальної уваги оголошувалося, що певна особа розпочинає процес. Саме тому спочатку й записувалися виключно *γραφαί* (звідкіля й походить їхня назва). Але з плином часу приватні процеси також стали записуватися, щоправда без публікації. По-друге, розпочинати державний процес мав право будь-який повноправний громадянин, навіть якщо справа не стосувалася особисто його (за виключенням *δικαί φονικαί*), а приватну справу міг порушувати лише той, кого вона торкалася безпосередньо (або його покровитель — *κύριος* чи *τροστατήν*). По-третє, у державному процесі позивач не одержував ніякого матеріального зиску, оскільки справа стосувалася не особи, а держави, на користь якої винним і сплачувався штраф у разі, винесення судом відповідного рішення.

На відміну від державної, приватна справа мала наслідком отримання позивачем матеріальної вигоди. адже в разі виграшу процесу він отримував предмет спору або матеріальне стягнення з відповідача у встановленому судом розмірі. Хоча інколи були й деякі форми державних процесів (наприклад, фасис або апографа), у яких позивач отримував матеріальну винагороду. По-четверте, при державному процесі позивач за рішенням суду міг бути оштрафований (в Афінійській державі розмір штрафу становив 1000 драхм), якщо, при голосуванні при винесенні рішення у справі, на його боці виявлялося менше 1/5 голосів суддів, а у випадку трикратно повторення невдалих звинувачень такий позивач позбавлявся на майбутнє права подавати їх (а отже піддавався атімії й, відповідно, ставав *ατιμόν*). У приватних позовах позивач, що не одержав на свою користь 5-ї частини голосів, платив відповідачеві епобелію (*επὸβελίαν*), тобто шосту частину (в Афінах — обол з драхми) від суми позову. По-п'яте, приватну справу позивач міг за власним волевиявленням припинити, не дожидаючись рішення суду. А державний процес він повинен був довести до кінця, бо у противному випадку міг каратися значним штрафом: 1, нарешті, по-шосте, на початку приватного процесу позивач мусив сплатити судові мито, а при державному — ні (за виключенням деяких окремих випадків).³⁹

За свідченням давньогрецького лексикографа Поллукса,⁴⁰ державний процес (*γραφία*) здійснювався у справах про вбивство, навмисне завдання тілесних пошкоджень, отруєння, перелюбство, образу словом, невіру в богів, прийняття або дачу хабара, військові злочини, безшлюбність чоловіків, неробство, фальшиве засвідчення скарги, самовільне присвоєння прав громадянства, внесення на розгляд Народних зборів законопроекту, який суперечив нормам звичаєвого права або завдавав шкоди громадянському колективі, неналежне виконання послом своїх обов'язків, яке призвело до негативних наслідків для держави, що його послала, тощо.

На відміну від державного, приватний процес (*δικαί*) розпочинався в разі скоєння таких діянь як образа дією, зокрема через побиття, наклеп, завдання матеріальних збитків, крадіжка, неповернення боргу, невилплата грошей за житло, відмова здійснювати оплату за проживання, неналежне виконання своїх обов'язків опікуном, відмова від виконання зобов'язань цивільноправового характеру, відмова від утримання непрацездатних батьків, незаконне одержання зиску, скоєння низки найтяжчих злочинів (*ἀδικίαι* — буквально «гріх перед богами»), скоєння злочину серед дня тощо. Приватним вважався й процес *βεβαίωσησος* (βεβαίωσησος) — процес, який порушувався покупцем проти продавця, якщо третя особа оспорує правильність акту купівлі-продажу (пред'являє права на продане), а особа, що продала, не підтверджує своїх прав на річ.⁴¹

Але, як зазначав В.В. Латишев, поняття про процес державний та приватний все ж не були чітко розмежовані і в багатьох випадках лише позивач своєю волею вирішував який процес розпочинати.⁴² Давньогрецький оратор Демосфен в одній з своїх промов ілюструє цю свободу дій, яку мав позивач, таким чином: «Законодавець Солон вважав за необхідне, щоб ніхто не був позбавлений можливості домогтися правосуддя, як кожному можна. Як же це здійснити? Якщо дати багато способів законного переслідування кривдників. Візьмемо для прикладу злодійство (крадіжку). Ти сильний та впевнений у собі? Відведи кривдника (тобто, злодія) до чи-

новника — небезпека у тисячі (драхм штрафу). Ти надто слабкий? Приведи чиновників і вони це зроблять. Ти боїшся й цього? Почни державний процес. Ти не впевнений у собі та, будучи бідним, не можеш заплатити 1000 драхм? Судись у дієтета і не ризикуватимеш. Усі ці роди процесів різні.»⁴³

Окрім того, за процесуальними особливостями в античних державах Північного Причорномор'я до певної міри вже розрізнялися справи кримінальні та цивільні — *δικαί κατά τινος* і *δικαί πρὸς τινά*. До першої категорії справ відносилися такі, що були спрямовані особисто проти обвинувачуваного і мали наслідком його покарання за скоєний ним злочин. До другої категорії справ відносили тяжби щодо певного спірного предмету як об'єкту права власності. Такі справи мали наслідком присудження прав, пов'язаних із власністю на нього, одній із сторін, але не особисте покарання відповідача.

Наприклад, за згадкою Полідевка, якщо особа, купивши будинок або ділянку землі й дізнавшись про існування третьої особи, що оспорує угоду, зверталася до суду із скаргою на продавця, розпочинався процес «про міцність володіння». Особі, яка оспорювала угоду належало довести своє право на продаж. Якщо ж вона не змогла підтвердити його, то підлягала відповідальності за незаконне присвоєння права власності. Якщо позивач програвав справу, спірне майно присуджувалося особі що виграла, а особа, що програла, повинна була сплатити штраф за «неправдивий донос» (безпідставне обвинувачення).⁴⁴ Нині така дія, яка полягає у відібранні за рішенням суду купленої речі на користь третьої особи, у цивільному праві називається евікцією.

В античних державах існували й певні особливі форми процесів, що відрізнялися від інших за способом порушення справи. Це *εἰσαγγελία*, пробола, фасис, апографа, апагога, ефегесія та ендейксія. Цілком ймовірно, що подібні форми були поширені й у державах Північного Причорномор'я.

Під *εἰσαγγελίᾳ* (εἰσαγγελία) розумілося звернення до вищих урядових органів, Народних зборів або до Ради про обґрунтування обвинувачення у конкретній справі, яке не могло бути здійснено в нормальному процесуальному порядку.

Εἰσαγγελία застосовувалася у випадках: а) коли дія, взагалі кримінально некарана, через особливі обставини ставала в даному конкретному випадку небезпечною для держави (наприклад, херсонесит, що брав у гавані в борг гроші у низки осіб і знищив закладене майно, шляхом *εἰσαγγελίᾳ* засуджувався до страти); б) у випадках, коли те або інше діяння оголошувалося Народними зборами злочинним, без встановлення покарання або порядку притягнення до відповідальності (наприклад, рішення Народних зборів про те, що усякий громадянин, який тікає від безпеки, що загрожує державі, вважається державним зрадником); в) коли встановлене законом покарання в даному конкретному випадку уявлялося недостатнім (зокрема, у випадку сукупності злочинів); г) коли звичайного обвинувачення не можна було обґрунтувати з якихось особливих обставин даної справи (наприклад, якщо особа, що висуває обвинувачення, була не правоспроможною виступати позивачем у суді); д) у всіх випадках, коли ініціатор справи вважав *εἰσαγγελίᾳ* більш доцільною, ніж звичайний процес.

При зверненні до Ради остання перевіряла підстави для прийняття ейсагелії, якщо визнавала їх прийнятними, призначала день розгляду питання за суттю. Після заслуховування у цей день обох сторін, якщо Рада визнавала можливим обмежитися штрафом, вона одразу ж призначала покарання. Якщо ж вона вважала за потрібне застосувати більш суворе покарання, то передавала справу до належного суду (зазвичай до суду дикастів), призначала громадського позивача та вказувала судові, якими нормами він повинен керуватися у ході розгляду справи.

Однак, траплялися й випадки безпосереднього винесення Радою смертних вироків. Провадження перед Радою у цих випадках заміняло попереднє провадження перед архонтом. (В Афінах за законом Тімократа, у випадках, коли справа не була передана до суду самою Радою 500, цей обов'язок покладався на спеціальних посадових осіб (еліфів), яким передавався заарештований.) Передача справи повинна була здійснитися у 30-денний термін. Позивачем у цьому випадку міг виступити будь-який громадянин.

У деяких випадках Рада передавала питання на розгляд Народних зборів. Звернення до Екклесії здійснювалося через архонтів (окрім першого). Після заслухання ораторів, що виступали за й проти внесеної пропозиції, проводилося голосування з питання про прийнятність ейсагелії. При цьому заслуховувалася думка Ради. У результаті голосування: а) ейсагелія визнавалася неприйнятною; б) справа передавалася до суду, причому відразу призначалися громадські обвинувачувачі; в) справа приймалася до розгляду Народними зборами за суттю й призначався день, коли вона мала розглядатися. Однак, траплялися й випадки негайного винесення Народними зборами смертних вироків. При судовому розгляді справ, переданих у порядку ейсагелії, у судовому засіданні повинно були брати участь широке коло суддів (в Афінах — 1 000 геліастів).

Ейсагелія на користь привілейованих осіб являла собою провадження у справі на користь вдів, сиріт тощо, яке офіційно розпочиналося трьома першими архонтами. За незначні провини на винних осіб архонт одноосібно міг накладати грошові стягнення. У більш серйозних випадках — у п'ятиденний термін винного викликали до відповідного суду.⁴⁵

Пробола (πρόβολη) — процедура перед Народними зборами, аналогічна ейсагелії, але, така, що застосовувалася лише у певних випадках (у справах про злочини, здійснені під час свята на честь Діоніса, за обвинуваченням громадян у скоєнні посадових злочинів тощо). Пробола не лише спричиняла передачу справи до компетентного суду, але й надавала позивачеві право: а) посилатися на рішення Народних зборів як на доказ (у всякому разі, в справах, пов'язаних зі святами на честь Діоніса); б) вимагати для відповідача підвищеного покарання⁴⁶ (наприклад, якийсь ольвінопіліт за образу його під час свят Діоніса іншим громадянином міг вимагати від суду, куди в порядку проболи була передана справа, навіть застосування до обвинувачуваного страти).

Фасисом (φασίς, φαίσις) іменувався позов фіскального характеру щодо порушення торговельного або митного законодавства. Справа порушувалася за доносом приватної особи про порушення фінансових інтересів держави, зокрема, про несплату податей, мит або орендних грошей, контрабанду, зловживання у хлібній торгівлі, недобросовісну опіку (напри-

клад, якщо опікун не віддавав в оренду нерухомість опікуваних або віддавав за низькою ціною, отримавши хабара від орендаря). У випадку, якщо суд визнавав донос справедливим, доносчик одержував винагороду у вигляді 1/2 конфіскованого майна відповідача або накладеного на нього грошового штрафу. Від ейсагелії (εἰσαγγελία) такий донос відрізнявся місцем (фасис в Афінах подавався до суду геліастів, а ейсагелія — до Ради чи Народних зборів) та предметом.

Апографою (ἀπογραφὴ) називалася скарга на приватну особу, яка без належних підстав володіла певним майном, власником якого була держава. Свою назву така скарга отримала від того, що до неї додавався опис майна, яке підлягало конфіскації на користь держави. У випадку визнання справедливості скарги, особа, що порушила справу отимувала частку майна, яке конфісковувалося, але яку саме — точно невідомо. За свідченням Демосфена,⁴⁷ донощику передавалися три частини, але які саме — невідомо.

Апагоа (ἀπαγωγή) являла собою прискорене провадження з арешту злочинця. Така форма порушення справи застосовувалася переважно у випадках здійснення злочинів, спрямованих проти життя чи майна: вбивства, крадіжки, пограбування, викрадення людей тощо. Застосовувалося по відношенню до раніше засуджених убивць, які самовільно повернулися з вигнання, за обвинуваченням у релігійних злочинах, у справах про державну зраду, про дезертирство, про погане поводження з батьками, до небезпечних злодіїв та перелюбників. У всіх випадках при захопленні на місці злочину (εἰς αὐτοφώρῳ) або безпосередньо після його здійснення провадження розпочиналося затриманням злочинця. Затримані передавалися спеціальним посадовим особам (в Афіській державі називалися еліфами). Злочинці, що зізналися, піддавалися цими посадовими особами страті (якщо за даний злочин загрожувала страта). Інших еліфи передавали до суду, де будь-який громадянин міг виступити обвинувачувачем.

Ефегесією (εφεστῆσις) називалося звернення до відповідних посадових осіб з вимогою арешту злочинця. В подальшому процес відбувався тим же чином, що й при апагозі.⁴⁸ Найчастіше ефегесія застосовувалася до приховувачів вигнанців, які самовільно повернулися на батьківщину, а також до викрадачів державного майна.⁴⁹

Ендейскія (ενδειξις) — це процес проти осіб, що незаконно привласнили собі права громадянина або таких, що ухилялися від виконання громадянських обов'язків (наприклад, осіб, які не повністю сплатили платежі на користь держави), проклятих або позбавлених прав, що з'являлися у таких місцях, куди їм був заборонений доступ (у храмі, на агорі), також проти голови Народних зборів, в разі, коли він незаконно противився голосуванню,⁵⁰ проти наклепників, зрадників тощо. У цьому випадку письмова заява могла подаватися будь-яким громадянином до архонтів (окрім першого).⁵¹ У серйозних випадках (наприклад, у справах про ухилення від державних платежів) така скарга мала наслідком негайний арешт обвинувачуваного.⁵²

Провадження у справі проходило через певні етапи (частини), які нині іменуються стадіями процесу. Вже за часів античності нормами звичаєвого права передбачалася така побудова процесу, яка включала рух провадження в справі шляхом переходу від однієї стадії до іншої, у чому виявля-

лася певна послідовність процесуальної діяльності. Стадії характеризувалися своїми безпосередніми завданнями, що впливали із загальних завдань судочинства, колом органів та осіб, що брали участь у процесі, підсумковими рішеннями.

Процес у справі, розгляд якої мав відбуватися у дікастерії, складався з кількох стадій — відносно самостійних, але взаємопов'язаних між собою, частин процесу, відокремлених одна від одної підсумковим процесуальним рішенням і таких, що характеризувалися безпосередніми завданнями (які впливали із загальних завдань судочинства), колом органів та осіб, що брали участь у провадженні в справі, порядком (формою) процесуальної діяльності (процесуальною процедурою) та характером процесуальних відносин. Перша з них — порушення справи — відбувалася за письмовою скаргою до відповідного магістрату (ληξις δικης, λαγγάνειν δικην). Якщо позивач та відповідач були громадянами різних держав, то за принципом, розповсюдженим в усьому еллінському світі, судочинство мало відбуватися у полісі відповідача.

Скарги до Ради (рідше до Народних зборів) могли подаватися не лише вільними, але й рабами. За донос, що підтвердився, раб одержував волю (у випадках, коли йшлося про скоєння злочинів проти держави), співучасник даного злочину — звільнення від відповідальності, треті особи — грошову винагороду. У випадку, коли Рада визнавала донос досить обґрунтованим, вона одразу ж виносила постанову щодо арешту обвинувачуваного та передачі справи до суду і призначала громадських обвинувачувачів. Донощик на суді не фігурував. Якщо справа визнавалася недостатньо з'ясованою, Рада (або Народні збори) призначала слідчих (в Афінах вони називалися шететами), звичай, з найповажаніших громадян, які розслідували справу у розшуковому порядку. За їхньою доповіддю виносилася постанова або про припинення справи, або про передачу її до суду. В останньому випадку одразу призначалися громадські обвинувачувачі. Ця процедура застосовувалася головним чином у справах про державні та релігійні злочини. В останньому випадку донос подавався першому архонтові, що водночас виконував функції верховного жерця, який і здійснював попереднє розслідування.⁵³

При поданні скарги у деяких випадках стягувалися судові мита. В разі порушення приватної справи стягувалася пританея (πρῦτανείον) — судове мито, що сплачувалося обома сторонами (позивачем та відповідачем). Сторона, яка прогнала процес, мусила повернути суму мита стороні-переможниці. У державних процесах символічне судове мито, яке називалося парастасією (παράστασις), сплачувалося лише позивачем. Іноді з нього могла стягуватися пританея, але лише у випадку, коли за законом позивач мав отримати частину штрафу, що стягувався із засудженого, або частину його конфіскованого майна.

Друга стадія процесу, що називалася просклесією (πρόσκλησις), полягала у заклику до відповідача з'явитися у визначений день до магістрату, в компетенції якого знаходився розгляд справи. Цей виклик здійснювався на вулиці чи площі у присутності клетерів — понятних (κλήτηρες), які у випадку неприбуття відповідача до суду мали свідчити про те, що заклик було здійснено. В такому разі судочинство могло відбуватися й без присутності обвинуваченого (відповідача), звичайно не на його користь.

Інколи до обвинуваченого міг бути застосований попередній арешт. При цьому в певних випадках його могли звільнити під грошову заставу (ἐγγύησις), яка вносилася поручителями.

Третя стадія — анакрісія (ανακρίσις, causae cognitio) — являла собою попереднє слідство. На початку позивач оголошував своє бажання передати справу на розгляд суду магістрата, або ж безпосередньо до суду присяжних. В останньому випадку обидві сторони мали підтвердити свої свідчення спеціальною присягою — діомосією чи антомосією (διωμοσία, ἀντομοσία). Обидві сторони повинні були надати докази своєї правоти: закони (νόμοι), усілякі документи (μάρτυρες), показання свідків (συνθημαί), свідчення лікарів, свідчення рабів, отримані під час катування (βάσανος), клятви (ἄρκος) тощо.⁵⁴ Клятви приносились як в кримінальних справах, так і в справах з майнових спорів. Кожен, хто приносив клятву, передбачав у ній те покарання, якого він зазнає в разі її порушення.⁵⁵

Як свідки могли виступати лише вільні особи — громадяни чи іноземці. Не могли давати свідчення жінки, неповнолітні (тобто ті, які не досягли 18 — річного віку) та близькі родичі сторін.

З античних полісів Північного Причорномор'я відомі випадки тиску на свідків за допомогою магії, що було проявом марновірства, притаманного правосвідомості населення,⁵⁶ яке знаходило свій вияв на побутовому рівні. Так, завдяки публікації Е.Р. Штерна до наукового обігу введено графіті з Херсонесу: «Діодоре, нехай пожере тебе вогонь» (Διόδω(ρ)ός, σοι πῦρ εἶη). На думку відомого епіграфіста В.П. Яйленка, цей напис є швидше за все передсудовим магічним наговором⁵⁷ (хоча не всі дослідники пов'язують це графіті із судом). Мабуть більшість населення широкі вірили у дієвість таких магічних наговорів і тому інколи використовувала їх у юридичному побуті.

Датоване IV ст. до н.е. графіті подібного призначення знайдено і в Ольвії. Усередині глиняної чашки видряпано слова магічного наговору: «Я зв'язую язика противників по суду та свідків Телесикрата та синів Телесикрата, Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахіллодора та інших усіх, хто разом із ними».⁵⁸ М.В. Скржинська вважає, що такі наговори найчастіше заковували в могили з метою віддати богам підземного царства поименованих у написі людей. Греки, очевидно, вірили у здатність померлих завдавати шкоди живим.⁵⁹

Свідчення, отримані від очевидців, давалися голові суду і за його наказом одразу ж занотовувалися. Іноді, за наявності поважних причин, свідчення могли надсилатися вже у записаному вигляді через довірених осіб. Особисті свідчення називалися мартиріями (μάρτυρία), письмові свідчення відсутніх, автентичності яких обов'язково повинна була потверджуватися спеціальними свідками, іменувалися екмартиріями (ἐκμάρτυρία).

Свідчення рабів неодмінно повинні були одержуватися за допомогою катування (биття бичами із шетини, заливання оцету в ніздрі, підвішування на мотузках, прикладання до боків розжареної черепиці тощо). Одна сторона мала право вимагати від іншої рабів на катування або пропонувати своїх (πρόκλησις εἰς βάσανον). Відмова при цьому була не вигідною, оскільки могла бути використана противною стороною як доказ страху і невпевненості у правоті. Прикладом може служити описана Ісократом у його Трапезитській промові справа боспорського громадянина Сопеїда (IV ст.

до н.е.), у якій позивач звинувачує відповідача у переховуванні раба-свідка.⁶⁰ Катування раба здійснювалося в присутності обох сторін. Свідчення допитуваних заносилися до протоколу.

Зважаючи на близькість основних рис процесуального права більшості еллініських держав, цілком ймовірно вбачається припущення щодо наявності в античних полісах Північного Причорномор'я випадків застосування на стадії анакрисії ордалії — «божого суду». Відомо, наприклад, що в Афінах різновидом ордалії була аксиномантія — (від гр. *αξινα* — сокира і *μαρτυρα* — пророцтво), пророкування за допомогою сокири. Вона застосовувалася з метою виявлення дійсного винного серед підозрюваних у якомусь злочині. Для цього сокиру встромляли в стовп, після чого вимовлялися імена запідозрених у скоєнні злочину: при чиему імені сокира поворухнулася, той і вважався винним.⁶¹

Після закінчення попереднього слідства всі документи, свідчення та інші докази складалися до окремих для кожної сторони мідних чи глиняних посудин — *εχίν* (*εχίνοι*) — і одразу ж опечатувалися.⁶² З цього моменту сторони вже не могли додавати докази і під час судового розгляду посилятися на документи, які не знаходилися в їхніх *εχίναх*.

У випадку, коли обвинувачений чи відповідач на попередньому слідстві прямо визнавав скаргу правильною чи неправильною процес йшов «прямым шляхом». Ця форма процесу визначалася терміном «ейфідікія» (*εὐφιδικία*). Але, водночас, йому надавалося право подати зустрічний позов — письмовий протест (*παράγραφῆ*) щодо неправильності скарги. Такий протест розглядався судом у першу чергу (відтоді відповідач вже виступав у якості позивача і тому мав слово першим). Тепер, якщо перший позивач не міг довести необґрунтованість його звинувачень, справа припинялася. У протесті відповідач міг заявити, що скарга є безпідставною, або що суд вже розглядав цю справу і виправдав його, або що вичерпано строк давності (*πρόσθεσις* — 5 років), що справу розпочато з порушенням процедурних норм (наприклад, шляхом ісангалії замість *γραφῆς παρανόμων* чи як *δίκη δημοσία* замість *δίκη ιδία*), або не в тому магістраті, якому вона підсудна. Після розгляду протесту у випадку його програшу справа проти відповідача тривала звичайним порядком.

Далі в перебігу попереднього слідства обидві сторони могли за допомогою свідчень доводити, що справа не підлягає судовому розгляду (*διαμαρτυρία*). Однак, проти такого заперечення позивач або відповідач міг подавати протест (*ἐπίσκηψις*), внаслідок якого виникала нова справа — *δίκη ψευδομαρτύρων* проти осіб, які дали неправдиві свідчення, і лише по закінченні її на користь скаргника поновлювалася справа, з якої все розпочалося.

Якщо подібні перепони прямому ходу процесу ставилися з боку відповідача і закінчувалися не на його користь, то, зазвичай, шкодили йому, оскільки були доказом його неправоти. Таким чином, через подібні зволікання попереднє слідство могло продовжуватися протягом тривалого часу.

Однак, існувала категорія справ, які повинні були вирішуватися не пізніше, як за один місяць від дня подання скарги (*δίκη ἐμπενοί*). Це були справи щодо приданого (*δίκη τροικός*), торгівельні справи (*δίκη ἐμπορικῆ*), справи про несплату податків чи неправильний їхній розподіл.⁶³

Наступною, четвертою, стадією процесу було судочинство — безпосередня діяльність суду по здійсненню правосуддя. День засідання суду (*ἡ κούρια*) призначався після закінчення попереднього слідства та відомлявся за кілька днів наперед. Засідання розпочиналося з принесення жертв та молитви. Викликалися сторони. Секретар зачитував скаргу позивача та виправдання відповідача, після чого сторони виголошували свої промови.

Перше слово надавалося позивачеві. У випадку, коли в одній справі виступало кілька позивачів, першим виступав найстарший з них. Відповідач же (або його захисник) повинен був висунути аргументи на свою користь, які заперечували свідчення пошукувачів у єдиній промові. У приватних справах обидві сторони виголошували по одній промові, у державних — по одній. У більшості процесів для виголошення промов призначався певний час, який контролювався за допомогою водяного годинника — *κλεψυδρία* (за якою наглядав спеціальний службовець (*ὁ ἐφοῦ ὕδρον*)). Обом сторонам надавалося порівну часу, але конкретна тривалість його визначалася залежно від обсягу та важливості кожної окремої справи. На час читання законів, заслуховування свідчень, зачитування інших документів *κλεψυδрия* зупиняли. Інколи, щоб показати свою впевненість у правоті справи, оратори пропонували противнику говорити додатково у час, наданий для їх власної промови, але це, звісно, було лише риторичним прийомом.

Незважаючи на те, що згідно з законом вимагалось, щоб кожен громадянин сам вів свою справу, на практиці обидві сторони часто запрошували захисників.⁶⁴ Зазвичай до цього вдавалися особи, які самі були нездатні відстояти свої права. За оповіддю Демосфена, син одного з таких громадян, виступаючи у суді, говорив: «Батько мій міг би захищатися перед вами, судді, одними явними доказами убогості та незнання. Він не більше, як простий вагар у Піреї. Робота ця, не говорячи вже про бідність, не дозволяє займатися позовами».⁶⁵ У такому випадку сам позивач або відповідач виголошували лише короткий вступ. Нерідко позивач чи відповідач особисто виголошували завчені на пам'ять промови, наперед складені досвідченими ораторами-логографами.⁶⁶

Під час промови оратори мали у своєму розпорядженні усі представлені впродовж попереднього слідства документи та письмово зафіксовані свідчення, які у разі необхідності просили зачитати секретаря. Вони могли також звертатися до свідків, які мали бути присутніми у суді та підтверджувати свідчення, дані під час попереднього слідства.

Обидві сторони у своїх промовах вдавалися до всіх можливих заходів, щоб схилити суддів на свій бік, часто при цьому не гребуючи ніякими можливостями для дискредитації супротивників. Лікург у своїй промові (331—330 р. до н.е.) проти Леократа, який звинувачувався у державній зраді, звертаючись до дікастів, заявляв: «Я буду справедливо вести обвинувачення, не відступаючи від істини та не відволікаючись від сутності справи. Адже більшість людей, які виступають перед вами, вчиняють безглуздо — вони або ж висловлюють тут свою думку відносно державних справ, або ж виступають з обвинуваченнями та наклепами з будь-якого іншого приводу, тільки не про те, відносно чого вам треба буде голосувати».⁶⁷

На судовому слуханні, що відбулося в Афінах у 330 р. до н.е., Есхін, який виступав проти пропозиції Ктесіфонта нагородити Демосфена золотим вінком за особливі заслуги перед громадою, у своїй промові «Проти Ктесіфонта» заперечував права Демосфена не лише на нагороду, але й на права громадянства,⁶⁸ аргументуючи свою позицію матеріалами, компрометуючими його діда⁶⁹ афінянина Гілона: «Гілон передав ворогам Німфей, місто на Понті, яке перебувало тоді під владою нашої держави, і після доносу (ейсагелії) втік із міста, будучи засудженим до смерті. Не підкорившись вироку, він прибув на Боспор, отримав там у дарунок від тирана містечко, іменоване Кепами, та одружився з жінкою, шоправда, багатою, присягаюся Зевсом, яка принесла у придане багато золота, але родом скіфянкою. Від неї у Гілона народилися дві дочки, яких він прислав сюди (до Афін) з великими грошима. Одну він видав за особу, яку я не назву, щоб не викликати ненависть багатьох, а з іншою одружився, всупереч державним законам, Демосфен з дему Пеанію; від неї й походить прогноза та сікофант Демосфен». Таким чином Есхін прагнув переконати суддів, що Демосфен з боку діда — «повинен бути ворожо налаштованим до народу, оскільки ви засудили його до смертної кари, а з боку матері — скіф, варвар, який є елліном лише за мовою».⁷⁰ Хоча, дехто з сучасних дослідників вважає інформацію щодо зради Гілона, надану судом Есхіном, цілкомовитою неправдою.⁷¹

Виступи позивача та відповідача переривалися читанням свідчень очевидців, які бралися з ехін. При цьому запрошені сторонами свідки мали ще раз присягнути у своїй правдивості. Виступаючи у справі проти Леократа, Лікув перед тим, як надати судовим служителям слово для зачитування записаних свідчень, наголошував: «...Ви, громадяни, добре знаєте про хитрування обвинувачуваних та про їхнє прагнення до виправдання. І вам чудово відомо, що за допомогою грошей або послуг їм вдавалося переконати багатьох із свідків забути про те, що відбулося, або не прийти на слідство, або знайти якийсь інший привід. Вимагайте тому, щоб свідки вийшли і щоб вони не барилися, і щоб хабарі не були для них дорожчими за вас або державу. І нехай вони повідомлять батьківщині уся істину та правду і не покинуть свого місця... Або вимагайте, щоб вони, відповідно закону, доторкнувшись до святинь, під присягою заперечували свою обізнаність у цій справі. Якщо ж вони не забажають зробити ні того, ні іншого, то в ім'я вас, законів та демократії ми змусимо їх».⁷²

Часто оратори усіяко зверталися до суддів, намагаючись розчулити їх, приводили до суду малолітніх дітей, дружин, літніх батьків, які ридали та молили суддів бути «милосердними та справедливими». Хоча, звичайно, були й особи які поводитися достойно.

Після виступів позивача та відповідача з дозволу суду допускалися «репліки» сторонніх осіб на підтримку однієї з сторін. Такі промови називалися девтерологіями. Цікавий приклад з девтерології, написаної досвідченим юристом Гіперідом наведено А.П. Стояновим: «...Я сказав усе або майже все, що могли почути ви, судді. Але мій обвинувачувач — людина досвідчена у судовій боротьбі та звична до слова — залучив собі помічників, щоб згубити громадянина, наперекір усякій справедливості. У свою чергу, прошу та благаю я вас, судді, про дозвіл закликати таких людей, які могли б підтримати мене у цьому важливому спорі. Вислухайте

поблажливо того з родичів або друзів моїх, хто прийде виручати вашого співгромадянина: просту й некрасномовну людину, яка змагається тут не за життя своє — це було б не важливою справою, — але за позбавлення від вигнання, але за право поховати кістки свої у рідній Аттиці. Якщо лише ви дозволите, судді, то я зараз же закличу кого-небудь на допомогу. Підіймайся сюди, Феофіле, та скажи за мене що можеш. Суд дозволяє тобі».⁷³ Захисники, які таким чином залучалися до справи, називалися синегорами (συνήγοροι). А.П. Стоянов вважає, що, оскільки «промова їхня могла торкатися головної сутності справи, доводити фактичну вірність та юридичну обґрунтованість цілої претензії» то синегори за своєю роллю «найменше різняться від сучасних адвокатів».⁷⁴ Юридичне становище такого оратора надзвичайно логічно визначено Есхіном, який говорив, що «синегор не відповідає за промову, виголошену ним на суді, тоді як свідок відповідає за свої свідчення».⁷⁵

Окрім синегорії, давньогрецький процес знає й ще одну форму захисту — параклетію. Удавалися до неї в разі, коли власний захист сторони міг, з більшим або меншим успіхом, досягти головної мети — переконати суддів у своїй правоті. Вимагалось одне: роз'яснити якусь окрему обставину, підкріпити певну тезу в промові позивача або відповідача, розчулити диакстів картиною незаслужених злигоднів, зобразити моральні якості або громадянську доблесть особи. Відмінність параклета від свідка полягала у тому, що він міг говорити лише про факти, які не увійшли до свідочьких показань. Найчастіше вони просто свідчили про «правдивість» і «чесність» позивача або відповідача, характеризували його з позитивного боку.⁷⁶

Після закінчення судового розгляду відбувалося таємне голосування суддів без попередньої наради їх між собою шляхом закритої подачі голосів. Для виправдання підсудного судді кидали до спеціально призначеної для цього посудини цілі жетони для голосування — псефи (ψήφος λευκή, πλῆρης, ἀτρητος), для засудження — просвердлені (ψήφος μέλαινα, διατετρπημένη).⁷⁷

У більш ранній період кожен суддя, ймовірно, отримував по два псефи (цілому та з отвором) і мусив покласти, висловлюючи свою точку зору, один — до мідної (καδίσκος κύριος), інший — до дерев'яної посудини (καδίσκος ἄκυρος).

При розкопках ольвійського дікастерію в кількох його приміщеннях та у дворі було знайдено сотні невеликих глиняних кружків, багато з яких мали отвори. Вони інтерпретовані дослідниками як псефи, що служили для голосування.⁷⁸ Ця інтерпретація знайшла безсумнівне підтвердження у 1969 році знахідкою в одному з підвалів дікастерію двох справжніх бронзових псефів (це поки що єдина така знахідка, виявлена поза Афінами). Єдина їхня відмінність від аттичних полягала в написі «ερα» (замість «ψήφος ἄκυρος» на афінських жетонах), рельєфно викарбованому у прямокутному клеймі.⁷⁹ На думку Ю.Г. Виноградова, або ж дані псефи слугували для голосування під час особливо важливих процесів, пов'язаних зі злочинами проти релігії, або ж — що менш ймовірно — ольвійській дікастерії знаходився під особливим покровительством божества.⁸⁰

Після закінчення процедури голосування дікастів підраховувалася кількість цілих та просвердлених псефів у першій посудині та відповідно до результату оголошувався вирок. Каміні у другій посудині могли пере-

раховуватися для контролю у разі виникнення сумнівів. При голосуванні у приватних справах, наприклад, справах про спадок, кількість посудин дорівнювала кількості претендентів на спадщину. Наслідок голосування оголошувався головою суду.

При рівній кількості голосів відповідач вважався виправданим. Такі випадки могли траплятися і при непарній кількості суддів коли деякі з них, вважаючи справу непевною, утримувались від голосування та клали обидва камінця до дерев'яної посудини. При розгляді державних справ позивач, якщо він не отримав навіть 1/5 частини від загальної кількості голосів, мусив сплатити значний штраф (в Афінах — 1000 драм; щодо держав Північного Причорномор'я джерела не дають можливості визначити розміри штрафу) та втрачав на майбутнє право виступати з подібними позовами. Якщо ж розглядалася приватна справа, позивач у подібному випадку сплачував епобелію (ἐπὸ βελίαν) — грошову компенсацію на користь відповідача.

Стосовно наслідків проголошеного вироку всі процеси поділялися на дві категорії: «цініми» (ἀγῶνες τιμητοί) та «нецініми» (ἀγῶνες ἀτιμητοί). Цінімими вважалися такі процеси, у котрих покарання (τίμημα) визначалося власне судом (або тому, що його вид та розмір не передбачався законом, або тому, що суддя надавала можливість вибрати одне з двох покарань чи самостійно визначити розміри штрафу). У такому випадку після першого подання голосів, якщо вердикт був обвинувачувальний, здійснювалося додаткове голосування відносно міри покарання (ὁ τι χρὴ παθεῖν ἢ ἀποτίσαι). При цьому судді мали право радитися між собою. Міра покарання могла пропонуватися як позивачем (ἐπιγράφουσι τιμῆμα), зазвичай, у своїй письмовій скарзі, так і відповідачем (ἀντιτιμᾶσθαι, τιμᾶν ἑαυτῶ). Відповідачеві не вигідно було пропонувати застосування повідношенню до себе надто малого покарання, бо в такому разі судді могли схилитися на бік покарання, яке пропонував позивач. Нецініми процеси — ті, у яких міра покарання передбачалася діючими законами та постановами, а у приватних справах відносно змісту судового рішення існувала попередня домовленість між сторонами.⁸¹

Оскільки інстанційної системи судів тоді ще не існувало, рішення суду вважалось остаточним. Апеляція на висновок дікастів була неможливою. Лише в разі прийняття судового рішення без участі звинуваченого останній міг звертатися (εφεσις) до суду з заявою про те, що на надані ним пояснення його відсутності не було звернено належної уваги або, що він не надав відповідних пояснень з поважних причин.⁸²

Нарешті, останньою, п'ятою стадією процесу було виконання вироку. Виконання судового рішення покладалося на магістратів. До нашого часу не збереглося пам'яток права держав Північного Причорномор'я, які б містили відповідні норми, але відомі джерела подібного змісту, що походять з інших грецьких полісів. Так, за делоським законом (бл. 250 р. до н.е.) у випадку накладення штрафу «агораноми повинні стягнути необхідну суму грошей протягом 10 днів, починаючи з дня винесення вироку, і звільняються від необхідності давати в цьому звіті. Якщо вони не в змозі будуть виконати це, вони, давши в тім присягу, передадуть винного та його майно в розпорядження того, хто здійснив донос; виклавши всю справу на дерев'яній дошці, вони передадуть її до архіву ради...».⁸³

З нарративних та лапідарних джерел відомо про спеціальних чиновників, що виконували судові вироки в Афінах, Галікарнассі, Ясосі, Гортинах. Тут неодноразово згадуються практиори (πράκτορες) та полети (πώληται),⁸⁴ в Афінах — ендеки (ένδεκα), які, окрім виконання призначених судом тілесних покарань та нагляду за місяцями ув'язнення, мали й інші обов'язки. Смертні вироки виконувалися, ймовірно, служителями або катом (δῆσιος, δηροκόμος, ὁ ἐπί τοῦ δρούματος), який проживав за межами міста.⁸⁵ В окремих державах існували також особливі відомства, на кшталт архівів, до яких повинні були вноситися судові рішення (а також скарги), і де вони зберігалися протягом тривалого часу. Працівники цих установ іменувалися мнемонами (μνήμονες), ієромнемонами (ιερομνήμονες), епістамими (ἐπιστάται) тощо.⁸⁶

Отже, процес в античних державах Північного Причорномор'я мав яскраво виражений обвинувально-змагальний характер. Йому були притаманні приватне переслідування, у якому сам позивач вживав заходів до захисту своїх прав. Увесь обвинувальний процес ґрунтувався на самодіяльності сторін. Порушення справи відбувалося за скаргою потерпілого. Позивач сам збирав докази, і він же повинен був попідкуватися про доставлення відповідача до суду. Судовий розгляд був змагальним та гласним. Справа вирішувалася на основі надання сторонами доказів.

Окрім того, якщо сприйняти за доведене припущення, що система судових органів та процесуальне право у північнопонтійських державах були в головних своїх рисах близькими до інших полісів середземноморського регіону, зокрема, Афин, цілком можливо дійти висновку, що тут вони також досягли значного рівня розвитку, задовольняли тогочасні суспільні потреби і відповідали ступеню розвитку держави.

¹ Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України // Право України. — 2004. — № 8. — С. 3.

² Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с о. Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 79.

³ Правосуддя с формою захисту права судовою владою, де рішення суду є актом правосуддя із захисту права, що порушене або оскаржується (Див.: Притика Д.М. Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — С. 19).

⁴ Буйских А.В. К вопросу о действии в Ольвии закона Клеарха // Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии. 5—9 сентября 1994 г. с. Парутино. — Николаев: Ин-т археологии НАН Украины, Управление культуры Николаевской области, 1994. — С. 23—25; Meiggs R., Lewis D. A Selection of Greek Historical Inscriptions. — Oxford, 1969. — P. 45.

⁵ Карышковский П.О. Ольвия и Афинский союз // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1959. — № 3. — С. 57—100; Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1981. — № 2. — С. 70, 89; Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 77; Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 141; Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 69.

- ⁶ Глускина Л.М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н.э. по судебным речам Демосфеновского корпуса // Демосфен. Речи. Т. 2. — М., 1994. — С. 466.
- ⁷ Диль Э.В. Ольвийская чашка с наговором // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1915. — № 58. — С. 48, прим. 1.
- ⁸ Стоянов А.П. История адвокатуры у древних народов. — Харьков: Тип. ун-та, 1869. — С. 21.
- ⁹ Паршиков А.Е. Организация суда в Афинской державе (V в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 58.
- ¹⁰ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 83.
- ¹¹ Меденцев А.Н. Суд в Древней Греции // Актуальні проблеми держави і права. Вип. 6, ч. 1. — Одеса, 1999. — С. 57.
- ¹² Шкорпил В.В. Пластинка с надписями из Ольвии // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1908. — № 27. — С. 71—73; Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. — М., 1996. — С. 140—141; Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста из эрмитажного собрания // Античная балканистика. — М.: Наука, 1987. — С. 14.
- ¹³ Леви Е.И. Раскопки ольвийской агоры и теменоса // Античное общество. — М., 1967. — С. 163; Карасев А.Н. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1972. — Вып. 130. — С. 37.
- ¹⁴ Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста ... — С. 10—16.
- ¹⁵ Скржинська М.В. Свята Афродіти у Північному Причорномор'ї (VI—I ст. до н.е.) // Київська старовина. — 2003. — № 2. — С. 3—12.
- ¹⁶ Виноградов Ю.Г. Письма из Ольвии // Древний мир. — 2002. — № 3. — С. 58—60; Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. — М., 1996. — С. 140—141.
- ¹⁷ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 236.
- ¹⁸ Скржинская М.В. Венок в античном Северном Причорноморье // Летопись Причорноморья: литература, история, Археология (Херсон). — 2006. — № 6. — С. 119.
- ¹⁹ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 93.
- ²⁰ Карасев А.Н. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР (М.). — 1972. — Вып. 130. — С. 35—44; Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 92—95.
- ²¹ Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста из эрмитажного собрания // Античная балканистика. — М.: Наука, 1987. — С. 10, 14.
- ²² Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI // Материалы и исследования по археологии. — 1953. — № 34. — С. 73, рис. 53.
- ²³ Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста ... — С. 10.
- ²⁴ Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы ... — С. 73, рис. 53.
- ²⁵ Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста ... — С. 13.
- ²⁶ Сарышковский П.О. Ольвия и Афинский союз ... — С. 57—100; Виноградов Ю.Г. Синоп и Ольвия ... — С. 70, 89.
- ²⁷ Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста ... — С. 14.
- ²⁸ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 450. — С. 279.

- ²⁹ Гавриленко О.А. Судові органи античних полів Північного Причорномор'я // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2006. — № 32. — С. 161.
- ³⁰ Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. — СПб.: Алетейя, 1999. — С. 181.
- ³¹ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип. А.Дарре, 1890. — С. 67.
- ³² Herod. V, 95; Plut. Sol. 10.
- ³³ Thuc. I, 28.
- ³⁴ Thuc. I, 78, 143; V, 18; V, 79; VII, 18.
- ³⁵ Herod. VI, 108; Thuc. V, 31.
- ³⁶ Голунский С.А., Карев Д.С. История суда и уголовного процесса. Альбом наглядных пособий. — М.: Юридизат НКЮ СССР, 1938; Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888.
- ³⁷ Педько Ю.С. Юрисдикція // Юридична енциклопедія. Т. 6. Т-Я. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. — С. 490.
- ³⁸ Голунский С.А., Карев Д.С. История суда и уголовного процесса... — С. 8—9.
- ³⁹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 238—239.
- ⁴⁰ Pollux VIII, 40; 31.
- ⁴¹ Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 449. — С. 279.
- ⁴² Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 239.
- ⁴³ Dem. Adv. Androt. 26.
- ⁴⁴ Античный способ производства в источниках ... — № 448. — С. 278—279.
- ⁴⁵ Голунский С.А., Карев Д.С. История суда и уголовного процесса... — С. 9.
- ⁴⁶ Там само. — С. 8.
- ⁴⁷ Dem. Adv. Nicost. 2.
- ⁴⁸ Голунский С.А., Карев Д.С. История суда и уголовного процесса... — С. 8—9.
- ⁴⁹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 241.
- ⁵⁰ Plat. Apol. 20.
- ⁵¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 241.
- ⁵² Голунский С.А., Карев Д.С. История суда и уголовного процесса... — С. 8—9.
- ⁵³ Там само. — С. 9.
- ⁵⁴ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 246.
- ⁵⁵ Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. Харьков: Вища школа; Изд-во при Харьк. Ун-те, 1981. — С. 21.
- ⁵⁶ Гавриленко О.А. Особливості правосвідомості громадян північнопричорноморських держав античної доби // Часопис Київського університету права. — 2006. — № 1. — С. 33.
- ⁵⁷ Яйленко В.П. К публикации свода херсонесских граффити // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и Античного Северного Причорноморья. — М.: Институт всеобщей истории АН СССР, 1987. — С. 229.
- ⁵⁸ Диль Э.В. Ольвийская чашка с наговором // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1915. — № 58. — С. 48, прим. 1.
- ⁵⁹ Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — С. 95—96.
- ⁶⁰ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 209—216; Блаватская Т.В. Очерки политичес-

кой истории Боспора в V—IV вв. до н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 116—127; Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. — М.-Л., 1949. — С. 65—66.

61 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 229.

62 Пащенко О.Ю., Водотика С.Г. 3 історії правоохоронних органів Півдня України. — Херсон: АЙЛАНТ, 1999. — С. 20.

63 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 247—248.

64 Стоянов А.П. История адвокатуры у древних народов. — Харьков: Тип. ун-та, 1869. — С. 21; Шульц Г.Ф. Адвокатура в древних Афинах и один из ее представителей. — Харьков, 1897. — С. 6.

65 Стоянов А.П. История адвокатуры ... — С. 21.

66 Морилло А., Дебена Г. Судебные ораторы в древнем мире. — СПб.: Изд-во Я.Канторовича, 1895. — С. 16.

67 Ликург. Речь против Леократа // Вестник древней истории. — 1962. — № 2. — С. 165.

68 Aesch. III, 171; Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 651; Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — С. 171—172.

69 Жебелев С.А. Афины, Нимфей и измена Гилона // Северное Причерноморье. — М., 1953. — С. 189.

70 Aesch. III, 171—172; Греческие ораторы второй половины IV в. до н.э. Типерид, Ликург, Динарх, Эсхин / Перевод под ред. К.М.Колобовой: Эсхин. Против Ктесифонта // Вестник древней истории. — 1962. — № 4. — С. 223.

71 Мельников О. Нимфей, скифский вождь Саммак и «измена Гилона» // Нумизматика і фалеристика. — 2001. — № 3. — С. 36.

72 Ликург. Речь против Леократа // Вестник древней истории. — 1962. — № 2. — С. 166.

73 Стоянов А.П. История адвокатуры ... — С. 23—24.

74 Там само. — С. 25.

75 Там само.

76 Там само. — С. 26.

77 Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 94.

78 Леви Е.И. Раскопки ольвийской агоры и теменоса // Античное общество. — М., 1967. — С. 163; Карасев А.Н. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1972. — Вып. 130. — С. 37.

79 Карасев А.Н. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1972. — Вып. 130. — С. 38 и сл., рис. 9,3; Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии после Б.В.Фармаковского // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 38, 40, рис. 11.

80 Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста ... — С. 14.

81 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 256.

82 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. — С. 476.

83 Делосский закон о продаже топлива (ок. 250 г. до н.э.) // Античный способ производства в источниках ... — № 429. — С. 268.

84 Aristot. Pol. VII 2p 1321b.

85 Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 257.

86 Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 60.

Розділ Х

СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТОСУНКІВ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОПОНТІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

10.1. Правові засади регулювання міжнародних відносин у Північному Причорномор'ї в стародавній період

Міжнародне право у сучасному розумінні являє собою правову систему, що складається з принципів і норм, якими регулюються правовідносини між її суб'єктами — державами, міжнародними організаціями тощо. Як зауважував Ю.С. Шемшученко, історично виникнення міжнародного права тісно пов'язане з процесами становлення державності.¹ Протягом усієї історії людства це право не лише розвивалося під впливом мінливих економічних та інших міжнародних відносин, а й відповідним чином впливало на ці відносини. При цьому роль міжнародного права постійно зростала.² З його допомогою державами встановлювалися загальноприйнятні стандарти поведінки, воно виступало засобом міжнародного співробітництва у різних галузях суспільного життя.

Питання розуміння і тлумачення походження міжнародного права, його історії, відповідності положень сучасного міжнародного права традиціям і звичаям народів з давньою історією регулювання міжнародних відносин є одними з тих, що впливають сьогодні на правотворчі і правозастосовчі процеси. Суперечливе розуміння історичних цінностей міжнародного права, неврахування особливостей різних правових культур в процесі міжнародного нормотворення часто має наслідком загострення міжнародних конфліктів. Тлумачення сутності міжнародного права з позицій лише однієї сучасної цивілізації призводить до дискримінації, приниження ролі інших культур з глибокою історією правового регулювання суспільних відносин.³ Тому особливо необхідно приділити пильну увагу, зокрема, особливостям міжнародного права, нормами якого регулювалися взаємини античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими державними (протодержавними) утвореннями протягом кінця VII ст. до н.е. — VI ст. н.е.

Відомий український вчений (син адвоката, депутата угорського сейму Емануїла Грабаря, онук визначного закарпатського політичного діяча, правника Адольфа Добрянського), фахівець у галузі міжнародного права В.Е. Грабар справедливо зазначав, що вже з часів сивої давнини скрізь, де люди проживали окремими громадами у більш або менш близькому сусідстві, між цими громадами підтримувалися різноманітні відносини, з яких поступово складається система правил, що мали зовнішньооб'язкове юридичне значення⁴. Це й були норми міжнародного права.

Критерієм виникнення міжнародного права на думку багатьох європейських вчених XIX—XX ст. було існування системи міжнародного балансу сил: створення в міжнародних відносинах за допомогою міжнародно — правового регулювання стану політичної рівноваги. Названий принцип було вперше чітко сформульовано Вестфальським миром 1648 р. Саме тому цей рік найчастіше називають датою народження міжнародного права.⁵ Хоча, як вважає О.В. Буткевич, він був лише поворотним моментом його історії а не її початковим етапом.⁶ Не заперечуючи ролі міжнародного права у встановленні системи міжнародного балансу сил або міжнародної політичної рівноваги, слід зазначити, що окремі елементи цієї системи почали знаходити свій вияв уже на ранніх етапах міжнародно-правового регулювання міждержавних відносин. На думку К. Філіпсона, політика балансування силою була властива усім грецьким державам, постійно і стабільно впливала на створення об'єднань, ліг, союзів та конфедерацій, що врешті призвело до появи міжнародного права в Стародавній Греції.⁷

Т.В. Кашаніна зауважувала, що міжнародне право виникло, насамперед, як засіб для запобігання конфліктам та первісній ворожості і створення можливостей для міжнародної взаємодії: «Вже в глибоку давнину люди стали розуміти, що боротьба, доведена до непримиренності, до такого озлоблення, при якому сторони знищують одна одну або настільки втрачають повагу одна до одної, що не здатні вести переговори та встановлювати мир, вкрай шкодить обом сторонам. ...Метою архаїчного права було примирення сторін».⁸ Таким чином, з метою подолання негативних чинників, що існували у відносинах між первісними суспільними утвореннями, для запобігання міжнародним конфліктам вже в античний час виникає інститут примирення сторін, ненасильницького вирішення суперечливих питань міжнародних відносин, який породжує посередництво, арбітраж і супутні йому інститути (притулку, вирішення проблем біженців, міграції та ін.). Як правило, такі інститути визнавалися у межах певного регіону.

Більшість дослідників стародавнього міжнародного права наголошують на його регіональному характері. Останній зумовлений самою природою цього права, яке виникає переважно в тих регіонах світу, де склалися відповідне середовище суспільних утворень: «У певні часи і в певних місцях античного світу існували автентичні системи держав, які, вступаючи у взаємовідносини, усвідомлювали правила своєї поведінки, норми, які ми сьогодні називаємо правом народів чи міжнародним правом».⁹ Регіоналізм, відтак, стає домінуючим фактором стародавнього міжнародного права (перший був пов'язаний не лише з географічними особливостями, а й з етнічними, релігійними, культурними та ін., які поряд із загальними характеристиками міжнародного права впливали на його регіональні і специфічні).

Отже, у різних регіонах стародавнього світу міжнародно-правові інститути та механізми мали свої характерні риси, пов'язані з економічними, етнічними, політичними, релігійними та культурними особливостями, які інколи досить сильно впливали на відмінності у міжнародному праві цих регіонів. Такі відмінності достатньо яскраво виявлялися й у міжнародно-праві східносередземноморського регіону.

Основними джерелами міжнародного права стародавньої доби були звичай, договір, загальні принципи права, а також нетипові джерела (або квазіджерела) міжнародного права, серед яких можна назвати релігійні акти, дипломатичне листування, односторонні акти держав чи правителів, джерела внутрішнього права, доктрина, міжнародна правосвідомість тощо. Протягом усього періоду античності північнопонтійськими державами уклалися чисельні мирні, союзні, військові, торгівельні, династійні та інші види договорів, які здебільшого були строковими, двосторонніми та усними, але інколи уклалися й безстроковими, багатосторонні або письмові договори. У деяких випадках вони фіксувалися лапідарно. За характером договори можна поділити на рівноправні та нерівноправні, правозстановлюючі й правозастосовуючі тощо.

Протягом усієї історії людської цивілізації першорядне значення належало міжнародним договорам. Договір — основний акт у найбільш істотних галузях міждержавних взаємовідносин. Саме договірним нормам належить важлива роль в урегулюванні відносин між народами.¹⁰ Представляючи різні соціальні спільноти і часто різні релігії, які забороняли відносини з іноземцями, держави і державоподібні утворення у стародавній час вдавалися до деталізованої процедури укладання угод з метою взаємного визнання за ними юридичної сили. Так виникли складні правила укладання міжнародних договорів та засобів їх забезпечення і встановився принцип дотримання міжнародних зобов'язань та низка супутніх міжнародно-правових інститутів, з-поміж яких вирізняються інститути договірної ініціативи, форми договору, статусу його свідків, підписання та ратифікації, депозитарію, гаранта договору, підстав, суб'єктів, умов та обсягу відповідальності за його порушення та ін.¹¹ Характерна для стародавнього часу напруженість відносин між окремими державами, яка кожен хвилину могла призвести до збройних конфліктів, поступово усулася.¹² Усе це здійснювалося, насамперед, шляхом укладення численних договорів про мир та дружбу, що уклалися більшою частиною на більш або менш тривалий період. Г. Бузолт, досліджуючи особливості зародження та розвитку міжнародного права та міжнародних відносин в античний час зауважував: «Чим більше окремі держави виступали з тісної сфери зносин із сусідами та чим більше зіткнення між двома державами залучали до участі й інших, тим частіше уклалися військові союзи. Почали виникати політичні угруповання».¹³

Союзи уклалися інколи на певну кількість років, інколи на невизначений термін для досягнення точно визначеної мети. Найчастіше це були оборонні союзи — епімахії (ἐπιμαχία). У таких випадках союзники зобов'язувалися з повною готовністю та усіма силами надавати допомогу, у випадках, коли на територію однієї або іншої сторони, що уклала договір, здійснювався напад ворогів. Подібний договір, спрямований проти скіфської загрози, наприклад, було укладено у 179 р. до н.е. між херсонеською громадянською общиною та понтійським царем (дідом Мітрідата

Євпатора)¹⁴ Фарнаком I.¹⁵ В договорі сторони поклали на себе взаємні зобов'язання «не піднімати зброї» одна проти одної. Монарх обіцяв у разі нападу скіфів на поліс або підвладну йому територію надати Херсонесу військову допомогу: «Я завжди буду другом херсонесцям і, якщо сусідні варвари виступлять походом на Херсонес або на підвладну херсонесцям країну, або будуть кривдити херсонесців, і вони закличуть мене, буду допомагати їм, оскільки буде в мене час, і не замислю зброї проти херсонесців жодним чином, і не піду походом на Херсонес, не підніму зброї проти херсонесців... поки вони залишаться вірними друзі зі мною».¹⁶ А.С. Русаєва та М.В. Русаєва припускають, що цей договір був складовою договірної системи, до якої приєдналися також Віфінія, Каппадокія, Гераклея, Кізік, Мемсамбрія, Одессос та, можливо, Ольвія.¹⁷ К.М. Колобова вважає, що паралельно з цією угодою Херсонесом було укладено й договір із сарматами.¹⁸

Інколи, в деяких міжнародно-правових договорах союзники зобов'язувалися після відступу відбитого ворога спільно перенести воєнні дії на його територію та піддати її спустошенню.¹⁹ Укладення сепаратних угод з іншими державами умовами договорів заборонялося.

У певних випадках зобов'язання щодо надання військової допомоги поширювалося й на внутрішніх ворогів — підданих-заколотників або партій, що здійснювали спроби повалити існуючий лад. У вже згаданому договорі між Херсонесом та Понтійським царством містилася стаття, в якій сторони домовлялися в міру сил зберігати основи суспільного ладу та «не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу...» обох країн.²⁰ Для Херсонесу укладення цього договору мало велику користь. Наскільки вони скласти ув'язнення, вважаючи на бідність джерел, протягом кількох десятиріч (до кінця II ст. до н.е.) місто не зазнавало значних утисків з боку воєвоєничих сусідів. Однак, вже в 110—109 рр. володіння Херсонесу на узбережжі Кримського півострова — Керкінітида, Прекрасна Гавань — опинилися під владою скіфів.²¹

З епімахії виникали військові союзи, які зобов'язували сторони мати одних і тих же друзів та ворогів.²² Такими союзними договорами передбачалося спільне вирішення питання щодо проголошення війни, за виключенням тих випадків коли підпорядковані члени союзу зобов'язувалися до зречення від усякої самостійної зовнішньої політики. Якщо ж одна з союзних держав розпочинала військові дії за власним розсудом, то вона повинна була й вести їх самостійно аж до остаточної перемоги чи поразки.²³ Якщо союзники, згідно з умовами договору, перебували в однаковому становищі, вони брали однакову участь у веденні війни. Але все ж, зазвичай, держава, в межах або поблизу якої точилися військові дії, за свідченням Фукидіда, користувалася гегемонією, її війська займали почесне місце у бойовому порядку.²⁴

Договори про епімахію зкріплювалися усною клятвою відповідних посадових осіб союзних держав. У самому тексті договору часто містився зміст цієї клятви та інколи включався пункт про поновлення її через певний термін.²⁵ У херсонесько-понтійському договорі 179 р. до н.е. містилася «клятва, якою поклявся цар Фарнак, коли з'явилися до нього посла Матрій та Гераклій».²⁶ Кам'яні колони чи плити, або бронзові дошки, на яких вирізувалися умови договору, виставлялися на агорі у кожному з союзних міст, та, окрім того, іноді в Олімпії, Дельфах або інших місцях, що вважалися священними.

Набагато рідше за військово-політичні укладалися торговельні договори.²⁷ Більш вільне здійснення торговельних операцій за умови, що особа, яка здійснює торгівлю, сплачує певне мито у кожній державі, було загальноновизнаним міжнародним правилом, від якого відступали лише у виключних випадках.²⁸ Прикладом такого виключення є так звана «Мегарська постанова» афінян (Μεγαρικὸν ψήφισμα), що забороняла мегарянам доступ на афінівські ринки та у гавані.²⁹ За особливих обставин до політичних договорів вносили точні визначення про свободу торгівлі. Відомі також і спеціальні договори, які виключно або більшою мірою стосуються торгівлі. Так, у договорі між Афінами та Боспорським царством, про укладення якого повідомляти Демосфен та Страбон, цар Левкон II давав згоду на звільнення афінівських купців від вивізних мит, а також надавав їм інші пільги.³⁰ На думку деяких дослідників, саме з метою укладення торговельного договору боспорський цар Перісад II направив своє посольство до Єгипту.³¹ Згадка про це міститься у папірусі 254 р. до н.е. з «архіву Зенона». Дослідники вважають, що в цей час Єгипет виступав небезпечним конкурентом у боспоро-афінівській хлібній торгівлі, через що економічне становище Боспорського царства зазнало скрути. Саме це змусило Перісада II направити до Птолемея Філадельфа послів із завданням укласти договір, яким би врегулювалися питання хлібного експорту.³²

Для міжнародної торгівлі особливо вагу мали ті угоди, які регулювали порядок судочинства з приводу суперечок, що виникали у ході ділових контактів. Ці правові договори, які давні греки називали сямболами (συμβολαί, συμβόλα), містили визначення загальних правових положень, які повинні були застосовуватися у перебігу процесу.³³ Але, як зауважує Т.В. Блаватська, «ці судові συμβόλα зазвичай були лише частиною більш широких угод між державами».³⁴ Найкраще засвідчує наявність такого звичаю у міжнародно-правовій практиці еллінів IV ст. до н.е. Аристотель, який докладно оповідає про міжполісні угоди.³⁵

Зазвичай, справи, які підлягали вирішенню на підставі міжнародно-правового договору (δικὰ ἀπὸ συμβόλων), розглядалися у полісі, громадянином якого був відповідач.³⁶ Громадянин держав, між якими не було укладено жодних правових угод, часто були позбавлені можливості домогтися справедливості. Тому траплялося, що кредитор, який, як йому здавалося, зазнав збитків, шляхом «акту самопомоги» (συλὴν) ставав власником майна або особи іншого, якщо останній перебував у державі кредитора, або в сусідній чужої земній області. Тоді суд цієї держави вирішував питання про законність такого вчинку, адже правовими договорами заборонялося самовільне захоплення чужого майна.³⁷

Для здійснення міжнародних торговельних операцій необхідні були також договори про грошовий обіг. Серед таких з творів Полібія відомо про укладену близько 420 р. угоду про використання єдиної монети у містах, що входили до складу першого афінівського морського союзу в V ст. до н.е. «Хто буде чеканити в містах (свою) срібну монету та буде користуватися не афінівськими монетами, вагами й мірами, але іноземними монетами, вагами й мірами, підлягає покаранню... приватні особи здають іноземну монету, коли побажають, а місто (Афіни) повинно її обміняти (на афінівську). Кожен повинен скласти перелік (монет, які здає) і представити його на монетний двір, епістати ж, прийнявши цей список і записавши його на до-

шки для публічних оголошень, повинні виставити їх біля монетного двору для огляду кожному бажаючому, занісши окремо іноземні гроші й окремо місцеві».³⁸ Близьким за змістом до цієї угоди є ольвійський закон про грошовий обіг та валютні операції (закон Каноба).³⁹ Цілком ймовірно, що його положення були підтверджені угодами з деякими іншими полісами Причорномор'я (принаймні, з м. Гієроном). Такий висновок вбачається цілком припустимим, зважаючи на той факт, що викарбуваний на мармуровій плиті текст цього закону був виставлений на гієронській агорі.

Подекуди більш тісний зв'язок між двома або кількома державами ґрунтувалася на міжнародно-правових договорах, які наділяли усіх громадян двох держав однаковими публічними та приватними правами (ισορολιτεία καὶ ἐλευθερία καὶ ἐκτρέσις ἡς καὶ οἰκίας). Прикладом такого договору є мілето-ольвійська угода, укладена невдовзі після 331 р. до н.е., року облоги Ольвії полководцем Олександра Македонського Зопіріоном.⁴⁰ В одній із її статей особливо підкреслюється: «...Якщо у мілетянина буде тяжба в Ольвії, він повинен мати доступ до суду, і його справа повинна розбиратися у п'ятиденний термін у тому ж відділенні суду, якому підлягають справи між громадянами. Усі мілетяни повинні користуватися ателіями, за виключенням тих, хто має право громадянства в іншому місті, беруть участь у його уряді та у його судових установах. Точно так же й ольвіополіти повинні в Мілеті користуватися ателіями, і взагалі вони мають у Мілеті таким же чином ті права, які мілетяни мають у місті Ольвії».⁴¹

Дехто з дослідників вважає, що вже за часів античності між державами могли укладатися угоди про екстрадицію — передачу злочинців державою, на території якої вони перебувають, іншій державі (на її вимогу) для притягнення їх до кримінальної відповідальності або для приведення у виконання обвинувального судового вироку, який набув чинності.⁴²

Т.В. Блаватська зауважувала, що вже до 394 р. до н.е. між Боспорським царством та Афінами «існувала угода щодо взаємного політичного сприяння, до умов якого входила, звичайно, й видача один одному державних злочинців».⁴³ Розглядаючи це питання варто зауважити, що досі поки що не віднайдено жодної пам'ятки права, якою безперечно фіксувався б інститут екстрадиції для античних держав Північного Причорномор'я. Водночас, не можна заперечувати факти застосування екстрадиції у міжнародно-правовій практиці північнопричорноморських держав. Так, з Трапезитської промови Ісократі відомо, що боспорський цар Сатир вимагав від Афін видачі Сопеїда та передачі царським посланцям усіх його коштів.⁴⁴ Як зазначав Є.Балох, видача втікачів та злочинців мала місце у тих випадках, коли її вимагали політичні міркування.⁴⁵ Тому цілком можливо вбачається припущення, що для екстрадиції наявність відповідного міждержавного договору була зовсім не обов'язковою.

У процесі укладання міжнародно-правових договорів провідну роль відігравали послы. З написаного невдовзі після 111 або 112 р. н.е. листа Плінія Молодшого, який на той час був намісником (легатом) імператора з консульською владою у провінції Віфінія і Понт,⁴⁶ до Траяна добре видно заікавленість, яку виявляли римські посадовці щодо зустрічі з послом Боспорського царя Савромата та взагалі у боспорських справах. «Лікорм, відпушеник твій, — пише Пліній, — писав до мене, повелитель, та просив

у випадку, коли б прибуло з Боспору яке-небудь посольство, що прямувало б до столиці, затримати його до його приїзду. Але досі ніякого посольства, принаймні до того міста, де я сам перебуваю, не приїздило. Прибув, однак, кур'єр з листом царя Савромата. Я вважав за потрібне, скориставшись для цього... зручним випадком, відправити його до тебе разом із кур'єром, посланим до мене поперед себе Лікормом. Я це зробив, щоб ти міг, одночасно ознайомившись з листами Лікорма та царя, довідатись про те, про що, ймовірно, тобі необхідно дізнатись якомога швидше та одночасно».⁴⁷ Лист показує, з якою увагою слідкували римляни за станом справ у Боспорській державі та визначає два різновиди боспорських дипломатів: послы та кур'єрів.

До нашого часу зберігся текст декрету I — перших десятиріч II ст. н.е. на честь ольвіополіта Дадага, сина Падага, який походив з аристократичної сім'ї та «був удостоєний посади, виконання якої заслужило найкращу оцінку, брав участь у посольстві до гегемонів (римських імператорів — О.Г.), причому приніс місту величезну користь у той час, як над містом нависла велика та тяжка небезпека. При цьому з'ясувалося, що завдяки як сприянню якогось бога, так і старанності посольства виявилася можливість відстояти права, що належали місту».⁴⁸ Очевидно, на честь ольвійських послы, що успішно виконали покладену на них місію, було видано й почесний декрет другої половини III ст. до н.е.⁴⁹ На жаль зберігся лише його фрагмент і тому текст не піддається прочитанню.

В античний період поступово опрацьовуються й норми, які регулювали міждержавні відносини у періоди воєн. Якщо аналіз стародавніх воєнних відносин приводив одних дослідників до висновку про відсутність міжнародного права у той період, то для інших вони були чи не головним фактором існування ефективного міжнародно-правового регулювання. За висновком останніх саме навколо воєн зав'язувалися відносини між державами стародавнього світу. Так, на думку Ф. Мартенса, війна «була могутнім засобом для зближення народів... Крім того, війна була засобом, за допомогою якого народи знайомились один з одним, і після укладення миру зав'язували мирні відносини і поширювали плоди своєї освіченості в чужих землях».⁵⁰ Війни сприяли розвитку торгівлі, міжнародних відносин з одного боку, і розвитку міжнародного права, відповідних його інститутів та принципів — з іншого.

Складна релігійна процедура, що супроводжувала стародавні війни, свідчить про важливу роль, яку відігравали вони у міжнародних відносинах того часу. Саме ведення війни перебувало під контролем богів, а війна часто розглядалась як протистояння між богами сторін. Виправдання воєн релігійними цілями було способом пошуку правового забезпечення цього інституту, на чому наголошували дослідники: «Стародавні розглядали війну, як божественне веління. В цій концепції війна піднімається вище за сліпу фанатичність: вона стає правовим інститутом».⁵¹

Основним джерелом права, яким керувалися еллініські держави, зокрема й у північнопричорноморському регіоні, під час війни та миру, були загальновідомі норми міжнародного звичаєвого права, які, не будучи викладені у письмовій формі (νόμοι ἄγραφοι), все ж поступово досягали загального визнання. Головним чином на таке підґрунтя спиралося воєнне право, норм якого, принаймні у більшості випадків, дотримувалися воюючі

держави. За загальною правилом, воєнні дії не переривали дипломатичні відносини, але могли їх обмежити, скоротити чи призупинити. Перед початком бойових дій країні-противнику зазвичай формально оголошувалася війна. Це оголошення відбувалося через спеціального посланця-герольда (κέρυξ), який вважався захищеним «божественним правом» і внаслідок цього недоторканим.⁵² Відмінною ознакою, за якою його пізнавали, був спеціальний жезл. Інколи «сама присутність герольдів свідчила про стан війни, навіть якщо вона ще не була офіційно оголошена...»⁵³ Звичайні послы під час війни не мали недоторканості. Тому в разі необхідності для них запитували вільний пропуск⁵⁴ через «герольда», якого відправляли для ведення переговорів дещо раніше. Під час війни «герольд відіграв визначальну роль, оскільки лише він міг підтримувати контакти між ворогуючими сторонами».⁵⁵

У деяких випадках держава, якій оголошувалася війна, могла відкупитися від агресора. Ця норма була притаманною не лише еллінському праву. Так, з ольвійського декрету на честь Протогена⁵⁶ відомо, що цей замужній громадянин кілька разів виплачував значні суми з своїх коштів, прагнучи відвернути військову загрозу з боку сарматського царя Сайтафарна. В декреті згадується про участь Протогена у надзвичайно ризикованій посольській місії до Сайтафарна. Через відсутність коштів в ольвійській державній скарбниці Протоген і Аристократ, узявши 900 золотих статерів, вирушили до царя. Однак, його не задовольнила запропонована сума. Розгніваний Сайтафарн вирушив походом проти Ольвії. Текст декрету в цьому місці обривається, і взагалі, лишається незрозумілим, чим закінчилася така загроза. Виходячи з того, що про неї так детально оповідається у почесному декреті, все нарешті вдалося вирішити задовільно для ольвійської громадянської общини — звичайно, за допомогою золотих статерів Протогена.⁵⁷ Невідомо, у яку суму обійшлася для нього відмова Сайтафарна від його агресивних зазіхань. Очевидно, вона мала бути набагато більшою за раніше запропоновані ольвіополітами 900 статерів.

Як стверджував Г. Бузольт, посилаючись на свідчення нарративних джерел (Геродота, Фукидіда, Страбона), в архаїчний період перемога у війні інколи, за взаємною згодою, визначалася не загальною битвою військ держав-супротивників, а поединком певної кількості обраних з обох сторін бійців.⁵⁸ Але все ж зазвичай вирішення питання про перемогу відбувалося все ж за результатами битви голптів.⁵⁹ Переможницею вважалася сторона, яка утримувала поле бою та споруджувала на ньому присвячений богам трофей (τρόπαιον) — знак перемоги, що являв собою дерев'яний стовп, густо обвішаний захопленою в бою зброєю. Цей пам'ятник перемоги не повинен був стояти довго, щоб не нагадувати про конфлікти.⁶⁰ Тому його ніколи не виготовляли з тривкого матеріалу — бронзи або каменю. Якщо результат битви залишався невизначеним, то воюючі сторони старалися завадити одна одній поставити трофей.⁶¹

Формальним визнанням поразки було прохання переможеної сторони про перемир'я для поховання загиблих. У цьому проханні не можна було відмовити, за виключенням випадку, коли внаслідок пограбування храму та опоганення святинь противник позбавлявся можливості претендувати на це право.⁶² Якщо переможені не були в змозі поховати своїх загиблих, то це вважалося обов'язком переможців.⁶³

Військовополонені вважалися безумовною власністю переможця.⁶⁴ Зазвичай противника, який добровільно склав зброю та просив пощади, залишали живим. Але інколи взаємне протистояння призводило до того, що полонених жорстоко вбивали.⁶⁵ Полонені, які лишилися живими, утримувалися для одержання викупу від родичів (зазвичай, дві міни за кожного чоловіка)⁶⁶ або продажу в рабство. Уся військова здобич ділилася між військом, за винятком десятини богам та почесної частки для командирів та соратників, що відзначились у боях.

У разі, коли місто здавалося переможцеві, доля його населення залежала від умов капітуляції (ὀμολογία).⁶⁷ При обговоренні цих умов переможці, як правило, наполягали на виплаті воєнних витрат, руйнуванні міських стін, видачі військових кораблів та заручників, передачі земельних ділянок, підданстві або військової повинності.⁶⁸ Тяжкою була доля міст, змушених скласти зброю без будь-яких умов або захоплених штурмом (δορῖάλωτοι). Вони, разом із усіма жителями та усім майном, ставали цілковитою власністю переможців.⁶⁹ Нерідко справа доходила до того, що усіх чоловіків вбивали, жінок та дітей продавали в рабство та дощенту руйнували будови.⁷⁰ Недоторканими вважалися лише святилища. На думку О.В. Буткевич, насильницькі, негуманні дії проти іноземного населення були продиктовані концепцією, згідно з якою, завоювання привносили на територію інших країн свій більш досконалий правопорядок, чого вимагав обов'язок перед богами.⁷¹

Усе це цілком пояснює чому під час облоги Ольвії 30-тисячним військом Олександра Македонського під командуванням його полководця Зопіріона у 331 р. до н.е. ольвіополіти, за свідченням Маркобія, здійснили цілу низку найрадикальніших заходів для мобілізації усіх категорій населення на оборону полісу: звільнили рабів, що тепер поповнили ряди ополченців, надали громадянські права іноземцям, за рахунок яких поповнилася державна скарбниця, здійснили погашення боргових зобов'язань демосу і виступили проти нападників єдиним фронтом зі своїми сусідами — кочовими скіфами.⁷² Дослідники припускають, що перемога ольвіополітів над Зопіріоном стала можливою завдяки укладенню договору про військову допомогу з царем скіфів, який був укладений за ініціативою Каллініка, сина Евксена.⁷³ Саме він, ймовірно, через послів повідомив македонського полководця про спільний виступ проти нього, очевидно, свідомо перевищивши цифри.⁷⁴ Такий альянс ольвійців зі скіфами, а також боспорянами і, можливо, херсонеситами, не міг не справити враження на Зопіріона, який вирішив перервати експансіоністську акцію. За цю та інші заслуги ольвійський громадянин Каллінік за пропозицією архонтів та колегії Семи спеціальним декретом Ради та Народних зборів був удостоєний нагороди у вигляді тисячі золотих та прижиттєвого встановлення його бронзової статуї з присвятою Зевсу Сотеру (Спасителю).

На час відомих свят деякі держави вимагали екехейрії (ἐκεχειρία) — священного перемир'я, як, наприклад, під час Олімпійських ігор.⁷⁵ Цілком ймовірно припустити проголошення екехейрії й під час проведення ольвіополітами календарно-спортивних ігор на честь Ахілла та Аполлона Дельфінія, на які з'їжджалися представники багатьох держав античного світу.⁷⁶ Окрім того, два написи з Дельф засвідчують участь у Піфійських іграх громадян Херсонесу. В одному з них 192 р. до н.е. говориться про фе-

орів, які їздили до Херсонесу, щоб сповістити про майбутні ігри, та про послів з Херсонесу до Дельф. Другий напис являє собою каталог дельфійських проксенів 197—175 рр. до н.е. Серед них названо Гімна, сина Скіфа з Херсонесу, який, ймовірно, був архіфеором або переможцем на Піфійських іграх у 194 р.⁷⁷ Список переможців спортивних змагань, який був викарбуваний на кам'яній плиті, було знайдено і в Херсонесі.⁷⁸

Загалом варто зазначити, що видатні святилища, розташовані як в Елладі, так і в інших державах грецького світу, що зуміли окрім місцевого набути міжнародного статусу, сприяли взаємному зближенню античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими країнами циркумпонтійського регіону. Релігійні свята, поєднані зі змаганнями при храмах Зевса в Олімпії, піфійського Аполлона у Дельфах, ісфмійського Посейдона та немейського Зевса спочатку відвідувалися лише околицьними жителями та мешканцями сусідніх держав, але мало по малу розрослися у загальноеллінські святкування, у яких могли брати участь громадяни усіх еллінських держав, зокрема й північнопонтійських. Єдиною обов'язковою вимогою до учасників було дотримання правил проведення змагань та постанов про хід святкування, що організовувалося, як правило, тією державою, на території якого розташовувалося дане святилище, та додержувалися встановленого на час свят перемир'я.

Деякі з святилищ були осередком більш тісних відносин між державами, які об'єднувалися у союзи. Не завжди були громадянами однієї держави ті, хто збирався біля спільного святилища для принесення жертв та для змагань. При заснуванні союзу до святилища примали й сусідні поліси, пов'язані торгівельними або політичними інтересами. Членів подібного союзу називали амфікціонами (ἀμφικτιόνες або ὑμφικτιόνες).⁷⁹ Власне амфікціоніями називали союзи, що були створені навколо святилищ Посейдона в Онхесті та Калаврії, потім — союзи навколо храмів піфійського та делоського Аполлона.⁸⁰ До останньої з названих амфікціоній входили й деякі північнопричорноморські держави, зокрема, Ольвія. З часом під час релігійних святкувань почали відбуватися й наради щодо політичних справ.⁸¹ Таким чином, амфікціонії поступово набули впливу й на політичні відносини.

10.2. Особливості правового статусу іноземців

Протягом тривалого часу увагу дослідників, як істориків, так і правознавців, привертають суттєві особливості, які існували за часів античності у правовому статусі іноземців (ξένοι) — осіб, що тимчасово знаходилися на території певної держави, які не були її громадянами і перебували у громадянстві іншої держави. Проблема правового статусу іноземців у країні перебування виникла майже 3000 років тому, коли утворилися перші в історії людської цивілізації держави, населення поділилося за територіальним принципом та з'явилося поняття «чужоземець».⁸² Правовий статус (режим, становище) іноземців — це закріплена правовими нормами сукупність прав та обов'язків, що мають іноземні громадяни у державі, де перебувають, відповідно до її законодавства та міжнародних зобов'язань. Зазвичай правовий режим перебування іноземців на території пев-

ної держави визначається внутрішньодержавним правом з урахуванням міжнародних зобов'язань держави.

У різні історичні епохи проблема правового статусу «чужинців» вирішувалася по-різному. Вихід за межі власного соціуму поступово починав вимагати врегулювання статусу іноземців як первинного елементу міжнародних відносин. Недоброзичливість або навіть відверто негативне ставлення до них, що існували в первісному суспільстві, вступили в протиріччя з вимогами його економічного та політичного розвитку. Вирішити проблему негативного ставлення до іноземців могло лише право, оскільки інші системи управління в первісному суспільстві (наприклад, релігія) часто самі встановлювали стан недовіри до представників іншого племені чи вірування. Як зауважував М.І. Ростовцев, навіть серед греків, які надавали великого значення факту належності особи до своєї цивілізації, якщо вона сповідувала іншу релігію, то за своїм правовим статусом прирівнювалася до варвара, але кожен, «хто вірив у спільні грецькі божества — Олімпійських богів», вважався греком.⁸³

Як свідчать епіграфічні, нарративні та археологічні джерела, у державах Північного Причорномор'я постійно перебувала певна кількість іноземців, що приїздили сюди переважно у торговельних справах. «...Вірного в усій справі, бездоганного друга Геліодора, юнака, чие обличчя покрито першим пухом, виростила Амастрида, батьківщина, що тужить за ним, померлого ж поховав Боспор. У мене тепер дві батьківщини: колишня, у якій я виріс, а інша — теперішня, у якій я й залишаюсь...», — говорить в одній з пантікалейських епітафій.⁸⁴ Тут, так же, як і в інших античних державах, іноземці зазвичай були цілком позбавлені будь-яких політичних прав. Право та закони, за розумінням давніх греків, захищали лише тих, хто зобов'язаний був дотримуватися цих законів, тобто тільки громадян своєї держави. Поза своєю батьківщиною особа ставала поза законом і позбавлялася всіляких прав, не могла набувати у власність ні землі, ні іншого нерухомого майна.

Водночас, не варто беззастережно говорити про цілковиту безправність іноземців. Останні перебували під заступництвом так званого «божественного» права. Особиста безпека іноземців гарантувалася звичаями гостинності, за порушення яких громадяни каралися значним штрафом. За дотриманням цих звичаїв, зокрема, слідкували жерці храмів. В Ольвії у другій половині III — на початку II ст. до н.е. скарги про порушення прав та свобод ксенів розглядалися у храмі Аполлона Дельфінія.⁸⁵

Отже можна дійти висновку про застосування в античних полісах Північного Причорномор'я (власне, як і в інших античних державах) спеціального правового режиму іноземців. Нині під спеціальним режимом іноземців юридичною наукою розуміється надання їм у якійсь сфері певних прав чи накладення відповідних обов'язків.⁸⁶ При цьому характер та обсяг таких прав та обов'язків відрізнявся від прав та обов'язків своїх громадян. При такому режимі іноземці у даному випадку обмежені у правах порівняно зі своїми громадянами (хоча взагалі можуть, навпаки, мати більше прав порівняно з ними). Така ситуація склалася, наприклад, у деяких містах Північного Причорномор'я в римський період, коли найбільшим обсягом прав користувалися їх громадяни, які водночас мали права римського громадянства.⁸⁷

Іноземці, що проживали у північнопричорноморських містах, надавали їм громадянським общинам суттєвої допомоги, за що удостоювалися різноманітних почестей. Так, з фрагменту декрету на честь родосця Гелланіка другої половини III ст. до н.е. відомо, що цей іноземець не лише робив послуги окремим ольвіополітам та «сприяв усьому корисному для міста», але й зібрав кошти, з яких купувалися дари та сплачувалася данина скіфським царям, а також виділялися окремі суми для влаштування громадських жертвоприношень.⁸⁸

До нашого часу збереглися фрагменти мармурових плит з написами про надання іноземцям, що мешкали в Херсонесі, Ольвії та інших північнопричорноморських полісах, права проксенії. У літературі описано значну кількість віднайдених під час розкопок на території міст-держав Північного Причорномор'я викарбуваних на камені проксенічних декретів. Ще наприкінці XIX ст. В.В. Латишев у своїх працях наводив чимало таких прикладів. Серед них — ольвійські декрети Херігену Месемврійському та двом іншим особам кінця V — початку IV ст. до н.е., Навтиму Каллатійцю та Елланіку Родійцю більш пізнього періоду тощо. Протягом останніх десятиріч коло описаних у науковій літературі подібних джерел завдяки зусиллям А.І. Тюменева, Ю.Г. Виноградова, О.І. Леві, С.Ю. Саприкіна, Е.І. Соломонік та інш. було значно розширено.⁸⁹

Інститут проксенії (προξενία) виник у Греції в епоху її розквіту і до кінця існування античного суспільства залишався одним з найважливіших в міжнародному праві, хоча з плином часу й зазнав суттєвих змін.⁹⁰ Початку проксенія полягала в тому, що громадянин держави добровільно зобов'язувався надавати у своєму домі притулок та захист іноземцям (переважно послам та купцям), які приїздили до його країни. Німецький правознавець другої половини XIX ст. Г. Бузолт писав: «Вона (проксенія — *Ο.Γ.*) накладала на нього (громадянина — *Ο.Γ.*) моральний обов'язок допомагати в міру сил усім перебуваючим у його країні підданам тієї держави, проксеном якої він був».⁹¹ Цю проксенію, здійснювану громадянами однієї держави стосовно громадян іншої, самі держави добровільно визнавали і навіть урочисто покладали на своїх громадян.⁹² У найбільш ранній період держава могла мати в іншій державі лише одного проксена. З часом кількість їх зростає. На думку М.І. Ростовцева, інститут проксенів, що поступово розвивався з інституту гостинності, набув характеру регулярного консульського представництва.⁹³

Відомий дослідник античних старожитностей Північного Причорномор'я С.О. Жебельов також вважав, хоча й з певною пересторогою, інститут проксенії зародком дипломатичної і консульської служби,⁹⁴ а відповідні норми — нормами дипломатичного і консульського права — галузі міжнародного публічного права, що складається із принципів і норм, регулюючих офіційні відносини та зв'язки між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, які здійснюються за допомогою органів зовнішніх зносин. Але слід зазначити, що юридичний аналіз правового статусу проксенів в античних державах не дає змоги цілком погодитися із згаданим висновком. Точніше було б іменувати проксенів квазіконсулами оскільки формально вони не були державними посадовими особами, а виконували свої функції переважно з власної ініціативи.

Внаслідок своєї діяльності проксен (προξενος), набував статусу біпатрида. Не позбуваючись попереднього громадянства він вступав у близькі відносини (більш або менш повного громадянства) з тією державою, яка ввірила йому своїх громадян. Ця держава ставала для проксена начебто другою батьківщиною. Право проксенії могло передаватися у спадок. Так, одним з херсонеських проксенічних декретів, надаючи особу громадянством проксенії, поліс водночас надавав «...право в'їзду та виїзду у мирний та військовий час без конфіскації та договору, йому самому, і нащадкам, і майну його, та участь у державі у всьому, в чому беруть участь херсонесити...».⁹⁵ Іноді держави (напр., Херсонес) самі відсилали своїх громадян проксенами до інших країн і особа, що мала такий статус, наприклад, в Афінах, одержувала майже повне громадянство.

Поступово на зміну угодам держави з приватними особами приходять більш зручні та досконалі юридичні форми — договори про взаємну допомогу, дружбу й торгівлю між державами. Але й у цьому випадку йшлося, насамперед, про приватні правовідносини, рівноправне та справедливе вирішення справ на підставі угод. Така проксенія часто народжувалася з торгівельних трактатів — сямбол (συμβολα), укладених між окремими полісами або з метрополією. Вони зазвичай містили норми для розв'язання питань, які потенційно могли викликати цивільно-правові суперечки.

В силу проксенії іноземні громадяни могли користуватися різноманітними привілеями, серед таких найчастіше зустрічалися енктісіс (εγκτήσις) — право набувати у власність землю та іншу нерухомість, ателія (ατελεια) — звільнення проксена, так же, як і громадян полісу, від усіх прямих податків та мит; епігамія (ἐπιγαμία) — право брати шлюб із громадянкою, тімухіон (τιμουχίον) — право обіймати громадські (державні) посади.⁹⁶ Особа, якій надавалося таке право, іменувалася «ентелес» (ἐντελής). Зміст цього права досить повно висвітлено Ю.Г. Виноградовим, який для його ілюстрації використав відповідну клаузулу договору між Ольвією та її материнським містом Мілетом: «Якщо він [мілетянин] побажає брати участь у відправленні посад (τιμουχίον), то нехай увійде до Ради і, будучи занесений до списків, візьме участь і стане ἐντελής так само, як і інші громадяни [тобто ольвіополіти]».⁹⁷ Іноземці, які ставали проксенами могли також надіятися асфалією — правом на забезпечення від арешту особи та власності (ἀσφάλεια καὶ ἀσπλία).⁹⁸ Усі зазначені права проксен міг реалізувати лише під час перебування на території держави, яка надала йому таке право.

Не завжди відносини проксенії носили взаємний характер, але, зазвичай, міста-держави Північного Причорномор'я, одержавши це право від грецької метрополії, з свого боку надавали її громадянам такого ж статусу.

Проксенічні декрети викарбовувалися на кам'яних плитах, встановлених у центральній частині полісу — агорі, та укладалися з дотриманням певних формальних вимог. У розгорнутому варіанті вони складалися з трьох частин. По-перше — вступної, де обов'язково називалося ім'я проксена та його походження (етнікон). По-друге — констатуючої частини з переліком заслуг особи, якій надавалося право проксенії. Ця частина, як правило, завершувалася формулою «χαθάρως ἔμμεν ἀναλόγως ἐπαίνεῖσθαι» («належить відповідно похвалити»). По-третє — постановляючої частини. У ній йшлося власне про надання такого права та його зміст.⁹⁹

Ще у середині 50-х рр. І.П. Нікітіній на підставі текстологічного аналізу проксенічних актів Ольвійського полісу вдалося прослідкувати основні етапи еволюції формул цих декретів та на цьому підґрунті дійти низки важливих висновків.¹⁰⁰ До першої групи декретів дослідниця відносить проксенії V ст. до н.е., формула яких характеризуються надзвичайною лаконічністю. Вона містить лише коротку констатацію: «Такому-то, синові... дора, гераклеоту, самому та його майну... право входить та виходити з гавані і йому самому, і майну його...».¹⁰¹ Або таке коротке формулювання: «Іетроклові, синові Гекатея, синопейцю, надано звільнення від мит (йому) і потомкам...».¹⁰² На першому місці тут стоїть ім'я особи, яку відзначають, після цього вказується наданий привілей.

До другої групи віднесено ольвійські декрети першої половини IV ст. до н.е., які розпочинаються словами: «Ольвіополіти такому-то дали...» (Ὀλβιολῖται ἔδωκαν). Наприклад: «Ольвіополіти Піраллію (сину такого-то), херсонеситу, дали проксенію та звільнення від мит на усі товари..., право входу до гавані та виходу з гавані і у воєнний, і в мирний час, без конфіскації та без укладення договору».¹⁰³

Третю групу становлять декрети, на початку формули яких додається привітання «У добрий час!» (Ἀγαθῆι τῷχῃ). Як приклад можна навести декрет про проксенію, надану афінянам: «У добрий час! Ольвіополіти дали Ксантіпу, синові Арістофонта, ерхїейцю, Філополіду, синові Філополіда, Дейрадіоту — афінянам, їм самим та потомкам їхнім проксенію, право громадянства, звільнення від мит на всі товари, які б не ввезли або не вивезли вони самі, або їхні діти, або брати, у яких батьківське майно спільне, або слуги, і дали право входу до гавані та виходу з гавані і у мирний, і в воєнний час; без конфіскації та без укладення договору».¹⁰⁴ Таких декретів до нашого часу збереглося досить багато.¹⁰⁵

Четверта група складається з декретів III—II ст. до н.е., які, за оцінкою І.П. Нікітіної, видаються вже від імені не лише Народних зборів, а «Ради і Народу», мають мотивувальну частину, та характеризуються багатослівністю.¹⁰⁶ Формулювання мотивувальної частини можна побачити на прикладі ольвійської проксенії на честь жителя Смирни: «виявляв завжди готовність бути корисним у чомусь хорошому... взагалі та зокрема громадянам, що звертаються до нього, проживаючи у місті послуги надає..., спосіб життя благопристойний та достойний... показує». Резолютивна частина цього декрету розпочинається зі слів: «...для того, щоб було видно, що народ віддає належні почесні прекрасним та доблесним мужам, постановила Рада та Народ» похвалити такого-то та надати йому і його потомкам проксенію.¹⁰⁷ Остання фраза беззаперечно засвідчує, що у II ст. до н.е. проксенія розглядається насамперед як почесь.

І, нарешті, до п'ятої категорії дослідницею відносяться проксенічні декрети «римського» періоду (перших сторіч нашої ери). Їм притаманні свої особливості. Вони розпочинаються з епонімного посилання на першого архонта: «При архонтах на чолі з таким-то» (Ἐπὶ ἀρχόντων τῶν περὶ ...), потім вказується місяць та число прийняття рішення та згадується, за чією пропозицією його прийнято (заввичай, це був архонт або якась інша посадова особа, інколи колегія магістратів). Постанова приймається архонтами, Радою та Народом, інколи тільки Радою та Народом. Постанови цього часу складаються з мотивувальної, констатуючої та постанов-

люючої (резолютивної) частини. В останій, як правило, приписується декрет «написати на плиті з білого мармуру»¹⁰⁸ та встановити у якомусь храмі, святилищі або на найвиднішому місці;¹⁰⁹ а «видатки на його написання віднести на рахунок скарбників»¹¹⁰ тобто покласти на державний бюджет.

Аналіз проксенічних декретів надає можливість визначити напрямки міжнародно-правових зв'язків античних держав Північного Причорномор'я. Наприклад, з ольвійських проксеній IV ст. до н.е. виявляється, що цей поліс підтримував відносини з Херсонесом,¹¹¹ Афінами,¹¹² Орхоменом з Аркадії,¹¹³ Гераклеєю,¹¹⁴ Істрією,¹¹⁵ Месембриєю,¹¹⁶ Візантієм,¹¹⁷ Фівами з Беотії.¹¹⁸ Отже цілком можна погодитися з авторами, які констатують широкі зв'язки Ольвії, переважно торговельного характеру, з іншими державами Північного Причорномор'я, а також Західним та Південним Причорномор'ям, полісами Балканського півострова та материкової Греції.¹¹⁹ Проксенами найчастіше ставали особи, пов'язані з торгівлею — купці, що приїздили до північнопричорноморських полісів.

До нашого часу збереглися й свідчення про спроби скасування прав, пов'язаних із проксенією. Достеменно невідомо, чи відбувалися подібні спроби у державах Північного Причорномор'я, але джерела містять інформацію про такі зазіхання в Афіській державі. Так, знаменитий оратор Демосфен, який достатньо часто захищав у себе на батьківщині інтереси Спартокідів та боспорських купців, за що отримував від них, вочевидь, за послуги, 41 т хліба щорічно, у 355/354 р. до н.е. виступив у суді з промовою проти закону Лептина. Цей афінянин, зважаючи на випадки зловживань наданими правами, запропонував скасувати усі ателії. Заперечуючи йому Демосфен акцентував увагу на заслугах перед громадою міста почесних громадян, і, насамперед, Спартокідів. Серед них він особливо визначив боспорського царя Левкона та його синів. «За походженням Левкон, звичайно, чужоземець, — палко наголошував Демосфен, — але за вашою постановою — афінянський громадянин. Але за цим законом ані перше, ані друге не дає йому права на свободу від повинностей. А між тим, якщо пороздумуєте, то з'ясується, що він постійно чинить вам благодіяння, і при тому такі, котрі найбільш потрібні нашому місту, тоді, як кожен з інших благодійників був вам корисним лише протягом деякого часу. Адже ви, звичайно, знаєте, що до нас привозиться хліба набагато більше, ніж до усіх інших. Хліб, що привозиться водою з Понту, за кількістю дорівнює усьому, що привозиться з інших районів. І зрозуміло: це відбувається не лише від того, що ця земля виробляє величезну кількість хліба, але й тому, що її правитель Левкон дарував безмитність купцям, які везуть хліб до Афін, і оприлюднив наказ, щоб відпливаючи до вас завантажувалися першими».¹²⁰ Демосфен звертає увагу афінян на те, що з інших купців Боспорська держава стягає мито у розмірі 1/30 від вартості товару та підраховує скільки за рахунок цього економиться коштів афінян. Він багато говорить і про інші благодіяння Спартокідів та можливе невдоволення боспорських правителів після того, як до них дійде звістка про прийняття закону Лептина.

Наприкінці своєї промови Демосфен звертається із запитанням до голуючих на зборах: «Розгляньте ж, до якої міри ганьби доводить вас цей закон, що виставляє весь народ менш вірним своєму слову, аніж одна лю-

дина ... Ну, а якщо Левкон пришло до вас послів із запитанням, за яку провину ви позбавили його безмитності, скажіть заради богів, що ми відповімо їм, що напише автор зробленої на нашу користь постанови? Що деякі виявилися недостойними набутої ними пільги?»¹²¹ Зважаючи на те, що Перісад, посівши боспорський престол після свого батька, оголосив безмитну торгівлю з Афінами, можемо припустити, що Демосфену усе ж вдалося переконати афінян не позбавляти почесних громадян ім ім прав.

Юридична практика застосування норм, пов'язаних із проксенією, свідчила про поступову еволюцію деяких основних інститутів міжнародного права, які на межі нашої ери вже набули досить розвинених форм.

10.3. Правові відносини північнопонтійських полісів із Римом

Проблема правових взаємин північнопричорноморських держав та Риму в другій половині I ст. до н.е. — третій чверті III ст. н.е. вбачається однією з найцікавіших з точки зору розуміння місця та ролі стародавніх держав, що розташовувалися на теренах сучасної України, у світовому цивілізаційному процесі. Вітчизняна юридична наука до цього часу має суттєві лакуни у висвітленні цих питань. Водночас варто зазначити, що вітчизняні та зарубіжні історики вже з початку XX ст. виявляли інтерес до названої проблеми. Окремі аспекти правовідносин держав Північного Причорномор'я з Римською імперією у своїх працях розглядали М.І. Ростовцев, В.Д. Блаватський, В.І. Кадеєв, В.М.Д'яков, В.П. Яйленко, В.М. Зубар, С.Ю. Саприкін, Н.О. Сон, С.В. Д'ячков та інш.¹²²

Достатньо розвинені та сталі держави, які існували в античну епоху на території півдня сучасної України — Ольвія, Херсонес, Тіра, Боспорське царство — були тісно пов'язані з тогочасними центрами цивілізації. Друга половина I ст. до н.е. — третя чверть III ст. н.е. — час активних контактів античних держав Північного Причорномор'я з Римською імперією.¹²³ Після трагічної загибелі в 63 р. до н.е. Мітрідата VI Євпатора вони надовго потрапляють до зони військово-політичного впливу Риму. Римське право до певної міри позначається на розвитку правових інститутів цих держав.

Виходячи з аналізу відомих епіграфічних та нарративних джерел дослідники зазначають, що кожній з держав Північного Причорномор'я була притаманна власна специфіка у відносинах з Римською імперією. Так, у Тірі, Ольвії та Херсонесі розміщувалися римські війська.¹²⁴ Очевидно, принаймні формально, їхня присутність пояснювалася необхідністю захисту від скіфської загрози.

Нині вважається, що з середини 60-х рр. II ст. і до середини III ст. тирський гарнізон очолювали центуріони I Італійського легіону. Про це свідчать клейма на знайдених черепиці та кирпичах, а також напис зі згадкою про лікарів.¹²⁵ Римський гарнізон дислокувався й у Херсонесі. (Як припускає С.М. Кринкін, аргументуючи це посиланням на свідчення Йосифа Флавія,¹²⁶ до часу військово-морської експедиції Т. Плавтія Сильвана Еліана з Мьозії до Херсонесу захист областей Північного Причорномор'я формально було покладено на правителів Боспорської держави. Очевидно, це виявилось малоефективним і тому Рим, маючи у цьому регіоні власні інтереси, направив сюди власні війська).¹²⁷

На території Боспорського царства римських гарнізонів не було, хоча воно майже увесь час лишалось союзною Риму державою. правителі якої затверджувалися на престолі в столиці імперії. Усі держави Північного Причорномор'я або сплачували імперії трибут, як Боспорське царство, або ж, як це було в Херсонесі, утримували на свій кошт римські гарнізони. Фахівці-антикознавці відзначають, що кожна з північнопричорноморських держав мала особливий правовий статус, наданий Римом та закріплений відповідними міжнародно-правовими угодами. Хоча тексти їх до нашого часу не збереглися, спираючись на значну кількість непрямих даних все ж можна визначити сутність цього статусу. Як вважають дослідники, Херсонес неодноразово діставав від Римської держави права елевтерії (*ελευθερία* — свобода), а Тіра та Ольвія наприкінці II ст. н.е. набули статусу автономії (*αὐτονομία* — незалежність, від *αὐτός* — сам, *νόμος* — закон). Ці поняття на той час широко використовувалися, причому не в західних римських провінціях, де переважали міста з італійським правом, а в східних та балкано-дунайських, населених переважно греками.

Зміст понять «елевтерія» та «автономія» давні греки визначили ще наприкінці V — на початку IV ст. до н.е. У період існування полісу класичного типу елевтерія завжди передбачала внутрішній та зовнішній суверенітет держави (полісу), якій надавався такий статус. Проте надалі поняття «елевтерії» зазнало істотних змін і суттєво звузилося. Вже з часів Олександра Македонського, тобто з кінця IV ст. до н.е., воно значною мірою втратило зв'язок з поняттям зовнішнього суверенітету держави. Як зазначав В.М. Зубар, у римський період цей традиційний правовий термін було наповнено новим змістом. Він став активно використовуватися римською адміністрацією в ході створення своєї соціально-політичної та адміністративної системи. Тепер до основних складових елевтерії відносилося: 1) збереження власної системи органів державної влади та управління, які не були, хоча й суто формально, підпорядковані адміністрації римської провінції; 2) право законотворчої діяльності. Міста, що одержали права елевтерії, могли на свій розсуд змінювати закони; 3) зберігалася власне громадянство, а також свобода розпорядження земельними угіддями. Як і раніше, Народні збори на власний розсуд могли дарувати громадянські права іноземцям та іншим особам; 4) право на збереження власних збройних сил для захисту зовнішніх кордонів; 5) зберігалася власна система фінансового права, карбувалася своя монета, формувалася власний бюджет, зберігалася власна податкова адміністрація; 6) право в разі необхідності звертатися до римських органів державної влади. Фактично ж дарування прав елевтерії фіксувало включення на певних правах тієї або іншої громадянської общини до адміністративної системи Римської імперії.¹²⁸ Надання елевтерії на практиці означало цілковите підпорядкування зовнішньої та внутрішньої політики грецьких міст інтересам Риму.¹²⁹

Отже, загалом елевтерію можна визначити як особливий правовий статус, що надавався за рішенням римського імператора або Сенату союзним полісам, які формально не входили до складу імперії, та передбачав для них збереження прав на власне громадянство, законодавчу діяльність, а також державне управління, яке здійснювалося під фактичним контролем Римської держави.

Поняття автономії досить суттєво відрізнялося від елевтерії. Нині під територіальною автономією зазвичай розуміється форма децентралізації державної влади в унітарній державі на рівні її адміністративно-територіальної одиниці, що характеризується певними історичними, географічними, економічними, національно- побутовими та іншими особливостями. Вона виникає не внаслідок акту самовизначення її населення, а надається державою.¹³⁰ Дещо спрощено розкриваючи це поняття М.С. Грушевський писав: «Автономія — грецьке слово, по нашому б сказати, сама законність..., се значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю. Так звалися ті городи і краї, які признавали над собою опіку чи зверхність якої-небудь держави, але зіставалися при всій повноті своїх прав у себе дома: самі собі становили закони; вибирали собі правителів; заводили які хотіли установи і податки і коштами своїми зовсім у всім вільно розпоряджалися; мали своє військо, свою монету, свій скарб».¹³¹

Стосовно античного періоду наведене визначення потребує деякого уточнення. На відміну від елевтерії, права автономії були менш широкими. До певної міри вони насправді гарантували місту внутрішнє самоврядування. Дійсно, за часів античності основними умовами автономії вважалася територіальна недоторканність, право визначати форму правління та укладати союзи, брати участь у вирішенні найважливіших державних питань, зокрема питань щодо війни і миру. Вперше право автономії (політичної незалежності) було визнане укладенням між Спартою та персами так званім анталкідовим миром (387 р. до н.е.)¹³² щодо всіх міст європейської Греції й островів, крім п'яти. Пізніше римляни пов'язали з цим поняттям право чеканити власну монету без зображення на ній імператора.¹³³ Проте, рисою, іманентно притаманною містам, які вважалися автономними, у досліджуваній період було те, що внутрішнє життя цієї категорії міст контролювалося римською провінційною адміністрацією. Дарування громадянських прав новим громадянам та зміна тих чи інших законів обов'язково повинні були узгоджуватись із намісником провінції.¹³⁴

Незважаючи на брак документальних матеріалів, історикам все ж значною мірою вдалося відтворити обставини набуття державами Північного Причорномор'я статусу елевтерії або автономії. Перше отримання елевтерії Херсонесом було пов'язане з подіями I ст. до н.е. До цього часу Херсонеська держава значною мірою залежала від Боспорського царства. Сповнений амбіціями боспорський цар Фарнак II скориставшись внутрішніми безладдями в імперії, що народжувалася, виступив проти Риму. Завдяки енергійним діям йому вдалося швидко захопити усе кавказьке узбережжя Чорного моря та північ Малої Азії. Але 2 серпня 47 р. до н.е. царські війська нищівно програли вирішальний бій, даний їм Гаєм Юлієм Цезарем, який з цього приводу хвалювато повідомив римський Сенат: «Veni, vidi, vici!» («Прийшов, побачив, переміг!»).

Херсонесити використали ситуацію, що склалася, з максимальною користю для себе і позбулися обтяжливого Боспорського ярма. Юридично це було закріплено міждержавною угодою, укладеною внаслідок дипломатичних переговорів, здійснених херсонеською делегацією, очолюваною Гаєм Юлієм Сатиром, у 46 р. до н.е.¹³⁵ Посол переконав Цезаря у доцільності укладення договору на вигідних для полісу умовах. Херсонес

набував правового статусу «союзного міста». Це забезпечувало йому військовий захист Риму. Водночас, угодою передбачалося надання елевтерії. За Херсонесом зберігалося внутрішнє самоврядування, право мати власне військо (ополчення) право монетного карбування, що розпочалося ще у IV ст. до н.е. Громадянам держави надавалися торгівельні привілеї. Правовий статус полісу засвідчує віднайдений археологами почесний декрет на честь голови херсонеського посольства,¹³⁶ а також нарративні та нумізматичні матеріали. Імператор Гай Юлій Цезар, вважаючи за необхідне створити у Північному Причорномор'ї протизагрою недружньому Римові боспорському правителю Асандру (бл. 47—17 рр. до н.е.), пішов на розширення прав громадянської общини Херсонесу, яка тепер опинилася під контролем безпосередньо римської адміністрації.¹³⁷ Цю подію було відзначено в місті випуском спеціальної серії монет.

Після заволодіння, внаслідок якого було вбито Цезаря (44 р. до н.е.), та громадянських воєн в Римській державі, що відбулися слідом, елевтерія Херсонесу та його незалежність від Боспору не дістали підтвердження.¹³⁸ Розпочався новий етап боротьби херсонеситів з Боспорським царем Асандром. Конфлікт було вирішено лише у 31 р. до н.е. з приходом до влади в Римі імператора Августа. Після 31 р. до н.е. (ймовірно 25/24 р. до н.е.) права елевтерії були підтвержені.¹³⁹ Для Херсонесу це мало надзвичайно важливе значення. Зважаючи на це у 25—24 рр. до н.е. тут навіть було запроваджено нове літочислення — від надання елевтерії. Але все ж цього разу обсяг прав, дарованих місту поряд із незалежністю від Боспору, був вужчим, аніж той, що свого часу надавався Цезарем. Врегулювавши херсонесько-боспорські відносини Август поклав на боспорських царів обов'язок захищати Херсонес. За припущенням В.М. Зубаря, між двома цими державами було укладено оборонний союз, на який спиралася римська адміністрація у своїй північнопричорноморській політиці. Саме з урахуванням цього дослідники розглядають низку виявлених у Херсонесі епіграфічних пам'яток, в яких згадуються боспорські правителі, зокрема — фрагментований декрет на честь посла цариці Динамії (21/20 — 17/16 рр. до н.е.)¹⁴⁰ та декрет на честь посланця херсонеситів до Полемона I (14/13 — 10/9 рр. до н.е.).¹⁴¹

Почесні написи, викарбувані за рішенням вищих законодавчих органів міста-держави, на честь Арістона, сина Аттіни¹⁴² та Геракліда, сина Менесфея і Прокла, сина Мемнона¹⁴³ свідчать, що в першій половині II ст. н.е. Херсонес знов завзято домагався від Риму дарування прав елевтерії. За часу правління імператора Антоніна Пія (138—161 рр.), ймовірно, в 145 р. н.е. чи невдовзі після цього, завдяки активному сприянню громадян Гераклеї Понтійської — метрополії Херсонесу — це право було одержано знову!¹⁴⁴ Фахівці-антикознавці іменують час з середини II ст. н.е. «епохою другої елевтерії».¹⁴⁵ Херсонес остаточно позбавився боспорського протекторату. Існує навіть припущення, що він увійшов до складу Римської провінції Нижня Мьозія, центр якої знаходився на Західному березі Чорного моря (хоча, більшість дослідників не поспішає з остаточними висновками відносно даного питання).

Однак, у будь-якому випадку внаслідок договору Херсонес зовсім не перетворився на провінційне місто імперії. Права елевтерії на той час означали щось на кшталт статусу «вільного міста». Щоправда, «свобода»,

надана Херсонесу, була лише свободою в римському значенні цього слова, з достатньо чітко визначеним правовим станом, відповідно до якого місто було позбавлене права здійснювати самостійну зовнішню політику, але зберігало внутрішню автономію, свої інститути і магістрати, право самоврядування на основі своїх законів. У місті не було римської цивільної адміністрації, на більшість городян не розповсюджувалося римське право. Окрім того, адміністрація Херсонесу зберігала можливість чеканити свою мідну монету,¹⁴⁶ право власності на землю, на запровадження та самостійне стягнення власних податків та мит. Громада міста могла звертатися до імператора і намісника Нижньої Мьозії, до чого неодноразово й вдавалася, у випадках виникнення конфліктів з римським гарнізоном та з безпосереднім представником римської адміністрації в особі військового трибуна. Це яскраво видно, наприклад, з широко висвітленого в науковій літературі листування херсонеситів з римським легатом (намісником провінції Нижня Мьозія) щодо проституційної податі.¹⁴⁷ Такий статус Херсонесу зберігався й неодноразово підтверджувався імператорами аж до V ст. н.е.¹⁴⁸

Водночас, показово, що хоча зазвичай елевтерія не супроводжувалася наданням прямої військової допомоги, політична ситуація, яка склалася навколо держави, призвела до появи тут приблизно з середини II ст. н.е., тобто з моменту дарування Херсонесу елевтерії, постійного римського гарнізону.¹⁴⁹

Суттєві відмінності у своєму правовому статусі мала Тіра. Дехто з дослідників припускає включення її до складу Римської імперії та віднесення до провінційних міст Мьозії. Саме з цими подіями П.О. Каришківський, І.Б. Клейман, В.М. Юргевич, Р.Д. Бондар та інші дослідники пов'язують запровадження в Тірі близько 56/57 рр. н.е. нового літочислення.¹⁵⁰ Характерно, що більшість з них, беззастережно поділяють думку Т. Моммзена, який вважав, що власне з цього часу місто було зайняте римськими військами і потрапило під управління легата провінції Мьозія.¹⁵¹

Після того, як у 1925 р. А. Хантом було опубліковано латиномовний папірус з переліком римських когорт, які базувалися в Мьозії, де Тіра згадувалася як місто, що перебуває за межами провінції (*extra provinciam*),¹⁵² час включення її до складу імперії було переглянуто. Спираючись на аналіз епіграфічних пам'яток, якими чітко реєструється наявність у Тірі римського гарнізону, П.О. Каришківський, Т.Д. Златковська, А.І. Фурманська¹⁵³ віднесли цю подію до часу правління названого батька і тестя Марка Аврелія (161—180 рр. н.е.) Антоніна Пія (лат. *Antoninus Pius* або *Titus Aurelius Fulvus Boionius Arrius Antoninus*), який був імператором з 138 по 161 р. н.е.¹⁵⁴

Наявні джерела не містять свідчень щодо правового становища міста на момент його входження до складу Римської імперії. Перше чітке визначення правовідносин Тіри з Римом дослідники відносять лише до II—III ст. н.е.: одним з джерел місцева громадянська община (*Tuganorum civitas*) проголошується «незалежною та вільною» (*civitas libera et immunis*).¹⁵⁵ Щоправда, ця «незалежність» знов таки трактувалася у суто римському розумінні, яке ближче до сучасного поняття автономії з певними специфічними рисами, зумовленими особливостями періоду, що розглядається.

В.М. Зубарем та Н.О. Сон було досить докладно розглянуто проблему правового статусу міст, які входили до складу провінцій Римської імперії.¹⁵⁶ Їхнє становище зазвичай регулювалося у відповідності до юридичної практики, що склалася в ході римської експансії, з урахуванням специфіки розвитку західних та східних районів імперії.¹⁵⁷ На думку фахівців-антикознавців, у східних та балкано-дунайських провінціях, населених переважно греками, з огляду на специфічність умов, що склалася ще до римського завоювання, переважали міські общини перегринського статусу.¹⁵⁸

Перегринами (від лат. «*peregrini*» — «з-за поля») називали жителів позаіталійських областей та країн, які зберегли адміністративну автономію та уклали з Римом спеціальні договори про федерацію (*foedus*). Вони зазвичай зберігали власне громадянство і, як дружно налаштовані до Риму, одержували з його боку державне покровительство та правову охорону. За ними на основі загальнонародного права (*jus gentium*) визнавалося право участі у торгівельному обороті, укладання шлюбу, порушення судових позовів. Але на них не поширювалися загальні права римських громадян. Хоча існували й виключення оскільки у період ранньої імперії склалася практика, згідно з якою жителі, обрані в провінційні магістрати, набували римського громадянства.¹⁵⁹ Громадяни Риму були й серед магістратів античних держав Північного Причорномор'я.¹⁶⁰

Правове становище цих міських общин перегринського статусу протягом перших сторіч нашої ери було різним та регулювалося значною мірою на підставі законодавчих актів, що приймалися сенатом або видавалися правлячим імператором.

Населення таких міст зобов'язане було сплачувати податки та інші платежі на користь Риму. Конкретні їх розміри могли коливатися залежно від особливостей політичної ситуації і в низці випадків навіть скасовувалися зовсім для того, щоб міські громади мали можливість спрямовувати ці кошти на фінансування оборонних заходів.¹⁶¹ Про це свідчить, зокрема, введена до наукового обігу завдяки публікації В.В. Латишева надзвичайно цікава, знайдена у с. Коротне ще в XIX ст., епіграфічна пам'ятка 201 р. н.е., що являє собою переписку легата Нижньої Мьозії Овідія Тертулла, який обіймав цю посаду в 198—202 рр.¹⁶² з громадянською общиною Тіри,¹⁶³ яка вміщує й текст пам'ятки фінансового права — рескрипту римського імператора (ймовірно, Септимія Севера) тирасцям, даний на ім'я Геракліта, де говориться про звільнення від мита громадян Тіри, які вивозили деякі свої товари для торгівлі.¹⁶⁴

З документу випливає, що тирасці звернулися до імператора Септимія Севера з проханням підтвердити надані їм раніше пільги. З копії листа Гераклітові, який, очевидно, очолював Раду міста, стає відомо, що тирасці без узгодження з намісником провінції надали низці осіб права громадянства та право безмитної торгівлі. Причому в зверненні до імператора вони аргументували свої дії рескриптами Антоніна та намісника Нижньої Мьозії П. Антонія Зібера (близько 137—140/141 рр. н.е.). Імператор затвердив рішення тиритів, проте на майбутнє заборонив їм приймати до громадянства нових осіб без узгодження з «сіятельнішим легатом та другом» імператорів.¹⁶⁵

За твердженням В.М. Зубаря,¹⁶⁶ нині можна вважати безперечно встановленим, що у період правління імператора Віспасіана Тірі імператорсь-

ким декретом, очевидно, було надано права автономії. Це з необхідністю мало наслідком підпорядкування громадянської общини міста юрисдикції намісника Нижньої Мьозії, який віднині й визначав обсяг прав полісу та здійснював контроль за його самоврядуванням.¹⁶⁷ Відповідно до вимог рескрипту йому належало підтверджувати постанови міської влади «особливим декретом».¹⁶⁸ У подальшому, як випливає з листування, у відношенні тирської громадянської общини у II ст. н.е. видавалися й якісь інші рескрипти від імені імператорів та намісника провінції П. Антонія Зібера, які, окрім іншого, стосувалися порядку звільнення від мит нових громадян міста. Однак, судячи з копії листа до Геракліта, ці привілеї з середини II ст. н.е. офіційно не підтверджувалися. Як зауважувала Т.Д. Златковська, хоча таке втручання у внутрішні справи полісу мотивувалося суто фіскальними міркуваннями, воно усе ж таки стає нормою, яка обмежувала правову активність міських органів влади.¹⁶⁹ Саме це й змусило тирасців звернутися до нового імператора. Поштовхом до такого звернення стала активізація діяльності римської адміністрації на Дунаї, що було наслідком реформаторської політики Септимія Севера.¹⁷⁰

Виходячи з результатів досліджень, вітчизняні антикознавці, дійшли висновку: на прохання самих тіртів, незважаючи на те, що Тіра знаходилася поза офіційними кордонами Римської держави, місту, як і низці інших грецьких міст східної частини імперії, було надано право автономії. Сталося це близько 57 р. н.е. за часів правління імператора Нерона (54—68 рр. н.е.).¹⁷¹ Надане право на автономію передбачало можливість здійснення внутрішнього самоврядування, але під жорстким контролем адміністрації провінції Мьозія на чолі з проконсулом або пропретором, що надіявся *impregium militiae* (військовою владою). Зазвичай у римських провінціях, окрім адміністративних повноважень та функцій командуючого легіонами, розташованими у провінції, цим магістратам належала також вища поліцейська, судова та фіскальна влада, що визначалася загальним статутом провінції (*lex provinciae*), різноманітними спеціальними законами та сенатськими інструкціями. Для здійснення судочинства, фіскальних та адміністративних функцій у віддалені частини провінції пропретор іноді направляв своїх довірених осіб — *legati pro praetore*, які діяли від його імені та під його відповідальність. Участь населення у вирішенні власних проблем було зведено до мінімуму.¹⁷²

Беручи до уваги той факт, що Тіра у цей час перебувала поза визначеними межами провінції Мьозія, можна достатньо впевнено припустити, що на неї, очевидно, не поширювався закон про цю провінцію, яким закріплювався юридичний статус провінційних міст Мьозії. На думку Н.О. Сон, саме це, ймовірно, стало причиною прийняття римським Сенатом спеціального законодавчого акту (*lex civitatis*), яким визначалася форма громадянської організації тіртів.¹⁷³

Отже, північнопричорноморські держави, які знаходилися поза офіційними кордонами Римської імперії, могли набувати юридичного статусу автономії або елевтерії, що закріплювалося нормами імперського законодавства.

У працях істориків-антикознавців XX — початку XXI ст. значна увага приділяється й висвітленню особливостей політико-правових відносин між Боспорським царством та Римом у постмітрідатівську епоху на межі

нашої ери.¹⁷⁴ Основи найбільш підтримуваної протягом тривалого часу концепції¹⁷⁵ були запропоновані М.І. Ростовцевим¹⁷⁶ іще на початку минулого століття. Зміст її полягає у наступному: після розгрому Мітрідата VI Євпатора Римська держава на сході зіткнулася з новим потужним супротивником — Парфією. Прагнучи забезпечити свої азійські володіння, набуті за роки боротьби з понтійським царем, римляни створили вздовж кордонів з Парфією мережу васальних залежних царств на чолі з династами, які виступали провідниками проримської політики. Вони мали за обов'язок створювати своєрідну «буферну зону» між Парфією та римськими територіями, а також максимально еллінізувати підпорядковані їм області з метою створити новий тип соціальної організації — муніципальний. Цим римські правителі намагалися викоренити попередню структуру військово-адміністративного управління царськими землями, що ґрунтувалася на ірано-ахменідській системі землеволодіння. Її ліквідація дозволяла у недалекому майбутньому перетворити васальні «буферні» або клієнтні держави, серед яких Понтійське та Боспорське царства посідали далеко не останнє місце, на римській провінції. При цьому Рим старався впливати, насамперед, на Боспорську державу, використовуючи для цього її традиційні зв'язки з Понтом. Така політика виходила на перший план усякий раз під час чергового загострення римо-парфянських відносин. Тоді перед римськими імператорами безпосередньо поставало завдання швидкого підпорядкування своїй владі причорноморських територій та виходу у тил парфянам. Це призвело до того, що за часів правління Нерона Римська імперія спробувала навіть перетворити Боспорське царство на свою провінцію,¹⁷⁷ незадовго до цього зважившись на такий крок відносно Понтійської держави.

Саме з цими планами, на думку М.І. Ростовцева, було пов'язане втручання римлян у внутрішні справи Боспорського царства. Перетворивши завдяки зусиллям Марка Антонія Боспор та правлячу там пару — Асандра та онуку Мітрідата Євпатора Динамію на своїх васалів, римляни в особі Августа, Агріппи, а пізніше — Калігули, здійснили спробу об'єднати Понтійське та Боспорське царства у єдину державу на чолі з проримськи налаштованою правлячою понтійською династією Зенонідів. Однак, населення Боспору, насамперед сарматські та меотські племена, виступили проти римських ставлеників, обравши у якості уособлення їхніх незалежницьких настроїв Динамію, дочку Фарнака II, у якій вбачали спадкоємцю мітрідатівських традицій.¹⁷⁸ Вважаючи себе союзницею та другом Риму, шанувальницею Августа та Лівії, Динамія зуміла відстояти самостійність Боспорського царства та свій трон. Але після того, як її новий чоловік, цар Полемон I з династії Зенонідів, був затверджений римом царем на Боспорі та відкрито повів справу до об'єднання його з Понтом, де до того правив протягом понад двох десятиків років, Динамія покинула його та, перебравшись на азійську половину царства, підтримала Аспурга, спадкоємця Асандра та представника місцевої сарматської династії у його планах, спрямованих на здобуття престолу всього царства. Коли Полемон I у боротьбі з прибічниками Аспурга та Динамії, швидше за все в 8/7 р. до н.е., було вбито, цариця вдруге повернула собі титул правительки Боспору, а згодом передала престол Аспургові. Рим, який був зайнятий війнами на Дунаї, не зміг вчасно втрутитися, і це допомогло Боспору втримати

державність. Та все ж Динамія та Аспург проводили цілковито проримську політику, підтримуючи самоврядування міст в інтересах Риму. Лише починаючи з 70—80-х рр. XX ст. ця концепція М. І. Ростовцева стала дещо переглядатися та уточнюватися у зв'язку з виявленням нових епіграфічних та нумізматичних джерел.¹⁷⁹

Наприкінці I ст. до н.е. — на початку I ст. н.е. особливо посилюється римський вплив на фінансову систему Боспорської держави. За часів правління імператора Августа було прийнято закон, відповідно до якого за імператором закріплювалося виключне право на чеканку золотих монет у Римській імперії та підвладних їй державах. Саме тому й на Боспорі з 16 р. до н.е. припинилося карбування золотих монет. З 9 р. н.е. воно відновлюється, але тепер вони за вагою повинні були відповідати римському ауреусу. На аверсі боспорських золотих монет тепер карбувався портрет римського імператора, а на реверсі — портрет імператриці чи імператорського спадкоємця. Від імені боспорського царя на монетах лишилася тільки монограма, що засвідчує його обмежені права.¹⁸⁰ За часів імператора Нерона боспорські монети вже зовсім не мали відмінностей від монет римських провінцій.¹⁸¹

Політична залежність від Римської імперії, до якої потрапили міста Боспору після смерті Мітрідата Євпатора, відбилася на офіційній титулатурі боспорських царів, у формулі *φίλοκαισαρ καὶ φίλορῳμαιος* — «друг цезаря та друг римлян». За свідченням Аппіана¹⁸² та Діона Кассія,¹⁸³ першим до друзів та союзників римлян було причислено Фарнака, сина Мітрідата Євпатора. Це сталося тоді, коли Гней Помпей надав йому владу над Боспором. Як зазначає Б. І. Надель, факту найменування союзника *φίλορῳμαιος* завжди передувало укладення договору про дружбу з Римом.¹⁸⁴ У відповідності з таким договором союзники Риму охороняли його кордони, отримуючи натомість регулярні субсидії, імперське заступництво та право самоврядування без права здійснення самостійної зовнішньої політики. Отже, такий договір з Римом був і у Боспорського царства. І, оскільки римське право не знає спадкової царської влади, такий договір мусив поновлюватися кожним боспорським царем при вступі на престол. Це призводило до того, що формула «*цилпсумбйтп*» кожного разу неначе оновлювалася та наповнювалася новим змістом. Титул «друг» надавався після визнання царя законним монархом, як це було з Фарнаком. Полемона ж було вписано до переліку «друзів» через чотири роки після вступу на престол та визнання його Римом. Страбон називає сучасну йому Боспорську державу «підвладною» Риму¹⁸⁵ та повідомляє, що римські імператори призначають боспорських царів.¹⁸⁶ За затвердження їх на царство боспорські царі ставили імператору статуї, а у присвятих написах висловлювали свою вдячність. Так, Динамія називає Августа своїм «рятівником та благодійником» і у написі на постаменті статуї, поставленої в Пантікапеї¹⁸⁷ і в Гермонассі,¹⁸⁸ а в Фанагорії благодійницею названа дружина імператора Августа — Лівія.¹⁸⁹ Своїм благодійником іменують римського імператора Аспург, Котіс та інші, а цар Реметалк назвав імператора Адріана своїм «затверджувачем».¹⁹⁰ Бувало, що за своїм затвердженням боспорські царі навіть їздили до Риму. Так, до імператора Тиберія їздив син Динамії Аспург.¹⁹¹ Ця подія знайшла відображення не лише в офіційних документах,¹⁹² але й у боспорському монетному карбуванні:

в обігу з'явилися статери, на одному боці яких було вміщено портрет Аспурга та монограма слова «цар», на іншому — портрет Тиберія з його іменем та титулом. На думку А. Н. Зографа, перший випуск цих статерів відноситься, ймовірно до 14 р. н.е., співпадаючи з початком правління Тиберія.¹⁹³

Аспургова поїздка до імператора, яка іменувалася боспорськими можновладцями «сходженням» (*ἀνάβασις*).¹⁹⁴ очевидно, означала не просто черговий прояв римської зверхності над Боспорською державою. Адже боспоряни добре усвідомлювали свою залежність — погроза Агріппи піти на них війною через небажання мати царем Полемона, про яку оповідає Діон Кассій,¹⁹⁵ була ще свіжою у їхній пам'яті. Сутність справи полягала у якомусь новому повороті політики, котрий зробив реальною й корисною особисту зустріч імператора та боспорського правителя. Очевидно, раніше Август спілкувався з попередниками Аспурга лише за допомогою листів або через послів. Тепер же обставини змінилися і обидві сторони визнали за необхідне проведення прямих переговорів. За згодою Тиберія особисто познайомитися з правителем далекої Боспорської держави крісло певне визнання значимості Аспурга, який у той час мав лише єдиний титул — архонта. Римський імператор тим самим начебто визнавав необхідність нових політичних прийомів у відносинах з Боспорською державою. Це зрушення зумовлювалося причинами доволі різноманітними: з одного боку, мішним становищем Аспурга, який твердо тримав владу на Боспорі у своїх руках; з іншого — переходом імперії до загальної оборонної політики на Сході.¹⁹⁶ Зважаючи на це, Т. В. Блаватська навіть висловлювала припущення, що Тиберій вперше вирішив зстосувати принцип задоволення деяких місцевих прагнень ще тільки ознайомлюючись із боспорськими справами, і зустріч імператора з Аспургом зумовлювалася саме цими міркуваннями.¹⁹⁷ Принаймні успішне повернення Аспурга до Пантікапею з царським титулом (імператор і сенат офіційно визнали право на нього глави Боспору) та званням «друга римлян»¹⁹⁸ робить таку реконструкцію цілком реальною. Отже, відносно цього періоду можемо констатувати зміцнення політичних зв'язків Боспорського царства з Римом.

Виходячи з аналізу політичної ситуації Т. В. Блаватська вважала цілком ймовірним, що внаслідок поїздки Аспурга у 14 р. н.е. було укладено боспоро-римський договір. Його зміст у загальних рисах, можливо, був аналогічним іншим подібним міжнародно-правовим угодам. Зазвичай сторони зобов'язувалися не здійснювати ворожих актів одна проти одної та не дозволяти третій державі шкодити їм. Безсумнівно, договір містив згадки про право гостинності та право посилати посольства. Окрім політичних зобов'язань договір міг містити й економічні статті. Не маючи можливості достеменно дослідити зміст угоди, дослідники оцінюють її доволі неоднозначно: «...Незалежно від конкретного змісту договору Аспурга з Римом, цей акт, безсумнівно, передбачав певний ступінь підпорядкування Боспору могутній середземноморській імперії. Разом із тим, наступні війни Аспурга з сусідами та посилення при ньому Боспору дозволяють думати, що умови цієї залежності залишали достатнє поле для ініціативи боспорського правителя у місцевих північнопричорноморських справах».¹⁹⁹

При вступі на престол боспорський цар обов'язково одержував затвердження від римського імператора та регалії своєї влади: курульне крісло, скіпетр та інші, які зображувалися на монетах Боспору, починаючи з

Котіса I (середини I ст. н.е.). Посилення залежності від Риму за часу правління Котіса знайшло відображення й у тому, що він, як клієнт римського імператора, став іменувати себе Тіберієм Юлієм. Усі наступні царі вже механічно приймали це ім'я, приєднуючи його до власного. У свою чергу римський імператор для Боспору, як і для східних провінцій, іменувався владикою-царем — *κύριος βασιλεύς*. Саме таким чином названо Веспасіана у написі під його статуєю 71 р., що походить з Гермонаса.²⁰⁰ У написі Агафа²⁰¹ цим епітетом, ймовірно, названо римських імператорів Марка Аврелія та Луція Вера.²⁰²

З кінця I і до середини III ст. н.е. до вільних міст та до міст сенатських провінцій, що управлялися намісниками, римським урядом призначалися куратори, до компетенції яких входили фінансові справи.²⁰³ Вони призначалися на кількарічний термін і часто здійснювали контроль над низкою сусідніх громад. Куратори були відповідальними лише перед імператором. У провінції Віфінія-Понт існувала наділена імператором особливими повноваженнями особа, яка вела справи, що стосувалися фінансових питань, і з Боспорською державою.²⁰⁴ Про це ми довідемося з листів Плінія до імператора Траяна.²⁰⁵

Як вважають дослідники, кураторами провінції Віфінія-Понт були Максим та Лікомора. Один з них опікувався питаннями хлібопостачання, інший, мабуть, вів якісь справи із Боспором та стежив за діями боспорського царя Савромата I. Можливо, що Лікомора був куратором, який вів зовнішньополітичними справами, пов'язаними з Боспором.²⁰⁶ Такі ситуації, вочевидь, виникали неодноразово. Відомо, наприклад, про виклик до Риму імператором Антоніном Пієм боспорського царя Реметалка для розбору якихось спірних питань між ним та римським куратором.²⁰⁷

М.І. Ростовцев вважав, що за часу правління Траяна при Савроматі I на Боспорі перебували військові агенти римського імператора, що знаходилися поруч і надавали йому допомогу в здійсненні військових заходів. — це були вищі військові чиновники із широким титулом «завідувач царством», що зазвичай мали права римського громадянства та носили рідове ім'я імператора.²⁰⁸

Посередником у справах між Римом і Боспором був імператорський прокуратор провінції Віфінія та Понт. При імператорі Клавдії прокуратор Юній Цілон брав участь в урегулюванні суперечки щодо протолу між Мітридатом VIII та Котісом I. Його підлеглий і пізніше спадкоємець Юлій Аквіла керував разом з намісником Мьозії військовою інтервенцією. Саме Цілон, а не легат Дідій Галл вів переговори із царем аорсів Евноном щодо перепроведення до нього полоненого Мітридата та переправлення його до Риму.²⁰⁹

Повсюдно римський уряд опирився на місцеву аристократію, що була пов'язана з римськими діловими колами. Вірність цих людей Римській імперії забезпечувалася тими матеріальними вигодами, які вони одержали в умовах римського панування. Рим виступав як оплот рабовласництва, тому складався блок місцевої й римської рабовласницької знаті. Прагнувши спертися на провінційну знать, римські імператори залучали до керування імперією й представників боспорської знаті. Їй римський уряд надавав права римського громадянства, і ці нові римські громадяни ставали до певної міри політичними агентами імператора на Боспорі.

Усі наведені факти, що засвідчують тісні відносини між Римом та античними державами Північного Причорномор'я дозволяють дійти висновку: Херсонес, Ольвію Тіру, Боспорське царство наприкінці I тис. до н.е. — на початку нашої ери з деякими пересторогами можна вважати периферією римської цивілізації. Правові системи цих держав зазнали певного впливу римського права. Важко визначити, наскільки значним був цей вплив. Можливо, вирішення даного питання буде предметом майбутніх досліджень істориків та правознавців. Але все ж сам факт наявності такого впливу можна вважати незаперечним.

10.4. Міжнародно-правові стосунки античних держав Північного Причорномор'я з «варварським світом»

Міжнародно-правові стосунки як об'єкт і сфера, в якій функціонує міжнародне право, є визначальним фактором його походження та сутності. Саме вони зумовлюють і особливості міжнародного права на різних етапах історичного розвитку. У той час, як загалом міжнародне право та міжнародно-правові стосунки античної доби вже протягом тривалого часу є об'єктом пильної уваги як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-істориків та правників,²¹⁰ питання щодо відносин античних держав Північного Причорномор'я з їхніми сусідами — «варварами» — скіфами, таврами, лісостеповими союзами племен, сарматами та їхніх взаємних впливів²¹¹ досі не знайшли належного відображення в історико-правових дослідженнях. Хоча варто зауважити, що в історичній літературі питання елліно-варварських стосунків порушувалися неодноразово. Серед спеціальних праць можна назвати розвідки Я.В. Доманського, Е.І. Соломонік, Ю.А. Виноградова, Н.А. Онайко та ін.²¹²

Грекам, які склали переважну частину населення північнопричорноморських полісів, вже від самого початку колонізації північного узбережжя Понту Евксинського доводилося входити у певні зносини з місцевими племенами — таврами, скіфами, саками, а з часом і з більш віддаленими племінними союзами — еллинами, будинами,²¹³ неврами й ін., про яких згадував «батько історії» Геродот²¹⁴ та інші античні автори. Взаємні стосунки між еллінами-колоністами та автохтонним населенням північного узбережжя Чорного моря були, різноманітними за характером, як було неоднозначним і загальне ставлення греків до «варварів». З одного боку, в суспільному уявленні слово «варвар» поступово набуває одіозного значення. Саме в цьому значенні, наприклад, Демосфен іменує варваром Філіппа Македонського.²¹⁵ Водночас відомо, що Ератосфен, навпаки, критикував людей, які поділяють усе людство на дві групи — греків та варварів — і радять Олександру Великому дивитися на греків, як на друзів, а на варварів — як на ворогів.²¹⁶

За підтримуваною більшістю дослідників концепцією, елліно-скіфські відносини, та стосунки з племенами, що населяли Лісостеп, незважаючи на відносно невисокий рівень державно-правового розвитку названих племінних союзів, цілком можна вважати міжнародно-правовими. Більшість еволюціоністів вбачає появу міжнародних відносин, що вимагають свого правового врегулювання, вже на етапі появи вождівств (англ. chief-

dom) — перехідної ланки між класичним первісним та станово-класовим суспільством, яка характеризується складною соціальною структурою зі стабільним політичним лідерством та системою адміністративної ієрархії.²¹⁷

Р. Ньюмелін, який досліджував проблеми зародження дипломатії, вважав що початок міжнародного права слід вбачати «у зіткненні та взаємовідносинах двох чи більше незалежних племен чи народів». На підтвердження своєї позиції він наводив тезу, що для виникнення міжнародного права достатньо існування певної кількості звичаєвих соціальних, моральних норм поведінки між незалежними спільнотами, які їх визнають та дотримуються — «первісне моральне право створило передумову міжнародного».²¹⁸ Варто зауважити, що така аргументація походження міжнародного права вимагає додаткового обґрунтування, хоча у принципі й не вбачається цілком неприйнятною.

О.В. Буткевич переконливо доведено, що вже на етапі вождівства практично складається процес формування звичаїв, обрядів, міфів тощо, які застосовуються в практиці міжнародних відносин. Вони є прототипами норм міжнародного права, що згодом функціонуватимуть між ранніми державами, зокрема й еллінськими та «варварськими». У цей період відбувається поділ міжнародних відносин на офіційні (їх здійснюють лише чітко визначені суб'єкти політичної влади) та неофіційні (відносини окремих осіб з представниками інших надобщинних структур). У зовнішніх зносинах виділяються адміністративні, торговельні, воєнні, обрядові, протокольні, релігійні та ін. В структурі вождівства виокремлюється центр та периферія, а за його межами — рівноправні сусіди, колонії, нейтральні вождівства. З появою держав у міжнародних відносинах виділяється центральна ланка — міждержавні відносини, які стають головним фактором формування міжнародного права, а нормам останнього надається санкціонована державою обов'язковість, хоча вони по суті і за формою тісно пов'язані з їх попередниками (відносинами додержавних надобщинних політичних структур).²¹⁹ Подібні процеси відбувалися й у північнопричорноморському регіоні. Отже, цілком коректним вбачається вести мову про зародження тут стосунків міжнародно-правового характеру вже відносно античного часу.

Чи не найтісніше населенню північнопонтійських полів доводилося контактувати зі скіфами — племенами, які заселяли південь Східної Європи у I тис. до н.е. Нині вже достеменно встановлено, що у VII ст. до н.е. з глибин Азії до північнопричорноморських степів вторгнулися численні орди кочових племен, які зайняли величезну територію між Доном, Дунаєм та Дніпром, а також частину Криму. Саме вони стали етнічною основою Скіфської протодержави.²²⁰ Як відомо, ця протодержава (інколи її визначають як вождівство) була остаточно утворена наприкінці V ст. до н.е. на ґрунті військово-політичного об'єднання племінних союзів кочовиків на чолі з іраномовними племенами скіфів.²²¹ Саме в цей час скіфському цареві Атею вдалося зосередити владу у своїх руках, усунувши інших «царів». Він зумів об'єднати під своєю владою території від Азовського моря до Дунаю, перетворивши Скіфію на могутнє царство, одну з численних «кочових імперій», що змінювали одна одну в євразійських степах.²²² Власне скіфські племена вели кочовий спосіб життя, просуваючись зі своїми чередами та отарами за певними сезонними маршрутами у межах

своїх земель.²²³ В розмові з грецьким законодавцем Солонем скіф Анахарсіс казав: «Нас ніхто не завоює, бо ми, як Сонце, у постійному русі, не маємо ні міст, ні сіл, ні ланів».²²⁴

Характерною рисою процесу формування скіфської державності була синполітичність. Державне утворення складалося під впливом іншої, більш розвиненої грецької цивілізації (держав Північного Причорномор'я) і стало поєднуючою ланкою між двома осілими світами — світом грецьких колоній та світом землеробів Лісостепу. Об'єктивно об'єднання племен було викликано низкою чинників. На думку Р. Ньюмеліна, «факторами, які навіть на найнижчих ступенях цивілізації змусили племена та народи об'єднатися, окрім магічних та релігійних святкувань, були тими ж, що переважають в дипломатії і сьогодні — це інтереси торгівлі».²²⁵ Окрім того, об'єднанню скіфів у племінні та міжплемінні союзи значною мірою сприяла необхідність охороняти свої пасовища від посягань з боку інших скотарів. «У нас [скіфів — О.Г.], — пише Лукіан Самосатський у новелі про Токсариду, — точаться постійні війни, ми або самі нападаємо на інших, або зазнаємо нападів, або вступаємо в сутички через пасовища та здобич».²²⁶

Кочова загроза протягом тривалого часу була важливим фактором повсякденного життя населення античних держав Північного Причорномор'я — Ольвії, Херсонесу, Боспорського царства.²²⁷ У низці випадків зовнішньополітичні інтереси скіфів в останні століття до н.е. виходили за межі Північного Причорномор'я. Розквіт Скіфії за часу правління царя Атея збігся у часі з піднесенням Македонії за Філіпа II. Між володарями двох держав протягом певного часу існували союзницькі відносини. У 342 р. до н.е. вони разом здобули низку перемог у Фракії та поділили між собою її територію. З іменем Атея пов'язана й спроба Скіфії поширити свій вплив на Балкани, де існували великі та багаті грецькі міста. Мету експансії скіфський цар досить відверто висловив у своєму листі до мешканців розташованого на березі Босфорської протоки міста Візантії: «Цар скіфський Атей візантійському народові: не перешкожайте моїм прибуткам, щоб мої кобиліці не пили вашої води».²²⁸ Ця спроба Атея викликала скіфо-македонський конфлікт 339 р. до н.е. Під час невдалої битви на Дунаї 90-річний Атей загинув. Після цього тиск кочовиків на Нижню Пондунав'я на якийсь час припинився, проте могутність усієї Скіфії не похитнулася. Син Філіпа Олександр Македонський завоював величезну територію в Малій Азії, Єгипті, Ірані, Індії, але спроба його полководця Зопіріона з 30-тисячним загonom вдертися у 331 р. до н.е. на скіфські терени обернулася цілковитою катастрофою: на зворотному шляху від Ольвії македонське військо було дощенту вибите скіфами.²²⁹

Скіфи втручалися й у політичну боротьбу на Боспорі. Про величезну роль скіфських правителів у житті Боспорської держави свідчать, наприклад, події міжусобиці між спадкоємцями царя Перісада (номер у 311/310 або 310/309 рр. до н.е.). Писемні джерела зафіксували втручання в цю політичну боротьбу одного зі скіфських вождів, котрим хронологічно міг бути наступник володаря, похованого в кургані Куль-Оба. Тоді, у 310—309 рр. до н.е., скіфи підтримали старшого сина Перісада — Сатира, зокрема здобули йому перемогу в битві при Фаті (ймовірно, одна з річок Прикубан'я), коли скіфські дєршники прорвали ворожий стрій, змінили напрямом

головного удару і вдарили в тил загонам супротивника, тобто здійснили такий маневр, на який здатна лише першокласна кіннота. Однак згодом Сатир загинув, а його брат Євмел, здобувши боспорський трон, наказав перебити всіх друзів та родичів Сатира. Врятувався лише син Сатира, який верхи втік до ставки скіфського царя Агара. Цей епізод, окрім іншого, свідчить, що ставка Агара — ймовірно, володаря скіфів, які проживали у степовому Криму, — розташовувалася майже поруч із столицею Боспору Пантікапеем, і зайвий раз підкреслює міцність скіфських політичних позицій, що спиралася на реальну військову силу, в цьому важливому для них регіоні Північного Причорномор'я.²³⁰

Отже, протягом тривалого часу стосунки між Скіфією та античними державами Північного Причорномор'я перебували у воєнній площині. Але слід враховувати й інше. Як зазначають дослідники, «війна не може вважатись постійною умовою міжнародних відносин і часто була характерною між малими групами і доволі рідко продовжувалась довго... Торгівля, сприяючи миру та єдності між розрізненими елементами наче магічна сила, є важливим передвісником цивілізації».²³¹ Періоди воєн змінювалися миром, а тривале життя давніх греків поряд з кочовими народами не могло не мати наслідком взаємне проникнення культур та традицій, виникнення певної спільності історичної долі. Важливо й те, що кочовики, які освоїли степовий «океан», були ланкою, поєднуючою між собою «острови» та «материк» осілих цивілізацій — створених еллінами у Північному Причорномор'ї держав та союзів племен Лісостепу (ймовірно, протослов'ян).²³²

Велику роль відігравали торговельні відносини Скіфії з античними державами Північного Причорномор'я — адже саме звідси (безпосередньо або транзитом з інших античних центрів) до скіфів надходили предмети розкоші, зокрема коштовні ювелірні вироби, а також інші товари. У грецьких містах існували навіть спеціальні майстерні, що працювали на замовлення багатих скіфів. Про розмах цієї торгівлі красномовно свідчить лише один такий факт: під час дослідження Чортомлицького кургану було виявлено своєрідний склад амфор — понад 50 ємностей, у яких колись зберігалися сотні літрів привізного вина.

Одним із основних торговельних партнерів Великої Скіфії було знов-таки Боспорське царство. С.О. Жебелюв писав, що на Боспорі Спартокіди приклали всі зусилля до того, щоб залучити туземну верхівку до сфери своїх комерційних інтересів. Це зближення греків зі скіфами, на думку дослідника, «призвело до того, що еллінізація серед них стала розвиватися швидко та успішно».²³³ Як свідчив грецький оратор і політик Демосфен на початку IV ст. до н.е., лише до Афін звідси щорічно вивозилося близько 400 медимнів (приблизно 16 000 тонн) хліба. Зрозуміло, такий величезний зерновий потік складався не тільки з продукції власне Боспору, а й вбирав зерно зі Скіфії, володарі якої постачали його і з хліборобських районів Лісостепу. В організації такої хліботоргівлі, можливо, брали участь представники скіфської еллінізованого знаті, могили котрих виявлено у межах Боспорського царства. Найвідомішим з таких поховань є курган Куль-Оба, на околиці сучасної Керчі.²³⁴

Найвні історичні джерела містять також низку прямих та непрямих свідчень щодо данницьких відносин, які склалися між Херсонесом, Боспорським царством, з одного боку, та скіфами — з іншого. Як вважають

дослідники, підґрунтя таких відносин було закладене ще на початковому етапі еллінської колонізації Північного Причорномор'я.²³⁵ В цей час усі землі на території Боспору вважалися власністю царських скіфів. Б.М. Граков навіть вважає, що їм належала територія усього Криму.²³⁶ Отже, заснування грецьких колоній не могло відбуватися без узгодження цього питання у якійсь формі із скіфськими правителями.²³⁷ За свідченням Страбона,²³⁸ скіфи-кочовики надавали свої землі для обробки та вирощування сільськогосподарських культур усім, хто бажав цього, а за це стягали з них помірковану данину. Цілком ймовірно, що ойкістами грецьких переселенців до Східного Криму було укладено з скіфськими царями відповідні угоди. Про досягнення таких домовленостей, зокрема, про надання землі для заснування Пантікапею, зі скіфським царем Агаєтом, згадує Стефан Візантійський.²³⁹ Судячи з повідомлення Страбона, цими міжнародно-правовими договорами передбачалася й сплата данини за землю, що одержувалася переселенцями. Сам факт заснування на Боспорі порівняно великої кількості колоній свідчить про те, що претензії скіфів були не надто обтяжливими для греків.

Про виплату боспорянами данини на користь скіфів згадував Лукіан у новелі про Токсаріда.²⁴⁰ Страбон у «Географії» також оповідав про те, що необхідність сплачувати данину варварам стала причиною відмови від влади боспорського царя Перісада V.²⁴¹ При цьому автором було використано термін «форос», який означає «подать, платіж, податок», тобто, за визначенням фахівців, «явище достатньо регулярне, таке, що характеризує відносини між державами або племенами протягом більш або менш тривалого часу».²⁴² Сплата форосу в розумінні античних авторів, звичай, свідчить про залежність одних держав або народів від інших. Наприклад, Геродот, який оповідав про те, що народи Передньої Азії протягом 28 років сплачували скіфам форос,²⁴³ чітко відрізняє його від «добровільних дарів».²⁴⁴

Не сплачувати встановлених платежів на користь скіфів могли собі дозволити лише ті, хто відчував свою силу. Першим таким серед боспорських правителів Страбон називає Асандра.²⁴⁵ Виходячи з цього Є.А. Молев дійшов висновку, що до Асандра майже усі царі Боспору (виключаючи Мітрідата та Фарнака, які для Страбона були царями Понтійської держави) змушені були сплачувати данину царям Скіфії.²⁴⁶

Ми не маємо підстав не довіряти повідомленням античних авторів. Звичай брати данину з підкорених народів був притаманний скіфам ще із часу їхніх походів до Передньої Азії, що цілком надійно засвідчено Геродотом.²⁴⁷ На думку фахівців-скіфологів А.М. Хазанова, В.А. Ільїнської та А.І. Тереножкіна, таким було загальне діюче право протягом усієї скіфської історії.²⁴⁸

Скіфо-еллінські контакти відбувалися й на рівні «народної дипломатії». Відомо, що окремі представники скіфської еліти особисто здійснювали подорожі до Греції щоб ознайомитися з досягненнями еллінської культури, у тому числі й правової. Це яскраво засвідчується, наприклад, повідомленням Плутарха про візит пізніше визнаного стародавніми греками одним із семи найвидатніших мудреців скіфа Анахарсіса (бл. 620—540 рр. до н.е.) до афінського законодавця Солона.²⁴⁹ За оповіддю Плутарха, Анахарсіс «прийшов до солонового дому в Афінах, постукав та сказав, що

він іноземець, прийшов укласти з ним союз дружби та взаємної гостинності. Солон відповідав, що краще заводити дружбу у себе вдома. «Так, — відповідав Анахарсіс, — ти сам ось вдома, так і уклади з нами союз дружби та гостинності». Солон прийшов у захват від його винахідливості; він прийняв його привітно та деякий час тримав у себе, коли сам він вже був громадським діячем та складав закони». ²⁵⁰

У висловах Анахарсіса, що збереглися до нашого часу завдяки творам Геродота, Платона, Аристотеля, Страбона, Цицерона, Павсанія, Климента Олександрійського, Діогена Лаертського, відображено деякі елементи правосвідомості кочових скіфів, зокрема, їхню схильність з повагою ставитися до похідних від самої природи норм звичаєвого права та зневагу до законів, створених людьми. Діодор Сіцилійський у своєму творі «Бібліотека» оповідає як у розмові з царем Крезом на запитання, яка істота є найсправедливішою, Анахарсіс відповів: дика тварина, бо вона живе за природою, а не за законами. ²⁵¹ Незважаючи на розбіжності у правосвідомості двох народів, скіфський мудрець вважав, що між ними усе ж існує багато спільного. Він зазначав, що «...коли мова йде про цінності людей, не в мові справа, а в їхніх поглядах, котрими різняться і грек від грека». ²⁵² А у листі до Солона скіфський філософ писав: «Елліни — мудрий народ, але ні в якому відношенні не мудріший за варварів, у яких боги не відняли здатності пізнавати прекрасне... Ознаки дурості, як і ознаки розуму, у варварів і греків одні й ті ж». ²⁵³ Греки, знайомі зі скіфською культурою, виявляли свою повагу до скіфів. Наприклад, Страбон писав: «Тому-то і Анахарсіс, Абаріс, і деякі інші скіфи, їм подібні, користувалися великою славою серед еллінів, що вони виявляли характерні риси свого племені: люб'язність, простоту, справедливість».

Протодержавне утворення, інколи зване Великою Скіфією, ²⁵⁴ проіснувало до III ст. до н. е. Після загибелі Атея Скіфське царство значно зменшилося. Скіфське населення зосередилося лише у гірському Криму та пониззі Дніпра. Скіфська держава, що остаточно склалася близько III ст. до н. е. з центром у Криму, була більш тривкою. Її столицею стало місто Неаполь Скіфський. ²⁵⁵ Державність пізніх скіфів проіснувала приблизно до другої половини III ст. н. е., коли її було знищено готами. ²⁵⁶

Відчутне скорочення підвладних скіфам територій, відмінність їхніх природних умов порівняно з колишніми скіфськими степами, призводять у цей період до кардинальної зміни їхнього способу буття — із кочовиків скіфи перетворюються на осілих мешканців поселень сільського типу та укріплених городищ типу рьлейт. «Пізньюскіфська культура та її характер, — зауважував П.М. Шульц, — значною мірою визначалися процесами виникнення та розвитку скіфського міста». ²⁵⁷ У Нижньому Подніпров'ї нині відомі 14 городищ приблизно II ст. до н. е. — II ст. н. е., в Криму відкрито чотири пізньюскіфських міста, зокрема столиця Кримської Скіфії — Неаполь Скіфський на околицях сучасного Сімферополя та Палакій (Усть-Альмінське городище) на західному узбережжі Криму. Окрім того, тут виявлено близько 20 укріплених та 50 сільських пізньюскіфських поселень.

За висловом С.О. Жебельова, «північнопричорноморські грецькі колонії були наочним прикладом переваги державного ладу над племінним побутом». ²⁵⁸ і вони, поза сумнівом, справили свій вплив на процес його розкладу. Страбон, ²⁵⁹ протиставляючи степових скіфів-номадів, за його

термінологією, скіфам-землеробам, користується для характеристики осітанин вдало обраним терміном, називаючи їх політкіктеріої, вочевидь, не лише більш цивілізованими взагалі, але й такими, у побуті яких малися основні елементи того, що пов'язується з поняттям грецького рьлейт як державного цілого.

Розвинені торговельні відносини — наслідок переходу до осілости та еллінізації пізніх скіфів — покликали до життя прошарок купців і торговців. Нарешті, осілість, наявність розвинених виробництв та масове будівництво не могло не викликати потреби у великій кількості робочих рук, яку на тодішньому рівні розвитку суспільства могло забезпечити лише рабство. До того ж, сусідство та постійний вплив представників розвинутої рабовласницької формації — античних міст — безумовно, сприяло цьому. Можливо, рабство не знайшло масового поширення на городищах Нижнього Дніпра, де рівень майнової та виробничої диференціації був не такий високий, але в Криму, особливо в Неаполі Скіфському, рабська праця застосовувалась достатньо широко. Це була ще одна суттєва відмінність пізньюскіфського суспільства від сучасного йому сарматського.

Пізньюскіфська держава також здійснювала активний військовий тиск на поліси Північного Причорномор'я. Декрет на честь заможного ольвіополіта Протогена, ²⁶⁰ що відноситься дослідниками до часу не пізніше 213/212 р. до н. е., змальовує скрутне становище Ольвії, яка потерпала від напору на неї Кримської Скіфії та змушена була рятуватися від них «дарамми» скіфським царям. ²⁶¹ Але щедрість Протогена, а можливо, й інших ольвійських громадян, не могла зарадити справі, і приблизно у середині II ст. до н. е. Ольвія зрештою була вимушена визнати над собою протекторат скіфських царів. Ця подія пов'язана з іменем царя кримських скіфів Скілура, мідна монета якого почала карбуватися в Ольвії. На ній, до речі, не лише викарбовувалося ім'я царя грецькими літерами, але й було вміщено грецьку символіку (голову Гермеса), що свідчить про суттєвий рівень еллінізації. Отже, відносини протекторату призвели до встановлення досить тісних контактів між Кримською Скіфією та Ольвією. ²⁶² За часів правління царя Скілура у його найближчому оточенні з'являються радники-греки, які були не лише великими купцями та посередниками у торгівлі, але й керували військово-морськими експедиціями пізньюскіфської держави проти піратів, забезпечуючи тим самим безпеку морської торгівлі Скіфського царства, допомагали розбудовувати столицю — Неаполь Скіфський, вели ділову переписку грецькою мовою тощо. Відоме ім'я одного з них — Посідей, який, вірогідно, був громадянином Ольвії. Безумовно, саме вони, а також їхні помічники-греки були провідниками еллініського впливу на культуру Кримського царства скіфів. Саме тому в історичній літературі царство Скілура досить часто цілком вірно характеризується не як цілковито скіфське, а як греко-скіфське.

Шукаючи прямого виходу до морського узбережжя у II ст. до н. е. Кримська держава пізніх скіфів розпочала політику активної експансії у західному напрямі. Вже на початку цього сторіччя на території хори Херсонеса у Північно-Західному Криму на місці грецьких сільських поселень будуються пізньюскіфські укріплення. Це призводить до конфлікту з Херсонеською державою. Віднайдений у 1910 р. херсонеський почесний декрет, ²⁶³ датований II ст. до н. е., засвідчує, що у період Діофантових війн зі

скіфами загони херсонеських військ вели активні військові дії проти скіфського укріпленого поселення (або фортеці) Напіт (як і проти Калос Лімену). Ці військові дії проти скіфів, ймовірно, були викликані прагненням населення античних полісів звільнитися від постійної загрози з боку «варварів». Адже відомо, що царі скіфського царства намагалися підпорядкувати собі грецькі міста-держави і у певні періоди такі спроби мали успіх. Але, як зазначив київський дослідник О.О.Владіміров, в умовах ворожого оточення усе ж досить довго зберігається національна ідентичність грецького етносу через участь громадян у державних установах.²⁶⁴ Спираючись на свої зв'язки з Гераклеєю, Херсонес став шукати підтримки проти скіфів у понтійського царя Фарнака, що знайшло юридичне оформлення у підписанні договору про дружбу та взаємну допомогу 179 р. до н.е.²⁶⁵ А коли наприкінці II ст. натиск скіфів став загрожувати самому Херсонесу і його незалежності, херсонесці були змушені віддатися під захист онука Фарнака, Мітрідата Євпатора, обравши його своїм «предстоятелем» (πρωτάτης),²⁶⁶ іншими словами, передати свою державу під заступництво й захист понтійського царя тобто під його протекторат.

У II—I ст. до н.е. відбуваються й збройні конфлікти скіфів із Боспорським царством. Це засвідчується, наприклад, написом на постаменті статуї з Пантікапею: «...Лісімаха, ласкавого у поведженні з усіма громадянами та з чужоземцями, вбив бурхливий Арес номадів».²⁶⁷ Про це ж свідчить й інша епітафія: «Аполлоній, син Аполлонія, прощай. Ти неоплаканим зійшов до Аїда, випустивши вітрам дух під ворожою рукою, а твоя дружина стогне у сльозах, сприйнявши неочікувану жалобу. Загинула твоя краса, згасла принадисть, полинув розум, усе сповнене горем: у твоїй особі зламано єдиний канон добрості. Та якщо веретено Мойр і закрутило тебе, того, хто настромився на страшний варварський спис, то нині тебе прийме не похмурий дім (Аїда), а обителі героїв: адже тобі, Аполлонію, й раніше було покладено почесну славу, і тепер, після смерті, віддається усіляка честь».²⁶⁸

Звичайно, Боспорська держава була набагато сильнішою, аніж Херсонес. Але й їй, вочевидь, забракло сил боротися з напором варварів, і тоді вона пішла тим самим шляхом, що й херсонесити. Перед боспорським царем Перісадом V постала дилемма: продовжувати боротьбу і зрештою, як і Ольвія, визнати верховенство скіфського царя, або ж, наслідуючи приклад Херсонесу, превентивно передати свою владу й, разом із тим, захист держави до рук більш сильних — понтійському цареві Мітрідату Євпатору. У першому випадку вбачалася перспектива втрати незалежності Боспорського царства та підпорядкування його скіфам, які залишалися в очах Перісада та його грецьких підданих варварами, у другому — надія на сприяння понтійського царя уникнути варваризації, навіть ціною втрати політичної автономії Боспору. Як відомо, було обрано другий варіант, який дозволив протистояти скіфській агресії.

Таким чином, як зауважують дослідники, грецькі колонії Північного Причорномор'я, для яких протягом тривалого часу оточуюче їх туземне населення було виключно об'єктом експлуатації, оримали неочікуваний результат: коли скіфи зміцнили настільки, що зуміли об'єднатися у державу елліно-скіфського типу, вони повели боротьбу з ними, хто довго гнобив їх, причому боротьба ця, як бачимо, проводиться з планомірно й послідовно, рухаючись із заходу на схід, від слабшого до більш сильного — спочатку Ольвія, потім Херсонес і, нарешті, Боспорське царство.²⁶⁹

Водночас, в окремі періоди історії склалися й союзницькі (хоча й нерівноправні) відносини між пізніми скіфами та Боспорською державою. Інколи вони закріплювалися династійними шлюбами. Наприклад, збереглися відомості про шлюб боспорської цариці Камасарії з Арготом, сином Ісанфа,²⁷⁰ у якому дослідники вбачають представника скіфської царської сім'ї,²⁷¹ шлюб Дедмотіс, дочки царя Скілура з боспорянином Гераклідом,²⁷² всиновлення останнім Перісадом скіфського «принца» Савмака.²⁷³

Найбільше свідчень про військові союзи між античними державами Північного Причорномор'я та скіфами містять нарративні джерела. Одне з найважливіших місць серед них, зважаючи на надзвичайно фрагментарну висвітленість періоду III—IV ст. н.е. у письмовій традиції, посідає 53 глава праці Константина Багрянородного «Про управління імперією». На думку фахівців, її було складено на підґрунті херсонеських хронік не пізніше V ст. В основі оповіді лежать реальні події, що відбулися близько 291—293 рр.²⁷⁴ Константин Багрянородний повідомляє, що коли в Римі правив імператор Діоклетіан (284—305 рр.), Савромат (Фофорс), син Кріскорона, боспорянин, зібрав скіфів, які населяли береги Меотиди (Азовського моря), виступив проти римлян, захопив країну лазів та дійшов до р. Галіс (р. Кизил-Імрек на території Туреччини). Імператор вислав проти них війська на чолі з трибуном Константином I (Констанцієм Хлором), який, однак, не зміг перемогти противника. Тоді Діоклетіан звернувся до Херсонесу з проханням надати допомогу. Херсонесити, зібравши війська, завдали нищівного удару в тил Савромату і захопили його столицю. Після цього з «варварами» було укладено мирну угоду на вигідних імперії умовах.²⁷⁵ Саме з цими подіями, на думку дослідників, пов'язані знахідки монет Боспорського царства II—III ст. н.е. на території Лівобережної України.²⁷⁶

Отже, зважаючи на наведене повідомлення, можемо зазначити, що скіфи та, очевидно, інші «варварські» племена та їхні союзи відігравали помітну роль у міжнародних подіях того часу і виступали цілком повноправними суб'єктами міжнародно-правових відносин. Обізнаності варварів з традиціями міждержавних стосунків сприяли їхні контакти з грецькими колоніями. Вони запозичували норми міждержавного життя і далі розвивали їх самостійно. Загорізька дослідниця В.В.Абрамова навіть вважає за можливе використовувати термін «дипломатія варварських народів», яка, на її думку, виникає внаслідок синтезу звичаєвих норм міжплемінних відносин і античних традицій міждержавних стосунків, та пропонує періодизацію її розвитку.²⁷⁷

Джерелами засвідчуються й певні контакти античних держав Північного Причорномор'я з таврами, які у VI ст. до н.е. заселяли головну грядку Кримських гір та Південний Берег Криму і, на думку В.М. Д'якова, П.М. Шульца, О.І. Тюменєва, інших дослідників, протягом тривалого часу зберігали архаїчні риси родового ладу.²⁷⁸

Давньогрецьке слово τавροι (таври) означає «бики». Відповідно до однієї з теорій щодо походження цього етноніму вважається, що греки, які чули як звуть себе самі таври, перетворили це незрозуміле для них таврське слово на схоже за звучанням та знайоме їм грецьке слово «бики». Таким чином таври й отримали своє грецьке найменування. Етнічну прина-

лежність таврів визначити важко. Гіпотеза щодо іранського їх походження не виглядає цілком обгрунтованою. Водночас і підтримане П.І. Гарчевим²⁷⁹ припущення візантійського вченого Лева Диякона відносно того, що «таври і руси є одним народом»,²⁸⁰ вбачається сумнівним. Доволі дискусійною є й спроба ототожнення П.І. Гарчевим етнічної приналежності таврів з іншими племенами, що населяли узбережжя Понту Евксинського та Меотиди в античну добу: синдами, меотами, фатейями та його намагання представити їх «далекими предками слов'ян-українців».²⁸¹

До поля зору античних авторів таврські племена потрапили у VII ст. до н.е. Першим про них написав Геродот. Коли перський цар Дарій I Гістасп стояв на кордонах Скіфії, скіфи звернулися з проханням про допомогу до царів сусідніх племен. З деякими з них вдалося знайти спільну мову, інші, зокрема й таври, відмовили їм у підтримці. Цей, здавалося б не надто значний епізод, дав привід Геродоту розповісти усе, що йому пошастило з'ясувати щодо таврів. Зокрема, він коротко описав територію, населену цим племенем: «Це споконвічна Скіфія, вона починається від устя Істра (Дунаю), звернена до півдня і простирається до міста, званого Каркінітидою (грецький поліс на місці сучасного м. Євпаторія). Звідси йде гориста країна, що лежить уздовж того ж моря. Вона видається в Понт і населена племенами таврів аж до так званого Херсонесу Скелястого (Керченського півострову). Херсонес цей на сході виступає у море».²⁸² Отже, таври, за Геродотом, жили південніше умовної лінії, яку можна провести між Євпаторією і Керченським півостровом. У цьому відношенні з Геродотом погоджуються майже усі пізніші автори. Антична історична та літературна традиція поміщає таврів у Кримських горах. Лише Страбон одного разу обмовився, що «скіфське плем'я таврів» колись (але коли саме не уточнюється) займало більшу частину Криму. Нині більшість дослідників вважає, що таврами стародавні греки називали племена, які населяли у VI-V ст. до н.е. Кримські гори та Південне узбережжя Кримського півострова.

Звичайний спосіб життя таврів-горців не був осілим. Тому вчені, згадуючи свідчення древнього письменника: «таври ... люблять кочове життя в горах», здебільшого акцентують увагу на тому, що таври були кочовиками та займалися, головним чином, скотарством.²⁸³

Однак, античних авторів більше цікавили інші особливості цього давнього населення Криму. Згідно майже однакостійної їхньої думки, засоби до існування таври добували розбоєм і війною — вони були професійними грабіжниками та піратами.²⁸⁴ Найдокладніше та найраніше за інших звичай таврів описав Геродот: «Таври мають наступні звичаї. Вони приносять у жертву Діві і потерпілих корабельну аварію, і тих еллінів, яких вони захоплюють, випливши в море, у такий спосіб: здійснивши попередні обряди, вони вдаряють їх палицею по голові. Одні говорять, що тіло вони скидають униз зі скелі (адже святилище споруджено на скелі), а голову встромляють на кіл; інші ж погоджуються з тим, що голову встромляють на кіл, однак говорять, що тіло не скидають зі скелі, але віддають землі. Самі таври говорять, що те божество, якому приносять жертви, — це Іфігенія, дочка Агамемнона. З ворогами, яких захоплюють у полон, вони вчиняють у такий спосіб: кожен, відрубавши полоненому голову, несе її до себе у будинок, потім, настромивши на довгий кіл, ставить її, високо підняту, над будин-

ком, найчастіше над димоходом. Вони стверджують, що це здійснюється стражі усього дому. Живуть же вони нагробованою здобиччю та війною».²⁸⁵

Окрім того, про таврів, як про грабіжників і піратів, що приносять у жертву богині Діві полонених чужоземців, згадували й багато інших античних авторів. Шоправда вони здебільшого лише більш-менш докладно переказували Геродота, зрідка додаючи до його опису певні деталі. Наприклад, Страбон описує «...гавань з вузьким входом, де таври (скіфське плем'я) звичайно збирали свої розбійницькі банди, нападаючи на тих, хто рятувався сюди втечею...».²⁸⁶ Гавань ця називалася Символон Лімен (назву можна перекласти з давньогрецької як Сигнальна гавань або гавань Символів. Це сучасна Балаклавська бухта). Але все ж варто зауважити, що повертаючись кілька разів у книзі VII до таврів, Страбон не повідомляє про них нічого, що б свідчило про них, як про «професійних» піратів, які перетворили свої набіги у справжнє полювання на людей.

Водночас, існують дослідження, де наголошується, що згадки давніх авторів безумівно свідчать про поширеність серед таврів піратства. Варто зауважити, що подібна точка зору має під собою певне підґрунтя. Наприклад, пізній античний автор, що жив у IV ст. н.е. Амміан Марцеллін повідомляє: «розділені на різні царства таври, між якими особливо страшні своєю надмірною брутальністю Арихи, Синхи та Напеї, лють і яких підсилювала внаслідок тривалої безкарності; вони й послужили причиною назви моря Негостинним» (Чорне море, перш ніж одержати від давніх греків свою традиційну назву Понт Евксинський — «Гостинне море», протягом певного часу називалося Понтом Авксинським, тобто Негостинним). У цьому уривку найбільший інтерес становить згадка про неоднорідність таврів, їх розподіл на племена (саме в цьому сенсі, ймовірно, слід розуміти «різні царства»), три з яких навіть поійменовані.

Діодор Сіцилійський (бл. 90—21 рр. до н. е.), сучасник Юлія Цезаря та Августа, який, спираючись на праці попередників — Теопомпа, Ефора, Тімея, Ктесія, Клітарха, Мегасфена, а також інші джерела, склав систематичний огляд історичних знань свого часу — «Історичну бібліотеку» в 40 книгах, фрагмент XX книги свого твору присвятив звеличенню боспорського царя Євмена. Зокрема він згадує, що цей монарх «для захисту тих, хто плавав по Понту, він вступив у війну з варварськими народами, які зазвичай займалися піратством, геніохами, таврами та ахейцями, та очистив море від піратів (λῆστον), за що й отримав найкращий плод благодіяння — похвалу не лише у своєму царстві, але майже у всьому всесвіті, оскільки торговці (τῶν ἐμπορῶν) скрізь рознесли поголоску про його великодушність».²⁸⁷ Очевидно, дані, наведені Діодором, включені у розповідь про події кінця IV ст. до н.е. були запозичені, як вважають дослідники, з місцевої боспорської хроніки більш раннього періоду.²⁸⁸ Отже, відносини Боспорського царства з таврами, які займалися, якщо довіряти свідченням античних авторів, піратством, очевидно, у більшості випадків не були мирними.

Але існує й інша точка зору. Як вважають В.П. Шевчук та М.Г. Тараненко, влада у Тавриці належала родовій аристократії,²⁸⁹ з якої поступово виокремлюються таврські «царі». Один з них — Агат, — за припущенням В.Ф. Гайдукевича, навіть дав грецьким колоністам дозвіл розташовуватися у підвладних йому землях, зокрема, у таврському поселенні, що назива-

валося Пантікапеєм, для постійного проживання.²⁹⁰ Пантікапей, як і інші міста (Тірітака, Корокондама, Тарамба) зберіг цю негрецьку місцеву назву й у подальшому.

В еллінській традиції часто згадується замкненість таврів, їхнє небажання вступати у торговельні чи інші контакти зі своїми сусідами. Проте, це вбачається не цілком вірним. Археологами встановлено, що до таврів іноді потрапляли грецькі чорнолакові харчові посудини, а також товари, перевезені в амфорах. Це переконливо свідчить про розвиток торгівлі з грецькими полісами. Отже, неминучість вступу у зовнішні зносини виникала ще в племінні часи і, на думку окремих дослідників, мала в основі біологічно-соціальну потребу первісних людей: «Контакти з іншими групами завжди підтримувались. Відвічна потреба у зусиллях для задоволення людських потреб, дії, що звідси витікали, на які слідували реакції у відповідь, складають первинну динамічну силу соціальної еволюції. Людина повинна діяти, і це змушує інших на дії у відповідь; запобігти цьому неможливо».²⁹¹

Інколи окремі таври могли ставати жителями античних міст. Типові таврські (кизил-кобинські) посудини віднайдено на Боспорі, в Херсонесі та в Керкінітиді. Можливо, люди, що виготовили цей посуд, були рабами чи належали до інших залежних категорій населення. Ймовірно, це могли бути жінки, узяті заміж грецькими колоністами. У столиці Боспорського царства Пантікапеї знайдено датований V ст. до н.е. надгробок з віршованим написом: «Під цим пам'ятником лежить чоловік, для багатьох бажаний, родом тавр. Ім'я ж його Тихон».²⁹² Тавр, що носив суто грецьке ім'я та відзначений поетичною епітафією, цілком ймовірно, був повноправним громадянином еллінського полісу. Отже, письмові пам'ятки свідчать, що деякі таври були рівноправними і шанованими членами грецьких полісних громад у Криму і не соромились відкрито засвідчувати своє таврське походження.²⁹³ Саме тому гіпотеза про таврів лише як про дикунів гірської частини Криму та про те, що стосунки між таврами та еллінами перебували виключно у воєнній площині, не виглядає цілком переконливою.

У IV чи, найпізніше, у III ст. до н.е. поселення таврів (кизил-кобинської археологічної культури) зникають. Але таври як етнос не припинили своє існування. Вони згадуються у письмових джерелах перших століть нашої ери, які заслуговують на цілковиту довіру. Наприклад, знаменитий римський історик Тацит докладно розповів про те, як римські війська у 49 р. н.е. допомогли затвердитися на Боспорському престолі законному царю Котису. Але коли римляни поверталися з Боспору уздовж кримських берегів шаста зрадило їх: «...кілька кораблів (оскільки військо поверталось морем) викинуло до берега таврів, і їх оточили варвари, що убили префекта когорти та безліч воїнів з допоміжного загону». Ще цікавіші дані написів, знайдених в Криму. У знаменитому декреті, висіченому наприкінці II ст. до н.е. у Херсонесі на постаменті статуї видатного полководця Діофанта сказано, що він «підкорив собі околиці таврів».²⁹⁴ У двох написах початку I ст. н.е. прославляється боспорський цар Аспург, що «підкорив скіфів і таврів». В Херсонесі знайдено надгробок, поставлений над могилою двох вільновідпущеників. На пам'ятнику висічено напис, з якого виявляється, що, принаймні один з похованих — лікар Ведій Трепт — був

убитий таврами. Відбулося це в I чи II ст. н.е. Отже, таври у перших двох століттях нашої ери, як і раніш, жили неподалік від античних міст.

Таким чином, населення античних держав Північного Причорномор'я протягом століть вступало у зносини з племінним союзом таврів. Переважно ці відносини не мали мирного характеру. Але з плином часу окремі представники таврського етносу поглиблювало торговельні та інші контакти з еллінами і навіть поповнювали населення полісів.

Здебільшого войовничо по відношенню до північнопричорноморських держав були налаштовані й сармати (давньогр. — савромати) — споріднені зі скіфами кочові племена, які прийшли з приуральсько-повользьких степів, що й були їхньою батьківщиною. Їхня мова, як і скіфська, на думку вчених, належала до північно-східної групи іранських мов, побут і звичаї обох народів також були дуже близькими.²⁹⁵ Самоназва сарматів невідома. Ймовірно, давньогрецький етнікон «савромат» походить від давньоіранського «саоромант», що означає «оперезаний мечем» або «той, хто носить меч».

Перші історичні відомості про ці племена містяться в «Історії» Геродота. Він повідомляє, що скіфи під час своїх передньоазійських походів «переселили» савроматів з Мідії. На думку дослідників, «батько історії» скористався неточною інформацією, а свідчення про «переселення» скіфами савроматів з Мідії було відлунням їхніх спільних походів до Передньої Азії.²⁹⁶

Згадки про окремі сарматські племена знаходимо у працях Страбона. До переліку він, зокрема, включає, насамперед, «язигів, сарматів та званих царських та ургів», що мешкають за «пустелею тірогетів» (у межиріччя Дніпра і Південного Бугу). Очевидно, слідом за язигами, на територію степової України проникли роксолани. Вони «займали рівнини між Борисфеном і Танаїсом», тобто між Дніпром та Доном. Страбон зазначає, що їх було 50 000, а на чолі народу стояв цар Тасій. У середині I ст. н.е. роксолани досягають Подунав'я. Автор згадує також аорсів та верхніх аорсів, які «живуть по Танаїсу» (Дон), і сираків, які «живуть по Ахардею» (Кубань). Завойовані ними території Страбон називає Сарматією.²⁹⁷

Згодом, у I ст. н.е., в полі зору інших античних авторів з'являються повідомлення про ще одне сарматське угруповання — аланів. За свідченням римського історика Йосифа Флавія, це плем'я являло собою «частину скіфів, що мешкає навколо Меотійського озера». Внаслідок спорідненості сарматів зі скіфами вони фактично уживаються у спільному протодержавному утворенні — Сарматії (III ст. до н.е. — III ст. н.е.), головним політичним центром якої, ймовірно, стало м. Танаїс, розташоване у гирлі Дону. Хоча існують свідчення про те, що раніше сармати ворувалися зі скіфами. У Лукіана Самосатського в його оповіді «Токсарид, або Дружба», події якої розгортаються у IV ст. до н.е., йдеться про війну між ними.²⁹⁸

Серед писемних пам'яток, де міститься інформація щодо сарматської присутності у Причорномор'ї та про відносини між «варварами» й еллінами, варто згадати також твори римського поета Овідія Назона, який з 8 р. н.е. і до своєї смерті у 18 р. н.е. перебував на засланні у м. Тома (сучасна Констанца), яке тоді вважалося прикордонним населеним пунктом імперії. В «Сумних піснях» та «Листах з Понту», які він написав у вигнанні в невеликому містечку на межі варварських земель,²⁹⁹ точно відображено

політичну ситуацію на дунайському кордоні в перші два десятиліття нашої ери: «Мене оточують дике плем'я савроматів, бесси та гети — лютий ворог, озброєний луками та просякнутими отрутою стрілами, оглядає мур на тяжко дихаючому коні; і подібно до хижого вовка... варвар забирає в полон усіх, кого знаходить у полях, ще не укритего за огороженою воріт... Я живу... на сарматському узбережжі, що межує з грубими гетами... Великий натовп сарматського та гетського племені роз'їжджає на конях по дорогах. Серед них немає жодного, хто не носив би сагайдака, лука та стріл, смертоносних через зміну отруту... Нас ледь-ледь захищає фортеця, але й всередині мурів викликає страх натовп варварів, перемішаний з греками, бо ж варвари живуть разом із нами без будь-якої різниці і займають більшу частину осель... Ворогів доводиться боятися й праворуч, й ліворуч, їхня близькість лякає з обох боків: з одного боку можна відчутти бретонські сарисси, з іншого — стріли, пушені сарматською рукою...».³⁰⁰ Отже, писемні джерела свідчать про постійне проживання сарматів у Подністров'ї в I ст. до н.е. та про те, що вони вже вважали цю землю своєю.

Головним способом одержання додаткового продукту для кочовиків стала зовнішньоексплуататорська діяльність. Саме це й зумовлювало характер сармато-еллінських відносин. Серед численних засобів цієї діяльності чи не головне місце посідали даниницькі відносини, що їх встановлювали кочовики з підкореними народами. Не були винятком і сармати, як це випливає з нечисленних писемних джерел.

Щодо території України єдиними відомостями про даниницькі відносини між сарматами та їхніми сусідами слід вважати дані декрету на честь Протогена.³⁰¹ Він містить інформацію про дві форми данини. Це, по-перше, регулярна, за якою неодноразово з'являвся до Ольвії Сайтафарн на чолі сайїв (вартій уваги той факт, що вона виплачувалася не лише цареві, а й його оточенню — «скіпетроносцям»). По-друге, Сайтафарн зажадав «дарунків з приводу проїзду». Це був один із видів нерегулярних поборів, що широко практикувалися знатними кочовиками. Дарунки запобігали (принаймні, тимчасово) наїздам кочовиків, здобували прихильність їхніх ватажків, які часто-густо самі відверто натякали на дарунки як на шлях вирішення того чи іншого питання.

Таким чином, проаналізувавши наявні нарративні джерела, можемо зазначити, що обкладання даниною поневолених народів, контролювання та посередництва в торгівлі, постійні здирства у вигляді так званих «дарунків», відкриті воєнні пограбування були головними засобами зовнішньої діяльності царів Сарматії. Війну і грабіжництво вони вважали не тільки звичайною, а й почесною, престижною справою. Щоправда, сил сарматів було достатньо лише для ведення війн із такими ж кочовиками, як вони самі або з недостатньо добре організованими землеробами. Оцінюючи боєздатність сарматів на прикладі їхнього племені роксолан Страбон зауважував: «Однак, будь-яка варварська народність і натовп легкоозброєних людей безсилий перед правильно побудованою та добре озброєною фалангою».³⁰²

З інших повідомлень Страбона відомо, й про мирні форми міжнародно-правових відносин сарматів із сусідніми та віддаленими народами. Помітну роль у торгівлі зі сходом відігравали аорси, які «вели караванну торгівлю індійськими та вавилонськими товарами, одержуючи їх у вірмен

та мідян і перевозячи верблюдами». Проте, всупереч поширеному поглядом про безпосередню участь аорсів у торговельних операціях, останнім часом все більшої ваги набирає гіпотеза, що найімовірніше, вони лише конвоювали каравани через свої степи, беручи платню за це частиною товарів. Як свідчать етнографічні дані, таке конвоювання інколи навіть уживалося кочовиками купцям під загрозою звичайного пограбування, і було своєрідною стародавньою формою рекету та одним із способів здійснення зовнішньоексплуататорської діяльності.

У III ст. н.е. сарматському пануванню в північнопричорноморських степах настав кінець. Спершу нищівного удару їм завдали готи. Германці знищили основні торгові центри сарматів, відрізали їх від античних міст, розсіяли кочовища. Більша частина сарматів перейшла на осілий спосіб життя, підкорившись готам. А в другій половині IV ст. н. е. справу було завершено гунською навалою.

Отже, міжнародні відносини здавна посідали суттєве місце в житті будь-якої держави, суспільства й окремої особи. Походження етносів, утворення міждержавних кордонів, формування та зміна політичних режимів, становлення різних соціальних інститутів, збагачення культур, розвиток мистецтва, науки, технічного прогресу й ефективної економіки тісно пов'язані з торговельними, фінансовими, культурними та іншими обміними, міждержавними союзами, дипломатичними контактами й військовими конфліктами — або, інакше кажучи, з міжнародними відносинами. Важливим нормативним регулятором цих відносин виступає міжнародне право.

Аналіз міжнародно-правових стосунків між північнопонтійськими державами, що належали до грецької цивілізації, та «варварами», території яких межували з ними, дає можливість дійти певних висновків. Насамперед, варто зазначити, що стосунки «цивілізація — варвари» змінювалися у різні періоди історії. В архаїчну та на початку класичної доби, коли розвинене античне суспільство зіткнулося з відносно статичним племенним оточенням, яке ще не вступило у фазу кардинальних суспільних змін, відносини між ними не були надто активними. Наприкінці класичного-на початку елліністичного періоду ситуація змінюється. З одного боку, антична цивілізація перебувала в стадії трансформації, пов'язаної зі сприйняттям східної культури. З іншого — «варвари» підійшли до етапу розкладу первісного суспільства та формування основ державності. Саме в цей час відбуваються активні контакти між античними державами Північного Причорномор'я та сусідніми варварськими протодержавними утвореннями, визначними складовими яких були війна та даниницькі відносини. З плином часу все більшого розвитку набуває мінова торгівля. Розширюється й сфера політичних стосунків. Через них скіфи, таври, інші племена знайомилися з досягненнями античної цивілізації, зокрема, з правовими нормами, що регулювали міжнародні відносини.

З-поміж найважливіших особливостей міжнародного права, що зароджувалося, та міжнародно-правових стосунків держав північнопонтійського регіону в період античності слід назвати переважання звичаю як джерела права. Окрім іншого, тогочасні міжнародні відносини, зазвичай, регулювалися шляхом дипломатичного листування, усними домовленостями, релігійними джерелами. Варто вказати й на таку особливість стародавніх

міжнародних відносин, як їхній розвиток у межах певного регіону. Варто зауважити також, що ці стосунки мали переважно двосторонній, партикулярний та утилітарний характер. Адже задоволення своїх економічних та політичних потреб держави могли найбільш ефективно забезпечити у двосторонньому обміні. Саме економічні потреби спричинили виникнення взаємних відносин ще між первісними суспільними утвореннями. Згодом це призвело до становлення, у першу чергу, інститутів торговельного права, а також інших правових інститутів, що мали на меті забезпечення торговельних відносин. Виникають та розвиваються інститути гостинності, визначення статусу офіційних торговельних делегацій (на відміну від статусу приватних торговців чи купців), поняття мита, податків на іноземні товари, встановлюються певні режими міжнародної торгівлі, територіальні режими, данницькі відносини. Укладаються міждержавні угоди, які інколи закріплюються династійними шлюбами або заручництвом.

Окрім того, вже на ранніх етапах міжнародної взаємодії античних держав Північного Причорномор'я між собою та з іншими державними утвореннями склалися міжнародно-правові інститути встановлення, зміни та режиму кордонів, статусу території, які в стародавньому міжнародному праві набули найбільшого розвитку. У ході еволюції міжнародних відносин виникла необхідність у врегулюванні засобів їх здійснення: встановлення статусу офіційних дипломатичних представників, розмежування їх функцій та надання їм відповідного захисту і гарантій безпеки.

Все це виразно показує, що вже за часів античності у чорноморському регіоні чітко виявилася тенденція до становлення основ міжнародного права. Саме на цьому підґрунті у подальшому, протягом багатьох століть поступово формується окрема галузь права.

¹ Шемшученко Ю.С. Міжнародне право // Юридична енциклопедія. Т.3. К-М. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2001. — С. 669.

² Левин Д.Б. История международного права. — М., 1968.

³ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — С. 3.

⁴ Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 378.

⁵ Paradisi B. I Fondamenti Storici della Comuta Giuridica Internazionale. — Siena: Circolo Giuridico della Università, 1944. — 90 p.

⁶ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Автореф. дис. ... — С. 8.

⁷ Phillipson C. The International Law and Custom of ancient Greece and Rome. In two volumes. Volume II. Macmillan and Co. Limited. London. 1911. — P. 101—105.

⁸ Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. — М.: Юристъ, 1999. — С. 184, 229.

⁹ Bederman D. International Law in Antiquity. — Cambridge University Press, 2001. — P. 16.

¹⁰ Журавка О.В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002. — С. 3.

¹¹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Автореф. дис. ... — С. 8.

¹² Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280—220 гг. до н.э. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. — С. 119.

¹³ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 66.

¹⁴ Варданян Р.Е. Великий цар Фарнак // Боспорский город Нимфей: Тезисы докладов. — Изд-во Гос. Эрмитажа, 1999. — С. 15.

¹⁵ Гавриленко О.А. Дослідження лапідарних пам'яток міжнародного права античних держав Північного Причорномор'я у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Право та безпека. — 2004. — № 1. — Т. 3. — С. 12; Габелко О.Л. Договор Фарнака Понтийського с Херсонесом: обстоятельства заключения и датировка (взгляд со стороны) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной конференции, посвященной 350-летию Харькова и 200-летию ХНУ им. В.Н.Каразина. 4—6 ноября 2004 г. — Харьков: НМЦ «МД», 2004. — С. 54—55.

¹⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 402.

¹⁷ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 131.

¹⁸ Колобова К.М. Фарнак I Понтийский // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 31.

¹⁹ Thuk. V, 23, 47.

²⁰ Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, 1990. — С. 47—48.

²¹ Кудрявцев О.В. Скифское царство в Крыму // Всемирная история. В 10-ти тт. Т.2. — М.: Политиздат, 1956. — С. 406; Руженцев В.Б. Калос Лімен у IV ст. до н.э. — II ст. н.э. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Спеціальність 07.00.04 — археологія. — К., 2001. — С. 14.

²² Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип А.Дарре, 1890. — С. 67.

²³ Thuk. V, 23.

²⁴ Thuk. V, 47.

²⁵ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 67.

²⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 402.

²⁷ Буткевич О.В. Міжнародний договір як джерело стародавнього міжнародного права // Міжнародні відносини. — Вип. 18. — К.: КНУ ім. Т.Г.Шевченка, 2001. — С. 4—9.

²⁸ Plut. Per. 29.

²⁹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — С. 301.

³⁰ Demosth. Adv. Lept., 31; Strab. VII, 310.

³¹ Трофимова М.К. Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта в III в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 47.

³² Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 113.

³³ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 69.

³⁴ Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 127.

- ³⁵ Aristot. Pol. III, 5, 10—11.
- ³⁶ Aristot. Pol. III, 1, 3p; Thuk. I, 77.
- ³⁷ Andoc. Adv. Alcib. 18.
- ³⁸ Polyb. II, 37.
- ³⁹ Гавриленко О.А. Правові основи валютного регулювання в Ольвійській державі на початку IV ст. до н.е. // Держава і право. Зб. наук. праць. — 2002. — № 17. — С. 27.
- ⁴⁰ Гавриленко О.А. Лapidарні пам'ятки права античних полісів Північного Причорномор'я в історичних та юридичних дослідженнях другої половини XX — початку XXI ст. // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 24.
- ⁴¹ Жебелев С.А. Милет и Ольвия // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 38—39; Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 100—101.
- ⁴² Яценко С.С. Выдача злочинців // Юридична енциклопедія. Т.1. А-Г. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 1998. — С. 377.
- ⁴³ Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 125—126.
- ⁴⁴ Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 212.
- ⁴⁵ E. Balogh. Political Refugees in ancient Greece. — Johannesburg, 1943. — P. 30—37.
- ⁴⁶ Сапрыкин С.Ю. Плиний Младший и Северное Причерноморье // Вестник древней истории. — 1998. — № 1. — С. 191—205.
- ⁴⁷ Переписка Гая Плиния Цецилия Секунда с императором Траяном // Вестник древней истории. — 1946. — № 2. — С. 244.
- ⁴⁸ Надписи Ольвии (1917—1965 гг.). — Л.: Наука, 1968. — № 42. — С. 45—46.
- ⁴⁹ Там само. — № 32. — С. 39.
- ⁵⁰ Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. Изд. 4-е, дополненное и исправленное. — СПб.: Тип. А. Бенке, 1898. — С. 34.
- ⁵¹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — С. 149—150.
- ⁵² Herod. VII, 9, 2; VII, 136; Thuk. I, 29.
- ⁵³ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. Ohio State University Press. Columbus. 1999. — P. 17.
- ⁵⁴ Thuk. I, 53; Demosth. XIX, 163; Polyb. IV, 72.
- ⁵⁵ Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. ... — P. 17.
- ⁵⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32.
- ⁵⁷ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 121.
- ⁵⁸ Бузоль Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 70.
- ⁵⁹ Herod. VII, 9, 2.
- ⁶⁰ Diod. XIII, 24; Plut. Quaest. rom., 37.
- ⁶¹ Thuk. I, 54; 105; IV, 134; VIII, 24.
- ⁶² Plut. Nic. 6; Diod. XV, 87; XVI, 25; Xen. Hell. VI, 4, 14; Thuk. IV, 97.
- ⁶³ Paus. IX, 32, 9; Herod. IX, 79.
- ⁶⁴ Aristot. Pol., 1, 2 (6). 16p; 1255a.
- ⁶⁵ Thuk. I, 30; II, 67; Xen. Hell. II, 1, 32; Plut. Lys. 13.
- ⁶⁶ Herod. VI, 79; V, 77.
- ⁶⁷ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 298.

- ⁶⁸ Бузоль Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 71.
- ⁶⁹ Xen. Cyrop. VII, 5, 73.
- ⁷⁰ Thuk. III, 28; V, 3, 32.
- ⁷¹ Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — С. 13.
- ⁷² Жебелев С.А. Милет и Ольвия // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 46—47.
- ⁷³ Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 31.
- ⁷⁴ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — С. 92—93.
- ⁷⁵ Thuk. III, 56, 65; V, 49.
- ⁷⁶ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская ... — С. 35—36, 45.
- ⁷⁷ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — С. 59.
- ⁷⁸ Там само. — № 20. — С. 58.
- ⁷⁹ Thuk. III, 104.
- ⁸⁰ Бузоль Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 73.
- ⁸¹ Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. ... — С. 305—306.
- ⁸² Васильчикова Н.А., Кузбагаров А.Н. История развития законодательства о правовом статусе иностранцев // История государства и права. — 2002. — № 5. — С. 20.
- ⁸³ Rostovtseff M. International relations in the ancient world. // The History and Nature of International Relations. / Ed. by E. Walsh. — NY: The Macmillan Comp., 1922. — P. 45.
- ⁸⁴ Корпус боспорских надписей. — М.-Л.: Наука, 1965. — № 134. — С. 133.
- ⁸⁵ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская ... — С. 129.
- ⁸⁶ Константинов С.Ф. Адміністративно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.07 — теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право. — К., 2002. — С. 9.
- ⁸⁷ Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 157—158; Дьячков С. В. Римские граждане на Боспоре // Проблемы истории Крыма: Тез. докл. — Симферополь, 1991. — С. 42—43; Дьячков С. В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н.э. — III в. н.э. // Вестник Харьковского университета. — 1992. — № 363: История. — Вып. 26. — С. 81—91.
- ⁸⁸ Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская... — С. 128.
- ⁸⁹ Тюменев А.И. Херсонесские этюды. V. Херсонесские проксении // Вестник древней истории. — 1950. — № 4. — С. 11—25; Яйленко В.П. Ольвийская ателиа Цетротроку и проксения афинянам: НО, 1; 5 // Из истории античного общества: Межвуз. сб. — Нижн. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2001. — Вып. 7. — С. 195—204; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI — I вв. до н.э. — М.: Наука, 1986. — С. 164—165, 172, 225.
- ⁹⁰ Monceaux P. Les proxenies grecques. — Paris, 1886. — P. 5.
- ⁹¹ Бузоль Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 65.
- ⁹² Переговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. — К., 1859. — С. 27.

- ⁹³ Ростовцев М.И. Международные отношения и международное право в древнем мире // Современные записки. Т. IV. — Париж, 1921. — С. 144.
- ⁹⁴ Жебелев С.А. Торгово-консульская служба в древнегреческих колониях Северного Причерноморья // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 145.
- ⁹⁵ Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — К., 1973. — С. 45.
- ⁹⁶ Переговский В. О началах международного права относительно иностранцев ... — С. 28.
- ⁹⁷ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989. — С. 157.
- ⁹⁸ Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей ... — С. 66.
- ⁹⁹ Гавриленко О.А. Проксенія // Юридична енциклопедія Т.5. П-С. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2003. — С. 158—159.
- ¹⁰⁰ Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44. Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 128—146.
- ¹⁰¹ Надписи Ольвии (1917—1965). — Л.: Наука, 1968. — № 2.
- ¹⁰² Там само. — № 1.
- ¹⁰³ Там само. — № 3.
- ¹⁰⁴ Там само. — № 5.
- ¹⁰⁵ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. Petropoli, 1916. — № 20, 22, 23; Надписи Ольвии ... — № 5—9, 14, 15.
- ¹⁰⁶ Никитина И.П. Эволюция института проксении ... — С. 132.
- ¹⁰⁷ Надписи Ольвии (1917—1965). — Л.: Наука, 1968. — № 27.
- ¹⁰⁸ Там само. — № 45.
- ¹⁰⁹ Там само. — № 49.
- ¹¹⁰ Там само. — № 45.
- ¹¹¹ Там само. — № 3.
- ¹¹² Там само. — № 5.
- ¹¹³ Там само. — № 4.
- ¹¹⁴ Там само. — № 6.
- ¹¹⁵ Там само. — № 7, 15.
- ¹¹⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 20.
- ¹¹⁷ Надписи Ольвии ... — № 9.
- ¹¹⁸ Там само. — № 14.
- ¹¹⁹ Никитина И.П. Эволюция института проксении ... — С. 135—137.
- ¹²⁰ Dem. Adv. Lept. 31.
- ¹²¹ Dem. Adv. Lept. 31, 32; Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 80.
- ¹²² Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // Известия Археологической комиссии. — 1915. — Вып. 58. — С. 1—16; Ростовцев М.И. Цезарь и Херсонес // Известия Археологической комиссии. — 1917. — Вып. 63. — С. 1—21; Кадеев В.И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н.э. — III в. н.э. // Вестник древней истории. — 1979. — № 2. — С. 58, 59; Кадеев В.И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II—III вв. н.э.) // XV Conference internationale d'etudes classiques des Pays socialistes «Eirene»: Res. des Communications. — Sofia, 1978. — S. 34—35; Зубарь В. Римский след на юге Украины // День. — 2001. — 12 мая. — № 82; Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. — первая половина VI в.). —

- К., 1998; Кузищин В.И. Херсонес и Рим в начале II в. до н.э. Первые контакты // Херсонесский сборник. — 1996. — Вып. 7. — С. 87—92.
- ¹²³ Ермолова И.Е. Северное Причерноморье в представлении римлян первых веков н.э. (по Аммиану Марцеллину). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1985. — С. 11.
- ¹²⁴ Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 118—119.
- ¹²⁵ Сон Н.А. Новая латинская надпись из Тире // Вестник древней истории. — 1986. — № 4. — С. 65—67; Карышковский П.О. Посвятительная надпись римских врачей из Тире // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 52—56.
- ¹²⁶ Flav. Jos. Iud. Ant. II, 16, 4.
- ¹²⁷ Крынкин С.М. Проблема сущности боспорского протектората в античном Северном Причерноморье // Проблемы исследований античных гордов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 59.
- ¹²⁸ Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. — К., 1997. — С. 73—74.
- ¹²⁹ Там само. — С. 62.
- ¹³⁰ Корнієнко М.І. Автономія територіальна // Юридична енциклопедія. Т.1. — К., 1998. — С. 24.
- ¹³¹ Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов. «Знання» Україна, 1991. — С. 121.
- ¹³² Кадеев В.И. История древней Греции и Рима. Курс лекций. — Харьков: Колорит, 2006. — С. 100—101.
- ¹³³ Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей /Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — С. 197.
- ¹³⁴ Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы ... — С. 74.
- ¹³⁵ Ростовцев М.И. Цезарь и Херсонес // Известия императорской археологической комиссии. — 1917. — № 63. — С. 2.
- ¹³⁶ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 691.
- ¹³⁷ Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы ... — С. 62; Крижицкий С.Д., Зубарь В.М., Русяева А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К., 1998. — С. 210.
- ¹³⁸ Макаров И.А. «Первая элевтерия» Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // Вестник древней истории. — 2005. — № 2. — С. 93.
- ¹³⁹ Зубарь В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я... — С. 210.
- ¹⁴⁰ Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 354.
- ¹⁴¹ Там само. — № 419.
- ¹⁴² Там само. — № 423.
- ¹⁴³ Там само. — № 362.
- ¹⁴⁴ Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы ... — С. 62.
- ¹⁴⁵ Мешеряков В.Ф. Державні культури Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н.е. // Вісник Харківського університету. № 201. Історія. Вип. 12. — С. 69.
- ¹⁴⁶ Там само.
- ¹⁴⁷ Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // Известия имп. Археологической комиссии. 1916. — Вып. 60. — С. 63—69; Зубарь В.М. О датировке переписки по поводу проституционной подати из Херсонеса (IOSPE, 12, № 404) // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов. Симферополь, 1991. Вып. 1.

С. 50—51; Гавриленко О.А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2003. — № 22. — С. 254—256; Туревич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи // Известия Ист.-филол. института в Нежине. — 1901. — Т. 19. — № 124. — С. 55—58.

148 Виноградов Ю.Г. От элевтерии к зависимости: проблема политической правоспособности Херсонеса в конце II—I вв. до н.э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988. Тезисы докладов. — Севастополь: Херсонесский историко-археологический заповедник, 1988. — С. 20.

149 Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки Московского гос. педагогического института. — 1942. — Т. 28. — Кафедра истории древнего мира: Вып. 1. — С. 3—92.

150 Карышковский П.О. Из истории Тира в I—II вв. н.э. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1971. — Вып. 7. — С. 153—154; Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 92; Юргевич В.Н. Открытая в 1881 г. в с. Чобручи греческая надпись древнего города Тира // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1883. — Т. 13. — С. 7—13; Бондарь Р.Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса // Вестник древней истории. — 1973. — № 3. — С. 157—158.

151 Моммзен Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Т. 5. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. — С. 265; Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // Известия Археологической комиссии. — 1915. — Вып. 58. — С. 2; Зограф А.Н. Монеты Тира. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — С. 31—32; Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 23.

152 Hunt A.S. Register of a Cohort in Moesia // Raccolta di Scritti in Onore di Giacomo Lambroso. — Milan, 1925. — P. 265—272; Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 23.

153 Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 119; Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 121—122; Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 47.

154 Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей ... — С. 106—107.

155 Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 24.

156 Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри середини I ст. н.е. // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 12—17.

157 Ранович А.Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н.э. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — С. 19, 262; Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 24—25.

158 Кудрявцев О.В. Ахайя в системе римской провинциальной политики // Вестник древней истории. — 1952. — № 2. — С. 82; Ранович А.Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н.э. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — С. 19—20; Финлей Г. Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения империи их на востоке (IV в. до н.э. — 717 г. н.э.). — М.: Тип. Гричева, 1877. — С. 30—31.

159 Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. В 2-х тт. Т. 1. — М.: Остожье, 1998. — С. 169.

160 Кадеев В.И. Правовое и социальное положения граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М., 1986. — С. 157—158; Дьяков С. В. Рим-

ские граждане на Боспоре // Проблемы истории Крыма: Тез. докл. — Симферополь, 1991. — С. 42—43; Дьяков С. В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н.э. — III в. н.э. // Вестник Харьковского университета. — 1992. — № 363: История. — Вып. 26. — С. 81—91.

161 Гавриленко О.А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2003. — № 22. — С. 257—259; Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 25.

162 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 123—124.

163 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 4.

164 Там само.

165 Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 123—124.

166 Зубарь В.М. Северное Причерноморье и Септимий Север // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 38.

167 Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тіри середини I ст. н.е. // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 12—15.

168 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 4.

169 Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. нашей эры. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 108—111.

170 Зубарь В.М. Северное Причерноморье и Септимий Север // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 38.

171 Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 27.

172 Покровский И.А. История римского права. — СПб, 1999. — С. 117—118.

173 Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 27—28.

174 Каллистов Д.П. Этюды из истории Боспора римского времени // Вестник древней истории. — 1938. — № 4. — С. 174—183; Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. — М.: Наука, 1951.

175 Гайдукевич. Боспорское царство... — С. 49; Латышева В.А. О роли Динамии в период правления на Боспоре Полемона // Вестник Харьковского университета. — Вып. 214. — Харьков, 1981. — С. 104; Яйленко В.П. Династическая история Боспора от Митридата Евпатора до Котиса I // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1990. — С. 47.

176 Ростовцев М.И. Цезарь и Херсонес // Известия Археологической комиссии. — 1917. — Вып. 63. — С. 1—2; Ростовцев М.И. К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи // Сборник в честь княгини П.С.Уваровой. — М., 1916. — С. 10—16; Ростовцев М.И. Бронзовый бюст боспорской царицы и история Боспора в эпоху Августа // Древности. — 1914. — Вып. 25. — С. 12—21; Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С. 147—151.

177 Сапрыкин С.Ю. Академик М.И.Ростовцев о Понтийском и Боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. — 1995. — № 1. — С. 207.

178 Ростовцев М.И. Бронзовый бюст боспорской царицы ... — С. 147—151.

179 Фролова Н.А. О времени правления Динамии // Советская археология. — 1978. — № 2. — С. 53; Фролова Н.А. К вопросу о начале правления Аспурга на Боспоре // Вестник древней истории. — 1979. — № 1. — С. 139—144; Карышковский П.О., Фролова Н.А. Правление Асандра на Боспоре по нумизматическим данным // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 89—112.

- 180 Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 23—24; Карышковский П.О. Боспор и Рим в I в. н.э. по нумизматическим данным // Вестник древней истории. — 1953. — № 3. — С. 180.
- 181 Фролова Н.А. Медные монеты Котиса I как исторический источник // Советская археология. — 1976. — № 3. — С. 108.
- 182 App. Mithr. 113.
- 183 Dion Cass. XXXVII, 14, 2.
- 184 Надель Б.И. Боспорская надпись — IOSPE, II, 33 // Вестник древней истории. — 1948. — № 3. — С. 212.
- 185 Strab. VI, 42.
- 186 Strab. VII, 4, 7.
- 187 Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 38.
- 188 Там само. — № 1046.
- 189 Там само. — № 1046.
- 190 Там само. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 47.
- 191 Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 206.
- 192 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 364.
- 193 Зограф А.Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. — Вып. 16. — 1951. — С. 196.
- 194 Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга... — С. 198, 205.
- 195 Dio Cass. LIV, 24.
- 196 Кудрявцев О.В. Римская политика в Армении и Парфии // Вестник древней истории. — 1948. — № 3. — С. 52—56.
- 197 Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга ... — С. 203.
- 198 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 364.
- 199 Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга ... — С. 206—207.
- 200 Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 1047.
- 201 Там само. — № 1000.
- 202 Ельницкий Л.А. Северочерноморские заметки // Вестник древней истории. — 1950. — № 1. — С. 189.
- 203 Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. — Princeton, 1950. — P. 597.
- 204 Фролова Н.А. Из истории Боспора в середине II в. // Вестник древней истории. — 1972. — № 1. — С. 189.
- 205 Plin. Min. Epist. 63, 64, 67.
- 206 Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — С. 29.
- 207 Гайдукевич В.Ф. Боспорское Царство. — М.-Л., 1949. — С. 435.
- 208 Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918. — С. 161—162.
- 209 Tac. Ann. XI, 18.
- 210 Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280—220 гг. до н.э. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. — 191 с.; Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). — М.: Изд-во АН СССР, 1958.
- 211 Кодлубай І. Філософські уявлення у скифів — неймовірна вигадка чи реальність? // Зерна. Літературно-мистецький альманах українців Європи (Париж-Львів-Цвікау). — 2002. — № 6—7. — С. 355.
- 212 Доманский Я.В. Из истории отношений Ольвии со Скифией // Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов. — Парутино, 1985. — С. 24—26; Бондарь

- Н.Н. Торговые отношения Ольвии со Скифией VI—V вв. до н.э. // Советская археология. — 1955. — XXIII. — С. 72—83; Онайко Н.А. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья с племенами Приднепровья и Побужья в IV—II вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1970. — № 1. — С. 116—121; Соломоник Э.И. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья // Археология и история Боспора. — Симферополь: Крымиздат, 1952. — С. 105—119; Виноградов Ю.А. Особенности греко-варварских взаимоотношений на Боспоре в VI—III вв. до н.э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1990. — С. 10; Скржинская М.В. Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвиополитов // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 90.
- 213 Гавриленко О.А., Гавриленко О.О. Джерела до вивчення суспільно-державного устрою гелонно-будинів (VII—III ст. до н. е.) // Актуальні проблеми юриспруденції у дослідженнях вчених. Додаток до журналу «Міліція України» (Київ). — 1999. — № 1 (5—6). — С. 3—5.
- 214 Herod. IV, 103—109; Скржинська М.В. Скифія та елліністичний світ в «Історії» Геродота // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 33—45.
- 215 Dem. X, 33.
- 216 Strab. I, 4, 9.
- 217 Бунятян К.П. Давні населення України. — К.: Либідь, 1999. — С. 140—142.
- 218 Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. — London; Copenhagen: Oxford University Press; Ejnar Munksgaard, 1950. — P. 61.
- 219 Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — С. 10.
- 220 Полин С.В. Население северногопричерноморских степей в III—II вв. до н.э.: Этнополитический аспект. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1989. — С. 9.
- 221 Артамонов М.И. Общественный строй скифов // Вестник Ленинградского университета. — 1947. — Вып. 9. — С. 70—87; Грантовский Э.А. Проблемы изучения общественного строя скифов // Вестник древней истории. — 1980. — № 4. — С. 67; Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. — М.: Наука, 1975. — С. 241.
- 222 Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / Мурзин В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фиалко Е.Е., Черненко Е.В. — Николаев: Возможности Киммерии, 2004. — С. 18—19.
- 223 Артамонов М.И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // Ученые записки ЛГУ. — № 95. — Сер. ист. наук. — Вып. 15. — Л., 1948 — С. 9.
- 224 Кодлубай І. Філософські уявлення у скифів ... — С. 364.
- 225 Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. — London; Copenhagen: Oxford University Press; Ejnar Munksgaard, 1950. — P. 251.
- 226 Лукиан. Токсарид, или дружба // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / Мурзин В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фиалко Е.Е., Черненко Е.В. — Николаев: Возможности Киммерии, 2004. — С. 129.
- 227 Скифия: история, хозяйство, быт ... — С. 5—6.
- 228 Каллистов Д.П. Свидетельство Страбона о скифском царе Атее // Вестник древней истории. — 1969. — № 1. — С. 126.
- 229 Скифия: история, хозяйство, быт ... — С. 19.

- 230 Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії / Україна крізь віки. Т.1. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — С. 156.
- 231 Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. — London: Copenhagen: Oxford University Press: Ejnar Munksgaard, 1950. — P. 288, 290.
- 232 Скифия: история, хозяйство, быт ... — С. 6.
- 233 Жебелев С.А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 266.
- 234 Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії ... — С. 153—156.
- 235 Яковенко Э.В. Скифы на Боспоре. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1985. — С. 16.
- 236 Граков Б.Н. Скифы. — М.: Наука, 1971. — С. 72.
- 237 Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А., Рогов Е.Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Крыма // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 79.
- 238 Strab. VII, 4, 6.
- 239 Молев Е.А. К вопросу об уплате Боспором дани варварам // Античная гражданская община: проблемы социально-политического развития и идеологии. Межвузовский сборник. — Л.: РИО Ленингр. ун-та, 1986. — С. 180.
- 240 Лукиан. Токсарид, или дружба // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / Мурзін В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фиалко Е.Е., Черненко Е.В. — Николаев: Возможности Киммерии, 2004. — 44—55. — С. 137.
- 241 Strab. VII, 4, 4.
- 242 Liddell H.G., Scott R., Jones H.S. A greek-english Lexicon. — Oxford, 1953. — P. 1951.
- 243 Herod. I, 106.
- 244 Herod. III, 89.
- 245 Strab. VII, 4, 6.
- 246 Молев Е.А. К вопросу об уплате Боспором дани варварам // Античная гражданская община: проблемы социально-политического развития и идеологии. Межвузовский сборник. — Л.: РИО Ленингр. ун-та, 1986. — С. 179.
- 247 Herod. I, 106.
- 248 Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. — М.: Наука, 1975. — С. 154; Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н.э. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 367.
- 249 Соломоник Э.И. Рец.: Kindstrand J.F. Anacharsis. The Legend and the Aporhtegmata. — Uppsala, 1981. — 176 p. // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 204.
- 250 Plut. Sol. V.
- 251 Агбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. — М.: Наука, 1989. — С. 108; Кодлубай І. Філософські уявлення у скіфів ... — С. 364.
- 252 Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор., наук. ред., перекл. Злупко С.М. — К.: Знання, 1998. — С. 11.
- 253 Там само. — С. 11—12.
- 254 Василенко Г.К. Велика Скіфія. — К., 1991. — 48 с.; Петрук В.І. Велика Скіфія — Оукраїна. — К.: Спалах, 2001. — 431 с.
- 255 Ольховський В.С., Храпунов И.Н. Крымская Скифия. — Симферополь: Таврия, 1990. — С. 74.
- 256 Храпунов И.Н. Поздние скифы на Днепре и в Крыму. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1987. — С. 14.

- 257 Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 265.
- 258 Жебелев С.А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 90.
- 259 Strabo. VII, 311.
- 260 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32.
- 261 Жебелев С.А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 266.
- 262 Жебелев С.А. Последний Перисад ... — С. 89.
- 263 Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — № 1. — С. 9—10.
- 264 Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. — Белгород: Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999. — С. 97.
- 265 Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — № 402; Гавриленко О.А. Лапідарні пам'ятки права античних полісів Північного Причорномор'я в історичних та юридичних дослідженнях другої половини ХХ — початку ХХІ ст. // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 24.
- 266 Жебелев С.А. Народы Северного Причерноморья ... — С. 266.
- 267 Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — № 120. — С. 118.
- 268 Там само. — № 119. — С. 117.
- 269 Жебелев С.А. Последний Перисад ... — С. 91.
- 270 Корпус боспорских надписей... — № 75. — С. 85.
- 271 Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 97.
- 272 Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1987. — № 1. — С. 55.
- 273 Молев Е.А. К вопросу об уплате Боспором дани варварам // Античная гражданская община: проблемы социально-политического развития и идеологии. Межвузовский сборник. — Л.: РИО Ленингр. ун-та, 1986. — С. 185; Мельников О. Нимфей, скифский вождь Саммак и «измена Гилона» // Нумізматика і фалеристика. — 2001. — № 2. — С. 37; Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — С. 143.
- 274 Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора ... — С. 212—213.
- 275 Const. Porfir. De adm. imp. 53.
- 276 Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. — Харьков: Курсор, 2006. — С. 125.
- 277 Абрамова В.В. Племенні народи Балканського півострова у міжнародних відносинах кінця IV — першої половини II ст. до н.е. Автореферат дис. ... канд. ист. наук. — Харків, 2004. — С. 14.
- 278 Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М., 1959. — С. 265; Тюменев А.И. Херсонесские этюды. Ч. III. Херсонес и местное население: тавры // Вестник древней исто-

рии. — 1949. — № 4. — С. 80; Дьяков В. Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина, т. XXVIII, вып. 1. — М., 1942. — С. 13—18.

279 Гарчев П. І. Первісне суспільство і початок державотворення на території України (до розгрому Скіфського царства). — Сімферополь: Доля, 2001. — С. 115.

280 Извлечение из «Истории» Льва Дьякона // Памятники истории Киевского государства IX—XII вв. Сборник документов. Предисловие Б. Д. Грекова. — М., 1936. — С. 67.

281 Гарчев П. І. Первісне суспільство і початок державотворення ... — С. 114—115.

282 Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 134.

283 Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1981. — С. 211.

284 Зельин К. К., Трофимова М. К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. — М.: Наука, 1969. — С. 194.

285 Herod. IV, 103.

286 Strab. VII, 4, 2.

287 Diod. XX, 25; Переклад подано за П. І. Прозоровим з доповненнями В. В. Латішева (Вестник древней истории. — 1947. — № 4. — С. 325); Хрестоматія по історії древньої Греції / Под ред. Д. П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — С. 649.

288 Зельин К. К., Трофимова М. К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. — М.: Наука, 1969. — С. 209.

289 Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності. — К.: Либідь, 1999. — С. 11.

290 Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. — М.: Л., 1949. — С. 30, 34.

291 Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография. / Под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши. — М.: Логос, 2000. — С. 11.

292 Корпус боспорских надписей. — М.: Л.: Наука, 1965. — № 114. — С. 113.

293 Гарчев П. І. Державність таврів та час її існування // Вісник Університету внутрішніх справ. Вип. 7. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія і сучасність. У 3-х чч. Ч. 2. — Харків, 1999. — С. 20; Гарчев П. І. Первісне суспільство і початок державотворення ... — С. 107.

294 Соломоник Э. И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь, Таврия. — 1990. — № 11. — С. 23.

295 Браунд Д. «Препарируя сарматов»: Проблемы источниковедческой и археологической методологии // Вестник древней истории. — 1994. — № 1. — С. 168—173.

296 Мачинский Д. А. О времени первого активного выступления сарматов в Приднепровье по свидетельствам античных письменных источников // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 13. — Л., 1971. — С. 34.

297 Каришковський П. І. Царські сармати у Страбона // Іноземна філологія. Вип. 32. — № 11. — Львів, 1973. — С. 88—93.

298 Лукиан. Токсарид, или Дружба // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / Мурзин В. Ю., Гаврилюк Н. А., Бессонова С. С., Фиалко Е. Е., Черненко Е. В. — Николаев: Возможности Киммерии, 2004. — С. 122—143.

299 Вулик Н. В. «Триптих» и «Послания с Понта» Овидия как исторический источник // Вестник древней истории. — 1974. — № 1. — С. 151—170.

300 Ovid. Epist.

301 Latyschev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini ... — № 32.

302 Strab. VIII, 3, 17.

ВИСНОВКИ

Становлення в Україні демократичної правової держави неможливе без урахування історичного досвіду, як вітчизняного, так і іноземного. Сліпе копіювання зразків демократії, наявних нині у світі, не може дати позитивних наслідків. Освоєння досвіду передбачає цілковито ясне усвідомлення факту існування величезної кількості характерних особливостей, які породжені безліччю причин економічного, соціального, політичного та культурного порядку. Особливе місце серед усієї розмаїтості досвіду людства у справі створення демократичного суспільного устрою посідає вивчення античної, насамперед еллініської, демократії. Давні греки не лише винайшли саме поняття «демократія», але й створили перші держави, засновані на цьому принципі. На нього здебільшого спиралися у своєму державно-правовому будівництві й громадяни полісів Північного Причорномор'я. Саме ці перші зразки найбільш ясно та чітко демонструють найхарактерніші риси демократії.

Античний тип концепції взаємовідносин суспільства та держави (полісу як громадянської общини), права та закону є першим в історії політико-правової думки, який характеризується протиставленням писаного закону, або «законів полісу» «законам природи»: писані закони, як такі, що штучно винайдені людьми, можуть і не відповідати велінням природи. Головною цінністю давньогрецького полісу була не індивідуальна свобода особи, а колективна свобода — свобода людини у якості громадянина полісу, яка була основою полісного закономірності. Класична антична концепція законності, яка базувалася на ідеї полісу, заснованого на законі, містила також уявлення про правове виховання громадян у дусі законслухняності, про відповідну правокультурну громадянську орієнтацію.

Попри певну примітивність правових відносин, рівень розвитку державних органів полісів, на які покладалася функції правового регулювання різних сфер життя та діяльності населення, цілком відповідав рівню економіко-правового розвитку античного суспільства. Незважаючи на деякі особливості, право держав північнопонтійського регіону в своїй основі було подібним до права інших грецьких полісів того часу, зокрема Афін. Ця подібність, насамперед, виявилася у структурі органів управління Ольвії, Херсонесу, Тіри та інших полісів, характерною рисою яких протягом тривалого часу було збереження общинного характеру держави. Тенденції їхньої еволюції також були схожими і зумовлювалися тими процесами соціально-економічного розвитку, які мали місце на-

прикінці VII ст. до н.е. — у першій половині VI ст. н.е. Повноваження Народних зборів з плином часу обмежувалися Радами. З-поміж полісних магістратур поступово вирізняються найбільш впливові. Серед останніх у більшості держав елліністичного часу особливе місце посідають колегії архонтів, які зосереджують у своїх руках широке коло повноважень. Ключове становище в них посідали їхні голови — перші архонти. Внаслідок цього, наприклад, у Херсонесі наприкінці II ст. н.е. чисельність цієї магістратури скорочується до трьох осіб, а в подальшому вона зовсім втрачає колегалійний характер. Розглянувши систему магістратур в античних полісах Північного Причорномор'я можемо дійти висновку: ці держави є першими на території сучасної України, які мали виборний (але інколи також і такий, що визначався за жеребом), напівпрофесійний та спеціалізований за галузями управління державний апарат.

У перших століттях нашої ери укріплюються зв'язки північнопричорноморських держав з Римською імперією. До Тіри, Херсонесу, Ольвії вводяться римські військові підрозділи. З цього часу розпочинається новий етап у взаємовідносинах місцевих громадянських общин із римською адміністрацією. Протягом II—III ст. н.е. на командування Мьозійської армії було покладено контроль за станом справ у регіоні. Усі наведені факти засвідчують тісні відносини між Римом та античними державами Північного Причорномор'я.

Особливості розвитку державного ладу північнопонтійських держав у римський період були зумовлені суттєвими змінами в соціальній структурі населення, внаслідок чого центральні посади поступово стали обійматися представниками вузького кола аристократичних сімей, більшість з яких отримали права римського громадянства. Демократична форма правління найбільш яскраво виявилася в класичний період, наприклад, в Херсонесі — у присязі його громадян (кінець IV — початок III ст. до н.е.). Однак, цілком ймовірно, що вже тоді було закладено ті основи елітаризації державного ладу, які стали особливо помітними у період пізнього еллінізму. Отже, протягом усього часу існування античних держав форма правління в Ольвії, Херсонесі, Тірі еволюціонує від демократичної до елітарної (аристократичної) республіки, хоча часом траплялися й періоди тиранії, які, однак, ніколи не були тривалими. Форма державного устрою також змінюється від полісів з відносно невеликою хорою до територіальних держав, межі яких з часом суттєво розширюються.

Суттєво відрізняється як за формою правління, так і за формою устрою Боспорська держава. На підставі аналізу широкого кола нарративних, лапідарних, нумізматичних та археологічних джерел її устрій можливо визначити як гегемоністську симмахію, тобто постійний військово-політичний союз на чолі з найпотужнішим в економічному та військовому відношенні полісом, яким був Пантікапей. Саме таке об'єднання дало можливість упорядкувати між полісними відносинами та координувати політику міст-держав, які увійшли до його складу. У надзвичайних умовах поліс-гегемон мав можливість оперативно розпоряджуватися силами членів симмахії, а в разі необхідності й застосувати силу у відношенні нежелющих членів об'єднання. Звичайно, один поліс не в змозі був утримувати під контролем велику кількість підвладних йому неполісних об'єднань (скіфських та

меотських племен) та держав (полісів). Тому навколо нього мало скласти-ся «ядро» — група громад, зацікавлених в існуванні держави, оскільки їм дозволено було отримувати з цього усілякий зиск разом із полісом-гегемоном. З посиленням внутрішніх (міжполісних) зв'язків усередині такої симмахії почала виявлятися тенденція до формування все більш тісного об'єднання, яке поступово набуває форми федерації або навіть унітарної держави (хоча варто надзвичайно обережно застосовувати сучасну термінологію по відношенню до явищ двохтисячолітньої давності щоб не припуститися зайвої модернізації). Форма правління Боспорської держави також еволюціонувала від тиранії у формі архонтату до монархії із яскраво вираженими східноелліністичними рисами. Царі поступово зосередили у своїх руках верховну владу, командування військом, судові і навіть жрецькі функції. Вони також від свого імені укладали міжнародні угоди політичного та економічного характеру.

Джерелознавчий аналіз еволюції права північнопонтійських держав дозволяє із цілковитою впевненістю стверджувати, що сучасна історико-правова наука має в своєму розпорядженні достатньо широке коло джерел, які дозволяють реконструювати, бодай частково, суттєві елементи системи права, поширеного у полісах Північного Причорномор'я другої половини I тис. до н.е. — початку I тис. н.е. Науковий доробок археологічної науки не повинен ігноруватися вченими-юристами і може стати надзвичайно корисним для більш ґрунтовного опрацювання питань історії права України найдавнішого періоду. Завдяки йому можна було б суттєво розширити коло джерел для історико-юридичних досліджень.

Нарративні, епіграфічні та археологічні джерела надійно засвідчують наявність в античних державах Північного Причорномор'я достатньо розвиненої, складної та розгалуженої системи правового регулювання суспільних відносин. Вже починаючи з кінця VII — VI ст. до н.е. тут поступово складаються окремі елементи базових галузей права, які прийшли до Херсонесу, Ольвії, Пантікапею та інших полісів переважно з правової системи афінської держави через метрополії — Гераклею Понтійську та Мілет. Незважаючи на певні місцеві особливості, основні інститути права (цивільного, сімейного, фінансового, кримінального, процесуального) Херсонесу, Ольвії, Тіри, Боспорського царства у своїй основі були подібними до правових основ регулювання суспільних відносин в інших грецьких полісах того часу. Окремо варто наголосити на відносній розвиненості давньоелліністичного цивільного права. Системний аналіз основних інститутів (права власності та зобов'язального права) надає нові докази його генетичної пов'язаності з римським цивільним правом. Водночас, можна припустити і наявність зворотного впливу римського права наприкінці I тис. до н.е. — у перших сторіччях нашої ери на правові системи цих держав. Важко визначити, наскільки значим був цей вплив. Можливо, вирішення даного питання буде предметом майбутніх досліджень істориків та правознавців. Але все ж сам факт наявності такого впливу можна вважати незаперечним. Можна також припустити, що певний відбиток на юридичний побут населення античних держав, розташованих на північному узбережжі Понту Евксинського, накладало сусідство з таврами та скіфами, але це майже не відобразилося у пам'ятках, які збереглися до нашого часу.

Отже, у державах Північного Причорномор'я античного часу ми знаходимо практично усі найважливіші ознаки, притаманні цивілізаціям. Серед них чільне місце займають наявність відносин власності та соціального розшарування суспільства, утворення полісів та формування апарату управління, створення центральної ланки соціального регулювання — позитивного права, фіксація у письмовій формі найважливіших декретів та постанов вищих органів влади. Все це дозволяє із цілковитою впевненістю дійти висновку про те, що північнопонтійські держави можна вважати периферією античної цивілізації.

Аналіз наявних джерел також надає можливість дійти певних висновків щодо особливостей розвитку міжнародного права у циркумпонтійському регіоні. В міжнародній сфері у стародавній час взаємодіяли різні суб'єкти: поліси та територіальні держави, вождівства, племена та їхні союзи, сімейні групи (клани), етнічні спільноти, окремі громади тощо. Існувала також низка нетипових суб'єктів міжнародного права таких як храми, релігійні об'єднання тощо. Усе це спричинило появу складної сукупності регулятивних норм, які досить часто були взаємно неузгодженими, суперечливими, що об'єктивно підштовхувало державу до ролі правового стабілізатора відносин між різними політичними структурами. Поступово держава перебирає на себе функції основного правотворчого суб'єкта і гаранта дотримання норм міжнародного права.

Вже перші міжнародні контакти грецьких колоній, заснованих на північному узбережжі Понту Евксинського, між собою, з державами інших регіонів античного світу, місцевими племінними союзами вимагали вирішення проблем, пов'язаних із розмежуванням територій, врегулюванням статусу іноземців, встановленням статусу офіційних представників інших держав та протодержавних утворень тощо. На початковому етапі таке співробітництво могло здійснюватися через інститути гостинності, покровительства, надання гарантій безпеки дипломатам та іншим іноземцям (у формі імунітету, проксенії тощо). Загалом, аналіз правового статусу іноземців свідчить, що твердження про їх винятково безправний стан у стародавній період нині є застарілим, а тому потребує перегляду. У той же час почали формуватися й правила врегулювання міжнародних конфліктів, укладання угод тощо. Порівняно значного розвитку набуло правове регулювання міжнародних торгівельних зносин та морської торгівлі.

Поступово формується й право війни, яке вже тоді охоплювало більшість компонентів сучасних законів і звичаїв війни — її оголошення, ведення та закінчення, статус цивільного населення та комбатантів тощо. Складався правовий статус території: статус суверенних та залежних територій, порядок перебування іноземних військ (наприклад, римських векцилляцій на території Тіри, Херсонесу, Ольвії), статус і делімітація кордонів, режим прикордонної території, статус території, що належала храмам та іншим релігійним установам, методи вирішення територіальних суперечок та ін. Таким чином, більшість інститутів сучасного міжнародного права мають генетичні витoki, що склалися вже за часів становлення стародавнього міжнародного права.

У своєму становленні та розвитку міжнародне право в античну добу знало суттєвого впливу з боку внутрішнього права держав і трансформувалося внаслідок свого впливу на останні. На стадії зародження міжнародного права більшого впливу набуло внутрішнє право, згодом їхній взаємозв'язок та взаємний вплив став приблизно однаковим. Серед особливостей, іманентно притаманних міжнародному праву еллінських держав Північного Причорномор'я античного часу можна відзначити, насамперед, неоднаковий статус суб'єктів міжнародного права, тісний зв'язок з релігійними віруваннями стародавніх народів, регіоналізм, переважання серед джерел права ролі міжнародно-правового звичаю, який мав здебільшого казуїстичний характер. Окрім того, звертає на себе увагу достатньо складна процедура укладання міжнародних договорів, значна роль усних домовленостей, дипломатичного листування, релігійних та інших джерел регулювання міжнародних відносин.

Становлення і зміцнення стародавнього права супроводжувалося паралельним розвитком його теоретичного обґрунтування, яке пройшло кілька етапів: опрацювання у міфології певних моделей суспільних взаємин; формування ідеології суспільних відносин; етап появи й становлення власне правових ідей.

Підсумовуючи дослідження політико-правового ладу античних держав Північного Причорномор'я, варто ще раз наголосити на незаперечному факті: право не виникає спонтанно. Воно виступає продуктом розвитку суспільства, яке досягло певного шабля свого розвитку, є достатньо цивілізованим для того щоб виробити норми, які б регулювали певні сфери суспільних відносин. Нині ми стоїмо на фундаменті, закладеному попередніми поколіннями, і з досягнутих висот розуміємо: його спорудження коштувало нашим попередникам довгих і болісних зусиль. Ми — спадкоємці цього правового надбання, яке переходило з одних рук до інших стільки разів, що майже зітерлася пам'ять про тих, хто заклав його основи. Незважаючи на певну недосконалість правових інститутів та норм давніх народів, що проживали на території сучасної України, все ж варто звернути пильну увагу й на цей період генези права. Це дасть нам можливість використати досвід минулого у сучасній правотворчій, правозастосувальній та правоохоронній діяльності і сподіватися на те, що ми уникнемо багатьох помилок, яких припустилися наші пращури багато сторіч тому.

Стрімке підвищення в останнє десятиліття інтересу до вітчизняної історії, правовий нігілізм значної частини населення, а також економічні труднощі в державі викликали надзвичайне зростання кількості незаконних археологічних розкопок, що здійснюються як одинаками, так і організованими групами «любителів старожитностей» практично в усіх регіонах України. Звичайно, діяльність ця проводиться з корисливою метою. При цьому руйнуються найцінніші пам'ятки, що мають всесвітнє культурне та історичне значення. Широкий діяльності «чорних археологів» сприяють такі фактори, як злиденний стан обласних і районних управлінь культури, державних музеїв, які не в змозі проводити наукові експедиції та закуповувати експонати. Успіх сенсаційних відкриттів «чорних археологів» у порівнянні з археологами наукових експедицій, насамперед, пов'язаний

не лише з розбіжністю методик розкопок, різним класом устаткування, фінансування, але й з особистою зацікавленістю в кінцевих результатах праці. Перші ж знахідки дозволяють грабіжникам на отримані гроші створювати професійні команди зі своїми науковими співробітниками, охороною та копачами. Адже, наприклад, лише одна орлиноголова поясна пряжка з готських могильників коштує близько двох тисяч доларів, а їх в одному похованні можна знайти кілька десятків. Тому й тривають несанкціоновані розкопки античних курганів, міст, поселень.

Якщо діяльність вітчизняних колекціонерів по скуповуванню старожитностей у численних «копачів» до певної міри можна вітати, бо багато раритетів усе ж таки залишаються в Україні, то активізацію вивозу історичних цінностей за межі держави конче необхідно зупинити. За підрахунками експертів (здійснювалося зіставлення цінностей, вилучених на митницях, виставлених на західних аукціонах, показаних на приватних виставках), за роки незалежності України тільки з одного Криму вивезено археологічних цінностей майже на сто мільйонів доларів. Лише за 2000 рік митницею одного лише пропускного пункту на станції Чоп було передано Національному музею історії України близько 1500 предметів, які становлять культурну й історичну цінність. Вартість конфіскованого за оцінкою експертів склала до двох мільйонів доларів. Але все ж контрабанда предметів старовини до країн Європи та Америки триває. Тільки у 2001 році 26 предметів, представлених на торгах аукціону «Ariadna Gallery» (Нью-Йорк), мали, поза сумнівом, кримське походження. Україна, і, насамперед, Крим, на думку багатьох археологів, нині за значимістю знахідок знаходиться в одному ряду з Грецією та Малою Азією.

Активізація розвитку «чорної археології» створює цілу проблему щодо охорони пам'яток історії та культури в Україні. Мова йде про втрату найцінніших пам'яток історико-культурної спадщини, багато хто з яких мають значення не лише для вивчення історії України, але й світової історії. У той же час, питання про грабіжницькі розкопки археологічних пам'яток, внаслідок яких відбувається їхнє руйнування, взагалі не знайшло свого відображення в прийнятому 8 червня 2000 р. Законі України «Про охорону культурної спадщини».

В разі фіксації фактів контрабанди культурних цінностей через кордон право порушувати та розслідувати кримінальні справи надано Службі безпеки України. Незважаючи на лакуни у чинному законодавстві, працівникам міліції також нині доводиться зіштовхуватися з необхідністю здійснювати допомогу археологічним експедиціям, співробітникам обласних охоронних археологічних служб в охороні і транспортуванні цінностей. Працівники карного розшуку, слідчі та ін. також іноді займаються справами, пов'язаними з розкраданням історичних цінностей (усередині країни діяльність «чорних археологів» підпадає під дію ст. 305 Кримінального кодексу, якою встановлюється відповідальність за нищення, руйнування чи псування історичних пам'яток), спробами переміщення їх через державний кордон тощо.

Подібні ж проблеми стоять і перед поліцейськими органами зарубіжних країн. Необхідність збереження культурної спадщини стала незаперечним фактом для всіх цивілізованих держав світу. Усвідомлення

важливої ролі пізнання і збереження культурного надбання народу є важливим фактором його національного розвитку. Саме тому з середини 50-х рр. минулого сторіччя у Франції, Італії, Єгипті, Ізраїлі, інших державах існує спеціальна археологічна поліція. Нині підрозділи археологічної поліції, яка буде відстежувати, припиняти правопорушення пов'язані з посяганням на археологічну спадщину, здійснювати превентивну діяльність у цій сфері, планується створити й у Росії. Нагальною потребою вбачається створення подібних підрозділів і в Україні. Усвідомлення того факту, що археологічні знахідки є часткою нашої історії, літописом усього людства і частиною нашої культурної спадщини, передбачає також і відповідальність за збереження пам'яток археології для нащадків. Це є актуальним науковим і загальногромадянським обов'язком.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамзон М.Г. Медный чекан Гепепирии и некоторые проблемы политической истории Боспора // Проблемы истории, филологии и культуры. — М.: Магнитогорск, 1996. — Вып. 3. — С. 12—31.
2. Абрамова В.В. Варварська дипломатія епохи еллінізму // Грані. — 2002. — № 3. — С. 37—41.
3. Абрамова В.В. Варварські найманці в елліністичних арміях // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. — Запоріжжя: Просвіта, 2002. — Вип. XV. — С. 205—210.
4. Абрамова В.В. Племінні народи Балканського півострова у міжнародних відносинах кінця IV — першої половини II ст. до н.е. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. / ХНУ ім. В.Н.Каразіна. — Харків, 2004. — 21 с.
5. Абрамова В.В. Проблема варварського протекторату в греко-фракійських відносинах кінця IV — II ст. до н.е. // Грані. — 2002. — № 1. — С. 41—44.
6. Агбунов М.В. Путешествие в загадочную Скифию. — М.: Наука, 1989. — 189 с.
7. Азімов Ч.Н. Заклад // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. — К., 1999. — С. 472.
8. Актуальные вопросы гражданского права / Под ред. М.И. Брагинского; Исследовательский центр частного права. Российская школа частного права. — М.: Статут, 1998. — 464 с.
9. Алексеев С.С. Теория права. — М.: БЕК, 1995. — 311 с.
10. Алексеев С.С. Право: азбука-теория-философия: Опыт комплексного исследования. — М.: Статут, 1999. — 230 с.
11. Алексеева Е.М. Горгиппия в системе боспорского царства первых веков нашей эры // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 66—85.
12. Алексеева Е.М. Царская тамга на золотом перстне из Горгиппии // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 118—124.
13. Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография. / Под ред. Н.Н.Крадина, А.В.Коротаева, Д.М.Бондаренко, В.А.Лынши. — М.: Логос, 2000. — 368 с.
14. Андреев В.Н. Аттическое общественное землевладение V—III вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1967. — № 2. — С. 48—76.
15. Андреев В.Н. Размеры земельных участков в Аттике в IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1959. — № 2. — С. 142—158.
16. Андреев Ю.В. Раннегреческий полис (Гомеровский период). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. — 142 с.
17. Аннерс Э. История европейского права. — М.: Наука, 1994. — 393 с.

18. Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. — К.: Одигитрия, 1999. — 256 с.
19. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — К.: Наукова думка, 1986. — 178 с.
20. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н.э. — XII в. н.э.). — К.: Наукова думка, 1977. — 176 с.
21. Анохін В.О. Боспорське царство // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т. 1: А-В. — К.: Наукова думка, 2005. — С. 69.
22. Античная Греция. Проблемы развития полиса. Тт. 1—2. — М.: Наука, 1983.
23. Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева // Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — 596 с.
24. Антонов В.В. О межполисных отношениях во втором Афинском морском союзе // Из истории античного общества. Межвуз. сб. науч. трудов. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2003. — С. 3—14.
25. Аристотель. Сочинения в четырех томах / Пер. А.И.Доватура, М.Л.Гаспарова, С.А.Жебелева и др. — М.: Наука, 1976—1983.
26. Аристофан. Комедии в двух томах / Пер. под ред. Ф.А.Петровского, В.Н.Ярхо. — М.: Гослитиздат, 1954.
27. Артамонов М.И. О землевладении и земледельческом празднике у скифов // Ученые записки ЛГУ. — № 95. — Сер. ист. наук. — Вып. 15. — Л., 1948. — С. 6—19.
28. Артамонов М.И. Общественный строй скифов // Вестник Ленинградского университета. — 1947. — Вып. 9. — С. 70—87.
29. Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1984. — 392 с.
30. Астахов В.А. Боспорское царство в I в. до н.э. (политическая организация). Автореферат дис. ... канд. ист. наук. / Моск. педагог. гос. ун-т им. В.И.Ленина. — Спец. совет К.053.01.08. — М., 1991. — 17 с.
31. Бажанов М.Г. Уголовное право Украины. Общая часть. Конспект лекций. — Днепропетровск, 1992. — 254 с.
32. Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н., Любичев М.В. Находки монет римского времени на территории Харьковской области // Древности римского времени на Слобожанщине. — Харьков: Курсор, 2006. — С. 110—143.
33. Беккер П. Тирас и тириты. Изъяснение надписи, представляющей два рескрипта, данных римскими императорами на имя тиритов // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1848. — Т. 2. — С. 416—469.
34. Белецкий А.А. «Благосклонно внемлющий герой» в Ольвии // Вестник древней истории. — 1969. — № 1. — С. 155—161.
35. Белецкий А.А., Русяева А.С. Граффити магического содержания из Ольвии // Северное Причерноморье. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 51—58.
36. Белов Г.Д. Херсонес Таврический: историко-археологический очерк. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1948. — 146 с.
37. Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф. Кварталы XV и XVI // Материалы и исследования по археологии. — 1953. — № 34. — С. 68—80.
38. Белова Н.С. Политическое положение боспорских городов в IV в. до н.э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М.-Л., 1954. — 21 с.

39. Беляев С.А. К пониманию СИЛ, VIII, 619 // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 127—137.
40. Бергер А.К. Политическая мысль древнегреческой демократии. — М.: Наука, 1966. — 286 с.
41. Берзин Э. Синдика. Боспор и Афины в последней четверти V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 124—129.
42. Бертъе-Делагард А.Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1893. — Т. 16. — С. 58—81.
43. Бертъе-Делагард А.Л. О монетах властителей Боспора Киммерийского, определяемых монограммами // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1911. — Т. 29. — С. 88—126.
44. Бибииков П. Очерк международного права в Греции. Сочинение. — М.: Типография В. Готье, 1852. — 148 с.
45. Бикерман Э. Хронология древнего мира. — М.: Наука, 1976. — 336 с.
46. Блаватская Т.В. Внутреннее устройство западнопонтийских городов в эпоху их автономии // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 36—45.
47. Блаватская Т.В. Западнопонтийские города в VII—I вв. до н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1952. — 263 с.
48. Блаватская Т.В. Известия Геродота о будинском граде Гелоне и его обитателях // Советская археология. — 1986. — № 4. — С. 22—33.
49. Блаватская Т.В. Об организации правовой информации в эллинских полисах VI—IV вв. до н.э. // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 41—47.
50. Блаватская Т.В. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 158 с.
51. Блаватская Т.В. Рескрипты царя Аспурга // Советская археология. — 1965. — № 2. — С. 197—209.
52. Блаватская Т.В. Черты истории государственности Эллады. — СПб.: Алетейя, 2003. — 409 с.
53. Блаватский В.Д. Архаический Боспор // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1954. — № 33. — С. 7—34.
54. Блаватский В.Д. Античная археология и история. — М.: Наука, 1985. — 279 с.
55. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — 208 с.
56. Блаватский В.Д. О херсонесском термине ΣΑΣΤΗΡ // Советская археология. — 1954. — XIX. — С. 231—239.
57. Блаватский В.Д. Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 158 с.
58. Блаватский В.Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. — М.: Наука, 1964. — 232 с.
59. Блаватский В.Д. Процесс исторического развития античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 27—30.
60. Блаватский В.Д. Рабство в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. — 1954. — XX. — С. 31—56.

61. Блохина И. Р. К вопросу о симмахии Тимолеонта в Сицилии // Из истории античного общества. Межвуз. сб. Вып. 3. — Горький, 1982. — С. 21—26.
62. Бобринский А.А. Херсонес Таврический. Исторический очерк. — СПб.: Тип. Скороходова, 1905. — 196 с.
63. Болгов Н.Н. Боспор IV—V вв. и проблема позднеантичных государственных образований. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1994. — 18 с.
64. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV—V вв.). Монография. — Белгород: Белгор. пед. ун-т, 1996. — 180 с.
65. Болтунова А.И. К надписи IOSPE, II, 400 // Вестник древней истории. — 1954. — № 1. — С. 168—176.
66. Болтунова Е.И. Надписи Боспора (заметки и публикации) // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 92—110.
67. Большой юридический словарь / Под ред. Сухарева А.Я., Крутских В.Е. — М.: Инфра-М, 2000. — 703 с.
68. Бондарь Н.Н. Торговые отношения Ольвии со Скифией VI—V вв. до н.э. // Советская археология. — 1955. — XXIII. — С. 72—83.
69. Бондарь Р.Д. Некоторые проблемы истории нижнедунайского лимеса // Вестник древней истории. — 1973. — № 3. — С. 144—159.
70. Борисова В.С. Амфорные ручки с именами астиномов древнего Херсонеса // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 86—91.
71. Борисова В.С. Боспорские Археанактиды в отечественной историографии // Из истории античного общества. Межвуз. сб. науч. трудов. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2003. — С. 14—23.
72. Борисова В.С. К вопросу об аристократии на раннем Боспоре // Наш «Анабасис». Сб. статей магистров и аспирантов. Вып. 1. — Нижний Новгород, 2003. — С. 3—6.
73. Борисова В.С. Проблема государственного устройства городов Боспора в доархеанактидовский период // Боспор Киммерийский и варварский мир. Материалы IV Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — С. 21—25.
74. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Материалы IV Боспорских чтений. — Керчь, 2003. — 314 с.
75. Браунд Д. «Препарируя сарматов»: Проблемы источниковедческой и археологической методологии // Вестник древней истории. — 1994. — № 1. — С. 168—173.
76. Брашинский И.Б. Афинский декрет 323/2 года до н.э. (К истории афинско-боспорских взаимоотношений) // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. — № 74. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — С. 3—8.
77. Брашинский И.Б. К вопросу о положении Нимфея во второй половине V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1955. — № 2. — С. 37—51.
78. Брашинский И.Б. Торговые пошлины и право беспошлинности на Боспоре (IV в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 129—137.
79. Брашинский И.Б., Щеглов А.Н. Некоторые проблемы греческой колонизации // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 36—37.

80. Бузескул В.П. Введение в историю Греции. — Петроград, 1915. — 219 с.
81. Бузескул В.П. Женский вопрос в Древней Греции. — Харьков: Издательство книжного магазина П.А.Брейтгама, 1905. — 42 с.
82. Бузескул В.П. Международный третейский суд в древнегреческом мире. Оттиск из журн. «Вестник Европы». — Б.м., Б.г. — 27 л.
83. Бузольт Г. Очерк государственных и правовых греческих древностей / Пер. с нем. — Харьков: Тип. А.Дарре, 1890. — 320 с.
84. Буйских А.В. К вопросу о действии в Ольвии закона Клеарха // Ольвия — 200. Тезисы докладов международной конференции, посвященной двухсотлетию археологического открытия Ольвии. 5—9 сентября 1994 г. с. Парутино. — Николаев: Ин-т археологии НАН Украины, Управление культуры Николаевской области, 1994. — С. 23—25.
85. Бунятян К.П. Давні населення України: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1999. — 228 с.
86. Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії / Україна крізь віки. Т.1. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. — 335 с.
87. Буткевич О.В. Міжнародний договір як джерело стародавнього міжнародного права // Міжнародні відносини. — Вип. 18. — К.: КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. — С. 4—9.
88. Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — К., 2002. — 16 с.
89. Буткевич О.В. Становлення і розвиток міжнародного права у стародавній період. Дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — 216 с.
90. Валлон А. История рабства в античном мире. — М.: Огиз, Госполитиздат, 1941. — 661 с.
91. Варданян Р.Е. Великий царь царей Фарнак // Боспорский город Нимфей: Тезисы докладов. — Изд-во Гос. Эрмитажа, 1999. — С. 14—17.
92. Василенко Г.К. Велика Скіфія. — К.: Т-во «Знання» України, 1991. — 48 с.
93. Васильев А.П. К вопросу о времени образования Боспорского государства // Этюды по античной истории и культуре Северного Причерноморья. — СПб: Глагол, 1992. — С. 111—128.
94. Васильчикова Н.А., Кузбагаров А.Н. История развития законодательства о правовом статусе иностранцев // История государства и права. — 2002. — № 5. — С. 20—27.
95. Вахтина М.Ю., Виноградов Ю.А., Горончаровский В.А., Рогов Е.Я. Некоторые вопросы греческой колонизации Крыма // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья. — Тбилиси, 1979. — С. 79—80.
96. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь. Репринт 5-го издания 1899 г. — М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 1991. — 1370 с.
97. Венгеров А.Б. Значение археологии и этнографии для юридической науки // Советское государство и право. — 1983. — № 3. — С. 28—36.

98. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. — М.: Прогресс, 1988. — 221 с.
99. Виндельбанд В. История древней философии. — М.: Тип. Русского т-ва, 1995. — 221 с.
100. Виноградов Ю.Г. Боспор Киммерийский: основные этапы истории в доримскую эпоху // Таманская старина. — 2000. — № 3. — С. 23—35.
101. Виноградов Ю.Г. Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1987. — № 1. — С. 52—63.
102. Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис Ольвийского полиса в эпоху эллинизма // Вестник древней истории. — 1984. — № 1. — С. 51—80.
103. Виноградов Ю.Г. Дорийские филы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 61—66.
104. Виноградов Ю.Г. Древнейшее письмо с о.Березань // Вестник древней истории. — 1971. — № 4. — С. 74—99.
105. Виноградов Ю.Г. Новое документальное досье императорской эпохи из Херсонеса (О превратностях судеб херсонеситов и их лапидарного архива) // Вестник древней истории. — 1996. — № 1. — С. 36—52.
106. Виноградов Ю.Г. Ольвийская элита императорской эпохи в освещении эпиграфических документов // Ольвия-200. Тезисы докладов. 5—9 сентября 1994 г. — с. Парутино-Николаев, 1994. — С. 43—44.
107. Виноградов Ю.Г. Особенности греко-варварских взаимоотношений на Боспоре в VI—III вв. до н.э. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1990. — 21 с.
108. Виноградов Ю.Г. От элевтерии к зависимости: проблема политической правоспособности Херсонеса в конце II—I вв. до н.э. // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988. Тезисы докладов. — Севастополь: Херсонесский историко-археологический заповедник, 1988. — С. 19—21.
109. Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 92—109.
110. Виноградов Ю.Г. Петр Осипович Карышковский (1921—1988) // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 209—215.
111. Виноградов Ю.Г. Письма из Ольвии // Древний мир. — 2002. — № 3. — С. 58—60.
112. Виноградов Ю.Г. Полис в Северном Причерноморье // Античная Греция: Проблемы развития полиса: В 2-х тт. Т. 1. Становление и развитие полиса. — М.: Наука, 1983. — С. 366—420.
113. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. — М.: Наука, 1989. — 284 с.
114. Виноградов Ю.Г. Рец.: Seibert J. Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte. — Darmstadt, 1979 // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 203—205.
115. Виноградов Ю.Г. Синопа и Ольвия в V в. до н.э. Проблема политического устройства // Вестник древней истории. — 1981. — №2. — С. 65—89.

116. Виноградов Ю.Г. Табличка дикаста из эрмитажного собрания // Античная балканистика. — М.: Наука, 1987. — С. 10—16.
117. Виноградов Ю.Г., Золотарев М.И. Херсонес изначальный // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. — М.: «Восточная литература» РАН, 1999. — С. 91—129.
118. Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена. Проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй пол. IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 26—46; 1983. — № 1. — С. 21—39.
119. Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В. Ольвия и Боспор в раннем IV в. до н.э. // Античные полисы и местное население Причерноморья. — Севастополь, 1995. — С. 69—78.
120. Виноградов Ю.Г., Толстикова В.П., Шелов-Коведяев Ф. Новые декреты Левкона I, Перисада и Эвмела из Пантикапея // Вестник древней истории. — 2002. — № 4. — С. 56—64.
121. Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М.: Наука, 1990. — С. 310—371.
122. Виц-Маргулес Б.Б. Взгляды Демокрита на социально-политическую организацию общества // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 143—157.
123. Владимиров А.А. К вопросу о структуре государственного управления Херсонеса Таврического // Античный мир. Материалы научной конференции. — Белгород: Изд-во Белгород. гос. ун-та, 1999. — С. 96—104.
124. Владимиров А.О. Институти синедрів в Ольвії та проєдрів у Херсонесі Таврійському в римський період // Археологія. — 2000. — № 3. — С. 11—18.
125. Волкова С.В. Античный полис: Из истории политико-правовых идей (V—IV вв. до н.э.) — СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2002. — 140 с.
126. Воронов А.А., Михайлова М.Б. Боспор Киммерийский. — М.: Искусство, 1983. — 183 с.
127. Вулих Н.В. «Тристихи» и «Послания с Понта» Овидия как исторический источник // Вестник древней истории. — 1974. — № 1. — С. 151—170.
128. Габелко О.Л. Договор Фарнака Понтийского с Херсонесом: обстоятельства заключения и датировка (взгляд со стороны) // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы V Международной конференции, посвященной 350-летию Харькова и 200-летию ХНУ им. В.Н. Каразина. 4—6 ноября 2004 г. — Харьков: НМЦ «МД», 2004. — С. 54—55.
129. Гавриленко О.А. Грецька колонізація Північного Причорномор'я та її правове регулювання // Етніонаціональні чинники в історії державно-правового будівництва. Матеріали XII Міжнародної історико-правової конференції. 10—13 вересня 2004 р. м. Бахчисарай / За ред. О.В.Тимошук. — Сімферополь: ДіАйПі, 2005. — С. 101—110.
130. Гавриленко О.А. Дослідження лапідарних пам'яток міжнародного права античних держав Північного Причорномор'я у вітчизняній та зарубіжній історіографії // Право та безпека. — 2004. — № 1. — Т. 3. — С. 10—13.

131. Гавриленко О.А. Загальний та спеціальний статус громадян в античних державах Північного Причорномор'я // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні. Матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (28—29 квітня 2005 р.). — Острог: Національний університет «Острозька Академія», 2005. — С. 7—8.
132. Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право і безпека. — 2002. — № 1. — С. 45—52.
133. Гавриленко О.А. Лапідарні пам'ятки права античних полісів Північного Причорномор'я в історичних та юридичних дослідженнях другої половини XX — початку XXI ст. // Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. — 2005. — № 1. — С. 19—25.
134. Гавриленко О.А. М.І. Ростовцев — видатний дослідник античної державності та права // Юридична біографістика: історія, сучасність та перспективи. Матеріали VIII Міжнародної конференції істориків права. 15—18 вересня 2002 р. м. Феодосія. — Сімферополь: Всеукраїнський інформаційно-культурний центр, 2003. — С. 167—177.
135. Гавриленко О.А. Магістрати античних держав Північного Причорномор'я // Матеріали XI історико-правової конференції «Місцеві органи державної влади та самоврядування: історико-правовий аспект». 16—18 квітня 2004 р. — Суми: НУВС, 2004. — С. 163—175.
136. Гавриленко О.А. Органи влади та управління античних держав Північного Причорномор'я з республіканською формою правління // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2006. — № 4. — С. 26—34.
137. Гавриленко О.А. Особливості правосвідомості громадян північно-причорноморських держав античної доби // Часопис Київського університету права. — 2006. — № 1. — С. 30—35.
138. Гавриленко О.А. Поліс // Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2002. — С. 627—628.
139. Гавриленко О.А. Понтіїське царство // Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2002. — С. 658—659.
140. Гавриленко О.А. Право античних держав Північного Причорномор'я. — Харків: НУВС, 2004. — 111 с.
141. Гавриленко О.А. Правове регулювання стягнення податків та неподаткових платежів в античних державах Північного Причорномор'я // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2002. — № 22. — С. 252—261.
142. Гавриленко О.А. Правові основи валютного регулювання в Ольвійській державі на початку IV ст. до н.е. // Держава і право. Зб. наук. праць (Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України). — 2002. — № 17. — С. 26—31.
143. Гавриленко О.А. Проксенія // Юридична енциклопедія Т. 5. П-С. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2003. — С. 158—159.
144. Гавриленко О.А. Судові органи античних полісів Північного Причорномор'я // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. — 2006. — № 32. — С. 157—162.

145. Гавриленко О.А., Гавриленко О.О. Джерела до вивчення суспільно-державного устрою гелено-будинів (VII—III ст. до н. е.) // Актуальні проблеми юриспруденції у дослідженнях вчених. — 1999. — № 1 / Міліція України. — 1999. — № 5—6. — С. 3—5.
146. Гайдукевич В. Ф. Боспорское Царство. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — 623 с.
147. Гайдукевич В. Ф. История античных городов Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955. — с. 52—131.
148. Гарчев П.І. Державність таврів та час її існування // Вісник Університету внутрішніх справ. Вип. 7. Державно-правові проблеми Північного Причорномор'я: Історія і сучасність. У 3-х чч. Ч. 2. — Харків, 1999. — С. 17—29.
149. Гарчев П.І. Первісне суспільство і початок державотворення на території України (до розгрому Скіфського царства). — Сімферополь: Доля, 2001. — 175 с.
150. Геродот. История в девяти книгах / Пер. Г.А.Стратановского. — Л.: Наука, 1972. — 600 с.
151. Гилевич А.М. Кучук-Мойнакский клад Херсонесских монет IV—III вв. до н.э. // Нумизматика и эпиграфика. — 1970. — Т. VIII. — С. 5—8.
152. Гиро П. Быт и нравы древних греков. — Смоленск: Русич, 2000. — 624 с.
153. Гладкий В.Д. Древний мир: Энциклопедический словарь. — Донецк: Отечество, 1996. — Т.1. А-О. — 512 с.; Т. 2. П-Я. — 478 с.
154. Глускина Л.М. Аренда земли в Аттике IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1968. — № 2. — С. 42—58.
155. Глускина Л.М. О специфике греческого классического полиса в связи с проблемой его кризиса // Вестник древней истории. — 1973. — № 2. — С. 35—49.
156. Глускина Л.М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н.э. — Л.: Гос. пед. ин-т им. Герцена, 1975. — 179 с.
157. Глускина Л.М. Социальные институты, экономические отношения и правовая практика в Афинах IV в. до н.э. по судебным речам Демосфеновского корпуса // Демосфен. Речи. Т. 2. — М., 1994. — С. 462—480.
158. Глускина Л.М. Эйсфора в Афинах IV в. до н. э. // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 23—38.
159. Голенцов А.С., Дашевская О.Д. Надгробие воина с херсонесской хоры // Вестник древней истории. — 1981. — № 2. — С. 54—59.
160. Головки О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): Історико-правове дослідження. Монографія. — Харків: СІМ, 2005. — 448 с.
161. Голубцова Е.А. Государство и религия в античном мире // Вестник древней истории. — 1985. — № 2. — С. 10—18.
162. Голубцова Е.С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. — М.: Наука, 1951. — 238 с.
163. Голунский С.А., Карев Д.С. История суда и уголовного процесса. Альбом наглядных пособий. — М.: Юриздат НКЮ СССР, 1938. — 96 с.
164. Гомер. Іліада / Пер. Б.Тен. — К.: Дніпро, 1978. — 431 с.
165. Гомер. Одиссея / Пер. Б.Тен. — Харків: Фоліо, 2004. — 574 с.

166. Гомперц Т. Греческие мыслители: В 2 т.: Пер. с нем. / Науч. ред. нового изд. А. В. Цыба. — СПб.: Наука, 1997—1999.
167. Гортинские законы / Пер. и комм. Л.Г.Иоселиани. — Изд-во Тбилисского ун-та, 1966. — 206 с.
168. Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647—1917). — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — 491 с.
169. Грабарь В.Э. Первоначальное значение римского термина *jus gentium* // «Ученые записки Тартуского государственного университета». — Вып. 148. — Тарту, 1964. — 42 с.
170. Гражданское право: Учебник. Ч. II / Под ред. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. — М.: Проспект, 1997. — 782 с.
171. Граков Б. Н. Эпиграфические документы царского черепичного завода в Пантикапее // Известия Государственной академии истории материальной культуры. — Вып. 104. — 1934. — С. 202—214.
172. Граков Б.Н. Еще раз о монетах-стрелках // Вестник древней истории. — 1971. — №3. — С. 125—132.
173. Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. — 1939. — № 3. — 231—312.
174. Граков Б.Н. Скифы. — М.: Наука, 1971. — 170 с.
175. Грантовский Э.А. Проблемы изучения общественного строя скифов // Вестник древней истории. — 1980. — № 4. — С. 128—155.
176. Гребенский М.П. Элементы парламентаризма в конституции Второго морского союза // Вестник древней истории. — 1972. — № 4. — С. 107—118.
177. Грейс (Казакевич) Э.Л. Что такое раб и искусство управления «людьми» // Вестник древней истории. — 1970. — № 1. — С. 49—66.
178. Грейс Э. Правовое положение рабов в делах об убийстве (Афины V—IV вв. до н. э.) // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 37—56.
179. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, карти, матеріали / Дмитрієнко М.Ф., Литвин В.М., Томазов В.В., Яковлева Л.В., Ясь О.В. — К.: Либідь, 2000. — 488 с.
180. Греческие ораторы второй половины IV в. до н.э. Гиперид, Ликург, Динарх, Эсхин / Перевод под ред. К.М.Колобовой: Эсхин. Против Тесифонта // Вестник древней истории. — 1962. — № 4. — С. 189—239.
181. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Тов. «Знання» України, 1991. — 240 с.
182. Гуров А. Н. Феодосия и Фанагория в системе Боспорского государства // Из истории античного общества: Межвуз. сб. Вып. 3. — Горький, 1982. — С. 52—57.
183. Гуророва Н.А., Харченко В.Б. Уголовное право Украины. Особенная часть. Харьков: УніВС, 1998. — 158 с.
184. Д.Д.Гримм «Лекции по догме римского права». — М.: Зерцало, 2003. — 495 с.
185. Давня історія України. У 2-х кн. Кн. 1 / Толочко П.П., Крижицький С.Д., Мурзін В.Ю. та ін. — К.: Либідь, 1994. — 237 с.
186. Дашевская О.Д. ТЕІХН декрета в честь Диофанта // Вестник древней истории. — 1964. — №. 3. — С. 152—158.

187. Делосский закон о продаже топлива (ок. 250 г. до н.э.) // Античный способ производства в источниках / Под ред. С.А.Жебелева / Известия ГАИМК. — Вып. 78. — Ленинград, 1933. — № 429. — С. 268—269.
188. Демосфен. Речи / Пер. и примеч. Радцига С. И. — М.: Изд-во АН СССР, 1954. — 608 с.
189. Демосфен. Речи. Вып. I / Пер. Ф.Г.Мищенко. — М.: Тип. Мамонтова, 1903. — 195 с.
190. Демосфен. Речь против хлебных торговцев (XXII) и против Лакрита (XXXV) / Пер. Г.Пироговского // Античный способ производства в источниках. — М., 1933. — С. 257—267.
191. Десятчиков Ю.И. К вопросу о происхождении династии Спартокидов // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. — 1985. — № 185. — С. 15—18.
192. Диль Э.В. Ольвийская чашка с наговором // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1915. — № 58. — С. 40—56.
193. Доватур А. И. Политика и Политии Аристотеля. — М.; Л.: Наука, 1965. — 217 с.
194. Доватур А.И. Рабство в Аттике в VI-V вв. до н. э. (Исследования по истории рабства в античном мире). — Л.: Наука, 1980. — 135 с.
195. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М.: Наука, 1982. — 455 с.
196. Долженков О.Ф., Запорожцева Г.Е., Кицун А.П., Тищенко М.В. Психологія і оперативно-розшукова діяльність (історично-правовий нарис) // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2001. — № 4. — С. 88—96.
197. Доманский Я.В. Из истории отношений Ольвии со Скифией // Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов. — Парутино, 1985. — С. 24—26.
198. Доманский Я.В. О начальном периоде существования греческих городов Северного Причерноморья // Археологический сборник. Государственный Эрмитаж. Вып. 7. — Л., 1965. — С. 42—47.
199. Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1980 год. — М.: Наука, 1981. — 238 с.
200. Древние цивилизации. Греция. Эллинизм. Причерноморье: Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937—1997 / Сост. Павловская А.И. и др. — М.: Ладомир, 1997. — 1070 с.
201. Древние цивилизации. Древний Рим: Избранные статьи из журнала «Вестник древней истории». 1937—1997 / Сост. Павловская А.И. и др. — М.: Ладомир, 1997. — 767 с.
202. Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. Монография. — Курск: Изд-во РОСИ, 2000. — 504 с.
203. Дьяков В.Н. Таврика в эпоху римской оккупации // Ученые записки МГПИ им. В.И.Ленина. — 1942. — Т. 28. — Кафедра истории древнего мира: Вып. 1. — С. 3—92.
204. Дьяконов И.М. Проблемы собственности. О структуре обществ Ближнего Востока до середины II тыс. до н.э. // Вестник древней истории. — 1967. — № 4. — С. 13—35.

205. Дьяконов И.М. Рабы, илоты и крепостные в ранней древности // Вестник древней истории. — 1973. — № 4. — С. 3—29.
206. Дьяконов И.М., Якобсон В.А. «Номовые государства», «территориальные царства», «полисы» и «империи». Проблемы типологии // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 3—16.
207. Дьяконов И.М., Якобсон В.А. Гражданское общество в древности // Вестник древней истории. — 1998. — № 1. — С. 22—29.
208. Дьячков С. В. Римские граждане и римская политика на Боспоре в I в. до н.э. — III в. н.э. // Вестник Харьковского университета. — 1992. — № 363: История. — Вып. 26. — С. 81—91.
209. Дьячков С. В. Римские граждане на Боспоре // Проблемы истории Крыма: Тезисы докладов. — Симферополь, 1991. — С. 42—43.
210. Дьячков С.В. Классовая структура общества Херсонеса Таврического в I—III вв. н.э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 51—52.
211. Дьячков С.В. О социальном составе и характере Боспорских фиасов в I—III вв. н.э. // Вестник ХГУ. — 1992. — Вып. 25 (№ 362) / Серия: История. — С. 96—103.
212. Дьячков С.В. Отпущенники и их потомки в составе населения Боспорского царства в первых веках н.э. // Вестник Харьковского университета. № 316: История. Вып. 22. — Харьков, 1988. — С. 81—91.
213. Дьячков С.В. Римские граждане в Северном Причерноморье // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 57—79.
214. Дьячков С.В. Социально-классовая структура Боспорского царства I—III вв. н.э. // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 43—45.
215. Евсеев А.В., Лядов А.О. Методологические предпосылки исторических исследований государства и права // История государства и права. — 2001. — № 3. — С. 31—34; 2002. — № 2. — С. 32—36.
216. Евсеенко Т.П. От общины к сложной государственности в античном Средиземноморье. — СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. — 266 с.
217. Егоров А.Б. Проблемы титулатуры римских императоров // Вестник древней истории. — 1988. — № 2. — С. 43—50.
218. Ейхельман О. Очерки из лекций по международному праву. Второе дополненное издание. — К.: Тип. И.И.Чоколова, 1905. — 394 с.
219. Ельницкий Л.А. Северочерноморские заметки // Вестник древней истории. — 1950. — № 1. — С. 187—198.
220. Енциклопедія історії України: В 5 тт. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. Т. 1: А-В. — К.: Наукова думка, 2005. — 688 с.
221. Ермолова И.Е. Северное Причерноморье в представлении римлян первых веков н.э. (по Аммиану Марцеллину). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1985. — 20 с.
222. Емельянова Е.В. Система забезпечення зобов'язань у римському праві. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. — Одеса, 2001. — 20 с.

223. Жебелев С.А. Афины, Нимфей и измена Гилона // Северное Причерноморье. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 180—194.
224. Жебелев С.А. Боспорские этюды // Северное Причерноморье. — М.: Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 159—216.
225. Жебелев С.А. Возникновение Боспорского государства // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 48—73.
226. Жебелев С.А. Милет и Ольвия // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. — 1929. — № 6. — С. 427—435; Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 38—47.
227. Жебелев С.А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 254—274.
228. Жебелев С.А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953 — С. 116—158.
229. Жебелев С.А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре // Северное Причерноморье. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 82—115.
230. Жебелев С.А. Торгово-консульская служба в древнегреческих колониях Северного Причерноморья // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 144—153.
231. Жебелев С.А. Херсонесская присяга // Северное Причерноморье. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — С. 217—247.
232. Жигунин В.Д. Международные отношения эллинистических государств в 280—220 гг. до н.э. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1980. — 191 с.
233. Жовтобрюх М.М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.12 — філософія права. — К., 2002. — 17 с.
234. Журавка О.В. Міжнародно-правова характеристика інституту громадянства. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.11 — міжнародне право. — К., 2002. — 21 с.
235. Закон України «Про бюджетну систему України». 05.12.1990 // Вісник Верховної Ради України. — 1991. — № 1. — Ст. 1.
236. Зельдина О.М. Доходы полиса в державе Селевкидов // XXVI Герценовские чтения ЛГПИ им. Герцена. Исторические науки. — Л., 1973. — С. 118—122.
237. Зельдина О.М. Налоги и подати в державе Александра Македонского // Ученые записки ЛГПИ им. Герцена. — Т. 47. — Л., 1971. — С. 103—110.
238. Зельин К.К., Трофимова М.К. Формы зависимости в Восточном Средиземноморье в эллинистический период. — М.: Наука, 1969. — 244 с.
239. Зинько В.Н. Археологические прогулки по античной Керчи. — Керчь, 1998. — 64 с.
240. Златковская Т.Д. Мезия в I и II вв. н.э. — М.: Изд-во АН СССР, 1951. — С. 136 с.
241. Зограф А.Н. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. — Вып. 16. — 1951. — С. 185—200.
242. Зограф А.Н. Монеты Тире. — М.: Изд-во АН СССР, 1957. — 131 с.

243. Зограф А.Н. Реформа денежного обращения в Боспорском царстве при Савромате II // Вестник древней истории. — 1938. — № 2. — С. 287—306.
244. Зубар В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. Навч. посібник. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1999. — 320 с.
245. Зубар В.М., Скржинська М.В. До інтерпретації одного письмового джерела (Luc. Alex. 57) // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 119—123.
246. Зубар В.М., Сон Н.О. До питання про політичний статус Тире середини I ст. н.е. // Археологія. — 1987. — Вип. 59. — С. 12—17.
247. Зубарь В. Римский след на юге Украины // День. — 2001. — 12 мая. — № 82.
248. Зубарь В.М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже н.э. // Вестник древней истории. — 1987. — № 2. — С. 118—126.
249. Зубарь В.М. К вопросу о канаве римского гарнизона Херсонеса // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 50.
250. Зубарь В.М. К вопросу о рабах в составе населения Березанско-Ольвийского полиса в архаический период // Мир Ольвии. Материалы юбилейных чтений. — К., 1996. — С.122—124.
251. Зубарь В.М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н.э. — К.: Наук. думка, 1982. — 143 с.
252. Зубарь В.М. О датировке переписки по поводу проституционной подати из Херсонеса (IOSPE, I², № 404) // Проблемы истории Крыма. — Тезисы докладов. — Симферополь, 1991. — Вып. 1. — С. 50—51.
253. Зубарь В.М. Ольвия и Скилур // Российская археология. — 1996. — № 4 — С. 44—50.
254. Зубарь В.М. Рец.: Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. // Вестник древней истории. — 2004. — № 4. — С. 203—207.
255. Зубарь В.М. Северное Причерноморье и Септимий Север // Вестник древней истории. — 1993. — № 4. — С. 34—44.
256. Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н.э. — первая половина VI в.). — К.: Ин-т археологии НАН Украины, 1998. — 200 с.
257. Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К.: Наукова думка, 1993. — 140 с.
258. Зубарь В.М. Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху. — К. Наук. думка, 1997. — 128 с.
259. Зубарь В.М., Крапивина В.В. О римском гарнизоне в Ольвии в середине III в. // Вестник древней истории. — 2004. — № 4. — С. 166—178.
260. Зубарь В.М., Павленко Ю.В. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. — К.: Наукова думка, 1988. — 208 с.
261. Зубарь В.М., Русяева А.С. На берегах Боспора Киммерийского. — К.: ИД «Стилос», 2004. — 239 с.
262. Зубарь В.М., Сон Н.А. К вопросу о политическом статусе Тире середины I в. н.э. // Археологія. — 1987. — № 59. — С. 12—17.

263. Зуц В.Л. Гражданская община ольвиополитов догетского времени // Археология. — 1975. — Т. 16. — С. 37—49.
264. Зуц В.Л. Про античну форму власності в Ольвії // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 22—25.
265. Зюнькін А.Г. Финансовое право. — К.: МАУП, 2001. — 144 с.
266. Иванов Е.Э. Херсонес Таврический. — Симферополь, 1912. — 42 с.
267. Иванчик А.И., Сон Н.А. Новая надпись эпохи Севера Александра из Тире // Вестник древней истории. — 2004. — № 3. — С. 80—88.
268. Иессен А.А. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1947. — 164 с.
269. Извлечение из «Истории» Льва Дьякона // Памятники истории Киевского государства IX—XII вв. Сборник документов. Предисловие Б.Д. Грекова. — М.: Гиз, 1936. — 220 с.
270. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н.э. — К.: Наукова думка, 1983. — 378 с.
271. Исаев И.А. История государства и права России. — М.: Юристъ, 2000. — 768 с.
272. Исократ. Банкирская речь (Трапедзитик) / Пер. Н.Н. Залесского // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 209—216.
273. Источниковедение Древней Греции (эпоха эллинизма) / Под ред. проф. В.И. Кузищина. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1982. — 239 с.
274. Кадеев В.И. История древней Греции и Рима. Курс лекций. — Харьков: Колорит, 2006. — 327 с.
275. Кадеев В.И. К вопросу о составе херсонесского Совета (ἡ βουλῆ) в первых веках н.э. // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 127—130.
276. Кадеев В.И. Правовое и социальное положение граждан античного Херсонеса // Проблемы античной культуры. — М.: Наука, 1986. — С. 155—160.
277. Кадеев В.И. Проблема римского влияния на Херсонес в первых веках нашей эры // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988. Тезисы докладов. — Севастополь: Херсонесский историко-археологический заповедник, 1988. — С. 54—55.
278. Кадеев В.И. Статус Херсонеса Таврического во время римской оккупации (II—III вв. н.э.) // XV Conference internationale d'etudes classiques des Pays socialistes «Eirene»: Res. des Communications. — Sofia, 1978. — S. 34—35.
279. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в I в. до н.э. — III в. н.э.: Автореф. дис. ... доктора ист. наук. — М., 1975. — 40 с.
280. Кадеев В.И. Херсонес Таврический в первых веках н.э. — Харьков: Вища школа, 1981. — 143 с.
281. Кадеев В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I—III вв. н.э.). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1996. — 212 с.
282. Кадеев В.И. Херсонес, Боспор и Рим в I в. до н.э. — III в. н.э. // Вестник древней истории. — 1979. — № 2. — С. 55—76.
283. Кадеев В.И., Сорочан С.Б. Экономические связи античных государств Северного Причерноморья в I в. до н.э. — V в. н.э. — Харьков: Вища школа, Изд-во при ХГУ, 1989. — 134 с.
284. Кадеев В.И. До питання про римських вільновідпущеників з грецькими іменами у Херсонесі Таврійському // Вісник Харківського університету. — Історія. — 1976. — № 145. — С. 98—102.

285. Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Український історичний журнал — 1971. — № 9. — С. 24—31.
286. Казакевич Э.Л. О рабах-агентах в Афинах // Вестник древней истории. — 1961. — № 3. — С. 3—21.
287. Казакевич Э.Л. Термин δούλος и понятие «раб» в Афинах IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1956. — № 3. — С. 119—136.
288. Казаманова Л.Н. К вопросу о семье и наследственном праве на Крите в VI—V вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1960. — № 4. — С. 41—54.
289. Казанский П., Учебник международного права публичного и гражданского. — Одесса: Типо-литография Штаба Одесского Военного округа, 1904. — 534 с.
290. Каламбет С.В., Чайка В.М. Неподаткові платежі як додаткові джерела наповнення бюджету // Культура народів Причорномор'я. — 2004. — декабрь. — № 56, т. 2. — С. 71—73.
291. Каллистов Д.П. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. — 346 с.
292. Каллистов Д.П. Рабство в Северном Причерноморье V—III вв. до н.э. // Рабство на периферии античного мира. — Л.: Наука, 1968. — С. 193—211.
293. Каллистов Д.П. Свидетельство Страбона о скифском царе Атее // Вестник древней истории. — 1969. — № 1. — С. 124—133.
294. Каллистов Д.П. Этюды из истории Боспора в римский период // Вестник древней истории. — 1938. — № 2 (3). — С. 276—286.
295. Карасев А.Н. Развитие строительного-каменотесного ремесла в античных Городах Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья. — М., 1959. — С. 128—143.
296. Карасев А.Н. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР. — 1972. — Вып. 130. — С. 35—44.
297. Карасев А.Н., Леви Е.И. Исследования Ольвии после Б.В. Фармаковского // Художественная культура и археология античного мира. — М.: Наука, 1976. — С. 34—42.
298. Каришковський П.Й. З історії монетної справи та грошового обігу в Ольвії. I // Археологія. — 1957. — XI. — С. 45—69.
299. Каришковський П.Й. Про державний устрій Ольвії // Український історичний журнал. — 1973. — № 2. — С. 98—101.
300. Каришковський П.Й. Царські сармати у Страбона // Іноземна філологія. Вип. 32. — № 11. — Львів, 1973. — С. 88—93.
301. Карлов Е. История Боспорского царства в монетах // Нумизматика і фалеристика. — 2003. — № 1. — С. 9—15.
302. Кармин А.С. Основы культурологии: морфология культуры. — СПб.: Лань, 1997. — 286 с.
303. Карпюк С.Г. Клизфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах // Вестник древней истории. — 1986. — № 1. — С. 17—35.
304. Карышковский П.О. «Борисфен» в ольвийском декрете о денежном обращении // Записки Одесского археологического общества. — 1967. — Т. 2. — С. 78—80.

305. Карышковский П.О. Боспор и Рим в I в. н.э. по нумизматическим данным // Вестник древней истории. — 1953. — № 3. — С. 179—190.
306. Карышковский П.О. Из истории Тиры в I—II вв. н.э. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1971. — Вып. 7. — С. 149—158.
307. Карышковский П.О. Из истории Тиры в первой трети III в. н.э. // Исследования по античной археологии юго-запада Украинской ССР. — К.: Наукова думка, 1980. — С. 72—83.
308. Карышковский П.О. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // Вестник древней истории. — 1959. — № 4. — С. 111—131.
309. Карышковский П.О. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. — К.: Наукова думка, 1988. — 167 с.
310. Карышковский П.О. О титуле Митридата VI Евпатора // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 572—581.
311. Карышковский П.О. Ольвийские монеты: производство и метрология // Stratum. Археологический журнал. — 1999. — № 6. — С. 23—28.
312. Карышковский П.О. Ольвия и Афинский союз // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1959. — № 3. — С. 57—100.
313. Карышковский П.О. Посвятительная надпись римских врачей из Тиры // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 52—56.
314. Карышковский П.О., Виноградов Ю.Г. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимости драгоценных металлов на Понте в IV в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1976. — № 4. — С. 20—42.
315. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира. — К.: Наукова думка, 1985. — 159 с.
316. Карышковский П.О., Фролова Н.А. Правление Асандра на Боспоре по нумизматическим данным // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1990. — С. 89—112.
317. Качаров Е.Г. Пособие к лекциям по греческому государственному праву. Программа, проблемы, библиография. — Харьков: Тип. М.Зильберберг, 1917. — 240 с.
318. Каченовский Д.И. Курс международного права. Ч. 1. — Харьков: Тип. ун-та, 1863. — 120 с.
319. Кашанина Т.В. Происхождение государства и права. Современные трактовки и новые подходы: Учебное пособие. М.: Юристъ, 1999. — 335 с.
320. Кене Б.В. Исследования об истории и древностях Херсонеса Таврического // Записки Санкт-Петербургского археолога-нумизматического общества. — СПб., 1850. — С. 49—62.
321. Кене Б.В. Описание музея покойного князя Василия Викторовича Кочубея и исследования об истории и нумизматике греческих поселений в России равно как царства Понтийского и Босфора Киммерийского. Тт. 1—2. — СПб., 1857.
322. Кіргож Т.П., Шевченко Я.М. Ипотека // Юридична енциклопедія: В 6 т. Т. 2. — К., 1999. — С. 719.

323. Климов О.Ю. Полис в системе эллинистического государства. — Л.: Наука, 1982. — 219 с.
324. Климов О.Ю. Царские должностные лица в полисах Пергамского государства // Вестник ЛГУ. История. Язык. Литература. — № 14. — Вып. 3. — Л., 1982. — С. 42—43.
325. Книпович Т.Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников // Материалы и исследования по археологии. — № 50. — М.-Л., 1956. — С. 119.
326. Кодлубай І. Філософські уявлення у скіфів — неймовірна вигадка чи реальність? // Зерна. Літературно-мистецький альманах українців Європи (Париж-Львів-Цвікау). — 2002. — № 6—7. — С. 355—368.
327. Колобова К.М. О награждении пантикапейца золотым кольцом // Советская археология. — 1958. — № XXVIII. — С. 193—197.
328. Колобова К.М. Политическое положение городов в Боспорском государстве // Вестник древней истории. — 1953. — № 4. — С. 52—69.
329. Колобова К.М. Фарнак I Понтийский // Вестник древней истории. — 1949. — № 3. — С. 27—35.
330. Колосовская Ю.К. Паннония в I—III вв. н.э. — М.: Наука, 1973. — 253 с.
331. Константинов С.Ф. Адміністративно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.07 — теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право. — К., 2002. — 10 с.
332. Коптев А.В. Римское законодательство IV-V вв. о браках рабов и колонов // Вестник древней истории. — 1985. — № 4. — С. 62—83.
333. Корнієнко М.І. Автономія територіальна // Юридична енциклопедія. Т.1. — К., 1998. — С. 24.
334. Корпус боспорских надписей. — М.; Л.: Наука, 1965. — 951 с.
335. Кошеленко Г.А. Полис и город: к постановке проблемы // Вестник древней истории. — 1980. — № 1. — С. 3—28.
336. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII — середина XIX ст.). — Харків: Основа, 1996. — 296 с.
337. Кравчук А. Перикл и Аспазия. — М., 1991. — 178 с.
338. Кранихфельд А.И. Лекции по финансовому праву, читанные в императорском Санкт-Петербургском университете в 1849 г. — Б.м., б.г. — Разд. паг.
339. Крапивина В.В. Архаичные весовые гири Березани и Ольвии // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 108—109.
340. Крапивина В.В. О коллегии агораномов в Ольвии в первые века нашей эры // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Материалы IX международной научной конференции. 25—30 ноября 1998 г. — Ростов-на-Дону: РАО; Научно-методический центр археологии, 2001. — С. 108—110.
341. Крапивина В.В. О надписи агораномов из Ольвии // Древнее Причерноморье. III чтения памяти П.О.Карышковского. Тезисы докладов юбилейной конференции. 12—14 марта 1996 г. — Одесса: Одесский археологический музей НАН Украины; ОГУ им. И.И.Мечникова, Ин-т археологии НАН Украины, 1996. — С. 60—61.

342. Крапивина В.В., Диатроптов П.А. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // Вестник древней истории. — 2005. — № 1. — С. 67—73.
343. Крижицкий С.Д., Зубар В.М., Русяева А.С. Античні держави Північного Причорномор'я. — К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1998. — 352 с.
344. Кругликова И.Т. Синдская Гавань. Горгиппия. Анапа. — М.: Наука, 1975. — 103 с.
345. Крыжицкий С.Д., Отрешко В.М. К проблеме формирования Ольвийского полиса // Ольвия и ее округа. Сб. науч. трудов. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 3—17.
346. Крынкин С.М. Проблема сущности боспорского протектората в античном Северном Причорноморье // Проблемы исследований античных городов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 59—60.
347. Ксенофонт Афинский. Сократические сочинения / Пер. С.И.Соболевского. — М.; Л.: Academia, 1935. — 417 с.
348. Ксенофонт. Греческая история / Пер. С.Я.Лурье. — СПб.: Алетейя, 1996. — 443 с.
349. Ксенофонт. Киропедия / Изд. подг. В.Г.Борухович, Э.Д.Фролов. — М.: Наука, 1976. — 334 с.
350. Ксенофонт. Поход Кира Младшего. Anabasis. — М.: Изд-во Салаевых, 1874. — 245 с.
351. Кудрявцев О.В. Ахайя в системе римской провинциальной политики // Вестник древней истории. — 1952. — № 2. — С. 79—99.
352. Кудрявцев О.В. Римская политика в Армении и Парфии // Вестник древней истории. — 1948. — № 3. — С. 52—56.
353. Кудрявцев О.В. Скифское царство в Крыму // Всемирная история. В 10-ти тт. Т.2. — М.: Политиздат, 1956. — С. 406—407.
354. Кузищин В.И. Понятие общественно-экономической формации и периодизация истории рабовладельческого общества // Вестник древней истории. — 1974. — № 3. — С. 69—87.
355. Кузищин В.И. Херсонес и Рим в начале II в. до н.э. Первые контакты // Херсонесский сборник. — 1996. — Вып. 7. — С. 87—92.
356. Куклина И.В. Анахарсис // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 113—124.
357. Лакомб П. Присвоение земли. К вопросу о переходе коллективной собственности в частную собственность. — Петроград, 1915. — 280 с.
358. Ланцов С.Б. Отдельные вопросы истории херсонесской хоры (по данным лапидарной эпиграфики) // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов. Киев. Октябрь. 1987. — К.: Наукова думка, 1987. — С. 93—94.
359. Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причорноморья. — К.: Наукова думка, 1966. — 238 с.
360. Латышев В.В. Повітка. — СПб., 1909. — 430 с.
361. Латышев В.В. Греческие и латинские надписи, найденные в Южной России // Материалы по археологии России. — 1892. — № 9. — С. 21—62.
362. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе // Вестник древней истории. — 1947—1950. — № 1—4; 1952. — № 2.

363. Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб.: Тип. В.С.Балашева, 1887. — 314 с.
364. Латышев В.В. Надписи из г. Тиры // Материалы по археологии России. — 1892. — № 9. — С. 58—61.
365. Латышев В.В. Надпись о постройке херсонесской стены // Известия имп. Археологической комиссии. — 1901. — Вып. 1. — С. 57—59.
366. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.1. Государственные и военные древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1888. — 356 с.
367. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Ч.2. Богослужбные и сценические древности. — СПб.: Тип. В.Безобразова и Комп., 1889. — 296 с.
368. Латышев В.В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб.: Типогр. АН, 1896. — 143 с.
369. Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журнал министерства народного просвещения. — 1884. — Июнь. — С. 35—77.
370. Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России (находки 1901—1903 гг.) // Известия императорской археологической комиссии. — 1904. — Вып. 10. — С. 21—27.
371. Латышев В.В. Эпиграфические этюды // Журнал Министерства народного просвещения. — 1896. — январь. — С. 37—50.
372. Латышева В.А. О роли Динамии в период правления на Боспоре Полемона // Вестник Харьковского университета. — Вып. 214. — Харьков, 1981. — С. 101—107.
373. Леви Е.И. К вопросу о датировке херсонесской присяги // Советская археология. — 1947. — № 9. — С. 89—99.
374. Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л.: Наука, 1985. — 152 с.
375. Леви Е.И. Раскопки ольвийской агоры и теменоса // Античное общество. — М.: Наука, 1967. — С. 149—167.
376. Левин Д.Б. История международного права. — М.: Изд-во Института международных отношений, 1968. — 142 с.
377. Легенды Крыма. — Симферополь: Бизнес-Информ, 1995. — 162 с.
378. Легенды Крыма. — Симферополь: Таврия, 1973. — 191 с.
379. Лениман Я.А. О древнегреческих терминах, обозначающих рабов // Вестник древней истории. — 1951. — № 2. — С. 28—49.
380. Ликург. Речь против Леократа // Вестник древней истории. — 1962. — № 2. — С. 163—176.
381. Лисий. Речи / Пер. С.И.Соболевского. — М.: Academia, 1933. — 555 с.
382. Лисин В.П. Античные хозяйства в районе Камышовой бухты в I—IV вв. // Архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський». — спр. 541. — 106 арк.
383. Лопухова О.Б. Некоторые вопросы аренды храмовых земель на Делосе // Вестник древней истории. — 1985. — № 1. — С. 149—156.
384. Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. — Международные отношения и международное право // Вестник Киевского Университета. — № 18. — 1984. — С. 25—32.

385. Лукиан. Токсарид, или дружба // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / Мурзин В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фиалко Е.Е., Черненко Е.В. — Николаев: Возможности Киммерии, 2004. — С. 122—143.
386. Лурье И.М. Очерки древнеегипетского права XVI — X веков до н.э. Памятники и исследования. — Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1960. — 355 с.
387. Лурье С. Я. История античной общественной мысли. — М.: Изд-во АН СССР, 1929. — 312 с.
388. Лурье С.Я. К организации нотариата в греческой метрополии (надпись IG VII 3172) // Вестник древней истории. — 1938. — № 2(3). — С. 66—80.
389. Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей / Под ред. Ф.Гельбке, Л.Георгиевского, Ф.Зелинского и др. — СПб., 1885. — 1552 с.
390. Макаров И.А. «Первая элевтерия» Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // Вестник древней истории. — 2005. — № 2. — С. 82—93.
391. Максимова М.И. Античные печати Северного Причерноморья // Вестник древней истории. — 1937. — № 1. — С. 253—256.
392. Маляренко В. Становлення і розвиток кримінально-процесуального права на різних етапах історії України // Право України. — 2004. — № 8. — С. 3—7.
393. Мартенс Ф. Современное международное право цивилизованных народов. Т. 1. Изд. 4-е, дополненное и исправленное. — СПб.: Тип. А.Бенке, 1898. — 434 с.
394. Марченко К.К. Ойкеты декрета в честь Протогена (IRE, I, 32). К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси: Мещниереба, 1985. — С. 242—256.
395. Масленников А.А. Население Боспорского государства в VI—II вв. до н.э. — М.: Наука, 1981. — 230 с.
396. Масленников А.А. Сельские поселения в военно-административной структуре Боспора первых веков н.э. // Проблемы исследований античных гордов. Тезисы. — М.: Ин-т археологии АН СССР, 1989. — С. 76—78.
397. Матковская Т.А. Камень, изливающий немую скорбь (Коллекция керченского лапидария). — Керчь: Благотворительный фонд «Деметра», 2000. — 96 с.
398. Мачинский Д.А. О времени первого активного выступления сарматов в Приднепровье по свидетельствам античных письменных источников // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. Вып. 13. — Л., 1971 — С. 30—54.
399. Машкин Н.А. Из истории римского гражданства // Известия АН СССР. Сер. истории и философии. — М., 1945. — Т. II. — № 5. — С. 359—372.
400. Медведева Л.И. Монеты Керкинитиды // Нумизматика и эпиграфика. — 1984. — Т. XIV. — С. 39—47.
401. Меленцев А.Н. Суд в Древней Греции // Актуальные проблемы державы і права. Вып. 6. Ч. 1. — Одеса, 1999. — С. 54—62.
402. Мельников О. Нимфей, скифский вождь Саммак и «измена Гилона» // Нумизматика і фалеристика. — 2001. — № 2. — С. 34—38; № 3. — С. 36—45.

403. Мещеряков В.Ф. Державні культу Диви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. н.е. // Вісник Харківського університету. — № 201. — Сер. Історія. — Вип. 12. — С. 64—72.
404. Мишулин А.В. Идеи права в междуэллинских отношениях // Вестник древней истории. — 1946. — № 2. — С. 51—65.
405. Міжнародне право / Під заг. Ред. Лукашука І.І., Василенка В.А. К.: «Вища школа», 1971. — 378 с.
406. Молев Е.А. Боспор в период эллинизма. Монография. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского университета, 1994. — 140 с.
407. Молев Е.А. К вопросу об уплате Боспором дани варварам // Античная гражданская община: проблемы социально-политического развития и идеологии. Межвузовский сборник. — Л.: РИО Ленингр. ун-та, 1986. — С. 176—189.
408. Молев Е.А. Политическое положение Боспора в составе Понта // Из истории античного общества: Межвузовский сборник научных трудов. Вып. 7. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского университета, 2001. — Вып. 7. — С. 90—102.
409. Молев Е.А. Создание черноморской державы Митридата Евпатора (Историография вопроса) // Античный мир и археология. Межвузовский научный сборник. Вып. 3. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1977. — С. 20—29.
410. Молев Е.А. Эллыны и варвары. На северной окраине античного мира. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 399 с.
411. Молева Н.В. Боспорская женщина в семье и обществе // Историк. Археолог. Литератор. К 90-летию М.М.Кубланова. Юбилейный сборник / Гос. музей истории религии. — СПб., 2004. — С. 67—72.
412. Моммзен Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. Т. 5. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1949. — 632 с.
413. Морилло А., Дебена Г. Судебные ораторы в древнем мире. — СПб.: Изд-во Я.Канторовича, 1895. — 121 с.
414. Музика О.А. Фінансове право // Юридична енциклопедія. Т.6. Т.-Я. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. — С. 279—280.
415. Мурзин В.Ю. Происхождение скифов. Основные этапы формирования скифского этноса. — К.: Наукова думка, 1990. — 86 с.
416. Нагребельный В.П. Фрахт // Юридична енциклопедія. Т.6. Т.-Я. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2004. — С. 310.
417. Надель Б.И. Боспорская надпись. — IOSPE, II, 33 // Вестник древней истории. — 1948. — № 3. — С. 211—221.
418. Надель Б.И. Филологические и дипломатические заметки к боспорским манумиссиям // Вестник древней истории. — 1958. — № 1. — С. 137—146.
419. Надписи Ольвии (1917—1965 гг.). — Л.: Наука, 1968.
420. Неволин К.А. Полное собрание сочинений. — Т. I. — СПб., 1857. — 513 с.
421. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л.: Наука, 1982. — 240 с.
422. Нерсесянц В.С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. — М.: Норма, 2002. — 288 с.

423. Никитина И.П. Эволюция института проксении в Ольвии // Научные труды Свердловского юридического института. Вып. 44. Государственный аппарат. Историко-правовые исследования. — Свердловск, 1975. — С. 128—146.
424. Никитина И.П. Эпиграфические данные о государственном устройстве Боспорского царства в I—III вв. // Античная древность и средние века. Сборник статей. — Ученые записки Уральского государственного университета. — № 53. — Серия историческая. — Вып. 4. — Свердловск, 1966. — С. 179—198.
425. Николаенко Г.М. Метрология Херсонеса Таврического в эллинистический период. Автореф. дис... канд. ист. наук. — К., 1983. — 18 с.
426. Никольская Р.А. Государственное устройство афинской демократии // Ученые записки БГУ им. В.И.Ленина. Вып. 30. Серия историческая. — Минск, 1956. — С. 3—35.
427. Новгородцев П. Политические идеалы древнего и нового мира. Вып. II. — М., 1916. — 96 с.
428. Новикова Р.А. Симнамоны и номофилаки Херсонеса Таврического // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 102—107.
429. Новицкая Н.И. К вопросу о народном собрании Херсонеса Таврического // Античные государства и варварский мир. — Орджоникидзе, 1981. — С. 43—45.
430. Новицкий И.Б. Римское право. — М.: Зерцало, 2002. — 245 с.
431. Новицкий И.Б. Римское частное право. Учебник. — М.: Тип. «Красное знамя»; Тип. «Гудок», 1948. — 230 с.
432. Оборотов Ю.Н. Традиции и обновление в правовой сфере: вопросы теории (от познания к постижению права). — Одесса: Юридична література, 2002. — 278 с.
433. Овидий, Публий Назон. Собрание сочинений. В 2-х тт. — СПб.: Биограф. ин-т «Студия Биографика», 1994.
434. Ольговский С.Я. Реконструкция скифо-античных отношений в Северном Причерноморье в архаичное время // Донецкий археологический сборник. Вып. 9. — 2001. — С. 89—97.
435. Ольховський В.С., Храпунов И.Н. Крымская Скифия. — Симферополь: Таврия, 1990. — 125 с.
436. Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права. В 2-х тт. Т. 1. — М.: Остожье, 1998. — С. 512 с.
437. Онайко Н.А. Экономические связи античных городов Северного Причерноморья с племенами Приднепровья и Побужья в IV—II вв. до н.э. // Вестник древней истории. — 1970. — № 1. — С. 116—121;
438. Оніщенко Н.М. Правова система: проблеми теорії. Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. — 352 с.
439. Орач Є.М., Тишик Б.Й. Основи римського приватного права. — К., 2000. — 240 с.
440. Орел В.Э. Об одном институте индоевропейского права. Опыт лингвистического комментария // Вестник древней истории. — 1986. — № 1. — С. 130—144.

441. Орешников А.В. К нумизматике преемников Аспурга // Известия Российской Академии истории материальной культуры. — 1921. — № 1. — С. 2—19.
442. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды. — М.: Весь Мир, 2000. — 704 с.
443. Остерман Л.А. О Солон! История афинской демократии. — М.: Греко-латинский кабинет Ю.А.Шичалина, 2001. — 303 с.
444. Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. Сб. науч. трудов. — К.: Наукова думка, 1991. — 320 с.
445. Отчет Археологической комиссии за 1908 год. — СПб., 1912. — 194 с.
446. Павленко Ю.В. На шляху формування ранніх цивілізацій на Україні та суміжних територіях // Теоретичні проблеми вітчизняної історіографії та джерелознавства. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 6—24.
447. Павленко Ю.В. Основные закономерности и пути формирования раннеклассовых городов-государств // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 169—218.
448. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). — К.: Наукова думка, 1989. — 288 с.
449. Павловская А.И. Рабство в римском Египте // Рабство в восточных провинциях Римской империи в I—III вв. — М., 1977. — С. 149.
450. Пальцева Л.А. К вопросу об эволюции государственного строя эллинистического Херсонеса // Проблемы социально-экономической организации и идеологии общества. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. — С. 108—126.
451. Пальцева Л.А. О должностных лицах херсонесского совета в первые века н.э. // Вестник древней истории. — 1977. — № 3. — С. 180—186.
452. Папанова В.А. Развитие права в Ольвии // IV чтения памяти профессора П.О.Карышковского. — Одесса, 1998. — С. 109—113.
453. Пархоменко М. Початок історично-державного життя на Україні. — К., 1925. — 34 с.
454. Паршиков А.Е. О статусе афинских колоний V в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1969. — № 2. — С. 11—26.
455. Паршиков А.Е. Организация суда в Афинской державе (V в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1974. — № 2. — С. 57—68.
456. Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В. Пути и перепутья современной цивилизации. — К.: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный деловой центр», 1998. — 432 с.
457. Пашкус Ю.В. Деньги: прошлое и современность. — Л.: Знание, 1990. — 40 с.
458. Пашенко О.Ю., Водотика С.Г. 3 історії правоохоронних органів Півдня України. — Херсон: Айлант, 1999. — 74 с.
459. Педько Ю.С. Юрисдикція // Юридична енциклопедія. Т. 6. Т-Я. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2004. — С. 490.
460. Пельман Р. фон. Очерк греческой истории и источниковедения. — СПб.: Алетей, 1999. — 470 с.
461. Переписка Гая Плиния Цецилия Секунда с императором Траяном // Вестник древней истории. — 1946. — № 2. — С. 255—272.

462. Пероговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. — К., 1859. — 38 с.
463. Петерс Б.Г. Морское дело в античных государствах Северного Причерноморья. — М.: Наука, 1982. — 209 с.
464. Петрова Е.Б. Феодосия та Південно-Східний Крим за часів античної доби (середина VI ст. до н.е — IV ст. н.е). Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Спеціальність 07.00.02 — Всесвітня історія. — Харків, 2001. — 31 с.
465. Петрова Э.Б. Античная Феодосия. История и культура. — Симферополь: Сонат, 2000. — 264 с.
466. Петрова Э.Б. Менестрет и Сог (к вопросу о наместниках в Феодосии первых вв. н.э.) // Боспорские исследования. Вып. I. — Симферополь, 2001. — С. 44—54.
467. Петрук В.І. Велика Скіфія — Оукраїна. — К.: Спалах, 2001. — 431 с.
468. Печатнова Л.Г. Научная конференция «Проблемы античного полиса — IV» // Вестник древней истории. — 1982. — № 2. — С. 208—214.
469. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. Спеціальність 07.00.03 — Всеобщая история (история древнего мира). — Воронеж, 2001. — 33 с.
470. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья: итоги, проблемы и перспективы исследований // Вестник Воронежского государственного университета. Серия I. Гуманитарные науки. № 2. — Воронеж, 1997. — С. 141—148.
471. Писаревский Н.П. Морской флот античных государств Северного Причерноморья. Кн. 2. Флот Боспорского царства. — Воронеж, 1999. — 243 с.
472. Писаревский Н.П. Морской флот Ольвийского полиса в V—I вв. до н.э. // Исторические записки. Научные труды исторического факультета ВГУ. Вып. 2. — Воронеж, 1997. — С. 73—78.
473. Пичикян И.Р. Малая Азия — Северное Причерноморье: Античные традиции и влияния. — М.: Наука, 1984. — С. 136—137.
474. Підпригора О.А., Шишкін І.В. Магістратура // Юридична енциклопедія. Т.3. К-М. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2001. — С. 546.
475. Платон. Сочинения: В 3 т. / Пер С.С.Аверенцева, Я.М.Боровского, А.Н.Егунова и др. — М.: Мысль, 1968—1972.
476. Плутарх. Избранные жизнеописания. В 2-х тт. Т. 1. / Сост. М.Томашевская. — М.: Правда, 1986. — 592 с.
477. Погребной И.М., Шульга А.М. Теория права. — Харьков: УниВД, 1996. — 142 с.
478. Покрас Ю. Об атрибуции изображений на электровых монетах Кизика // Древний мир (Киев). — 2001. — № 1. — С. 50—52.
479. Покровский И.А. История римского права. — СПб.: Издательско-торговый дом «Летний Сад», Журнал «Нева», 1999. — 532 с.
480. Полин С.В. Население севернопричерноморских степей в III—II вв. до н.э.: Этнополитический аспект. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1989. — 16 с.
481. Попов А.И. Власть Агафокла Сиракузского // Проблемы политической истории античного общества. — Л.: Наука, 1985. — С. 78—80.

482. Притика Д.М. Правові засади організації і діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення. — К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. — 328 с.
483. Пришва Н.Ю. Историко-правовый анализ зарождения та становления системы обязательных платежей // Держава і право. 36. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 17. — К.: Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2002. — С. 223—228.
484. Пяташева Н.В. Скифы и Херсонес // История и археология древнего Крыма. — К.: Изд-во АН УССР, 1957. — С. 249—263.
485. Рабинович П.С. Основы загалльної теорії права та держави. — Боярдянка, 1993.
486. Рабовладельческое и феодальное государство и право стран Азии и Африки. Харьков: Вища школа; Изд-во при Харьк. Ун-те, 1981. — 216 с.
487. Разумович Н.Н. Политическая и правовая культура. Идеи и институты древней Греции. — М.: Наука, 1989. — 237 с.
488. Ранович А.Б. Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н.э. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. — 264 с.
489. Ранович А.Б. Зависимые крестьяне в эллинистической Малой Азии // Вестник древней истории. — 1947. — № 2. — С. 33—35.
490. Ранович А.Б. Колонат в римском законодательстве II—V вв. // Вестник древней истории. — 1951. — № 1. — С. 83—109.
491. Рожнов С.Н. Правовые основы осуществления вооруженными силами функции внутренней безопасности государства и охраны общественного порядка // История государства и права. — 2002. — № 4. — С. 25—28.
492. Ростовцев М.И. Амага и Тиргатао // Записки Одесского общества истории и древностей. — Т. XXXII. — 1915. — С. 58—77.
493. Ростовцев М.И. Эллинистическое и иранское на юге России. — Пг.: Огни, 1918. — 186 с.
494. Ростовцев М.И. Бронзовый бюст боспорской царицы и история Боспора в эпоху Августа // Древности. Труды Моск. археологич. об-ва. — Т. XXV. — 1916. — С. 1—31.
495. Ростовцев М.И. Военная оккупация Ольвии римлянами // Известия Археологической комиссии. — 1915. Вып. 58. — С. 1—16.
496. Ростовцев М.И. Дело о взимании проституционной подати в Херсонесе // Известия имп. Археологической комиссии. — 1916. — Вып. 60. — С. 63—69.
497. Ростовцев М.И. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана). — СПб, 1899. — 304 с.
498. Ростовцев М.И. К истории Херсонеса в эпоху ранней Римской империи // Сборник статей в честь графини П.С.Уваровой. — М., 1916. — С. 6—19.
499. Ростовцев М.И. Международные отношения и международное право в древнем мире // Современные записки. Т. IV. — Париж, 1921. — С. 142—157.
500. Ростовцев М.И. Мифрадат Понтийский и Ольвия // Известия императорской археологической комиссии. — Вып. 23. — 1907. — С. 21—27.

501. Ростовцев М.И. Новые латинские надписи из Херсонеса // Известия имп. Археологической комиссии. — 1907. — Вып. 23. — С. 19—26.
502. Ростовцев М.И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре // Известия имп. Археологической комиссии. — Вып. 49. — 1913. — С. 1—62, 133—140.
503. Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове и Ай-Тодорская крепость // Журнал Министерства народного просвещения. — 1900. — Март. — С. 140—158.
504. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор (критический обзор памятников литературных и археологических). — Пг., 1925. — 621 с.
505. Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. Т. 2 // Вестник древней истории. — 1989. — № 2. — С. 183—197; 1989. — № 3. — С. 184—203; 1989. — № 4. — С. 124—133; 1990. — № 1. — С. 175—183.
506. Ростовцев М.И. Страбон как источник для истории Боспора. — Харьков: Тип. Печатное дело, 1914. — 17 с.
507. Ростовцев М.И. Цезарь и Херсонес // Известия Археологической комиссии. — 1917. — Вып. 63. — С. 1—21.
508. Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. Республіканський міжвідомчий збірник. Вип. 39. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 30—40.
509. Рубан В.В. Основные этапы пространственного развития Ольвийского полиса (догетское время). Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1988. — 17 с.
510. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року. Історико-правове дослідження. — Харків: Легас, 2002. — 352 с.
511. Руженцев В.Б. Калос Лімен у IV ст. до н.е. — II ст. н.е. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Спеціальність 07.00.04 — археологія. — К., 2001. — 22 с.
512. Русяева А.С. Исторические личности эллино-скифской эпохи. (Культурно-политические контакты и взаимовлияния). — К.: Комсомольск: Археологія, 2003. — 320 с.
513. Русяева А.С. О храме Ахилла на острове Левка в Понте Эвксинском // Вестник древней истории. — 2004. — № 1. — С. 177—190.
514. Русяева А.С. Религиозный аспект исторической новеллы о Гики Константина Порфирородного // ΜΟΥΣΕΙΟΝ. — СПб, 1997. — С. 279—291.
515. Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К.: Накова думка, 1987. — С. 146—153.
516. Русяева А.С., Русяева М.В. Ольвия Понтийская: Город счастья и печали. — К.: Издательский дом «Стилос», 2004. — 228 с.
517. Русяева А.С. «Борисфенітська промова» Діона Хрисостома як критерій для вияснення деяких аспектів історії Ольвії // Україна-Греція: Тези міжнародної наукової конференції. Київ, 22—24 лютого 1995 р. — К., 1996. — С. 11—13.
518. Русяева А.С. Ольвійська демократія // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 44—58.

519. Русяева А.С. Ольвія — надзвичайна пам'ятка класичної демократії і культури на теренах України // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 68—83.
520. Русяева А.С. Славетний мудрець — скіф Анахарсіс. — К.: Наукова думка, 2001. — 104 с.
521. Русяева А.С., Виноградов Ю.Г. Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. — Київ-Шлезвіг, 1991. — С. 201—207.
522. Русяева А.С., Крапівіна В.В. До історії Ольвії IV—I ст. до н.е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 17—34.
523. Ручинская О.А. К вопросу о тенденциях социальной активности граждан античных городов Западного Понта // Проблемы истории и археологии Украины. Материалы международной научной конференции, посвященной 10-летию независимости Украины. 16—18 мая 2001 года. — Харьков, 2001. — С. 71—72.
524. Ручинская О.А. Право и общество античных городов Северного и Западного Понта // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 172—189.
525. Рыбаков Б.А. Геродотова Скифия: историко-географический анализ. — М.: Наука, 1979. — 247 с.
526. Савельев В.А. Право собственности в римской классической юриспруденции // Советское государство и право. — 1987. — № 12. — С. 121—126.
527. Самойлова Т.Л. Варвары в Тире доримского времени // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1985. — С. 51—59.
528. Сапрыкин С.Ю. «Евпаторов закон о наследовании» и его значение в истории Понтийского царства // Вестник древней истории. — 1991. — № 2. — С. 181—197.
529. Сапрыкин С.Ю. Академик М.И.Ростовцев о Понтийском и Боспорском царствах в свете достижений современного антиковедения // Вестник древней истории. — 1995. — № 1. — С. 201—209.
530. Сапрыкин С.Ю. Асандр и Херсонес (К достоверности легенды о Гики) // Советская археология. — 1987. — Вып. 1. — С. 48—50.
531. Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство на рубеже двух эпох. — М.: Наука, 2002. — 271 с.
532. Сапрыкин С.Ю. Боспорское царство: от тирании к эллинистической монархии // Вестник древней истории. — 2003. — № 1. — С. 11—35.
533. Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н.е. — М.: Наука, 1986. — 248 с.
534. Сапрыкин С.Ю. Город и царская власть в Понтийском государстве Митридатов // Античный мир. Византия: К 70-летию профессора В.И.Кадеева (Сб. науч. трудов). — Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997. — С. 190—204.
535. Сапрыкин С.Ю. Плиний Младший и Северное Причерноморье // Вестник древней истории. — 1998. — № 1. — С. 191—205.

536. Сапрыкин С.Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье / РАН. Ин-т всеобщ. истории. Центр сравнит. изуч. древ. цивилизаций. — М.: Наука, 1996. — 348 с.
537. Сапрыкин С.Ю. Присяга граждан Херсонеса о хоре города в свете новых исследований // Проблемы истории античной гражданской общины. — М.: Изд. Моск. заоч. пед. ин-та, 1982. — С. 41—63.
538. Сапрыкин С.Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: Восток и Запад. — М.: Наука, 1992. — С. 85—96.
539. Сапрыкин С.Ю. Херсонесская буле // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса. 1888—1988 гг.: Тезисы докладов. — Севастополь, 1988. — С. 97—99.
540. Сапрыкин С.Ю., Куликов А.В. Новые эпиграфические находки в Пантикапее // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1999. — С. 201—208.
541. Сарновски Т., Ковалевская Л.А. О защите Херсонесского государства союзным римским военным контингентом // Российская археология. — 2004. — № 2. — С. 40—50.
542. Сарновски Т., Савеля О. Я. К вопросу о семейной жизни римских офицеров и солдат в Крыму // Сарновски Т., Савеля О. Я. Балаклава. Римская военная база и святилище Юпитера Долихена. — Warschu, 2000. — С. 71—79.
543. Свенцицкая И.С. Земельные владения эллинистических полисов Малой Азии // Вестник древней истории. — 1960. — № 3. — С. 89—104.
544. Свенцицкая И.С. К вопросу о гражданских и имущественных правах в эллинистических полисах Малой Азии // Вестник древней истории. — 1966. — № 2. — С. 14—53.
545. Свенцицкая И.С. Категория *παροικία* в эллинистических полисах Малой Азии // Вестник древней истории. — 1959. — № 2. — С. 146—153.
546. Свенцицкая И.С. Разрушение гражданского коллектива и полисной собственности в провинции Азия // Вестник древней истории. — 1969. — № 3. — С. 120—141.
547. Свенцицкая И.С. Социально-экономические особенности эллинистических государств. — М.: Высшая школа, 1963. — 64 с.
548. Семенов Ю.И. О стадийной типологии общины // Проблемы типологии в этнографии. — М.: Наука, 1979. — С. 75—91.
549. Семенов Ю.И. Об одной из ранних нерабских форм эксплуатации // Разложение родового строя и формирование классовых обществ. — М.: Наука, 1968. — С. 250—290.
550. Сергеев В. С. История Древней Греции. — М., 1948. — 372 с.
551. Сергиенко М.Е. К истории колонатных отношений // Вестник древней истории. — 1949. — № 2. — С. 56—59.
552. Сидоренко В.А. Высшие воинские должности на Боспоре во II — начале IV вв. (по материалам эпиграфики) // Боспорские исследования. Вып. 1. — Симферополь, 2001. — С. 137—146.
553. Скакун О.Ф. Правовая система України на правовій карті світу. — Харьков: Эспада, 2004. — 95 с.

554. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс). — Харьков: Эспада, 2005. — 840 с.
555. Скифия: история, хозяйство, быт, религия, военное дело / Мурзин В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Филалок Е.Е., Черненко Е.В. — Николаев: Возможности Киммерии, 2004. — 148 с.
556. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI—I вв до н.э. — СПб.: Алетейя, 2000. — 288 с.
557. Скржинская М.В. Венок в античном Северном Причерноморье // Летопись Причерноморья: литература, история, археология (Херсон). — 2006. — № 6. — С. 119—127.
558. Скржинская М.В. Игры на Ахилловом Дроме // BORYSTHENIKA-2004. Материалы международной научной конференции к 100-летию исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 144—149.
559. Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб.: Алетейя, 2001. — 304 с.
560. Скржинская М.В. Скифские сюжеты в исторических преданиях ольвиополитов // Вестник древней истории. — 1982. — № 4. — С. 87—102.
561. Скржинская М.В. Состязания на древнегреческих праздниках в Северном Причерноморье // Российская археология. — 2004. — № 2. — С. 30—39.
562. Скржинська М.В. Опис Північного Причорномор'я в «Періплі ойкумени» псевдо-Скілака і «Перієгесі» псевдо-Скімна // Археологія. — Вип. 35. — К., 1980. — С. 25—37.
563. Скржинська М.В. Свята Афродіти у Північному Причорномор'ї (VI—I ст. до н.е.) // Київська старовина. — 2003. — № 2. — С. 3—12.
564. Скржинська М.В. Скіфія та еллінський світ в «Історії» Геродота // Археологія. — 1991. — № 1. — С. 33—45.
565. Славин Л.М. Ольвия и ее округа. — К.: Наукова думка, 1986. — 267 с.
566. Славова М. Административна и религиозна номенклатура в старогръцките надписи от черноморските колонии в България // Jubilaevs V: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева. — София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2002. — С. 355—361.
567. Словарь античности / Пер. с нем. — М.: Прогресс, 1989. — 704 с.
568. Смирнов А.П. Скифы. — М.: Знание, 1966. — 264 с.
569. Советский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия, 1980. — 600 с.
570. Соколова Н.В. Администрация Херсона в IV—X вв. по данным сфрагистики // Античная древность и средние века. — 1973. — Вып. 10. — С. 207—214.
571. Соколова О.Ю. Новая надпись из Нимфея (Предварительное сообщение) // Древности Боспора. — Вып. 4. — М., 2001. — С. 368—376.
572. Сокольский Н.И. К вопросу о наемниках на Боспоре // Советская археология. — Т. XXVIII. — 1958. — С. 298—308.
573. Сокольский Н.И., Шелов Д. Б. Историческая роль античных государств Северного Причерноморья // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М.: АН СССР, 1959. — С. 41—62.

574. Соломатина Е.И. Эсимнеты: тираны, верные традициям, или неверно понятая традиция? // Вестник древней истории. — 2004. — № 2. — С. 159—179.
575. Соломоник Э.И. Алтарь Немесиды из Херсонеса // Вестник древней истории. — 1960. — № 2. — С. 133—139.
576. Соломоник Э.И. Два античных письма из Крыма // Вестник древней истории. — 1987. — № 3. — С. 114—131.
577. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. — Симферополь: Таврия, 1990. — 112 с.
578. Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического (тексты, перевод, комментарий). — М.: Наука, 1983. — 94 с.
579. Соломоник Э.И. Новые данные о государственном строе Херсонеса во II в. н.э. // Тезисы докладов, посвященных итогам полевых археологических исследований в 1970 г. в СССР. — Тбилиси, 1971. — С. 166—167.
580. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — К.: Наукова думка, 1964. — 196 с.
581. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. — К.: Наукова думка, 1973. — 283 с.
582. Соломоник Э.И. О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причорноморья // Археология и история Боспора. — Симферополь: Крымиздат, 1952. — С. 105—119.
583. Соломоник Э.И. Рец.: Kindstrand J.F. Anacharsis. The Legend and the Arophtegmata. — Uppsala, 1981. — 176 p. // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 202—205.
584. Соломоник Э.И. Фрагмент надписи из Херсонеса о политических изгнанниках // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 72—81.
585. Соломоник Э.И., Николаенко Г.М. О земельных участках Херсонеса в начале III в. до н.э. // Вестник древней истории. — 1990. — № 2. — С. 79—99.
586. Сон Н.А. Новая латинская надпись из Тире // Вестник древней истории. — 1986. — № 4. — С. 65—67.
587. Сон Н.А. Тира римского времени. — К.: Наукова думка, 1993. — 156 с.
588. Сорочан С.Б., Зубарь В.М., Марченко Л.В. Жизнь и гибель Херсонеса. — Харьков: Майдан, 2000. — 828 с.
589. Слейдл М.П. Капитаны и центурионы в Херсонесе Таврическом // Вестник древней истории. — 1988. — № 3. — С. 119—123.
590. Сливак И.А. О народном собрании в полисах Боспора (V—I вв. до н.э.) // Проблемы греческой культуры. — Симферополь, 1997. — С. 90—92.
591. Сравнительное изучение цивилизаций. — М.: Аспект Пресс, 1999. — 556 с.
592. Стоянов А.Н. Исторические аналогии и точки соприкосновения новых законодательств с древним правом: Этюд по истории законодательства. — Харьков: Унив. тип., 1883. — 21 с.
593. Стоянов А.Н. История адвокатуры у древних народов. — Харьков: Тип. ун-та, 1869. — 139 с.
594. Стоянов А.Н. Очерки истории и догматики международного права. — Харьков: Унив. тип., 1875. — 742 с.

595. Страбон. География: В 17 кн. / Пер. Г.А.Стратановского. — М.: Наука, 1964. — 942 с.
596. Страхов М.М. Основні риси державного ладу Боспорського царства // Вісник ун-ту внутрішніх справ. — Вип. 7. Ч. 2. — Харків, 1999. — С. 159—162.
597. Стрелецкий С.Ф. Клеры Херсонеса Таврического. К истории древнего земледелия в Крыму // Херсонесский сборник. — Симферополь, 1969. — Вып. 4. — С. 7—29.
598. Суриков И.Е. ДНМОТЕГТАΙ: политическая элита аттических демов в период ранней классики (к постановке проблемы) // Вестник древней истории. — 2005. — № 1. — С. 15—33.
599. Суриков И.Е. Из истории находок острака в Афинах // Из истории античного общества. Межвуз. сб. науч. трудов. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 2003. — С. 121—131.
600. Суриков И.Е. Функции института остракизма и афинская политическая элита // Вестник древней истории. — 2004. — № 1. — С. 3—30.
601. Сувор Е.Г. Новая херсонесская надпись // Вестник древней истории. — 1960. — № 3. — С. 156—162.
602. Тарн В. Эллинистическая цивилизация. — М.: Изд-во иностр. лит., 1949. — 372 с.
603. Тереножин А.И. Киммерийцы. — К.: Наук. думка, 1996. — 223 с.
604. Терещева Ю.Н. Просопография должностных лиц Ольвии I—III вв. н.э. // Вестник древней истории. — 1977. — № 4. — С. 156—182.
605. Толстикова В.П. К проблеме образования Боспорского государства // Вестник древней истории. — 1984. — № 3. — С. 24—49.
606. Толстой И.И. Греческие графиты древних городов Северного Причорноморья. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — 155 с.
607. Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. Межвузовский сборник научных трудов. — Ростов-на-Дону: РГПИ, 1998. — 144 с.
608. Тохтасьев С.Р. Боспор и Синдика в эпоху Левкона I (Обзор новых эпиграфических публикаций) // Вестник древней истории. — 2004. — № 3 — С. 144—179.
609. Трофимова М.К. Из истории эллинистической экономики (К вопросу о торговой конкуренции Боспора и Египта в III в. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1961. — № 2. — С. 46—68.
610. Тульпе И.А. Археология сознания боспорян: к прочтению источников // Боспорский феномен. — СПб., 2005. — С. 16—21.
611. Туровский Е. Заградотряд царя Левкона // Древний мир (К.). — 2001. — № 1. — С. 64.
612. Туровский Е. Подделка денег в древности // Древний мир (К.). — 2001. — № 1. — С. 57.
613. Турцевич И. Обращения к императору провинциальных сеймов, городских и других обществ в первые три века Римской империи // Известия Ист.-филол. института в Нежине. — 1901. — Т. 19. — № 124. — С. 36—69.
614. Тюменев А.И. В.В. Латышев и история Херсонеса // Советская археология. — XXVIII. — 1958. — С. 17—24.

615. Тюменев А.И. Херсонесские этюды. I. К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // Вестник древней истории. — 1938. — № 2(3). — С. 245—275.
616. Тюменев А.И. Херсонесские этюды. IV. Херсонес и местное население: скифы // Вестник древней истории. — 1950. — № 2. — С. 48—67.
617. Тюменев А.И. Херсонесские этюды. V. Херсонесские проксении // Вестник древней истории. — 1950. — № 4. — С. 11—25.
618. Тюменев А.И. Херсонесские этюды. VI. Херсонес и Керкинитида // Вестник древней истории. — 1955. — № 3. — С. 37—47.
619. Тюменев А.И. Херсонесские этюды. III. Херсонес и местное население: тавры // Вестник древней истории. — 1949. — № 4. — С. 79—91.
620. Удовик С.Л. Глобализация: семиотические подходы. — М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. — 480 с.
621. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор., наук. ред., перекл. Злупко С.М. — К.: Знання, 1998. — 453 с.
622. Усенко І.Б. Історія держави і права України: проблеми предмета і методології досліджень // Правова держава. Ювілейний щорічник наукових праць. Вип. 10. — К.: Ін Юре, 1999. — С. 237—249.
623. У Понта Евксинского (Памяти П.Н.Шульца). Сб. статей. — Симферополь: Изд-во КНЦ, 2004. — 247 с.
624. Федоров А.Ф. Торговое право. — Одесса, 1911. — 430 с.
625. Финлей Г. Греция под римским владычеством со времени завоевания римлянами до падения империи их на востоке (IV в. до н.э. — 717 г. н.э.). — М.: Тип. Гричева, 1877. — 444 с.
626. Фінансове право. Підручник / Керівник авт. колективу і відп. ред. Л.К.Воронова. — Харків: Фірма «Консум», 1998. — 495 с.
627. Фролов Э.Д. Греция в эпоху поздней классики: Общество. Личность. Власть. — СПб., 2001. — 458 с.
628. Фролов Э.Д. Греческая тирания (IV в. до н.э.). — Л.: ЛГУ, 1972. — 199 с.
629. Фролов Э.Д. Конституционный и тиранический моменты во власти Дионисия Старшего // Из истории античного общества. Межвуз. сб. Вып. 1. — Горький, 1975. — С. 34—56.
630. Фролов Э.Д. Рождение греческого полиса. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. — 230 с.
631. Фролов Э.Д. Сицилийская держава Дионисия (IV в. до н. э.). — Л.: Изд-во ЛГУ, 1979. — 160 с.
632. Фролова Н.А. Боспор и Рим в конце I — начале II в. н.э. по нумизматическим данным // Вестник древней истории. — 1968. — № 2. — С. 133—145.
633. Фролова Н.А. Из истории Боспора в середине II в. // Вестник древней истории. — 1972. — № 1. — С. 189—196.
634. Фролова Н.А. История правления Рескупорида V (242—276 гг. н.э.) по нумизматическим данным // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 59—77.
635. Фролова Н.А. К вопросу о начале правления Аспурга на Боспоре // Вестник древней истории. — 1979. — № 1. — С. 139—144.
636. Фролова Н.А. Медные монеты Котиса I как исторический источник // Советская археология. — 1976. — № 3. — С. 107—118.

637. Фролова Н.А. Монетное дело Боспора. — М.: Наука, 1997. — 144 с.
638. Фролова Н.А. О времени правления Динамии // Советская археология. — 1978. — № 2. — С. 53—57.
639. Фукидид. История / Пер. и прим. Г.А.Стратановского. — М.: Научно-издательский центр «Ладомир»; АСТ, 1999. — 712 с.
640. Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 40—50.
641. Фурманская А.И. Античный город Тира // Античный город. Сб. статей. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 40—50.
642. Фюстель-де-Куланж. Древняя гражданская община. Исследование о культе, праве, учреждениях Греции и Рима. — М.: Типо-литография т-ва И.Н.Кушнарев и К, 1895. — 374 с.
643. Хазанов А.М. Социальная история скифов. Основные проблемы развития древних кочевников евразийских степей. — М.: Наука, 1975. — 343 с.
644. Хайнен Х. Афинский почетный декрет в честь Спартока III (IG, II, 653) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. — М.: «Восточная литература» РАН, 1999. — С. 158—169.
645. Херсонес Таврический в середине I в. до н.э. — VI в. н.э.: Очерки истории и культуры. — Харьков: Майдан, 2004. — 732 с.
646. Храпунов И.Н. Древняя история Крима. — Симферополь: Сонат, 2003. — 192 с.
647. Храпунов И.Н. Поздние скифы на Днепре и в Крыму. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1987. — 18 с.
648. Храпунов Н.И. О взаимосвязи византийской и муниципальной администраций Херсона: чиновники *πατέρες τῆς πόλεως* // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму. — Симферополь, 1999. — С. 161—167.
649. Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Д.П. Каллистова. — М.: Мысль, 1964. — 695 с.
650. Цветаева Г.А. Боспор и Рим. — М.: Наука, 1979. — 136 с.
651. Цецхладзе Г.Р. О полисном статусе городов античного Боспора // Древнейшие государства Восточной Европы. 1996—1997 гг. Северное Причерноморье в античности: Вопросы источниковедения. — М.: «Восточная литература» РАН, 1999. — С. 133—201.
652. Черняков І. Тут Ахілл і Олена справляють бенкет... // Слово Провітві. — 2003. — 30 липня — 5 серпня. — Ч. 31 (199). — С. 12; 13—19 серпня. — Ч. 33 (201). — С. 11.
653. Честнов И.Л. Актуальные проблемы теории государства и права: Исторические предпосылки и эволюция государства и права. — СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2005. — 68 с.
654. Чибинев В.М. Возникновение налогов за рубежом // История государства и права. — 2002. — № 4. — С. 39—41.
655. Шангин М.А. Некоторые надписи Херсонесского музея // Вестник древней истории. — 1938. — № 3(4). — С. 82—87.
656. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. — К.: Либідь, 1999. — 480 с.

657. Шелов Д.Б. Проблема греко-варварских контактов в эпоху греческой колонизации Северного Причерноморья // Вестник древней истории. — 1994. — № 2. — С. 100.
658. Шелов Д.Б. Феодосия, Гераклея и Спартокиды // Вестник древней истории. — 1950. — № 3. — С. 162—173.
659. Шелов-Коведяев Ф.В. Новый декрет из Херсонеса // Вестник древней истории. — 1982. — С. 76—83.
660. Шемшученко Ю.С. Міжнародне право // Юридична енциклопедія. Т.3. К-М. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 2001. — С. 669.
661. Шенерт-Гейс Э. Торгово-экономические связи Северного Причерноморья с Грецией и их отражение в материале монетных находок (VI—I вв. до н.э.) // Вестник древней истории. — 1971. — № 2. — С. 25—35.
662. Шестаков С.П. Очерки по истории Херсонеса в V—X вв. по Р.Х. // Памятники христианского Херсонеса. — Вып. 3. — М., 1908. — с. 3—47.
663. Шестаков С.П. По поводу новейших трудов по истории и топографии Херсонеса Таврического // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. — 1908. — Т. 24. — Вып. 4. — С. 39—52.
664. Шкорпил В.В. Пластинка с надписями из Ольвии // Известия императорской археологической комиссии (СПб). — 1908. — № 27. — С. 71—73.
665. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — 180 с.
666. Шретер В. Советское хозяйственное право. — М.; Л., 1928. — 257 с.
667. Штаерман Е.М. Римская собственность на землю // Вестник древней истории. — 1973. — № 3. — С. 34—68.
668. Штерн Э.Р. Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории черноморской колонизации // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1900. — № XXII. — С. 43—61.
669. Шульга А.М. Теория права. — Харьков: УниВД, 1998. — 140 с.
670. Шульц Г.Ф. Адвокатура в древних Афинах и один из ее представителей. — Харьков, 1897. — 47 с.
671. Шульц П.Н. О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — М.: Наука, 1959. — С. 263—278.
672. Щеглов А.Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н.э. // Античная гражданская община: проблемы социально-политического развития и идеологии. Межвузовский сборник. — Л.: РИО Ленингр. ун-та, 1986. — С. 152—176.
673. Щеглов А.Н. Фракийские посвятельные рельефы из Херсонеса Таврического // Материалы и исследования по археологии СССР. — 1969. — № 150. — С. 135—178.
674. Щеглов А. Н. Тавры и греческие колонии в Таврике // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1981. — С. 211—219.
675. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 21. — С. 23—178.

676. Эсхин. Речь против Ктесифонта / Пер. Л.М.Глускиной // Вестник древней истории. — 1962. — № 4. — С. 189—239.
677. Юргевич В.Н. Древнегреческая надпись, найденная в Херсонесе в 1881 г. в честь Аристонна // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1888. — Т. 13. — С. 1—7.
678. Юргевич В.Н. Открытая в 1881 г. в с. Чобручи греческая надпись древнего города Тире // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1883. — Т. 13. — С. 7—16.
679. Юргевич В.Н. Эллинские и латинские надписи, найденные в Херсонесе // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1879. — Т. 11. — С. 1—12.
680. Юридический словарь. В 3-х тт. — М.: Гос. изд-во юрид. литературы, 1956.
681. Юридический энциклопедический словарь. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 450 с.
682. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н.э. по данным эпиграфических источников. — М.: Наука, 1982. — 312 с.
683. Яйленко В.П. Декрет иссейцев о разделе земли колонистами // Вестник древней истории. — 1971. — № 2. — С. 9—24.
684. Яйленко В.П. Династическая история Боспора от Митридата Евпатора до Котиса I // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М.: Институт всеобщей истории АН СССР, 1990. — С. 44—53.
685. Яйленко В.П. К датировке и чтению березанского письма Ахиллодора // Вестник древней истории. — 1971. — № 1. — С. 137—146.
686. Яйленко В.П. К публикации свода херсонесских граффити // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М.: Институт всеобщей истории АН СССР, 1987. — С. 217—229.
687. Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М.: Ин-т всеобщей истории АН СССР, 1987. — С. 4—105.
688. Яйленко В.П. Материалы к корпусу лапидарных надписей Ольвии // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М.: Наука, 1985. — С. 161—237.
689. Яйленко В.П. Ольвийская ателия Цетрокула и проксения афинянам: НО. 1; 5 // Из истории античного общества: Межвуз. сб. — Нижн. Новгород: Изд-во Нижегородского госуниверситета, 2001. — Вып. 7. — С. 195—204.
690. Яйленко В.П. Ольвийское письмо анонима // История и культура древнего мира. — М.: Наука, 1996. — С. 137—146.
691. Яйленко В.П. Человек в античной Ольвии (очерки социальной истории Ольвии) // Человек — общество в античном мире. — М.: Наука, 1998. — С. 90—129.
692. Яковенко Э.В. Скифы на Боспоре. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1985. — 34 с.
693. Януков Н.В. Адміністративно-правовий статус посадової особи. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Спеціальність 12.00.07 — теорія управління; Адміністративне право і процес; фінансове право. — К., 2003. — 17 с.

694. Ярхо В.Н. Кровавая месть и божественное возмездие в «Орестее» Эсхила // Вестник древней истории. — 1968. — № 4. — С. 56—69.
695. Яценко С.С. Видача злочинців // Юридична енциклопедія. Т.1. А-Г. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія», 1998. — С. 377—378.
696. Altman A. Trade between the Aegean and the Levant in the Late Bronze Age: Some Neglected Questions // Society and Economy in the Eastern Mediterranean (1500 — 1000 B.C.). Proceedings of the International Symposium held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985 / Edited by Heltzer M., Lipinski E. Uitgeverij Peeters. — Leuven, 1988. — P. 229—237.
697. Balogh E. Political Refugees in ancient Greece. — Johannesburg, 1943. — 320 p.
698. Bederman D. International Law in Antiquity. — Cambridge: Cambridge University Press, 2001. — 322 p.
699. Burstein S.M. Outpost of Hellenism: The Emergens of Heraclea on the Black Sea. — Berkley-Los Angeles-London, 1976. — 187 p.
700. Casson L. Ancient Trade and Society. — Detroit: Wayne State University Press, 1984. — 284 p.
701. Casson L. Ships and Seamanship in the Ancient World. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1971. — 451 p.
702. Dareste R., Haussoullier B., Reinach Th. Recueil des inscriptions juridiques greques. Vol. 1. — Paris., 1891. — 347 p.
703. Ferrill A. Caligula: Emperor of Rome. — London: 1991. — 170 p.
704. Frey L.S., Frey M.L. The History of Diplomatic Immunity. — Columbus: Ohio State University Press, 1999. — 727 p.
705. Gerov B. Die Invasion der Carpen im Jahre 214 // Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy. — Oxford, 1971. — P.431—436.
706. Guiraud P. La propriete fonciere en Grece. — Paris, 1893. — 540 p.
707. Hammond M. City-State and World-State in Greek and Roman Political Theory until Augustus. — Cambridge, 1951. — 436 p.
708. Hommel H. «Toxotai» // Pauly's Real-Encyclopadie der classischen Altertumswissenschaft. — 1937. — Col. 1858.
709. Hunt A.S. Register of a Cohort in Moesia // Raccolta di Scritti in Onore di Giacomo Lambroso. — Milan, 1925. — 265—272 p.
710. Jarde A. Les cereales dans l'antiquite srecque. — Paris, 1925. — 160 p.
711. Jones A.H.M. The Greek City from Alexander to Justinian — Oxford, 1940. — 210 p.
712. Jones J. W. The Law and Legal Theory of the Greeks. — Oxford, 1956. — 237 p.
713. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Vol. 1. Ed. 2. — Petropoli, 1916. — 594 p.
714. Launey M. Recherches sur les armees hellenistiques. — Paris, 1950. — 760 p.
715. Liddell H.G., Scott R., Jones H.S. A greek-english Lexicon. — Oxford, 1953. — 1962 p.
716. Limerani M. The Great Powers' Club // Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations / Ed. by R.Cohen and R.Westbrook. — Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 2000. — P. 15—27.
717. Magie D. Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ. — Princeton, 1950. — 560 p.

718. Meiggs R., Lewis D. A Selection of Greek Historical Inscriptions. — Oxford, 1969. — 512 p.
719. Meijer Fik. A History of seafaring in the Classical World — London; Sydney: Croom Helm, 1986. — 248 p.
720. Millett P. Maritime loans and the structure of credit in fourth-century Athens // Trade in the Ancient Economy — London, 1983. — P. 3—42.
721. Monceaux P. Les proxenies grecques. — Paris, 1886. — 338 p.
722. Numelin R. The Beginnings of Diplomacy. A sociological study of intertribal and international relations. — London: Oxford University Press, Copenhagen: Ejnar Munksgaard, 1950. — 372 p.
723. Paradisi B. I Fondamenti Storici della Comuta Giuridica Internazionale. — Siena: Circolo Giuridico della Universita. 1944. — 90 p.
724. Phillipson C. The International Law and Custom of ancient Greece and Rome. In two volumes. Volume II. — London: Macmillan and Co. Ltd., 1911. — 421 p.
725. Redford D.B. Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times. — Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1993. — 488 p.
726. Robert L. Die Epigraphik der klassischen Welt. — Bonn, 1970. — 338 s.
727. Rostovtseff M. International relations in the ancient world // The History and Nature of International Relations / Ed. by E.Walsh. — New York: The Macmillan Company, 1922. — p. 31—65.
728. Saggs H.W.F. Civilization before Greece and Rome. — New Haven; London: Yale University Press, 1989. — 320 p.
729. Seibert J. Die Politischen Flüchtlinge und Verbannten in der griechischen Geschichte. — Darmstadt, 1979. — 374 s.
730. Stefan A. Die Getreidekrisen in den Städten an den westlichen und nördlichen Küsten des Pontos Euxeinus in der hellenistischen Zeit // Hellenische Poleis. Bd II. — Berlin, 1974. — 657 s.
731. Westbrook R. International Law in the Amarna age. // Amarna Diplomacy. The Beginnings of International Relations / Ed. by R.Cohen and R. Westbrook. — Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press, 2000. — P. 28—41.
732. Woloch M. Roman Citizenship and Athenian Elite. A.D. 96—161. — Amsterdam, 1973. — 214 p.

СЛОВНИК СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ ТА ІМЕН

Агора — місце для зборів, ринкова площа, яка оточувалася будівлями адміністративного, громадського, торговельного призначення. Центр громадського життя давньогрецького міста, де збиралися для проведення зборів, суду та ін.

Агораномій — службове приміщення агораномів, звичайно розташовувалося на агорі.

Агораномі — виборні посадові особи в грецьких містах, що стежили за благоустроєм місць торгівлі і всіляко підтримували її порядок. Реєстрували приватні договори. Призначали ціни на деякі товари, контролювали діяльність грошових мінял і домагалися дотримання законів, які регулювали грошовий обіг (див. ольвійський закон про грошовий обіг). Зазвичай від їхніх перевірок були вільні тільки торговці хлібом. Але найбільш обтяжливим обов'язком агораномів був пов'язаний із вирішенням проблеми забезпечення міста зерном. Агораномі мали право накладати легкі тілесні покарання, якщо порушник порядку був раб, а вільнонароджених — штрафувати на значну суму. Кількість херсонеських агораномів, що одночасно виконували свої обов'язки, невідомо. Іноді обиралися лише два або три магістрати. Можна відзначити, що в праметрополії Херсонесу — Мегарах та інших виведених нею колоніях, існувало по два агораномі. Але зазвичай їхня кількість була більшою. Наприклад, у сусідньої Ольвії, що за обсягом своєї торгівлі і розмірами не була більшою за Херсонес, існувала колегія агораномів із п'ятьох чоловік. Водночас, у херсонеських написах ця посада завжди пов'язана з ім'ям тільки однієї людини. Невідомий також термін повноважень місцевих агораномів. Зазвичай, вони обиралися на рік, але у перших сторіччях нової ери виконання ними обов'язків нерідко обмежувалося кількома місяцями. Втім, це не виключало існування агораномів, які призначалися довічно. Останнє особливо часто спостерігалось в умовах олігархії, що була властива і Херсонесу римського періоду. У перші сторіччя нової ери посада агораномі була дуже обтяжливою і потребувала значних грошових витрат у якості літургії. Найчастіше херсонеські агораномі мали в своєму розпорядженні тільки власні кошти або користувалися коштами зі спеціальних видаткових сум агораномії. Але дуже ймовірно, що вони ж і вносили їх туди. У IV ст., із зникненням інститутів античної полісної організації, функції агораномів перейшли до рук інших державних чиновників.

Адея (гр. *αδεία*) — державне поручительство, що надавало певній особі можливість безпечно і безкарно здійснювати певні дії (*venia, fides publica*). Демосфен порівнює адею з особливими почесними відзнаками, напри-

клад, із правом носити вінок. В адеї мали необхідність, наприклад, раби і чужоземці, коли хотіли зробити донос (*menodis*) про який-небудь злочин, що загрожував безпеці держави. Адею необхідно було попередньо одержати і для внесення пропозиції про зняття з державного боржника його боргу та атимії. Крім того, сам державний боржник, що не одержав такої адеї, не міг брати участь у державних справах. Зазвичай адея надавалася рішенням Народних зборів, у деяких, особливих випадках — рішенням Ради.

Аксиномантія — (від гр. *αξιων* — сокира і *manteia* — пророцтво), пророкування за допомогою сокири, різновид ордалії, «божого суду». Застосовувалася для виявлення дійсного винного серед підозрюваних у якомусь злочині. Сокиру встромляли в стовп, після чого вимовлялися імена запідозрених у скоєнні злочину: при чийм імені сокира поверталася, той і вважався винним.

Ала — з часу правління Гая Юлія Цезаря загін кінноти допоміжних військ, чисельністю від 500 до 1000 вершників.

Амфіктіонія — релігійно-політичний союз, що об'єднував греків навколо одного з культів богів. Мав своєю метою спільне відправлення культу в загальному святилищі, охорону його скарбниці та розпорядження нею, вирішення мирним шляхом конфліктів, що виникали між членами союзу. Члени амфіктіонії виробляли правила ведення війни, обов'язкові для даної амфіктіонії. (Воїни держав-членів амфіктіонії одержали назву «священних воїнів»).

Аристократія — (від грецького *αριστος* — вищий, краший і *κρατος* — влада) політичне панування майнової і родової знаті. Уперше термін «аристократія» був ужитий античними мислителями (Платон, Аристотель, Полібій) для позначення однієї з форм державного правління. З точки зору сучасної юридичної науки це — одна з форм державного (політичного) режиму.

Архонт — представник вищої виконавчої влади в грецькій державі (полісі), які обиралися на один рік. Існували колегії архонтів.

Астином — посадова особа в античній державі, яка здійснювала контроль за якістю продукції.

Бейайосеос (*βειαιώσεως*) — процес, який порушувався покупцем проти продавця, якщо третя особа оспорує правильність акту купівлі-продажу (пред'являє права на продане), а особа, що продала, не підтверджує своїх прав на річ.

Бенефіціарій — в римській армії солдат, який служив при штабі військового трибуна. У перших ст. н.е. військовослужбовець військової канцелярії або жандармерії, який іноді міг командувати невеликим римським сторожовим постом.

Борисфен — сучасна річка Дніпро. Від цієї назви в античний час пішла назва поселення, розташованого на сучасному о. Березань — Борисфен.

Боспор — назва фракійського походження, яка буквально означає «коров'ячий брід». Існували: 1. Фракійський Боспор — протока між Європою та Азією (сучасний Босфор); 2. Кіммерійський Боспор — нині Керченська протока між півостровом Крим і Таманським півостровом.

Буле — Рада полісу. Обиралася народними зборами (Гелією) на річний термін, по закінченні якого звітувала перед народом, після чого кожного

булевета нагороджували від імені народу золотим вінком, якщо він задовільно виконував свої обов'язки.

Булевет — член державної Ради — Буле. Право бути булеветами мали всі громадяни чоловічої статі, що досягли 30-річного віку та мали всі політичні права. При вступі на посаду і по закінченні її булевети здійснювали особливі жертвоприношення (ейсітерії, εἰσιτήρια). Особистими привілеїями булеветів під час перебування їх на посаді були звільнення від військової служби, право займати особливе почесне місце у театрі та право носити миртовий вінок. В Афіській державі, крім того, кожен булевет одержував як платню драхму за кожен день, коли він був присутнім на засіданні Ради.

Варвар (гр. βαρβαροι) — так давні греки та римляни називали усіх негреків та неримлян, і в це поняття тоді не вкладалося принизливого змісту.

Векцилляція — римський військовий загін, який формувався з військовослужбовців кількох підрозділів і мав певні оперативні завдання.

Галати — ім'я, яким в ольвійському декреті на честь Протогена названо кельтів.

Гелієя (гр. Ἡελιαία, «сонячне місце») — спочатку назва зборів взагалі. Пізніше — місце в Афінах, де здійснювалося судочинство, за іменем якого і колегія суддів стала називатися гелієюю, а її члени — геліастами, навіть у тому випадку, якщо вони засідали не в гелієї, а в іншому місці. Судову владу в Афінах здійснювали 6000 присяжних суддів, що щорічно обиралися з числа всіх громадян старше 30 років (дикастів). Вони щорічно приносили урочисту присягу на пагорбі Ардетт поблизу Афін на лівому березі р. Іліс. Мабуть, на кожну філу припадало рівне число суддів, тобто по 600. Жеребкуванням завідували архонти. Ці 6000 суддів, що рідко збиралися разом для загального засідання, були розділені на 10 відділень по 500 суддів, а інші 1000 чол., без сумніву, служили для поповнення числа суддів у разі потреби. Втім, кількість суддів не для всіх справ була однаковою: було 200, 300 і, внаслідок з'єднання кількох відділень, 1000 або 1500 суддів. До цих круглих чисел заради одержання необхідного для голосування непарного числа додавався ще один суддя. Після приведення до присяги кожному присяжному видавалася дощечка з його ім'ям, номером відділення, до якого він належав у поточному році, і з зображенням голови Горгона — міським гербом. Перед кожним засіданням жеребом визначалося місце його проведення. Приміщення для суду, велика частина яких знаходилася недалеко від площі, позначалися цифрами і різноманітними кольорами. При вході до суду кожен суддя одержував жезл того кольору, яким було пофарбовано вхід до судового приміщення, з номером і марку (символ), за яким він одержував від колакретів винагороду за свою роботу, за проваджену для суддів Періклом (1 обол, а з часів Клеона — три оболі).

Гети — загальна назва народів, які населяли територію сучасної Румунії та Болгарії. Їх часто називають ще гето-фракійцями або гето-дакійцями. III—IV ст. до н.е. на їх культуру великий вплив мали кельти та скіфи. Підкорені Римом у 106 році н.е.

Гімнасіарх — посадова особа, що опікувалася освітою молоді та на свій кошт утримувала гімнасії.

Гімнасії (гр. γυμνασιον) — державний навчально-виховний заклад у давньогрецьких містах та на елліністичному Сході, що одержав найбільше поширення в 5—4 ст. до н.е. До гімнасію приходили після палестри юнаки 16 річного віку зі знатних родин громадян і до 18 років займалися в ньому гімнастиком, одержували літературну, філософську і політичну освіту.

Готи — германські племена, які з II ст. н.е. почали переселення з Північної Європи до кордонів Римської імперії і у Північне Причорномор'я.

Графіті — продряпаний гострим предметом напис на стіні або на керамічному посуді.

Гуни — народ, який утворився у II—IV ст. н.е. в Приураллі із тюркських племен хунну, місцевих угрів і сарматів. Гуни очолили могутній племінний союз, куди з часом входили також германські, праслов'янські і сарматські племена.

Держава — 1) у широкому значенні — всеосяжна, правова, суверенна, територіальна, політична організація громадянського суспільства, що має спеціальний апарат влади, який забезпечує існування суспільства як єдиного цілого, його внутрішню і зовнішню безпеку. Іншими словами, держава — це форма організації суспільства, що виникає на певному етапі його історичного розвитку; 2) у вузькому значенні — це механізм управління суспільством у виді спеціального апарату суверенної влади, що поширюється на все населення країни, який має на її території право монополювати видавати нормативно-правові акти, застосовувати примус, оподатковувати населення. Інакше кажучи, держава — це механізм здійснення публічно-політичної влади в суспільстві, механізм управління суспільством.

Дікастерій (гр. δικαστηριον) — означає і приміщення суду, і саму колегію суддів (інколи порівнюється із судом присяжних).

Діпінті — напис, нанесений фарбою на стіну або на керамічний посуд.

Екехеїрія (ἐκεχεϊρία) — священне перемир'я, яке укладалося, наприклад, на час проведення Олімпійських ігор, інших міжнародних спортивних та релігійних свят.

Екклесіастерій — місце проведення Народних зборів (екклесії). Зазвичай розташовувався на агорі.

Елевтерія (досл. — свобода) — особливий правовий статус, що надавався за рішенням римського імператора або Сенату союзним полісам, які формально не входили до складу імперії, та передбачав для них збереження прав на власне громадянство, законодавчу діяльність, а також державне управління, яке здійснювалося під фактичним контролем Римської держави.

Елітаризація державного устрою — процес переходу влади в громадянській общині до порівняно невеликого кола найбагатших та впливових осіб і відсторонення від реальної влади основної маси населення.

Емпорій — невеликий населений пункт, заснований з метою здійснення торгівлі. Згодом розрослися у великі населені пункти (поліси).

Емпоріон — посадова особа, начальник порту.

Епігамія (ἐπιγάμια) — право право громадянам певного іншого полісу брати шлюб із громадянами даного міста.

Епіграфіка (від грецк. ἐπιγραφή — напис) — допоміжна історична, правнича та філологічна дисципліна, що вивчає стародавні та середньовічні написи, зокрема юридичного змісту, на камені, металевих, дерев'яних та керамічних виробих. Оформилася як наука у середині XIX ст.

Епімет — посадова особа, що обиралася для здійснення екстраординарних заходів.

Епойки — переселенці другої хвилі в грецькі міста-колонії, які не мали таких юридичних прав, як першопоселенці.

Епонім (гр. ἐπωνυμία, від ονομα — ім'я) — у стародавніх Афінах — перший з дев'яти архонтів, ім'ям якого називався рік; взагалі — той, хто дає чому-небудь своє ім'я.

Ефеби — молоді чоловіки віком від 18 років, які вносились до громадських списків і, наприклад, в Афінах служили протягом двох років у військових формуваннях. Інколи могли залучатися до служби по наведенню громадського порядку. Знаходилися на державному утриманні. Після першого року служби присягали на вірність афінській державі та ставали повноправними громадянами.

Ілоти — юридично безправні люди, прикріплені до певних наділів землі. Вони повинні були віддавати частину прибутку у вигляді орендної плати. Іноді їх залучали до військової служби як легкоозброєних воїнів. Звільнювати чи передавати ілотів могла лише держава. За своїм правовим статусом були близькими до кріпаків.

Інсигнії — знаки влади, що символізували визнання Римом того чи іншого царя на престолі.

Іонія — давня назва західної частини Малої Азії.

Ісономія (ἰσονομία) — рівність перед законом.

Ісополітія — рівність громадянських та політичних прав.

Істр — сучасна річка Дунай.

Канаба — поселення громадянського населення в місцях дислокації римських легіонів, де, як правило, проживали торговці, ремісники та інші категорії населення, які обслуговували римські війська.

Катойкія — військово-господарське поселення на хорі елліністичної держави.

Клаузула (від лат. clausula — укладання) — особливе положення у міжнародному договорі (угоді). Означає різноманітні особливі положення та угоди: про надання режиму найбільшого сприяння у торгівлі, про загальну участь у договорі, про докорінну зміну обставин, про обов'язкову юрисдикцію міжнародного судового органу тощо.

Клеспідра (гр. κλεψιδρα — «та, що краде воду») — водяний годинник. Являла собою порожнисту кулю із шийкою, заткнутою пробкою (для наповнення її водою) і з кількома невеличкими отворами, що утворювали щілики, крізь які потроху просочувалася вода. Годинник цей, як вимірвач часу, часто використовувався при судових засіданнях. Тому в судових промовах античних авторів інколи використовувався вираз «передати воду» у значенні «надати слово».

Клерухи — військові поселенці, що у своїй діяльності поєднували землеробство з епізодичною військовою службою.

Когорта — підрозділ легіону, а також піхотний підрозділ допоміжних військ римської армії, який інколи до свого складу включав кінноту.

Колакрати (гр. κολακραι, от коле, «стегова кістка», и αἰετο, «збирати», звідси більш давня форма κολακρετες) — спочатку збирачі шматків жертвовної тварини, що призначалися в жертву богам, розпорядники народних частувань, згодом фінансові чиновники в Афінах, що опікувалися державною скарбницею. З часів Клісфена їхнє місце посіли аподекти, а за колакратами зберігся тільки збір судових грошей (пританії) і витрата їх на громадські обіди в Пританії і згодом на суддівську платню. Гроші вони, мабуть, одержували через скарбника.

Кримінальні злочинці (гр. κακούργοι) — в античних державах — лиходії, що вживають у справу хитрість і насильство. Сюди відносилися звичайні злочинці (κλέπται), злочинці, що здійснювали крадіжку зі зломом (τοιχηρψυχοί), грабіжники, що насильно відбирали одягу (λοποψυχοί), викрадачі людей (ανδρολοβισται), святотатці (ηεροσυλοί), пірати (λεστοί), кишенькові злочинці (злочинці, які зрізали гаманці, βολαντοτομοί) і убивці (προνειοί), у тому випадку, якщо з убивством був пов'язаний грабіж.

Ксен (дослівно — гість) — так називали в античних центрах людей, які приїхали з інших регіонів античного світу на нетривалий час.

Лapidарні написи (від лат. lapidarius — каменотес, різьбар по каменю) — короткі, стислі, виразні за стилем написи, часто юридичного змісту, на кам'яних стовпах або плитах стародавнього часу або епохи середньовіччя.

Легат — командуючий легіоном із сенатського кола; правитель імператорської провінції, на території якої дислокувалися римські війська.

Легіон — головна тактична одиниця римської армії. Після військової реформи Августа легіон нараховував 6 тис. піхотинців і 726 кавалеристів. В епоху імперії кожний легіон складався із 10 когорт, в кожній з яких було 5 центурій (сотень).

Меоти — корінне населення східного узбережжя Азовського моря, яке в давнину звалось Меотідою.

Метеки — особисто вільні люди, які переселилися в який-небудь поліс. Вони не мали всієї повноти громадянських прав і повинні були платити спеціальні податки.

Мітра — іранське божество, втілення ідеї вірності і закону. В Римській імперії він ототожнював символ віри, мужності і особливо йому поклонялися солдати.

Мойри — давньогрецькі богині людської долі, дочки Зевса і Феміди: Клото — пряде нитку життя людини; Лахесіс — витягує жереб людини; Атропа — відриває нитку життя людини, (рим. Парки).

Навклери — судовласники.

Навтодіки (ναυτοδικαι) — судді у справах морської торгівлі; ними ж розглядалися процеси про присвоєння прав громадянства.

Нарративні джерела (від лат. *narratio* — розповідь) — історичні джерела у вигляді розповідей про певні факти чи події. Цей термін, зокрема, застосовується по відношенню до праць стародавніх авторів.

Некрополь — дослівно: місто мертвих, кладовище.

Ніка (Ніке) — крилата богиня перемоги у війні, спортивних чи музичних змаганнях. Найвідоміше зображення — Ніка з о. Самофракія (рим. — Вікторія).

Номофілаки (гр. νομοφύλακες) — інститут державних чиновників, обов'язки яких були різноманітні в різних державах Греції: 1) У Спарті й інших дорійських державах, наприклад, Візантії і Локрах, Н. спостерігали за виконанням законів. 2) В Афінах номофілакія була посадою, на яку за часів Ефіальта були призначені 7 осіб. Коли він відняв у Ареопага верховну владу в державному управлінні, то номофілакам були надані функції спостереження і контролю над цією радою, народними зборами та чиновниками для попередження протизаконних дій. Вони ж стежили за збереженням державних документів. Пізніше, у часи Деметрія Фалерського, колегія номофілаків складалася з 11 чоловік. 3) У містах-державках Північного Причорномор'я засновувалися колегії з 5—7 чоловік. Стежили за оформленням законів, поведінкою людей і посадових осіб і вимагали від них виконання законів. Колегії номофілаків належала законодавча ініціатива.

Ойкос — господарство, господарська одиниця, якою володіла окрема сім'я. З ойкосів склалися невеликі та значні за розмірами поселення.

Олігархія (гр. ὀλιγαρχία — влада небагатьох) — одна з форм правління в класифікації давньогрецьких мислителів. У Арістотеля олігархія — перевернутий варіант аристократії. Відповідно до його політичного вчення, аристократія уособлює правління групи найбільш багатих, знатних і мудрих осіб, здійснюване для блага усіх вільних громадян. Олігархія ж протиставляється аристократії як така форма правління, при якій група багатих громадян захопила владу і використовує її для власного блага у своїх корисливих інтересах. Нині олігархію точніше було б визначити як форму державного (політичного) режиму.

Пелати — на Боспорі залежні землероби, які за своїм юридичним статусом були близькими до селян-кріпаків.

Перегрін — вільна людина, яка не мала прав римського громадянства. Перегрінські громадянські общини в римських провінціях знаходилися під управлінням намісника провінції. Римські ж громадяни в таких містах мали особливий правовий статус.

Пінакіон (від гр. πίναξ (πίναξ) — таблиця, картина) — у Стародавній Греції плитка з обпаленої глини або дерева з розписом. Зазвичай являли собою підношення в дарунок храмові. Були поширені переважно у VII—VI ст. до н.е. Пінакіоном називали також бронзову табличку, яка слугувала символом повноважень судді-дикаста. Знайдені в Афінах, Херсонесі, Ольвії.

Поліс — грецьке місто-держава, що було одночасно і громадянською общиною повноправних громадян, основою економічного життя якої був земельний фонд, розподілений між її членами. Територія полісу включала як саме місто, так і хору — навколишню сільськогосподарську округу.

Політика (від гр. πολιτικά — державні чи суспільні справи) — система цілей та засобів їх досягнення певної держави у сфері внутрішнього і зовнішнього життя.

Понт Евксинський (Євксинський), інколи просто Понт — антична назва Чорного моря (буквально з грецької — «Гостинне море»).

Право (об'єктивне, позитивне) — загальний нормативний регулятор суспільних відносин, система формально-визначених, загальнообов'язкових норм, які встановлені чи санкціоновані державою, висловлюють її волю, виступають офіційним критерієм правомірної чи протиправної поведінки.

Пресбевт — уповноважений боспорського царя.

Преторій — будинок, в якому розміщувалося керівництво легіону або вецселляції.

Префект (лат. «начальник», «командуючий») — титул вищих римських та ранньовізантійських посадових осіб у війську та на цивільній службі. Префект преторія (*praefectus praetorio*) — одна з найвищих посадових адміністративних осіб імперії, яка в ієрархії йшла слідом за імператором. Префект міста (*praefectus urbi*) — посадова особа, наділена поліцейською владою та представник правосуддя в імператорському Римі і ранньовізантійському Константинополі (гр. «епарх міста»).

Префектура — адміністративно-територіальна одиниця, область, яка знаходилася під управлінням спеціальної посадової особи — префекта.

Притан (гр. πρῆταξ, — голова) — загальне позначення начальника, старшини, і особливо голови колегії; у деяких державах назва вищої урядової влади; його можна порівняти з афінськими архонтами (які до Солонна, мабуть, також називалися пританами) після скасування царського правління. В містах-державках Північного Причорномор'я пританами називалися члени колегії, яка головувала у міській раді та мала судові повноваження.

Пританей — общинний будинок *полісу*, місце засідання членів міської ради (проєдрів, симнамонів тощо), які організовували скликання та вели Народні збори громадян, підготувлювали, оформляли державні документи, вели переговори, приймали послів.

Пробулевсіс — попередній розгляд порядку денного Народних зборів. Пробулевтичні функції в грецьких античних державах у різний час виконували Народ, Рада п'ятисот (в Афінах за клісфенівською реформою), деякі окремі посадові особи.

Продики — посадові особи в містах-державках Північного Причорномор'я. Об'єднувалися в колегію. Виконували адвокатські та прокурорські функції.

Проєдри (грецьк. «ті, що сидять попереду») — посадові особи, що збиралися у пританей та головували у Раді полісу.

Проксенічний декрет — правовий акт, що зазвичай видавався Народними зборами та Радою полісу, яким іноземцю дарувалися певні права в грецькому місті. Проксен (гр. «друг гостя») офіційно представляв інтереси іншої держави і громадян у себе на батьківщині.

Проксенія — форма міжполісного зв'язку, що встановлювалася через проксенів (громадян, що надавали по особистій чи ініціативі з доручення свого поліса гостинність і допомогу послам або громадянам іншого полісу

і користувались за це в чужому місті низкою привілеїв). Проксенією в період еллінізму називалося також взагалі надання привілеїв чужоземцю, що зробив особливі послуги полісу. Іноземцю могли надаватися певні почесні права в грецькому місті, включаючи право безмитної торгівлі, безперешкодного в'їзду і виїзду тощо.

Пропонтида — Мармурове море.

Просопографія — спеціальна наука, яка займається вивченням імен на підставі сукупності джерел (літературних, нумізматичних, епіграфічних тощо).

Псеф — жетон для голосування у суді.

Псефісма (πσεφισμα) — рішення, прийняте Народними зборами (Екклесією) шляхом хейротонії, яка часто називалася також псефізестою (πσεφισεστα).

Роксолани — сарматське плем'я, яке кочувало між Доном, Дніпром та гирлом Дунаю. У перших ст. н.е., поступово витіснюючи язигів (ще одне сарматське плем'я), просунулися на захід до кордонів Римської імперії, аж до території сучасної Румунії.

Сармати — грецька назва іраномовного об'єднання кочових племен.

Састер — термін, застосований у присязі херсонеситів. Зміст його досі остаточно не з'ясований. Існує кілька припущень, найбільш вірогідне з яких належить академіку С.О. Жебельову: цей термін означає кумир таврського божества, втілення богині Діви, культ якої греки сприйняли від таврів.

Седентаризація — процес осідання кочовиків на землю.

Симмахія — (гр. «бойовий союз») — союзницький договір між грецькими полісами для захисту чи нападу, яким передбачалося, що союзники будуть мати одних і тих самих ворогів та друзів.

Симнамони — посадові особи, що стежили за виготовленням написів юридичного змісту, насамперед, постанов Народу та Ради.

Синграфа — двосторонній письмовий документ, який фіксував факт передачі кредитором певної суми грошей або певної кількості речей боржникові. Він міг скріплюватися підписами чи печатками кредитора і боржника, а також підписами свідків.

Синди — автохтонне населення Таманського півострова за часів античності.

Синоікізм — об'єднання у єдиний поліс кількох раніше незалежних громадянських общин.

Ситони — колегія магистратів, які займалася закупівлею та розподілом хліба за зниженими цінами між громадянами.

Ситонія — безплатна роздача громадянам хліба, що здійснювалася, зазвичай, під час загальнодержавних свят.

Ситонометрія — державні заходи щодо розподілу хліба між громадянами за зниженими цінами.

Сімахія — союзний договір між грецькими полісами для захисту, або для нападу.

Скіфи — грецька узагальнююча назва кочових та осілих іраномовних племен, які з VII ст. до н.е. заселяли більшу частину сучасної центральної і

південної України. Описані Геродотом. У перші ст. до н.е. — н.е. узагальнююча етнічна назва населення передгірських і степових районів Криму і Нижнього Дніпра, а також майже всього Північного Причорномор'я.

Стратег — грецький воєначальник, який здійснював верховне командування армією і флотом. Мав судові повноваження в межах своєї компетенції. Існували колегії стратегів. Ці магистрати обиралися, зазвичай, на річний термін. У період еллінізму їм також доручалося й виконання деяких інших функцій державного управління.

Таври — автохтонне населення південного узбережжя та гірського Криму.

Тамга — родовий гербовий знак сарматських та Боспорських царів.

Теменос — одна із центральних частин міста поряд з агорою, де розташовувалися храми, святилища, жертovníки, місце богослужіння.

Терми — громадські лазні, які в римських містах стали своєрідними громадськими клубами. Рештки їх було віднайдено у Херсонесі.

Тиранія (гр. τυραννις) — 1) у грецьких полісах форма державної влади, встановлена насильницьким шляхом і заснована на одноособному правлінні (наприклад, тиран Пісістрат в Афінах). Виникла в VII—VI ст. до нашої ери в процесі боротьби між родовою знаттю та масами вільних громадян і селян. Реформи тиранів були спрямовані на поліпшення становища народу, розвиток ремесла і торгівлі, сприяли формуванню держави та переходу до демократії. Тиранія характеризувалася зосередженням повноти цивільної та військової влади в руках одноособного правителя. 2) У переносному значенні — правління, засноване на деспотизмі.

Трибун — римська офіцерська посада.

Фарнак (Pharnaces I) — цар Понтійського царства, дід Мітрідата Великого (Євпатора). Посів престол у 184 р. до н.е. Завоював у 183 р. місто Синопу, потім вів воєнні дії проти союзних з Римом царів — Евмена Пергамського, Аріарафа Каппадокійського та Пруссія Віфінського, однак зазнав невдачі й позбувся всіх завоювань. У 179 р. до н.е. уклав з херсонеською громадянською общиною договір про ненапад та взаємну допомогу. Заснував місто Фарнакію. Помер у 157 р. до н.е.

Феміда (гр. Τητις, «статут, закон») — уособлення законного порядку, дочка Урана та Геї, дружина Зевса, якому вона народила Гор та Мойр. У Гомера її властивості ще не позначені явно, але вже в нього Ф. вважається богинею, що охороняє право разом із Зевсом — вона скликає і розпускає Народні збори. Серед олімпійських богів Феміда є богинею права і благочестя; вона ніколи не повстає проти Зевса, подає добродійні поради, і разом із Дікою засідає біля Зевса, із яким творить порядок у природі та в житті людей. Феміда також здійснює прокування та повідомляє людям постанови Зевса; до Аполлона вона володіла Дельфійським оракулом. Вона шанувалася у різних містах Греції та в грецьких колоніях і зображувалися, подібно до Афіни, із рогами достатку та вагами.

Феорії (гр. θεωριαί) — у стародавній Греції, античних державах Північного Причорномор'я, інших еллінських державах урочища посольства, що відправлялися з якоїсь місцевості до одноплемінників, які жили в іншій країні. Спочатку мали своєю метою підтримувати пам'ять про загальнонародне походження за допомогою участі у племінних святкуваннях. Посольств-

во повинне було від імені своєї держави принести жертви богам, а також запитати оракулів про майбутнє. Часто таке посольство супроводжували сторонні особи, називані феорами (τῆοροι), які приєднувалися до нього або просто з бажання взяти участь у святкуванні, або ж з іншими цілями, політичними або торгівельними. Вони знаходилися під певним наглядом глави посольства (архіфеора), що повинен був піклуватися про дотримання гідності членів феорії на торжествах. Найбільшої популярності набула аттична феорія, що відправлялася з Афін на Делос. Спорядження феорій, особливо делоської, вважалося в Афінах однією з важливих літургій — почесних громадянських обов'язків.

Фіас — товариство, засноване за договором з певною метою, наприклад, для отримання прибутку зі спільного капіталу (фіаси навклерів), або для спільного здійснення релігійних обрядів (фіаси мольпів).

Форос — спершу обов'язковий внесок поліса — члена Афіського морського союзу, який здавався до союзної скарбниці. В елліністичний період — внесок, який поліси, розташовані на території царства, повинні були сплачувати цареві як «податок за безпеку та захист».

Хліарх — вища державна посада, яку вперше запровадив Олександр Македонський. Начальник лейбгвардії правителя.

Хирограф — односторонній документ про позику, що укладався боржником від власного імені і ним же підписувався.

Хейротонія (гр. χεῖροτονία — підняття рук) — найбільш уживаний спосіб подачі голосів під час народних зборів у стародавній Греції, як при обговоренні державних справ, так і для обрання посадових осіб. Часто ця дія називалася псефізестою (πσφίσις), тому результат голосування позначався терміном «псефісма» (πσφίσιμα). Голос меншості називався апохиротонією (αποχρτοτονία). У окремих філах ця дія називалася також айресією (αἰρεσις). Обрані у такий спосіб посадові особи називалися хейротонітами або айретами, на відміну від обраних за жеребом, так званих клеротів (κλροτοι) або кіамевтів (κψαμευτοι).

Хора — дослівно: земля, місце, область; сільськогосподарська територія навколо поліса.

Центуріон — офіцер римського легіону, що походив з досвідчених солдатів та керував центурією (сотнею).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- Aesch. — Есхін. Промова проти Ктесіфонта.
 Andoc. Myst. — Андокід. Про містерії.
 Anon. Peripl. Pont Eux. — Анонім. Періпл Понту Евксинського.
 App. Mithr. — Аппіан. Мітрідатові війни.
 Aristoph. — Аристофан.
 Aristot. Ath. Pol. — Аристотель. Афіньська політія.
 Aristot. Pol. — Аристотель. Політика.
 Cic. De off. — Цицерон, Марк Туллій. Про обов'язки.
 Const. Porfir. De adm. imp. — Константин Багрянородний. Про управління імперією.
 Dem. Adv. Androt. — Демосфен. Промова проти Андротида.
 Dem. Adv. Aristocr. — Демосфен. Промова проти аристократів.
 Dem. Adv. Evbul. — Демосфен. Промова проти Евбуліда.
 Dem. Adv. Kal. — Демосфен. Промова проти Калліппа.
 Dem. Adv. Lept. — Демосфен. Промова проти Лептина.
 Dem. Adv. Nicostr. — Демосфен. Промова проти Нікострата.
 Dem. Adv. Phorm. — Демосфен. Промова проти Форміона.
 Din. Adv. Demosth. — Дінарх. Промова проти Демосфена.
 Dio. Cass. — Кассій, Діон Коккеян. Історія Риму.
 Diod. — Діодор Сицилійський. Історична бібліотека.
 Diog. Laert. — Діоген Лаертський.
 Elian — Еліан. Про природу та історію.
 Evrip. Ifigen. — Евріпід. Іфігенія в Тавриді.
 Flav. Jos. Iud. Ant. — Флавій, Йосиф. Іудейська війна.
 Herod. — Геродот. Історія.
 Hom. Ill. — Гомер. Іліада.
 Hom. Od. — Гомер. Одиссея.
 Liv. — Лівій, Тит. Історія Риму від заснування міста.
 Memn. — Мемнон.
 Ovid. Epist. — Овідій. Листи з Понту.
 Paus. — Павсаній. Опис Еллади.
 Philostr. — Філострат. Життя Аполлонія Тіанського.
 Plat. Leg. — Платон. Закони.
 Plat. Prot. — Платон. Протагор.
 Plin. Min. Epist. — Пліній Молодший. Листи.
 Plut. Ages. — Плутарх. Агесілай.
 Plut. Alkiv. — Плутарх. Алквіад.
 Plut. Caes. — Плутарх. Цезарь.
 Plut. Dion. — Плутарх. Діонісій.

Plut. Lys. — Плутарх. Лісій.
Plut. Nic. — Плутарх. Нікострат.
Plut. Per. — Плутарх. Перікл.
Plut. Sol. — Плутарх. Солон.
Plut. Timol. — Плутарх. Тимолеонт.
Pollux — Поллукс.
Polyaen. Strat. — Поліен. Стратегми.
Polyb. — Полібій. Загальна історія.
Ps.-Arist. Oecon. — Псевдо-Аристотель. Економіка.
Ps.-Xen. Ath. Pol. — Псевдо-Ксенофонт. Афінівська політія.
Strab. — Страбон. Географія.
Tac. Ann. — Тацит. Анналі.
Thucyd. — Фулідід. Історія.
Xen. Cyrop. — Ксенофонт. Кіропедія.
Xen. Hell. — Ксенофонт. Грецька історія.
Aen. Tact. — Еней Тактик. Про перенесення облоги.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Стан вивченості та джерельне підгрунтя дослідження	11
1.1. Історіографія проблеми	11
1.2. Джерела до вивчення античних держав та права у Північному Причорномор'ї	19
Розділ II. Періодизація розвитку античної державності та права у північнопричорноморському регіоні	41
Розділ III. Нормативне регулювання процесів еллінської колонізації	50
3.1. Причини й етапи колонізаційного процесу	50
3.2. Регламентация порядку заснування колоній та їхній правовий статус	52
Розділ IV. Основні риси державного права	61
4.1. Правовий стан населення античних держав Північного Причорномор'я	61
4.2. Еволюція форм держав північнопонтійського регіону	78
Розділ V. Право власності та зобов'язальне право античних держав Північного Понту	130
5.1. Поняття і норми права власності	130
5.2. Правові основи регулювання зобов'язальних відносин	135
Розділ VI. Особливості регулювання сімейних відносин у північнопричорноморських державах	161
6.1. Сімейно-ієрархічні стосунки: главенство і підпорядкованість	161
6.2. Регламентация укладання і розірвання шлюбу	165
Розділ VII. Правові засади регулювання фінансових стосунків	175
7.1. Початки бюджетного права і бюджетного устрою північнопричорноморських держав античного часу	175
7.2. Правове підгрунтя стягнення податків та неподаткових платежів	179
7.3. Правове регулювання грошового обігу, розрахунків та валютних відносин	190
Розділ VIII. Злочини та покарання у північнопричорноморських державах	200
8.1. Поняття злочину і його види	200
8.2. Покарання: поняття, мета та види	209
Розділ IX. Судустрой та основні риси юрисдикційного процесу	219
9.1. Судові органи північнопричорноморських держав	219
9.2. Форми та стадії юрисдикційного процесу	222
Розділ X. Становлення міжнародного права у контексті міжнародно-правових стосунків держав північнопонтійського регіону	239
10.1. Правові засади регулювання міжнародних відносин у Північному Причорномор'ї в стародавній період	239
10.2. Особливості правового статусу іноземців	248
10.3. Правові відносини північнопонтійських полісів із Римом	254
10.4. Міжнародно-правові стосунки античних держав Північного Причорномор'я з «варварським світом»	265
Висновки	293
Список джерел та літератури	299
Словник спеціальних термінів та імен	338
Список скорочень	349

О.А. Гавриленко

**АНТИЧНІ ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я:
БІЛЯ ВИТОКІВ ВІТЧИЗНЯНОГО ПРАВА**

**(кінець VII ст. до н.е –
перша половина VI ст. н.е.)**

Монографія

Редактор Стеценко С.Г.

Коректор Гавриленко О.А.

Комп'ютерна верстка Лисицька В.В.

Оформлення обкладинки Лоточук М.М.

Підписано до друку 15.08.06. Формат 60x84 1/16.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Папір газетний.
Умовно-друк. арк. 14,65. Обл.-видавн. арк. 15,75.
Наклад 300 прим.

Свідоцтво про видавничу діяльність: серія ХК № 82
від 22.04.2003 р.

Надруковано в друкарні ПП Стеценко І.І.
Замовлення № __